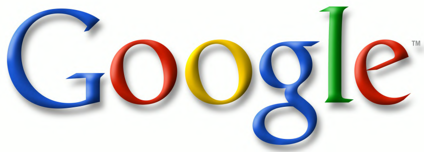

HET EILAND

BOEROE,

ZIJNE EXPLOITATIE

EN

HALFOERSCHE INSTELLINGEN

BESCHREVEN DOOR

T. J. WILLER,

(*Oud-Resident van de Westerafdeeling van Borneo en van Riouw*);

UITGEGEVEN MET

BIJDRAGEN EN TOELICHTINGEN

IN VERBAND TOT

EUROPESCHE KOLONISATIE

IN

NEDERLANDSCH-INDIE,

DOOR

JHR. J. P. CORNETS DE GROOT VAN KRAAIJENBURG,

(*Oud-Raad van Indië*).

MET EENE SCHETS VAN BOEROE,

VOLGENS HET ORIGINEEL BIJ HET MINISTERIE VAN KOLONIEN.

AMSTERDAM,
FREDERIK MULLER.
1858.

R.

VOORBERIGT.

Het voornemen tot deze uitgave ontstond in het begin des vorigen jaars. De bouwstoffen waren weldra gereed, en reeds vóór ettelijke maanden had het werk in druk kunnen verschijnen. Maar verschillende zamenloopende omstandigheden hebben daarin vertraging te weeg gebragt. Ook scheen het voegzaam af te wachten het onlangs openbaar gemaakte Rapport van de Staats-Commissie, door den Koning in Junij 1857 benoemd. Daarin nu leest men, bl. 96:

„De Staats-Commissie wenscht een woord te zeggen over de roeping der Regering, om zich het lot der oorspronkelijke *Halfoersche* bevolking aan te trekken, met het doel om deze uit den staat van verval en verdrukking, waarin zij verkeert, zedelijk en stoffelijk op te beuren. Om dat doel te bereiken, is tot voorbereiding noodzakelijk, de aloude *Halfoersche* instellingen ten deele te hervormen en ten deele te bevestigen. Welke die instellingen zijn en wat in dit opzigt zou te doen zijn, is zamengevat in het ook door den druk openbaar gemaakte ambtelijke verslag, [1]) door een lid der Staats-Commissie in der tijd uitgebragt wegens een hem opgedragen onderzoek van het eiland *Boeroe*.

„Het bestek van dit verslag duldt niet de bijzonderheden daarvan, hier over te nemen. *Het stuk verdient in zijn geheel te worden geraadpleegd.* Er blijkt ook uit, dat *Boeroe* zich welligt zou eigenen voor Europesche exploitatie, en dat verschillende kleine ondernemingen daar met vrucht tot stand zouden kunnen worden gebragt; doch er blijkt tevens uit, dat de hoofdplaats en de haven van *Kajéli*, met hare omgeving, als zeer ongezond is te beschouwen; een toestand, die welligt door opdrooging en afleiding van moerassen en het uithakken van oorspronkelijke bosschen zou te verbeteren zijn."

Neemt men in aanmerking, dat het bedoelde verslag (de beschrijving van *Boeroe*) broksgewijze is opgenomen in verschillende nummers van het *Indisch Archief*, waarvan de exemplaren uiterst zeldzaam zijn, dan zal bovenstaande aanhaling voldoende zijn om de aaneengeschakelde uitgave daarvan te regtvaardigen.

[1]) Te vinden in het *Indisch Archief* van 1849, met een vervolg daarop, getiteld: „*Exploitatie van Boeroe*, in het *Tijdschrift voor Taal- Land- en volkenkunde van het Batavia'sch-Genootschap van kunsten en wetenschappen* 1854."

Nog leest men in het rapport der Staats-Commissie:

„Het groote en ook meerendeels door Halfoeren bewoonde eiland *Céram*, is nog weinig bekend en is in alle opzigten een naauwgezet onderzoek waard, om tot de kennis te geraken, op welke wijze hetzelve best tot beteren toestand kan worden gebragt ”

Deze woorden doen mij vertrouwen, dat de stukken over *Céram* en *Noord-Halmahéra*, waarin de Halfoeren *en hunne instellingen* met zorg worden beschreven, met dezelfde belangstelling gelezen zullen worden als het stuk over *Boeroe;* en zulks te meer, omdat de Staats-Commissie voorstelt te verklaren:

„Dat, voor zoo veel betreft het toelaten van Nederlanders, die op eigen kosten naar *Boeroe* of *andere* daartoe te bestemmen gedeelten van Nederlandsch Indië wenschen te vertrekken, en zich daar te vestigen tot uitoefening van eenigen tak van landbouw of nijverheid, het in de bedoeling der Regering ligt, daartoe ruime gelegenheid aan te bieden.”

Sedert anderhalf jaar is de kolonisatie-quaestie hier te lande veel besproken in brochures, tijdschriften en dagbladen; en het verslag van de Staats-Commissie, gedagteekend 24 December 1857, heeft, behalve haar afwijzend advies omtrent Nederlandsche volkplanting in massa, omtrent andere kolonisatie-vormen een aantal gezigtspunten aangegeven en verduidelijkt, welke nu almede vallen in het domein der openbare beoordeeling.

Indien de lezer nu in dit werk, omdat het in Mei 1858 uitkomt, beoordeeling zoekt van de denkbeelden in dat rapport, in die brochures, tijdschriften en dagbladen ontwikkeld, dan zal hij zich teleurgesteld zien; want ik ben gebleven bij het plan dat ik een jaar geleden voor dezen arbeid heb opgezet en zich resumeert tot het volgende: meerdere bekendheid te geven aan drie ambtelijke bijdragen tot de land- en volkenkunde van drie Halfoersche gewesten, die voor Europesche kolonisten van dadelijk of toekomstig belang kunnen zijn; daarbij te voegen het in vele bijzonderheden ontwikkelde gevoelen van denzelfden schrijver omtrent de exploitatie van Boeroe; en narigten van hem en anderen omtrent de gesteldheid des lands; de algemeene kolonisatie-quaestie in haren ganschen omvang bloot te leggen, niet zoo als zij *staat* in 1858, maar zoo als zij zich heeft *voorgedaan* tot 1857; eindelijk van haren tegenwoordigen stand eene zakelijke toepassing te maken op een *bepaald oord* en in eenen *bepaalden vorm.*

’s Gravenhage, Mei 1858.

CORNETS DE GROOT.

BLADWIJZER.

Inleiding.

Schets van Boeroe,

met de onderlinge ligging der eilanden *Ambon*, *Ceram* en *Halmahéra.*

I.

DE HALFOEREN VAN WAAI RAMA OP CERAM.

DE HALFOEREN VAN NOORD HALMAHÉRA.

VERGELIJKING VAN HALFOEREN EN BATTAHS.

BESCHRIJVING VAN BOEROE.

I.

II.

III.

IV.

V.

VI.

VII.

VIII.

EXPLOITATIE VAN BOEROE.

(*Geschreven in* 1849.)

II.

Nadere toelichtingen of bijdragen tot de kennis van Boeroe en beschouwingen ter zake der kolonisatie van den Indischen Archipel in 't algemeen en genoemd eiland in 't bijzonder.

EXPLOITATIE VAN BOEROE (*vervolg.*)

(*Geschreven in* 1857.)

Geschiedkundig overzigt der Regerings-beginselen en openbare meening omtrent Europesche kolonisatie in Ned. Indië.

BIJLAGEN TOT HET VOORGAANDE.

Brief 28 April 1857.

Brief 15 Junij 1857.

De algemeene kolonisatie-quaestie, en het in Nederlandsch Indië aanwezige Europesche element.

I.

II.

III.

IV.

V.

Vroegere en latere narigten, voorstellen en maatregelen omtrent Boeroe; nadere bijdragen tot de kennis van het eiland; bevindingen van Dr. P. Bleeker en van den zendeling Roskott; Slot.

I. Berigten, voorstellen en maatregelen:

II. Bijdragen omtrent de gedaante van het terrein:

III. Bevindingen van Bleeker en Roskott:

IV. Slot.

ERRATA.

Bl.	82	regel	16	van boven	staat:	10000 *pikols*,	lees:	⊣· 18000 *pikols*.
"	87	"	4	" onderen	"	*Wuko-holo*,	"	*Wakoholo*.
"	91	"	11	" "	"	*zijne*,	"	*zijnen*.
"	92	"	19	" "	"	*inblazelingen*,	"	*inblazingen*.
"	110	"	17	" "	"	*gedragen*,	"	*dragen*.
"	128	"	4	" "	"	*Oud-oeroesche*,	"	*Oud-Boeroesche*.
"	141	"	14	" "	"	*serie*,	"	*sirie*.
"	142	"	8	" boven	"	*van* 1824 *ontleend en* 1846 *zijn afgeleid*,	"	*van* 1824 *en* 1846 *zijn ontleend*.
"	145	"	8	" onderen	"	300 *'s jaars*,	"	7300 *'s jaars*.
"	155	"	11	" boven	"	*vlakten*,	"	*vlakte*.
"	156	"	26	" "	"	*Hanheni*,	"	*Hanhoni*.
"	164	"	10	" "	"	*Oesniettemin*,	"	*Desniettemin*.
"	171	"	15	" "	"	*de voorgebergte*,	"	*het voorgebergte*.
"	172	"	11	" onderen	"	*ontiegheid*,	"	*onreinheid*.
"	173	"	3	" "	"	*deugzame*,	"	*deugdzame*.
"	174	"	5	" boven	"	*Wakolo*,	"	*Wakoholo*.
"	179	"	11	" onderen	"	*de van die Wanangan*,	"	*de van Wanangan*.
"	180	"	14	" boven	"	*groorer*,	"	*grooter*.
"	195	"	7	" onderen	"	*jajong*,	"	*jagong*.
"	203	"	5	" "	"	"		"
"	253	"	6	" boven	"	*daarvoor*,	"	*daarover*.
"	265	"	22	" "	"	*en te onderhouden*,	"	*en te onderhouden toenemen*.
"	294	"	12	" onderen	"	*zoo*,	"	*zou*.
"	307	"	2	" de noot	"	*dagbladartiken*,	"	*dagbladartikelen*.

" 337 in de noot staat: *als die massa*, *welke ondanks ijver en verkregen bekwaamheid*, *zich*, *enz.*, lees: *als die massa welke gebrek lijdt*, *ondanks ijver en verkregene bekwaamheid*, *zich*, *enz.*

"	341	"	6	" onderen	"	*derde tableau*	"	*tweede en derde tableau*.

" 342 " 18 " " " *vermeld in de vakken B en C van het tweede tableau*, *en in vak D van het derde*. Lees *vermeld in de vakken B en D van het* 1e *en* 2e; *zoo mede de particulieren vermeld in de vakken E*, *F en G*. *van het* 2e *en* 3e *tableau*.

"	346	"	11	" boven	"	*tot welstand*	"	*tot dien welstand*.
"	"	"	12	" "	"	*moet hij*	"	*moet de volkplanteling*.
"	383	"	6	" "	"	*Tamahoe*,	"	*Tomahoe*.
"	388	"	19	" onderen	"	*Tagalina*,	"	*Tagalisa*.
"	391	"	16	" boven	"	*parong*,	"	*parang*.
"	397	"	10	" onderen	"	*bedragen*,	"	*bedrogen*.
"	411	onderste regel			"	*doch hem minder ter harte gaat*,	"	*doch minder ter harte neemt*.

INLEIDING.

BLIK OP DEN HALFOER. — KORT BETOOG VAN DE NOODZAKELIJKHEID, OM, BIJ KOLONISATIE-ONTWERPEN, KENNIS TE NEMEN VAN DE ALOUDE INSTELLINGEN DES LANDS.

In de lange keten onzer Moluksche Bezittingen is eene opmerkelijke schakel: een wingewest iets grooter dan onze gezamenlijke provinciën Friesland, Groningen en Overijssel.

Al de zegeningen, waardoor de natuur tot bewoning eener landstreek kan uitnoodigen, zijn dáár vereenigd. Een kwistige overvloed van meelhoudend gewas, van wild, van visch, van huisdieren, van voedende of geurige vruchten, van bouwmateriaal, van kleedingstof, — dat alles ligt daar beschikbaar voor den mensch, zoo als hij uit de handen des Scheppers kwam: onbedreven en weerloos. En, alsof het der Voorzienigheid behaagd hadde, tot in onze dagen, een toonbeeld te laten van onwetende maar edelaardige natuurkinderen, is dat gewest het vaderland van een volkstam zonder wederga.

De vrouw, in dien stam, wordt bemind en geëerd op elken leeftijd; — nimmer wordt zij bezwaard met arbeid boven hare krachten, of in strijd met hare neigingen. Op een bodem, zelfs, waar harde arbeid niet is de onverbiddelijke voorwaarde des bestaans, onderwerpt de man zich daaraan, om het leven zijner vrouw te veraangenamen. In waardering der vrouw en in vlijt, overtreft die stam dus alle volken van Indië; in zijn afschuw van diefstal, geweld en bloedvergieting overtreft hij die van Europa. — Gehecht aan aartsvaderlijke zeden en den daaruit voortgesproten adel, wist echter die stam aan het regerend geslacht bezadigden weêrstand te bieden, ruim drie eeuwen geleden,

toen het de vrijheid des gewetens gold; — en toen, nu twee eeuwen geleden, diezelfde adel door vreemde magt werd overwonnen en weggevoerd naar een uithoek des lands, bleef het volk dien adel huldigen en van levensonderhoud voorzien tot op den huidigen dag. Dat volk aanstaart de schrijfkunst als den boom der kennisse des goeds en des kwaads en schuwt dien in zijne onschuld; desniettemin bezit het eene duidelijke wet, volledig genoeg om in zijne zedelijke en maatschappelijke behoeften te voorzien: ook is die wet, naar luid van eeuwenoude overlevering, verkondigd door een gezant van God zelven.

Dat land was voormaals een onafgebroken tuin van specerijen, ter welker bemagtiging onze voorvaderen den Portugees uit Indië verdreven; maar toen zij het meester waren, vernielden zij dit kostbaar gewas, en doemden helaas! den landzaat tot ellende.

Daar is eene ruime baai, toegankelijk voor schepen van alle grootte; maar zij bleef tweehonderd jaar gesloten voor alle aanraking met handeldrijvende volken. Het land bezit kostbare houtsoorten, bij duizende van stammen; maar ze worden niet tot een nuttig einde gebruikt. Het is geschikt voor koffij, tabak en andere stapelproducten; maar de Europeër heeft er de hand nog niet naar uitgestoken, ter naauwernood heeft hij den landzaat aangemoedigd tot plantsoenen op onbeduidende schaal.

Wel bloeit aan de oevers dier baai eene kleine Christengemeente, die, zoolang zij bestaat, behoeftigen noch boosdoeners opleverde, maar zij heeft geen herder; en nooit is er eene poging gedaan om het Christen-geloof, uit die gemeente, over te planten naar den oorspronkelijken volkstam in de nabijheid.

Het littoraal dier baai vertoont opene vlakten van de mildste aardsoort; maar duizende morgen gronds wachten op een bezitter.

De baai draagt den naam van *Kajéli*, het eiland den naam van *Boeroe*. De herderlooze gemeente bestaat uit *Moluksche Christenen*. De landzaten zijn *Halfoeren*, miskende en verwaarloosde Halfoeren; maar geen *Bergwilden*, zoo als Valentijn hen noemt.

Eenige mijlen beoosten, ligt een even opmerkelijke schakel: *Ceram*. Ook dáár vertoont de natuur zich in al haar woeste pracht; maar de geaardheid en de maatschappelijke toestand van

den landzaat vertoonen een groot verschil. Om te mogen huwen, moet hij een menschenhoofd afslaan; om het sagomeel, het hoofdvoedsel, in te zamelen, moet de geheele gemeente zich ten strijde toerusten. De normale staat des lands is oorlog van allen tegen allen. Die toestand werd door de Oost-Indische Compagnie stilzwijgend aanschouwd; hoe woester het land en de zeden, hoe minder aanlokselen voor vreemde vlag, hoe minder hoofdbreken en kosten aan haren kant. Haar eenige zorg was dat de nagel- en nootenboomen vlijtig werden uitgeroeid. Een feestelijk uitgedoste vloot toog elk jaar het gansche eiland rond, en deelde belooningen of straffen uit ter zake dier extirpatie. Geweldenarijën, geschillen van de eene gemeente met de andere werden wel vlugtig onderzocht en afgedaan, doch deze bemoeijenis gold slechts de strandbewoners. Met de Halfoersche *bergwilden* van het Binnenland bemoeide men zich zoo min mogelijk.

Het Nederlandsche Gouvernement heeft geheel andere beginselen dan de Oost-Indische Compagnie; en echter zijn Ceram's lange noorder- en zuiderkusten weinig meer, op vele punten zelfs minder bezocht dan honderd jaar geleden; terwijl de nagenoeg geheel onbekende binnenlanden blijven in den staat waarin ze waren.

Wie zou nu, in zulk een land, zoeken republikeinsch-oligargische vormen en een wijs belastingstelsel, ter bezoldiging der Bestuurders en ter behartiging der algemeene zaak? Wie zou er zoeken eene eigene Godsdienst en eene deugdelijke hoewel ongeschrevene wet, en, daarnevens, een geheim genootschap van staatkundigen oorsprong, dat wraak en bloedvergieting ten doel heeft.

Eenige graden benoorden ligt de hoofdschakel der Moluksche keten, de groote bakermat van het Halfoersche menschenras: dit althans is de beteekenis van den naam *Halmahéra*. Ook daar heeft de Halfoer het denkbeeld van een Schepper, doch hij aanbidt slechts de *geesten*, en vervalt in fetichisme. Desniettemin heeft hij eene zedelijke en burgerlijke wet, bestaande uit zeven duidelijke geboden van een geheimzinnig persoon uit het begin der tijden. Hij heeft een adelstand, geregelde vormen van bestuur en belasting. Wat meer is, de leenroerige verhouding tusschen de halfoersche Staatjes en het rijk van Ternate is naauwkeurig afgebakend. Overigens, getuigen de instellingen van

hooger maatschappelijke ontwikkeling dan op Boeroe, maar tevens van zeden, die even woest en bloeddorstig zouden zijn als die op Ceram, zoo ze niet, ten deele, door de Ternataansche overheersching werden gematigd.

De navorsching en geordende uiteenzetting van het *onbeschreven regt*, bij volkstammen nog liggende in de wieg des maatschappelijken levens, is eene taak van hoog gewigt: zij vordert een taai geduld en eene *gelegenheid* die maar aan weinigen te beurt valt. Vooral sedert de laatste vijftien jaar hebben verscheiden Indische ambtenaren zich daarop bevlijtigd. Dergelijke arbeid, en meer nog de daartoe van hooger hand uitgaande last, moet beschouwd worden als een uitvloeisel van den wijsgeerigen, zoowel als practischen geest onzes tijds. De 17de en zelfs de 18de eeuw bekommerde zich evenmin om het *maatschappelijk verbond* als om de begrippen van *ziel*, *onsterfelijkheid*, *Schepper*, waarin de oorspronkelijke bewoners van den Indischen Archipel eeuwen hadden geleefd. Die begrippen zonder onderzoek of zifting bestempeld met den naam van Heidensche afgoderij keurde men alle aandacht onwaardig; — dat maatschappelijk verbond had geene beteekenis voor den overwinnaar. En toch, hoe is het mogelijk een volk, hetzij despotisch, hetzij in gematigden geest te regeren, althans te leiden, als men onbekend blijft met de banden, die het tot een volk maken? Want het is niet genoeg dat men den landzaat bij herhaling toeroept: Dood niet! steel niet! gehoorzaam uwen meerdere! werk en breng mij belasting op! Men dient elkander ook behoorlijk te verstaan: omtrent den oorsprong en de natuur van het inheemsche gezag; de verhouding van dat gezag tot de bestuurden; de mate hunner belastbaarheid in arbeid en voortbrengselen; de geaardheid en de onderscheidingen van gemeenschappelijken grondeigendom en van persoonlijk bezit; de voorwaarden van den huwelijksband, dienstbaarheid, slavernij en pandelingschap. In één woord, men moet kennen de *Hadat*: de orale overlevering der burgerlijke en staatkundige instellingen.

Is nu de kennis dier instellingen onmisbaar om den landzaat te regeren, dan is het ook zonneklaar dat, bij elk ontwerp van kolonisatie, de *Hadat* wel degelijk moet worden gekend en betracht.

De immigranten hebben er immers belang bij zich den landzaat niet tot vijand maar tot vriend te maken. Zij hebben zijne hulp volstrekt noodig bij de eerste nederzetting en ontginning. Al de arbeid dien de terreinsgedaante vereischt om droog, gezond en bebouwbaar te worden, zou hoogst gevaarlijk, zoo niet doodelijk zijn voor den immigrant. Diezelfde arbeid zal voor den landzaat wel niet doodelijk, maar toch bezwarend zijn. *Wegen* bestaan niet; de immigrant kan die noch ontberen, noch maken; alleen de landzaat kan het, maar hij heeft die niet noodig, en begrijpt onze behoefte niet: om wegen te verkrijgen, moet men eerst den landzaat winnen. Ook in honderd andere opzigten zal men zijne hulp noodig hebben: want er zullen immer werkende handen te kort schieten. Nu wane men niet, dat *geld* op den landzaat hetzelfde vermoge als op ons. En wat dwang betreft: hij vlugt naar de wildernis; achterhaal hem zoo ge kunt!

En eindelijk, onder welken titel bekomt de immigratie eigendoms-regt op den haar benoodigden bòdem? Het regt van den sterkste kan niet gelden dáár waar men zelf hulp noodig heeft. Op de bewoonde zōowel als op de onbewoonde eilanden zijn welige terreinen bij duizende van bunders; maar dat die terreinen ongebruikt liggen is nog geen bewijs dat zij geen politieken eigenaar hebben. Om nu dien eigendom te verkrijgen bij vrijwillige, of bewilligde concessie, moet men den eigenaar en zijn regt kennen. Men moet een juist begrip hebben van den communalen grondeigendom, en het persoonlijk doch kosteloos en voorwaardelijk bezit; van de instellingen, die men, van Sumatra af tot aan het einde der Molukken toe, onder gewijzigden vorm, terugvindt en waarvan op Java zelfs de sporen niet zijn uitgewischt.

De vraag of er al dan niet gekoloniseerd zal worden op Boeroe, doet onderstellen, dat eene *Beschrijving* van dat eiland en andere documenten, die licht geven omtrent het halfoersche ras in zijne geaardheid en maatschappelijke ontwikkeling, thans de algemeene aandacht waardig zijn. Daarom dan ook, is, onder den bovenstaanden titel, besloten tot uitgave van drie officiële stukken van 1847 aangaande Boeroe, Ceram en Halmahéra. Ze zijn wel in 1849 gepubliceerd door het *Indisch Archief*; doch dat te Batavia uitgegeven Tijdschrift is, hier te lande, in bezit van slechts enkele personen. Ook is het duidelijk geble-

ken dat de bedoelde rapporten over 't algemeen onbekend zijn gebleven, zelfs bij warme voorstanders van kolonisatie.

De beschrijving, gedateerd Ambon 2 April 1847, is het belangrijkste dezer drie, en geldt bepaaldelijk de quaestie van den dag; want het eiland Boeroe werd opgenomen en beschreven uit het oogpunt eener eventuële kolonisatie. Desniettemin zullen de stukken over Boeroe worden voorafgegaan door die over Ceram en Halmahéra, eensdeels omdat deze onmisbaar zijn voor het ethnographisch overzigt der Halfoeren; anderdeels omdat op die wijze beter in het oog springen de wijzigingen van den nationalen volksaard, opklimmende, van een' reeds verbasterden toestand, tot de hoogste type van oorspronkelijke onschuld van zeden en eenvoud van instellingen; voorts omdat men in die twee stukken zal aantreffen belangrijke opgaven omtrent de *sago*, het hoofdvoedsel der meeste Moluksche volkeren; eindelijk en voornamelijk om de aandacht der lezers niet meer van het hoofdonderwerp (Boeroe) af te trekken, als zij er eenmaal op gevestigd is.

Wijders zal die beschrijving aanmerkelijk in belang winnen door de tot dusver onuitgegeven kaart van Boeroe, ten dien einde door het Ministerie van Koloniën welwillend afgestaan.

Door denzelfden schrijver is nog zaamgesteld (in 1849) een artikel dat tot opschrift voert *Exploitatie van Boeroe*, en aanvankelijk bestemd was voor het *Indisch Archief*, maar dat eerst in 1854 in druk is uitgegeven door het Bataviasche Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, in diens Tijdschrift voor taal-, land- en volkenkunde. Dat artikel, dat men achter de *Beschrijving* zal vinden, heeft aanleiding gegeven tot de daaropvolgende *Nadere toelichtingen* omtrent de gesteldheid des lands en de cultures die er ondernomen kunnen worden. Het aldus zoo veel mogelijk gecompleteerd geheel zal besloten worden met nieuwe Bijdragen en beschouwingen uit het oogpunt van kolonisatie.

'S GRAVENHAGE, Julij 1857.

INSTELLINGEN

DER

HALFOEREN VAN HET LANDSCHAP WAAI-RAMA, BEHOORENDE TOT HET REGENTSCHAP HATILILING, AFDEELING WAHAAI, EILAND CERAM,

DOOR

T. J. WILLER.

I. *De Maatschappij.*

Bij deze Halfoeren worden noch slaven geboren, noch gemaakt, noch aangevoerd, — ook voor schulden kan iemands vrijheid niet worden verpand.

Zij zijn verdeeld in Ifan's of Stammen, als: 1° *Hapisoa*, 2° *Lihaya*, 3° *Manoesawa*, 4° *Kopa*, 5° *Itoehoenia*. Deze verdeeling geldt slechts de verhouding van maagschap tusschen het eene geslacht en het andere, en wel voornamelijk met betrekking tot het huwelijk, want niemand mag trouwen in zijn' eigen stam. De kinderen zijn van den stam des vaders.

Zij zijn verder verdeeld in *Lohoki's* of gehuchten, en deze worden te zamen getrokken tot *Amani's* of landschappen. Het landschap *Waai-Rama* maakt echter maar éene Amani uit, waarvan de gehuchten zijn *Amola* en *Tepoe*.

Vijf generatiën vóór deze, verkreeg zekere *Hoeniaai*, van de Ifan *Hapisoa*, zulk een overwigt op zijne tijdgenooten, dat hij bij algemeene keus tot Latoe of opperhoofd der Amani werd verkoren, met bepaling dat zijne opvolgers uit zijnen stam, en uit geen' anderen, zouden worden genomen. Daarom noemt men

den Hapisoäschen stam: *Ifan Latoe*, in tegenstelling der overige, welke men *Ifan Rahé Kawassa* of ambteloozen noemt. Dewijl alzoo de geboorte in de eerste plaats beslist over de mogelijkheid om tot het gezag te geraken, zou men deze Halfoeren kunnen verdeelen in Edelen en Onedelen. Reeds vóór *Hoeniaai* bestond er eene zoodanige onderscheiding, doch de juiste berigten daaromtrent ontbreken.

Een' inboorling noemt men *Raoehéna-manoesia*, en een' vreemdeling *Manoesia makasa*. Een vreemdeling kan zich, als zoodanig, eenigen tijd in de *Lohoki* ophouden; wordt hij echter door zijn wettig Hoofd opgeëischt, dan moet hij dadelijk uitgeleverd worden. Trouwt hij daarentegen in de Lohoki, en neemt hij al de verpligtingen van een' inboorling op zich, dan wordt hij ingelijfd bij de Ifan zijner keuze, mits *niet* in die van zijne vrouw.

Niemand, van welken rang hij ook zij, mag zijne Amani verlaten, om zich voor goed in eene andere te gaan vestigen; — doet hij zulks, dan moet hij worden opgeëischt en gestraft, want ieder Halfoer maakt een onafscheidelijk deel uit van de gemeente, waarin hij is geboren. De Halfoer die, zoo als hierboven gemeld is, zich bij eene andere gemeente laat inlijven, blijft derhalve strafbaar ten opzigte van zijne eigene gemeente.

II. *Het Bestuur.*

Het Bestuur bestaat uit:

A. Een' Latoe of Opperhoofd der Amani.
B. De Makahitia's of gehuchtshoofden.
C. Den Malésie, dat is: den Sterrewigchelaar en Voorvechter, bij verbastering veelal *Kapitan* genaamd.

Deze besturende personen, bijgestaan door twee afgevaardigden uit elken stam, houden gezamenlijk eene Touewé-hapihapi of Vergadering, in een daartoe bestemd gebouw, *Lofoa-ira* genaamd. Daarin worden afgedaan zaken van vrede en oorlog, — van het beheer der sago-bosschen, — verzetting van minderen tegen meerderen, — schuldvordering (Sinihia) enz. enz. enz. De Lohoki's hebben geene afzonderlijke vergaderingen; de zeer geringe geschillen of overtredingen, waarvan de Toewé-hapi-hapi geene kennis neemt, worden door den Makahitia afgedaan.

Het Halfoersche Bestuur is in vele opzigten ondergeschikt

aan Mohammedaansche Orang kaya's of regenten van andere benamingen, die aan de stranden zijn gevestigd, en tot nog toe de gewone en schier eenige schakel daarstellen tusschen den Europeschen ambtenaar en den Halfoerschen bergbewoner. Met betrekking tot hun gezag over de Halfoeren, dragen zij den naam van *Kamal*, om 't even of zij, als hoofd over Mohammedaansche strandbewoners, als Orang kaya, Radja, *Patti* of anders worden betiteld. Hun gezag als *Kamal* berust niet op wezenlijk Halfoersche instellingen, maar vindt zijn' oorsprong in intellectuele meerderheid, door toevallige omstandigheden begunstigd. Door de Mohammedaansche hoofden van *Hatililing* wordt daaromtrent het volgende vermeld. „Zekere *Masapaai* van het eiland *Mysole* kwam oudtijds, als smalle handelaar, te *Hatililing* en verzamelde zich grooten rijkdom. De plaats was destijds bewoond door Mohammedaansche vreemdelingen van verschillende herkomst, en eenige Halfoeren van *Waai-Rama*, die zich daar ophielden om hunne binnenlandsche gehuchten geregeld van de noodigste handels-artikelen te voorzien. In die nederzetting was nog geen erkend gezag, zoodat het *Masapaai* niet moeijelijk viel om zich door zijn goed beleid en zijnen rijkdom tot opperhoofd der Mohammedanen te doen erkennen. Dien ten gevolge werden de Halfoeren, wat hunnen handel aan strand betrof, al dadelijk van hem afhankelijk; weldra deden zijne sluwheid en geldelijk vermogen het overige om hem, op voorwaarden in zijn voordeel geregeld, als beschermheer of *Kamal* van *Waai-Rama* te doen huldigen. Noch hij, noch zijne opvolgers hebben immer onder de Halfoeren gewoond; hoogst zelden zelfs hebben zij in de binnenlanden een kortstondig bezoek gedaan.”

III. *Het Grondbezit.*

De geheele uitgestrektheid van het grondgebied eener Amani noemt men *Sehoe na oemna:* daarin onderscheidt men de volgende soorten van gronden:

a. *Oelai Kalolannia* of woeste onbewoonbare gronden;
b. *Soma* of wilde sagoebosschen;
c. *Soa-ira* of geplante sagoebosschen van 200 tot 1000 boomen.
d. De *Ipia-Raoehêna* of geplante sagoebosschen van 10 tot 30 boomen.
e. De *Wakana's* of akkers voor onderscheidene boom- en veldvruchten.

f. De grond, waarop de *Lohoki* (dorp of gehucht) is gebouwd. Met uitzondering van dezen laatsten, zijn al de andere gronden het eigendom van de geheele Amani, zonder onderscheiding van dorps-bezit, en kunnen noch worden verkocht, noch op eenige andere wijze worden vervreemd.

a. In de *Oelai Kalolannia* mag ieder lid der Amani jagen en inzamelen wat en zooveel hij verkiest.

b. De *Soma's* maken de groote voorraadschuren uit, welke de geheele gemeente tegen gebrek aan voedsel moeten waarborgen. Alhoewel nu elk inboorling dezelfde regten en verpligtingen omtrent de bosschen heeft, blijft de regeling des arbeids tot inzameling der sagoe aan het Bestuur overgelaten.

c. Aan de aanplant der *Soa-ira's* neemt ieder deel voor zooveel hij verkiest, en zonder daartoe toestemming zijner Hoofden te behoeven. Hij heeft dan regt van eigendom op zijn plantsoen, klopt wanneer hij wil, en beschikt over zijn sagoe zoo als hem goeddunkt.

d. De *Ipia-Raoehèna* verschillen van de *Soa-ira's* niet anders dan door plaats en omvang. Voor derzelver aanleg raadpleegt de planter voornamelijk zijn gemak, en plaatst ze dus zoo digt mogelijk bij zijne woning, of anders bij zijnen akker, zoodat het plantsoen zelden 20 boomen te boven gaat. Voor de *Soa-ira's* daarentegen raadplegen de planters meer de vermoedelijke opbrengst der sagoe-boomen; en aangezien de beste sago-gronden veelal op grooten afstand van het dorp liggen, zoo vordert hunne veiligheid, dat een aantal planters hun plantsoen nevens elkander plaatsen, en dan, zooveel de omstandigheden toelaten, derwaarts gezamenlijk ten arbeid gaan.

e. Elk inboorling mag een *Wakana* of akker aanleggen, waar hij wil en zoo groot als hij kan bearbeiden; tot de keus van den grond heeft hij echter de toestemming van den Latoe noodig. De *Wakana's* worden meer of min omheind, en zijn van een wachthuisje voorzien, waar de arbeiders kunnen vernachten. Het bezit ligt meer in het gewas dan in den grond, want schier elk jaar verlaat de planter de plaats, waar hij heeft geoogst, om elders vetter' grond te ontginnen; en daarmede is zijn bezit verloren. Sterft hij echter vóór den oogst, dan gaat dat bezit over op zijn erfgenaam.

IV. *Wederzijdsche regten en verpligtingen der Hoofden en der Ingezetenen.*

A. De Latoe bestuurt de Amani in haar geheel en zijne eigene Lohoki in het bijzonder.

Hij regelt de zaken van oorlog en vrede, zorgt alzoo voor de vervaardiging van wapenen en de verdediging of versterking der gehuchten. Hij zorgt voor de openbare veiligheid. Hij zorgt voor de regtsbedeeling. Hij regelt de werkzaamheden en verdeeling van den sagoe-oogst.

Hij moet voor krijgstogten levensmiddelen verstrekken aan die ingezetenen, welke onvermogend mogten zijn daarin zelven te voorzien.

Hij is echter niet verpligt wapenen van geldelijke waarde aan zijne togtgenooten uit eigen middelen te verstrekken; hij waakt slechts dat elk ten minste is gewapend met lans, boog en pijlen. Hij heeft het opperbeleid over elke krijgsonderneming.

Wanneer hij overwinnend uit den strijd terugkeert, moet hij een groot feest aanrigten, waarbij de koppen, op den vijand behaald, worden ingewijd, en waarbij tevens een groot gastmaal wordt gehouden. De uitkoop van krijgsgevangenen, welke elders tot de verpligtingen van een gemeente-hoofd behoort, komt hier nimmer voor, dewijl alle verslagenen of krijgsgevangenen dadelijk op de plaats zelve worden onthoofd. Afbetaling van schulden, door een onderhoorige in andere gemeenten gemaakt, komt almede zelden of nimmer voor, en kan van den Latoe niet worden gevorderd.

Hij mag nimmer geldelijke belasting heffen.

Wanneer hij weinig vermogen heeft, mag hij voor het overwinningsfeest, zoomede voor de uithuwelijking zijner zonen, bij de ingezetenen eene tegemoetkoming in lijnwaden en eetwaren vorderen. Wanneer daarentegen een der ingezetenen onvermogend is den koopprijs zijner vrouw te betalen, moet de Latoe hem te hulp komen.

Hij mag, voor de ontginning zijner tuinen en voor het bouwen zijner woning, de geheele bevolking ten arbeid roepen, namelijk: voor de tuinen vier of ten hoogste vijf dagen, en voor het huis, totdat het voltooid is. Overigens mag hij geen' arbeid tot zijn eigen voordeel opleggen.

Hij beschikt daarentegen over den arbeid der geheele Amani, voor de werkzaamheden, welke door den Kamal op eigen

gezag of wel op last der Europesche autoriteit, worden bevolen.

Hij ontvangt een vrij aanzienlijk deel van den sagoe-oogst, zoo als later zal worden aangetoond.

B. De *Makahitia* brengt de bevelen van den Latoe over in zijne eigene Lohoki en waakt voor hunne uitvoering; hij beslist ook alle geschillen binnen zijn gehucht, welke te gering zijn om voor den Toewé-hapi-hapi te worden gebragt. Hij dient voorts den Latoe als vertrouwd zendeling naar alle gemeenten of bij den Kamal. Hij trekt met de bevolking ten arbeid op naar de soma's, en regelt daar de dagelijksche werkzaamheden. Voor de ontginning zijner akkers en voor den aanbouw zijner woning mag hij, op denzelfden voet als de Latoe, zijne ingezetenen ten arbeid roepen, doch niet meer dan tien man. Overigens wordt hij beloond met sagoe en eenige veldvruchten, zoo als hieronder zal worden opgegeven.

C. De *Malésie* (door Europeërs en Maleijers verkeerdelijk *Kapitan* genaamd) is in de eerste plaats *Dorpswachter*. Als zoodanig moet hij ten minste om de tien dagen, of zoo veel meer als de omstandigheden vorderen, het geheele landschap rondgaan, en naauwkeurig onderzoeken of er ook ergens onraad of wel sporen van onraad zijn te ontwaren, — of de omstreken geheel zuiver zijn van koppensnellers en bespieders, — van hetwelk hij den Latoe geregeld verslag moet doen In de tweede plaats is hij *Starrewigchelaar.* Als zoodanig moet hij uit den stand der hemelligchamen, uit de vlugt der vogels en uit de gesteldheid der pinangnoten (daartoe expresselijk gekaauwd) afleiden en voorspellen, of het oogenblik al dan niet gunstig is om ten strijde te gaan. In de derde plaats is hij *Voorvechter.* Als zoodanig moet hij de strijders aanvoeren naar die punten, welke door den Latoe worden aangewezen, en voorts door gezang, dans en voorgang allen tot onverschrokkenheid opwekken. Hij wordt beloond op denzelfden voet als de *Makahitia.*

D. *Over de Halfoersche ambtsbetrekkingen in 't algemeen.*

De ambten zijn erfelijk en gaan over van den vader op den oudsten zoon. Bij gebrek aan zoons, of wel uithoofde van ligchamelijke onbekwaamheid, of doorslaande blijken van onwaardigheid (nagenoeg zonder voorbeeld), wordt het ambt électief, doch in dezelfde *ifan* en *in geene andere.* Elk ingezetene van den mannelijken leeftijd is dan stemgeregtigde; doch er ontstaat

zelden verschil. Geldt de keus den Latoe, dan wordt gewoonlijk diegeen verkoren, dien de Makahitia's en Malésie's daartoe aanbevelen; geldt het de ondergeschikte rangen, dan wordt de aanbeveling van den Latoe tot rigtsnoer genomen.

Een beambte, zijne betrekking moede zijnde, mag dezelve nederleggen. Tegen zijn' wil kan hij moeijelijk worden ontslagen. Voor het ontslag van een' Makahitia of Malésie zou de eenparige wil van den Latoe en de groote meerderheid der ingezetenen worden gevorderd; voor het ontslag van den Latoe zou, behalve den wil van al de ingezetenen, ook de tusschenkomst van den Kamal of de Europésche Overheid worden gevorderd. Van dit alles zijn tot nog toe geene voorbeelden.

E. Hierboven is reeds gebleken, dat het ambt van *Kamal* niet uit wezenlijk Halfoersche instellingen voortspruit. Het ligt wijders in den aard der zaak dat de Mohammedaansche Hoofden, — die zichzelven en hunne opvolgers in dit oppergezag hebben gedrongen, zonder onder de Halfoeren te leven of slechts dagelijks met hen in aanraking te komen, — ook grootendeels vreemd moeten blijven aan de wezenlijke belangen der bergbewoners, en dat hunne bemoeijenis uitsluitend ten oogmerk heeft om, voor onbeduidende diensten, de hoogst mogelijke inkomsten te trekken.

Die diensten bepalen zich tot het volgende:

a. In de zeldzame gevallen, dat de Halfoer zich tot de Europésche Overheid wendt, dient de Kamal hem tot geleider, tolk en, zooveel noodig, tot voorspraak. Het zou echter te bezien staan, of niet én de Europésche Overheid én de Halfoer er bij wonnen, wanneer des Kamal's tusschenkomst geheel werd vermeden, doch de schuwheid der bergbewoners is daartegen nog een beletsel.

b. Alhoewel de Halfoer niet volstrekt verpligt is om uitsluitend met den Kamal te handelen, is het toch voornamelijk de Kamal, die in zijne behoefte aan overzeesche koopwaren voorziet, zijne bestellingen aanneemt, en zijne sagoe, tabak enz. daarvoor inruilt. Voordeeliger welligt zou de Halfoer zijne waren direct bij de handelspraauwen kunnen verruilen; doch hij is eenmaal aan die tusschenkomst gewoon, en geniet er ook wezenlijk het gemak door, van de reis naar het strand slechts te doen wanneer hem zulks het best gelegen komt.

c. Wanneer de Amani door andere Halfoeren bedreigd wordt, kan des Kamal's bemiddeling worden ingeroepen, om met de wederpartij te onderhandelen, of wel de zaak ter kennisse der

Europésche Overheid te brengen. Dewijl dit een en ander zelde: baat, zoo gebeurt het meest dat de vijandelijkheden een' aan vang nemen, en dan is de Kamal verpligt te assisteren me kruid en lood, misschien ook met eenige pieken en andere on kostbare wapenen. Belangrijk is die assistentie niet: één pakj van 10 scherpe patronen b. v. wordt reeds als eene gewigtig bijdrage tot den krijgsvoorraad geacht. Van die bijdrage word de helft betaald, en de andere helft ontvangen als geschenk natuurlijk dat het betaalde gedeelte het onbetaalde ten ruimste dekt

Voor genoemde diensten wordt de Kamal beloond met eei ruim deel in de opbrengst der sagoe, zoo als hieronder za aangewezen worden; hij heeft daarentegen geen regt om han denarbeid te vorderen, alhoewel gewoonlijk eenige Halfoeren tei zijnent vertoeven, om kleine bezigheden op zijn erf te verrigten

F. Hoe laag deze Halfoeren op den trap van maatschappe lijke ontwikkeling mogen staan, zijn zij echter verscheidene mee: beschaafde volken, als b. v. de *Battahs*, de *Maleijers* en andere in één opzigt ver vooruitgegaan; zij bezitten namelijk een *stel sel van belastingen.* Hoewel nu dit stelsel zijne eigenaardige gebre ken heeft, en over 't algemeen te hoog is berekend, — levert het niettemin de onschatbare voordeelen op, dat in het onderhoud der regeerders op eene geregelde en wettige wijze wordt voorzien; — dat daardoor alle aanleiding en voorwendsel tot knevelarij of willekeurige afpersing is weggenomen, en dat ieders individuële vrijheid en veiligheid van bezitting op het doelmatigst is gewaarborgd. Die belastingen zijn hoofdzakelijk gelegd op den sagoe-oogst; om deze te beoordeelen, dient men dus in de eerste plaats kennis te nemen van het productief vermogen van den sagoeboom.

In de soma's, waar de al te vochtige grondgesteldheid en een volslagen gebrek aan verzorging de vruchtbaarheid veel verminderen, levert een zeer slechte boom nog altijd op 5 pohaija's; — een voortreffelijke 20 tot 30 pohaija's — een middelbare, zoo als de meeste zijn, 15 pohaija's. De pohaija is een pak, gelijkstaande aan drie Boeroesche toemangs of nagenoeg 75 ponden sagoemeel. Voor de soma's zelven, kan dus *Ceram's* noordkust reeds voordeelig wedijveren met *Boeroe*, alwaar een middelbare boom gerekend wordt op 30 toemangs à 25, zegge 750 ponden meel, dus $\frac{1}{3}$ minder dan 15 pohaija's à 75 of 1125 ponden meel; en echter behooren de Boeroesche boomen niet tot de minst productive van dezen archipel. Daarentegen bewerken

twee man op Boeroe een volwassen boom in 8 dagen; in de soma's van *Ceram's* noordkust besteedt een geheel huisgezin, zegge vijf zielen, niet minder dan 20 dagen om een' boom te vellen, te kloppen, te wasschen en af te pakken. Dit aanmerkelijk tijdverlies kan niet geweten worden aan het gewas, maar alleen aan de wijze van exploitatie. Op last van den Latoe en onder geleide der Makahitia's, trekken de huisgezinnen bij massa boschwaarts, alwaar zij al dadelijk zich hutten moeten opslaan. Zij nemen geene mondbehoeften mede, zoodat weder een groot deel van den tijd door de jagt op eekhoorns, slangen en gevogelte, voor den arbeid aan de sagoe verloren gaat; terwijl al verder de hulp der vrouwen en jongelieden weinig te beduiden heeft, omdat de verzorging des huisgezins en de oppassing der kleine kinderen weinig tijd voor de inzameling van het meel overlaat.

De Soa-ira's, op uitgekozen grond geplant zijnde en min of meer verzorgd wordende, leveren meer op dan de soma's; elke boom kan ten minste op 25 pohaija's of 1875 ponden worden geschat. Ook gaat de arbeid daar eenigzins spoediger toe. Het zijn daar geene tijdelijke volksverhuizingen op hooger last, zoo als in de soma's. Die zijn huisgezin wil medenemen, doet zulks; doch de meesten gaan alléén, of vergezeld van jongelingen, voor het werk geschikt, zoodat de onnoodige nasleep van weinig werkende individu's wordt ontweken, veel tijdverlies voor het zoeken van voedsel wordt gespaard, en het aantal werkdagen ter exploitatie van eenen boom voor elk paar werkende handen veel minder wordt. Even zoo gaat men te werk in de Ipiaraoehèna, alwaar de opbrengst van elken boom doorgaans hetzelfde bedraagt als in de Soa-ira.

Nu is de belasting aldus geregeld, als: op de *soma:*

De Latoe zendt de helft zijner bevolking naar het bosch. De *Amani* van *Waai-Rama* bestaat uit 70 huisgezinnen en 40 ongehuwde voor het werk geschikte mannen. Er trekken dus ten arbeid op 35 huisgezinnen en 20 vrijgezellen; de overigen blijven te huis om de kampong te bewaken. Na 20 dagen keeren de arbeiders terug; hunne inzameling kan door elkander gerekend worden op 1 boom of 15 pohaija's per huisgezin, en levert alzoo uit 15 × 35 of 525 pohaija's.

Van deze 525 pohaija's
gaan in de eerste plaats af 35 pohaija's, welke de uitgetrokkenen aan de te huis geblevenen moeten uitkeeren; doch dit kan slechts als *leen* en niet

Transport. 525 pohaija's
als belasting worden beschouwd, omdat elk op zijne beurt te huis blijft en dezelfde vergoeding geniet. Vervolgens trekt de Latoe voor zijn aandeel van elk huisgezin:

1, zegge	35
De Makahitia van elk $\frac{1}{4}$, zegge	9
De Malésie idem idem.	9
De Kamal het dubbeld van den Latoe.	70
Te zamen	123 idem.

Hierna blijven er ter zuivere verdeeling over 402 pohaija's, makende voor elk huisgezin $11\frac{1}{2}$ pohaija; zoodat de Halfoer van den oogst der soma's aan zijne Hoofden opbrengt ruim $23\frac{0}{0}$.

Op de sagoe der *Soa-ira's* ligt de volgende belasting.

Gesteld één man klopt 3 boomen, welke hem ten minste uitleveren 75 pohaija's.

Daarvan trekt de Latoe	5	poh.
De Makahitia.	2	„
De Malésie.	2	„
De Kamal weder het dubbel van den Latoe,	10	„
Te zamen	19	„

Zoodat hem zuiver overblijft 56 pohaija's; en hij van dezen oogst aan zijne Hoofden opbrengt ruim $25\frac{0}{0}$.

Op de sagoe der *Ipia-Raoehèna* ligt dezelfde belasting als op die der *Soa-ira.*

Uit dit alles blijkt dat de sagoe-belasting nagenoeg bedraagt $25\frac{0}{0}$ of $\frac{1}{4}$ van het geheel, en dat daarmede de Latoe, de Makahitia en de Malésie ruim zijn bezoldigd, terwijl de Kamal bovendien buitensporig hoog wordt beloond voor de weinige diensten, welke hij præsteert.

Stelt men nu het Halfoersch huisgezin ten ruimste op 5 zielen, en rekent men de comsumptie per ziel op $2\frac{1}{2}$ pond daags, en dus het huisgezin op 4563 pond 's jaars, namelijk 61 pohaija's, dan blijkt, dat elk huisgezin van één togt naar de soma, en de exploitatie van 3 boomen uit de andere plantsoenen, reeds meer hoofdvoedsel inzamelt dan het noodig heeft, ook nadat de belasting is voldaan. En tot dit alles worden niet meer dan 60 à 70 werkdagen van een' volwassen man gevorderd.

De belasting van den Kamal moet nog verhoogd worden met het transport, want de sagoe moet hem kosteloos worden te huis gebragt. Met dit transport zal voor elk huisgezin p. m. een paar dagen pikol-arbeid en een dag voor de terugreis gemoeid zijn. Voorts is het de gewoonte dat, bij de aflevering der sagoe, de vrouwen en kinderen, die de sagoedragers vergezellen, nog elk voor den Kamal medebrengen een vrachtje boom- en aardvruchten en een bamboe met tabak. De Kamal geeft daarvoor, als tegengeschenk, aan elken sagoedrager een boslemmermes, een span koperdraad en een span kraaltjes, al hetwelk te zamen op eene Ceramsche waarde van 100 duiten kan worden berekend en door de geschenken in vruchten en tabak ruim wordt opgewogen. Des kamals geldelijke inkomsten van de sagoe zijn moeijelijk te berekenen, want de marktwaarde op *Ceram* fluctueert aanmerkelijk, naarmate er veel of weinig praauwen van elders komen. Heeft hij echter eene eigene praauw ter zijner beschikking, dan kan hij, tegen onbeduidend loon, roeijers onder zijn Mahomedaansche onderdanen vinden, en te *Ambon* voor zijne sagoe minstens 120 à 150 duiten de pohaija bedingen.

De ontvangst en afzending van des Kamals aandeel in den sagoe-oogst is aan den Latoe overgelaten, en dat is de eenigste administratie, waarmede het belastingstelsel gepaard gaat: want aangezien er nimmer belasting in geld of koopwaren mag worden geheven, zoo bestaat er noch geldelijk noch ander administratief beheer.

V. *De justitie.*

De burgers, de Makahitia's en Malésie's staan teregt voor den gemeente-raad in de *Lofoa-ira.* De Latoe kan alleen worden aangeklaagd bij den Kamal, die alsdan, na behoorlijk onderzoek, moet beslissen onder approbatie van de Europesche overheid.

Bevriende gemeenten moeten elkanders overloopers of gerequireerden uitleveren.

Niemand mag eens anders huis zonder uitdrukkelijk verlof binnen gaan. De Latoe heeft echter in policie-zaken het regt om bij gewigtige redenen huiszoeking te doen.

VI. *De Godsdienst.*

Elk is vrij te gelooven en van geloof te veranderen, zooals

zijne stemming medebrengt. Gaat echter een Halfoer tot het Islamismus over, dat uiterst zelden plaats heeft, dan zal hij zich aangenamer onder zijne nieuwe dan onder zijne oude geloofsgenooten bevinden, en zich alzoo, na bekomen toestemming van den Latoe, aan het strand nederzetten, alhoewel hem het verblijf op zijn' geboortegrond niet wordt ontzegd.

De Halfoeren gelooven aan de onsterfelijkheid der ziel *(Olonian)*. Voorts aan het bestaan van een Opperwezen, onder den naam van *Opa Tata Pottoa*, namelijk de „magtige geest die de aarde, de lucht en de zee, met al wat daarop en daarin is, heeft gemaakt en onderhoudt; die het gedrag der menschen gadeslaat, het goede beloont en het kwade straft, hetzij in dit, hetzij in *een volgend leven.*" Ziekten, misgewassen, nederlagen en dergelijke rampen zijn de dadelijke gevolgen van zijn' toorn. Eindelijk gelooven zij aan een legio van goede en booze geesten, wier gunst of onschadelijkheid door een aantal ongerijmde practijken moet worden verzekerd.

Wezentlijke priesters zijn er niet, — er bestaat ook geene openlijke vereering van het Opperwezen. Daarentegen hebben zij een soort van geestenzieners die, onder bepaalde ceremoniën, in bezwijming vallen en alsdan den geloovige met de bovenwereld in aanraking brengen of de toekomst openbaren. Zij doen veelal dienst als geneesheeren, of liever als bezweerders der ziekten, waarvoor zij met geëvenredigde geschenken worden beloond. Men noemt deze geestenzieners *So-oe So-oe*, en het huisje, waarin zij hunne kunsten verrigten, *Loema Pamakahala.*

VII. *De oorlog.*

Bij de verpligtingen der hoofden is reeds bekend gesteld, op welke wijze in de verdediging van het dorp wordt voorzien, en op welke wijze de strijders voor togten naar buiten worden toegerust en aangevoerd.

Oorlogsverklaringen worden nimmer gedaan. Nachtelijke overrompelingen van vijandelijke dorpen gaan gepaard met roof, brandstichting en veel bloedvergieting. Overrompeling en ombrenging van afzonderlijk ronddolende en weerlooze personen, tot de vijandelijke gemeente behoorende, wordt even goed als heldendaad beschouwd als de vorengemelde gruwelen op grooter schaal.

Over het algemeen zijn hunne oorlogen gekenmerkt door wreedheid, en het zonderling punt van eer, om niet aan te

vallen, wanneer men vooraf niet zoo goed als zeker is van te zullen overwinnen; van daar dan ook, dat de verraderlijkste aanvallen voor de schranderste en roemrijkste worden gehouden, omdat, zonder de strijdkrachten der gemeente te verzwakken, aan den vijand het meeste nadeel wordt toegebragt.

De onthoofding en wegvoering der schedels (koppensnellen, of *Moeskoppen*, zooals VALENTIJN het noemt,) is onafscheidelijk van den oorlog: dikwerf zelfs is zulks het eenige doeleinde van den strijd. Er wordt nimmer kwartier gegeven en nimmer een krijgsgevangene gemaakt: al wie van den vijand in handen valt, om het even van welke kunne of van welken ouderdom, wordt dadelijk onthoofd.

De aanvoer der behaalde schedels geeft, in de overwinnende kampong, aanleiding tot het groote Karia-pottoa-feest, en het aantal schedels, dat in het raadhuis en voor de woning der hoofden ten toon wordt gespreid, bepaalt den graad van achting, waarin de gemeente bij de omliggende staat. Hoe meer koppen, zoo meer ontzag bij de naburen en zoo minder kans om het eerst aangevallen te worden. De Halfoeren van *Waai-Rama*, en anderen beoosten *Wahaai*, zijn alleen koppensnellers in geval van oorlog. Die bewesten *Wahaai*, met name in de bovenlanden van *Sawaai*, gaan, behalve ten oorlog, ook elk voor eigen rekening op koppensnellen uit; — zij kunnen ook niet anders, want hunne instellingen brengen mede dat geen man in het huwelijk kan treden, alvorens een menschelijk hoofd als zegeteeken van moed of schranderheid te kunnen vertoonen.

VIII. *Het huwelijk.*

De vrouw wordt van haren vader gekocht tegen eenen prijs volgens haren rang vastgesteld. Die koopprijs bestaat uit eene hoeveelheid ongelijksoortige goederen, bij welker aantal de hoegrootheid van dien prijs wordt aangeduid. De dochter van een' Latoe kost *veertig* stuks voorwerpen, als:

Tien borden gerekend.	10
Tien schotels gerekend.	10
Een metalen gong gerekend. . . .	10
Eene hoeveelheid lijnwaad tegen de waarde van den dag, gelijkstaande met een gong en insgelijks gerekend. . . .	10
Te zamen. . . .	40 stuks voorwerpen.

Op dezelfde wijze kost de dochter van een' Makahitia 30, en die van een' burger 20 stuks voorwerpen.

Door de geheele of gedeeltelijke voldoening van dezen koopprijs, dan wel door de eenvoudige bekenning der schuld (welk laatste echter zelden plaats heeft,) is het huwelijk wettig gesloten. Het onbetaalde gedeelte stelt eene gewone schuldvordering daar, doch vermindert de kracht der verbindtenis niet.

Door het huwelijk gaat de vrouw met al de kinderen, welke zij baart, uit de Ifan van haren vader voor immer over in de Ifan van haren man. Bij diens overlijden mag zij hertrouwen, doch alleen in dezelfde Ifan, en wel met den naasten bloedverwant van den overledene, althans wanneer zij geene gegronde redenen heeft, om een' ander' persoon uit die Ifan de voorkeur te geven. Voor dit tweede huwelijk wordt niets betaald.

Edelen en burgers kunnen zich door het huwelijk vermengen.

De man mag zooveel vrouwen nemen, als hij kan koopen en onderhouden; de vrouw kan slechs aan éénen man te gelijk behooren. Ook de rijkste Halfoer heeft zelden meer dan twee vrouwen te gelijk.

Noch de vrouw, noch hare dochters, noch hare onmondige zoons zijn voor de schulden van den man aansprakelijk.

De man is zijner vrouw verschuldigd bescherming, trouw en onderhoud naar zijn vermogen. De vrouw is haren man verschuldigd trouw en onderdanigheid.

Man en vrouw moeten, naar den aard der kunne en der krachten, gezamentlijk arbeiden voor het onderhoud des huisgezins; — met dien verstande, dat de man immer het *zwaarste* deel van den arbeid voor zijne rekening moet nemen, en dat der vrouw alle arbeid moet worden ontzegd, zoodra zij ziek is, in gevorderde zwangerschap verkeert, of wel kortelings heeft gebaard.

IX. *De erfopvolging.*

Bij overlijden van een' man, zonder vrouw of kinderen, gaat zijne nalatenschap over op zijn' vader; bij gebreke van dien, op zijne moeder en broeders; bij gebreke van deze allen, op zijn' naasten mannelijken bloedverwant in de Ifan.

Bij overlijden van een gehuwd man, zonder kinderen valt de nalatenschap voor de helft ten deel aan zijne weduwe, en voor de helft aan zijne bloedverwanten in de Ifan.

Bij overlijden van een' gehuwd man met kinderen, valt de

geheele erfenis onder beheer der weduwe, en eerst bij haren dood wordt dezelve onder de kinderen verdeeld. De zoons krijgen dan het dubbeld van het deel der dochters.

X. *Leen en schuldvordering.*

Bij leen kan geen interest worden bedongen. Over het algemeen is er omtrent schuldvordering weinig of niets vastgesteld. Komt het tot een geschil, dat door partijen zelven niet kan worden bijgelegd, dan moet de Latoe in den raad de zaak onderzoeken en naar omstandigheden en billijkheid beslissen.

Aan zijne uitspraak wordt dadelijk gevolg gegeven. Voor schuldvordering wegens het onbetaalde gedeelte op den kooprijs eener vrouw is weinig of geen verhaal. Soms heeft er verrekening van vrouwen met vrouwen plaats; doch dwangmiddelen komen bij die aangelegenheden zelden te pas, omdat deze als familie-zaken en van eenen te teederen aard worden beschouwd. Zelden of nooit wordt door den schuldeischer ook op dwangmiddelen aangedrongen; hij neemt zeer lang geduld, en de schuldenaar, van zijnen kant, acht zijne eer verbonden om zoo spoedig hij kan te betalen, al is het ook bij kleine gedeelten te gelijk.

Evenzoo acht de mondige zoon zich gehouden, de schulden van zijne overledene ouders zoo spoedig mogelijk af te doen.

De groote eerlijkheid van den Halfoer heeft dus ten gevolge, dat er zelden belangrijke gedingen over schuldvordering ontstaan, en dat alzoo het gebrek aan naauwkeuriger en talrijker bepalingen ten deze niet wordt gevoeld.

XI. *Van misdaden en straffen.*

Dewijl van oudsher de misdaden uiterst zeldzaam zijn, zoo bestaan er ook maar weinig of geene vaste strafbepalingen.

Boeten in geld of goederen mogen nimmer worden opgelegd.

De meest toepasselijke straf bestaat in rottingslagen, met herstel van schade ten voordeele van den beleedigde.

Moord en opzettelijke verwonding zijn zoo goed als onbekend.

Diefstal (kamèna) wordt gestraft met vergoeding van het gestolene en een aantal rottingslagen ter discretie van den Latoe.

Overspel wordt gestraft met rottingslagen, restitutie van den kooprijs der vrouw aan den beleedigden echtgenoot die tevens

de kinderen voor zich behoudt, en gedwongen huwelijk tuss de beide overspelers.

De straffen, op andere feiten gesteld, zijn te onnaauwke en te onbeduidend van aard om eenige melding te verdie

Beschouwingen van het voorgaande.

Tijd en gelegenheid hebben te *Wahaai* ontbroken, om onderzoek naar de aloude instellingen op Ceram's noord verder uit te breiden dan tot de bewoners van *Waai-R* Uit de bekomen narigten en ook uit den aard der zaak v echter voort, dat de instellingen, zoowel bewesten als beoo *Wahaai*, eene groote overeenkomst met die van *Waai-R* moeten hebben, en dat de voornaamste afwijkingen in verl staan met het *Kakiansch verbond*, dat op westelijk *Cera* volle kracht is, en de heilloosste gevolgen heeft met opzig het koppensnellen, de nationale veeten, en den staat van rust en van onveiligheid voor personen en bezittingen (*).

Wat de zuidkust betreft, daarvan is het regentschap in Mei jl. door mij bezocht. De Halfoersche instellingen schillen daar weinig met die van *Waai-Rama:* dezelfde za dragen echter veelal andere benamingen. De zeden zijn er ec zachter en de veiligheid grooter, omdat te *Xèpa* en verder beoosten de Kakian niet bestaat, het koppensnellen gehee vervallen, en de rust alleen kan worden bedreigd door de z zame verschijningen van bewoners uit het centraal gebergt

De volksaard en instellingen van *Waai-Rama* kunnen halve grootendeels dienen om, met tamelijke zekerheid, diezelfde aangelegenheden van alle overige Halfoeren op *Ce* te gissen.

Een vlugtig overzigt is reeds voldoende, om in het zan

(*) Dit is het geheim genootschap van Staatkundigen oorsprong waarva inleiding gewaagt.

Is men nieuwsgierig naar de *Ceremonien* bij de inlijving der adepten, leze men het artikel daarover in het Tijdschrift van Nederl. Indie Julij 1843 den Heer VAN SCHMID. — Wat aangaat oorsprong en doel, daaromtrent be slechts gissingen: men zoekt dien oorsprong in de 17e eeuw toen de O. I. C extirpatie-stelsel doordreef en haar juk te vuur en te zwaard aan Ceram lag; — men vermoedt dat het doel is wraak over dat bloedig geweld en bel der Halfoersche onafhankelijkheid. — Wat hier van zij, men is tamelijk z dat de priesters de instelling gebruiken om hun gezag en invloed bij het door mystique feesten te bestendigen.

hangend geheel dier instellingen de grondtrekken te herkennen van het Maatschappelijk verbond, dat eenmaal door den ganschen Indischen Archipel schijnt te hebben geheerscht, — waaraan thans nog een aantal volken van *Sumatra*, *Borneo*, *Celebes* en de *Molukkos* zijn onderworpen, — waarvan zelfs bij de beschaafdste groote natiën, als de Javanen en Maleijers, duistere sporen zijn overgebleven: een maatschappelijk verbond, dat zich voornamelijk kenmerkt door den half-patriarchalen, half-olygarchiesch-republikeinschen geest van het representatif bestuur, — door de dure verpligting, dat elk voor immer moet blijven gevestigd op den grond zijner geboorte, — door het zoo eigenaardige Indische huwelijk, waarbij de vrouw wordt gekocht, en, bij den dood des mans, diens naasten bloedverwant weder tot vrouw vervalt.

Bij sommige volken (onder anderen de Battah's) is uit dezelfde instellingen voortgevloeid eene, hoewel onbeschrevene, echter zeer uitgebreide en positieve wetgeving, die, bij den eersten aanblik, den trap hunner beschaving ver te boven schijnt te gaan; doch weldra ontwaart men, dat die juister en talrijker wetsbepalingen het onvermijdelijk gevolg zijn geweest van meerder behoeften en ontaarding der zeden. Op *Ceram* daarentegen zijn die instellingen gebleven in hare oorspronkelijke eenvoudigheid, omdat minder afscheiding van rang, minder behoeften en minder ondeugden de noodzakelijkheid van sterker beteugeling deed vervallen. De heerlijke gevolgen, welke nu deze *oorspronkelijke eenvoudigheid* boven gene *gekunstelde uitbreiding* aanbiedt, zijn te duidelijk om niet onverwijld de aandacht te treffen.

Immers, bij den Ceramsche Halfoer is 's menschen vrijheid onschendbaar, — niemand zucht daar onder geheele of gedeeltelijke slavernij of pandelingschap.

Bij hem wordt de vrouwelijke waarde noch tot een bloot werktuig van wellust en voortteling verlaagd, noch tot slaafschen arbeid, die nagenoeg met den arbeid van een lastdier gelijk staat.

Bij hem wordt de vrouw beschermd, bemind, geacht, en, wat hare aangeboren regten betreft, zoo na mogelijk met den man gelijk gesteld.

Bij hem bestaat geene ver uitgesponnene en hatelijke aansprakelijkheid voor schulden van een' ander of van zich zelven. Hij kent verder noch woekerachtigen interest, noch snoode verdubbeling van schuld.

Hij is onbekend met de verderfelijke stelsels van beboeting,

die elders elke persoonlijke bezitting bedreigen, en allen tot opsparing den bodem inslaan of gevaarlijk maken.

In tegenoverstelling van den hebzuchtigen Sumatraan, h hij begrepen dat degenen, die hem besturen, daarvoor mo worden beloond; alzoo heeft de billijkheid hem geleid tot verstandig belastingstelsel, dat de deur sluit voor beboe en knevelarij.

Daarom ook, — zijne persoonlijke bezitting voor zijne h den heilig zijnde — is bij hem de arbeid in eer en w met lust voortgezet, voor zoo ver tot nog toe de behoefte eigene of vreemde voortbrengsels gaat.

Hij is geheel vrij van de proceszucht, die zooveel Indi stammen van hooger beschaving hatelijk en bespottelijk ma Misdaden worden in zijnen kring zelden of nooit gepleegd. regtsbedeeling, waarvan hij zeker is, werkt *eenvoudig* en *dade*

Geeft men nu, bij al deze elementen van volksgeluk, acht op den overvloed van den gezegenden sagoeboom, w door 60 werkdagen een' man in staat stellen om 't hoofdvoe van een geheel huisgezin gedurende een geheel jaar ove winnen, en tevens de belasting te betalen, waarop zijn na naal bestuur berust, — dan vervalt men onmisbaar in vraag: *waarom toch Ceram sedert lang niet* OVER EN OVE *bevolkt?* Het antwoord is echter eenvoudig: met die algem heerschende veeten van stam tot stam, — met dien voort renden staat van onrust en verwoesting, — met die heillo gewoonte van koppensnellen, wordt op *Ceram* de veiligh van elken stam even zeer gestoord, en deszelfs aanwas ev zeer belemmerd, als elders, — de bloei en vermeerdering het afzonderlijk huisgezin wordt belet, wanneer dat huisge bestendig onder snoode knevelarij en verlies of bedreiging individuële vrijheid moet zuchten.

Intusschen is het niet moeijelijk redenen op te sporen, we die veeten en dat koppensnellen, zoo al niet geheel vero schuldigen, echter grootendeels verklaren.

Voor elken jagerstam, in den eersten staat van ruwhe is het ongestoord bezit en de trapswijze uitbreiding van meentegrond eene questie van leven of dood. Is eenmaal imm het aantal zielen in juist evenwigt met de hoeveelheid voeds welke het wild, de boschproducten en veldvruchten kunn opleveren, — dan dwingt elke rijzing van dat aantal tot l meestering van nieuwe gronden, — dan stelt elke aanwas v

eenen naburigen stam de vreeselijke bedreiging daar, om in diezelfde mate van grond, dat is van levens-onderhoud, op gewelddadige wijze te worden ontbloot. Voegt men daarbij den onleschbaren dorst naar wraak over het verlies der verslagenen, welke dorst, in den gegeven maatschappelijken toestand, te gloeijender wordt, omdat de dood van elk' weerbaar man de strijdkrachten der gemeente, en dus hare kansen op zelfsbehoud, aanmerkelijk vermindert, — dan zal men de duidelijke oorzaak herkennen, waarom bij zulke volken de veeten zoo eeuwigdurend, zoo wreed en zoo verraderlijk zijn. Hoewel nu de Ceramsche Halfoeren voornamelijk van sagoe leven, moeten zij, uit bovenbedoeld oogpunt beschouwd, toch tot jagers-volken worden gerekend.

In de eerste plaats voorziet de jagt, bij gebrek aan veeteelt, nog voor een beduidend gedeelte in het levensonderhoud; bovendien is haar onbelemmerde gang en uitbreiding een punt van nationalen hoogmoed. En wat betreft de exploitatie der wilde sagoe-bosschen, die met geene mogelijkheid als een bedrijf van wezentlijken landbouw is aan te merken, — deze exploitatie en deze aard van grondeigendom slepen immers dezelfde gevolgen na zich, welke den grondeigendom van andere jagersvolken eigen zijn. Waar de eene stam te regt of te onregt sagoeboomen velt, moet de andere zich daarvan onthouden, of vechten; en waar dan die andere stam dat sagoebosch voor dadelijk of toekomstig onderhoud, dan wel voor het behoud van wezentlijke of vermeende eer noodig heeft, daar blijft geene keus meer over, daar is de oorlog onvermijdelijk, met al de gruwelen die denzelven aankleven. In zoover ook zou men den Halfoer, die het koppensnellen tot het aangaan des huwelijks, het eerst bedacht, den schrandersten man van zijn volk kunnen noemen. Zeker althans kon er geen krachtiger middel worden uitgevonden, om den bloei en aanwas van naburige stammen ten voordeele van zijn' eigen stam te kluisteren.

Dat echter, in dien toestand, alle beschaving en maatschappelijke ontwikkeling onmogelijk is, behoeft geen betoog. Onderzoeken wij slechts, waar de groote volkskwaal het eerst en het doelmatigst kan worden aangetast.

De bijgeloovigheden, waarmede de Halfoer is besmet, zijn wel is waar even talrijk als hersenschimmig, doch die bijgeloovigheden zijn van onbeduidenden invloed: en, men lette daar wel op, zijne begrippen omtrent de Godheid zelve en 's men-

schen pligten jegens elkander (in den kring van den e stam,) zijn zoo zuiver en onvervalscht, als immer bij een wetend volk, dat door geene revelatie is voorgelicht, in lijkheid mogt worden verwacht. De voorbeschiktheid tot ontvangen van eene volmaakter godsdienst, en dientengev ook van eene zedeleer, welke den vreemdeling even goed den stambroeder in dezelfde menschenliefde insluit, — voorbeschiktheid is dus onmiskenbaar. De fakkel des Chris doms moge in vollen gloed nog voor het tegenwoordig oo blik verblindend zijn, doch de voorbeelden der doeltreffen voorbereiding zijn reeds voorhanden te *Poeloe Petak* op *Bor* alwaar het opkomend geslacht rassche schreden maakt om van de aloude onwetendheid te bevrijden, en zich voor beslissenden stap tot belijdenis des Christendoms te bekwar Dezelfde pogingen, op *Ceram* aangewend, zouden denkelijk met meer moeijelijkheden gepaard gaan, doch de ijver der keerders, gerugsteund door de medewerking en bescherm des Gouvernements, zou deze meerdere moeijelijkheden we te boven komen.

Bij die vele *soorten* van veeten zal zich immers nu en wel een geval opdoen, waar de verlichte zendeling, met du lijke uiteenzetting der wederzijdsche belangen, een geschil c *kracht van overreding* beeindigt, dat, zonder zijne tussch komst, met bloedvergieting zou zijn beslecht. Een paar zulke voorvallen zijn voldoende, om dien zendeling de d voor een' wijderen kring van bemoeijenis te openen, en h *staatkundige zelfstandigheid* te schenken.

Zulk eene staatkundige zelfstandigheid, van hooger hand a gemoedigd, en daar, waar 't noodig is, gehandhaafd, w denkelijk de kortste en zekerste weg om aanvankelijk v onrust en bloedvergieting voor te komen; wat meer is, om bevolking voor te bereiden tot de directer werking van civiel gezag, aan Europesche ambténaren toevertrouwd, — dan naar tijd en omstandigheden solide grondslagen konc leggen voor de zoo onontbeerlijke algemeene rust en veilighe en voor eene eerste ontwikkeling van nijverheid in landbo en handel.

Nu blijft het de vraag: in hoever, ook uit het geldel oogpunt, de eerste en denkelijk onbeduidende opoffering inspanning van krachten op voordeelige resultaten vooruitz geeft. Tot de oplossing dier vraag is het noodig een' blik

slaan, zoowel op de grondgesteldheid des eilands, als op het totale cijfer der bevolking, zooals de beste gissingen dat thans opgeven.

Ceram's smalste of westerhelft is, van 't noorder- tot het zuiderstrand, met zoo vele en zulke hooge bergenrijen doorkruist, dat er geene belangrijke vlakten zijn te vinden. Alhoewel de aardsoort daar mild, de sagoe zeer overvloedig en de bevolking betrekkelijk talrijk is, zoo kan er aan geene agricole ondernemingen op noemenswaardige schaal worden gedacht. Onder de directe en regelmatige werking van het Europ. gezag, zou echter de productie en handel in sagoe voordeelig kunnen worden uitgebreid; voor zoover de transportmiddelen reiken, zouden denkelijk ook onderscheidene boomkultures met vrucht zijn doortezetten; en de daaruit voortvloeijende welvaart zou, door middel van pachten en andere indirecte belasting, eenige inkomsten kunnen verzekeren. *Ceram's* breedste oosterhelft biedt, op het zuiderstrand, almede weinige goede vlakten aan, en daar juist is eene sterke agglomeratie van bevolking, met name, wanneer men *Goram* en omliggende eilandjes daarbij wil trekken. De oostelijke noordkust, die ongelukkig het zwakst is bevolkt, bezit daarentegen uitgestrekte vlakten, die, op zich zelven beschouwd, alle voordeelige conditiën van landbouw vereenigen. Het onderzoek, dezer dagen door den ambtenaar Revius in de vlakte van *Ihel* (eenige mijlen beoosten *Wahaai*) verrigt, getuigt van eene hoogst milde aardsoort, welke verscheidene voeten diepte heeft, terwijl eene ruime gelegenheid tot bestrooming al die kultures mogelijk maakt, welke geheel of gedeeltelijk van den toevoer van water afhankelijk zijn. De berigten omtrent eene groote uitgestrektheid van nog oostelijker vlakten luiden bijna even gunstig als die omtrent *Ihel.* Aanvankelijk zou het dus de hoofdzaak zijn, om in die gunstige vlakten een kern van gedisciplineerde bevolking over te planten, waartoe dan deze of gene kleine Halfoersche stam, zoo niet een bekwaam aantal Moluksche Christenen, het eerste bestanddeel moest opleveren. En weldra zouden dan denkelijk andere kleine onderdrukte stammen zich rondom die eerste kern komen aansluiten, en zou hunne klimmende welvaart de aanleiding kunnen worden, dat meer en grooter stammen zich daar kwamen vestigen.

Met soortgelijke inzigten heeft de zendeling Jellesma zich ongehoorde moeite en inspanning getroost, om naar de vlakte

van *Ihel* een aantal Halfoersche huisgezinnen te leiden, e
hij reeds zoo ver geslaagd, dat hij over de honderd ziele
verzameld en deze aan den veldarbeid begon te gewennen.
hoogst verdienstelijk die onderneming ook ware, moest zij
of laat mislukken, omdat die huisgezinnen uit verschil
stammen waren te zamen geraapt, en omdat het met d
grippen van een' regt-geaard Halfoer onbestaanbaar is,
voor immer van zijnen stam aftezonderen. Gebrek aan krac
ondersteuning, en, onlangs, het vertrek van genoemden z
ling naar elders, deden het overige om der onderneming
bodem inteslaan; die tijdelijke bevolking is reeds op dit o
blik voor meer dan de helft verloopen.

Ten opzigte van het totale cijfer der bevolking dienen
visioneel de officiele staten van ultimo December 1846. D
figureert de Ceramsche bevolking onder

de afdeeling	*Hila*	met	1483	zielen,	waarvan	285
„ „	*Saparoea*	„	24026	„	„	14044
„ „	*Wahaai*	„	41186	„	„	36941
„ residentie	*Banda*	„	15000	„	„	5000
		Te zamen	81,695	zielen,	waarvan	56,270]

Dit cijfer van 56,270 Halfoeren moge der wezentlijkheid
meer of wat minder nabij komen, er vloeit in alle geva
zekerheid uit voort, dat die Halfoeren talrijk genoeg zijn
de aandacht te verdienen voor beslissend onderzoek, en n
regelen om hunnen maatschappelijken toestand te verbete
en langs dien weg hunne welvaart uittebreiden en zoo mog
aan de belangen der schatkist te verbinden. Wanneer nu
maal de aangewezene zedelijke en staatkundige oorzaken
weggenomen, waardoor thans welvaart en aanwas van bevol
worden onderdrukt, — wanneer eenmaal de gelukkige zar
werking van geestelijk en wereldlijk gezag rust en veilig
bevestigd en eene hoogere maatschappelijke ontwikkeling mog
gemaakt zal hebben, dan moet, in een zoo gezegend sagoe-
als *Ceram*, volgens de wet der natuur op 's menschen voo
ling, die bevolking ook in een gegeven aantal jaren verdubb
IJdel ware voorts de vrees, of de hoeveelheid van het hoofdvoe
met die verdubbeling wel in verband kon blijven. De z
sagoe-bosschen mogen dunner en schaarscher worden, — de
regelde sagoe-kultuur kan in het ontbrekende ruim voorzien
zooals de détails omtrent die kultuur aan de noordkust r

aantoonen, en zooals door de geheel anders ingerigte sagoekultuur aan de zuidkust nog verder wordt gestaafd. (*)

Slaat men nu acht op de uitnemende geschiktheid der oostelijke vlakten om eene bevolking te voeden, en verder, door de teelt van rijst, koffij, kakao, katoen en zoo veel andere coulante waren, tot eenen betrekkelijken rijkdom te leiden; raadpleegt men het verledene (het bestuur b. v. van den Adst. Resident ENGELHARD, nu 20 jaar geleden,) omtrent de mogelijkheid om met geringe middelen Ceramsche stammen naar die punten te leiden, waar hunne vestiging noodzakelijk wordt geacht; herinnert men zich de groote vatbaarheid van den Halfoer om aan een geregeld belastingstelsel te worden onderworpen, stelt men zich eindelijk de resultaten voor, welke van een' veel verbeterden maatschappelijken toestand en een verdubbeling van bevolking onder een Europ. bestuur, menschelijker wijze, zijn te voorspellen, — dan schijnt de dag niet spoedig genoeg te kunnen aanbreken, waarop van zulk een grootsch geheel de hechte grondslagen zullen worden gelegd.

Doch de voorgaande beschouwingen zijn te zwak om tot positieve slotsommen aanleiding te geven; want, behalve de uiteenzetting der instellingen en behalve den uitslag der nasporingen te *Xèpa* en te *Ihel*, berust het overige meer op van verschillende zijden ingewonnen narigt, dan wel op locaal en deugdelijk onderzoek.

Die beschouwingen zijn dan ook alleen ter neder gesteld om aan te toonen het hoog belang, dat met de, door den Gouver-

(*) Het regentschap *Xèpa* bezit geene wilde sagoe-bosschen. Men plant daar eene verscheidenheid van den boom op 2 vaam in het vierkant. In het derde jaar schiet die verscheidenheid 10 en meer *anaks* of spruiten uit, welke met den moederstam een *matta* of groepje uitmaken. Reeds in het 5de jaar kan de moederstam worden geveld, en geeft dan 20 à 30 tomangs van 12½, zegge gemiddeld ruim 300 ponden meel. Het voordeel van deze cultuur is in het oog springend, omdat zij in hetzelfde tijdsbestek (20 jaar), waarin andere verscheidenheden slechts iets meer dan de dubbele hoeveelheid meel moet opleveren, vier à vijf malen kan worden herhaald. Doch, ook behalve die herhaling, zijn de voordeelen groot, want met doelmatige zorgen kan hetzelfde plantsoen, zoo al geene gelijke, echter beduidende hoeveelheden meel nog jaren lang opleveren. De bedoelde verscheidenheid sterft, wanneer zij op geheelen of halven wasdom wordt belemmerd. De voorzorg behoeft zich dus maar te bepalen, om elk jaar niet meer spruiten te laten staan, dan de gegeven uitgestrektheid gronds op bepaalde afstanden kan voeden; doch hiertegen verzet zich het vooroordeel dat het eene roekeloosheid zou zijn om het voedsel te vernielen, dat de hemel laat groeijen. Van daar, dat de oogst van het 2de geslacht boomen naauwelijks het ⅓ van het 1ste geslacht bedraagt, en zoo vervolgens al minder, totdat weldra alle inzameling moet ophouden.

neur van *Borneo*, commissaris voor de *Moluccos*, bij be
van 23 Januarij jl. verordende, kommissie van statistiek en
kenkundig onderzoek was gemoeid (*), en de wenschelijkheid
eene kommissie in denzelfden geest alsnog in werking ko

(*) De ondergeteekende had de eer, om bij aangehaald besluit met de bed
kommissie te worden belast. De gevolgen der Ambonsche koorts, waardo
herhaalde malen en ook op *Ceram* zelf weder werd aangetast, hebben hem
de opgelegde taak te volbrengen.

Wahaai, Julij 1847.

DE HALFOEREN

VAN

NOORD-HALMAHERA.

DOOR

T. J. WILLER.

VOORLOOPIGE AANMERKINGEN.

Naams-afleiding.

Het gebruik der onderscheiden benamingen van *Djilolo*, *Gilolo*, *Halmahéra* en *Kahalamo* voor één en hetzelfde eiland, geeft aanleiding tot verwarring; het zal dus niet overbodig zijn daaromtrent in eenige bijzonderheden te treden.

De inlanders schrijven en spreken uit: *Djaïlolo*, zoodat, in de eerste plaats, de spelling *Djilolo* of *Gilolo* onnaauwkeurig is. Bovendien behoort die naam van *Djaïlolo* aan een voormalig rijkje en tegenwoordig distrikt, op de westkust van het Noorderschiereiland, en niet aan de vier schiereilanden waaruit het eiland bestaat. Die naamwisseling van het deel voor het geheel, heeft zeer veel duisterheid over de gebeurtenissen van vroegeren tijd geworpen, en geeft, zelfs heden ten dage, nog aanleiding tot misverstand: het ware te wenschen dat zij voor altoos uit het gebruik kon worden verbannen.

De inboorlingen noemen het geheele eiland *Kaha lamo*, dat in hunne taal letterlijk beteekent: *Groot land*. Alhoewel deze naam dus de ware is, wordt hij alleen door de daar wonende Halfoeren gebezigd, en is alzoo te weinig bekend. Dewijl daar-

entegen de benaming van *Halmahéra* door de Ternatanen, Tidorezen en andere bewoners der Molukkos algemeen wordt gebruikt, zoo zou ook deze, bij de Europeërs, met uitsluiting van alle andere namen, de voorkeur moeten verdienen.

Verder diene, omtrent de beteekenis van dien naam, het volgende tot inlichting.

Het Ternataansch bijvoegelijk naamwoord *mahéra* beteekent: iets, waaruit iets van dezelfde soort is voortgekomen; bijv. *namo* (eene hen) wordt, met betrekking tot haar kiekens, *namo mahéra*; en *koï* (een volwassen pisangboom) met betrekking tot zijn spruiten, *koï mahéra* genoemd. In de tweede plaats, duidt het meer bepaald eene verhouding van grootte of uitnemendheid aan, bijvb: omtrent eenige vreemden, wier rangen niet bekend zijn, zal men vragen: *Kasa ena mahéra?* dat is, *wie hunner is de aanzienlijkste. Mahéra* is dus een synoniem voor *oorsprong-gevend*, en *groot*, *voornaam* of *aanzienlijk;* en door het voorvoegsel *hal* (dat de vertaling is van het maleisch *terlebeh* en *paling*) wordt het bijvoegelijk naamwoord gebragt tot den overtreffenden trap. De zoo menigmaal herhaalde vertolkingen van *grootland*, *vastland*, *overwal*, zijn dus onnaauwkeurig. *Letterlijk* beteekent *Halmahéra*: het grootst dat al het kleine deed ontstaan; en daarmede is niet het denkbeeld van land, maar wel dat van volk te verbinden. De *wezenlijke* beteekenis schijnt dus te zijn: *het groote volk*, *waarvan de kleine afstammen.*

Geographie.

Halmahéra (zie de algemeene Oost-Indische kaart 1842, door von Derfelden von Hinderstein), bestaat uit een centraal stuk lands, omstreeks de 128° O. L. G. en 0° 30' N. B., van waar vier schier-eilanden uitgaan, als: een naar het noorden, een naar het noord-oosten, een naar het oosten, een naar het zuiden. Het geheele eiland wordt gerekend op 313½ vt. D. mijlen. De Sulthan van *Ternate* heerscht over het noorder schier-eiland en een gedeelte van het zuider; de Sulthan van *Tidore* heerscht over het midden-stuk en de twee oostelijke schier-eilanden.

Bij eene beschrijving van het eiland in zijn geheel, zou het een ongerief zijn, dat niet, voor elk der vier schiereilanden, een eigen naam kan worden opgegeven. Alle nasporingen naar identieke benamingen voor de beide kusten en het binnenland van elk schier-eiland zijn tot dusver vruchteloos geweest; de

inboorlingen kennen slechts namen van kusten; zoo noemen die van het noorder-schiereiland hunne westkust *Bala mié matiti*, en hunne oostkust *Bala kadato madaha;* voor het geheel hebben zij geen' naam. Dit geschrift handelt uitsluitend over het Noorder-schiereiland en zijne bewoners.

EERSTE AFDEELING.

1. *Korte landbeschrijving.*

Het schier-eiland heeft, van de landengte *Dodinga* aan het zuiden tot kaap *Batoe Bisoa* aan het noorden, eene uitgestrektheid van 23 D. mijlen; en, in het breedste gedeelte, van de oost- tot de westkust, eene uitgestrektheid van 7 D. mijlen. De geheele oppervlakte kan worden gerekend op 85 vierk. D. mijlen.

Van het noorder- tot het zuider-uiteinde loopt, midden door het land, eene zware bergketen, die met groote vertakkingen naar de beide kusten afschiet, daärin eene menigte baaijen vormt, en hare laatste trappen zoover zeewaarts heeft voortgeschoven, dat de gemeenschap tusschen de eene en de andere plaats aan dezelfde kust, op eene enkele uitzondering na, alleen door praauwen kan plaats hebben.

Aan de westkust vindt men eene schoone vlakte van *Djaïlolo* tot *Sahoe*, ongeveer 1½ à 2 mijlen lang en nagenoeg even breed, waardoor de *Ake malako*, of groote Sahoesche rivier voortkronkelt. Deze is, bij hare monding, ruim een vadem diep, zoodat groote *corra-corras* daar binnen kunnen loopen; terwijl zij voor kleine *roréhés*, of andere bodempjes van 1½ à 2 voet diepgang, bevaarbaar blijft tot aan het gehucht *Gamniala;* opроeijende, bezigt men daartoe twee dagen, afzakkende slechts één' dag, of minder. Behalve de *Ake melako*, heeft men daar nog de *Ake itji*, doch deze is te smal, te diep en te snelvlietend om voor de vaart in aanmerking te komen. De Sahoesche vlakte bestaat uit open terrein, begroeid met allang-allang, waar tusschen men slechts hier en daar kleine boschaadjen aantreft. De bodem is wat rul, doch voor 't overige tamelijk vet en zwartachtig tot op twee voet diepte; daaronder wordt de kleur meer geelachtig; ter diepte van 3 à 4 voet stuit men op zand. De twee genoemde rivieren en eene menigte groote en kleine beken werken verder mede om aan deze vlakte eene groote mate van vruchtbaarheid bij te zetten, althans voor die

3

soorten van kultuur waarmede de inboorling zich tot dı afgeeft.

Van *Sahoe* tot *Batoe bisoa*, vindt men voorts noch ri noch vlakten, die eenige aandacht verdienen: het is een eenschakeling van zwaar bosch en steil gebergte dat tc zee voortloopt.

Omstreeks het midden der oostkust, bij *Kaoe*, treft m monding der *Ake maroeës*, eene rivier van dezelfde groot die te *Sahoe*; zij is echter maar één dag, stroom-opw bevaarbaar. De vlakte, door welke zij de kust nadert, is v de grootste van *Halmahéra*; althans, volgens de opgave bewoners zou, gelijk zij zich uitdrukken, het geheele *Ternate* daarin kunnen verdrinken. Zij is zoodanig met bosch bedekt, dat er geen open terrein van noemenswaa grootte overblijft.

Langs deze rivier heeft men, tot op één' dag marsch v kust, vrij vasten bodem, doch verder op wordt de grond zoo dat de Halfoeren hem niet kunnen ontginnen; die moerassige o bevatten de weligste en uitgestrektste *sagoe*-bosschen. W aardsoort van den vasten bodem betreft, deze is even als te S zwart, los en vet tot op 2 voet; daaronder geelachti magerder; op 4 voet diepte stuit men op zand en veel v

Tusschen *Batoe Bisoa* en *Kaoe* heeft men nog eene belan vlakte bij *Galela*. Zij is van de grootte als die te *Sahoe*, heeft minder open terrein en is verder met zwaar geboom groeid. Hare aardsoort verschilt weinig of niet met die van S Ook geeft zij uitwatering aan een riviertje; doch dit is en onbevaarbaar.

Wijders heeft men van *Batoe Bisoa* tot *Kaoe*, en van tot *Babané*, aan de geheele oostkust geene andere vlakten zijn niets dan bergen, die zich van de centrale keten tot aa voortschakelen en met schier ondoordringbare bosschen zijn be

Op beide kusten staat de temperatuur gelijk, of iets hc dan te *Ternate*, namelijk 25° à 26° R. op den middag; de dampkring is er over 't algemeen vochtiger, en zoowe tijden van droogte als die van regen doen zich met meer druk dan op genoemd eiland gevoelen. Het klimaat kan, te zamen genomen, als vrij gezond worden beschouwd; in de nabijheid der *sagoe*-bosschen lijden de inboorlingen we nadeel van de moeras-lucht; alhoewel men mag twijfelen vreemdelingen daar zouden kunnen aarden.

De communicatiën te land bepalen zich tot de volgende:

1°. Die over de landengte van *Dodinga* aan de west-, tot *Babané* aan de oostkust. Met uitzondering van een paar kleine steilten, loopt de weg over den vlakken bodem en is slechts $^3/_4$ uur gaans. *Praauw-bankoe's* voor 60 roeijers, kunnen des noods over deze landengte worden gesleept; doch niet zonder groote moeite en in niet minder dan drie dagen. Middelbare praauwen kunnen in twee dagen, en zeer kleine praauwtjes in één' dag worden overgesleept.

2°. Die van *Djaïlolo* tot *Sahoe*. Deze weg is nu reeds in zeer bruikbaren staat, en is met weinig inspanning zoo veel te verbeteren, dat hij behoorlijk voor een transport per as kan dienen; doch dan zou het noodig zijn eene stevige brug over de *Aké itji* en een pontveer over de *Aké malako* aan te leggen.

3°. Een bergpad, loopende van *Batoe Bisoa* tot *Galéla*. Dit is zeer steil en moeijelijk; het vordert ten minsten vier dagmarschen, terwijl de afstand over zee slechts vier mijlen bedraagt: er wordt dus hoogst zelden gebruik van gemaakt.

De communicatiën ter zee, door inlandsche vaartuigjes, strekken zich uit langs den geheelen omtrek der beide kusten. Zelden echter varen de bewoners der oostkust de kaap *Batoe Bisoa* rond; wanneer zij zich naar de westkust of *Ternate* begeven, ontladen zij hunne groote praauwen te *Babané*, dragen hunne goederen over de landengte tot *Dodinga*, en steken dan over met kleine huurpraauwtjes. Door ra-schepen wordt het schiereiland bijna nimmer bezocht; zij kunnen echter binnenloopen in de baai van *Galéla* aan de oostkust, en ook op de westkust eenige anker-gronden vinden in de omstreken van *Dodinga*.

2. *De bevolking.*

Omtrent het cijfer der bevolking bezitten wij geene andere narigten, dan de opgaven der Ternataansche beambten.

Het schier-eiland is verdeeld in 10 *djiko's* of distrikten, waarvan 7 op de west- en 3 op de oostkust; zij zijn op het volgend staatje gerangschikt naar volgorde der ligging van zuid naar noord, op de west-, en noord naar zuid op de oostkust.

KUST.	NAMEN. der DJIKO'S.	Aantal zielen.	Titel waarbij de ternataansche landvoogd des distrikts bekend staat.		Titel van het inlandsche Hoofd, dat onder den Ternataan het gezag voert.	Godsdienst van dat inlandsche Hoofd.	*Aanmerkingen.*
			op Ternate.	op 't schier-eiland.			
W.	Dodinga. *	75	Babatto.	Oetoesan.	Kimelaha.	Mohammed.	* Hier is een steenen fort waarin een Europesche korporaal en eenige Javaansche soldaten.
„	Djaïlolo.	200	Djoeroetoelies.	Djoeroetoelis.	Ngofamanira.	id.	
„	Sahoe.	4649	Bobatto enLuit.	Oetoesan.	Sengadji.	id.	
„	Gamoekoenora.	1070	Djoeroetoelies.	Oetoesan.	Sengadji.	id.	
„	Toebaroe.	4400	Kalaodi.	Kalaodi.	Sengadji.	id.	
„	Tolofoeö.	260	Djoeroetoelies.	Oetoesan.	Sengadji.	id.	
„	Loloda.	1100	Djoeroetoelies.	Oetoesan.	Kolano.	id.	
O.	Galela.	4200	Luitenant.	Oetoesan.	Sengadji.	id.	
„	Tabello.	2234	Luitenant.	Oetoesan.	Sengadji.	Halfoersche.	
„	Kaoe.	2460	Luitenant.	Oetoesan.	Sengadji.	Mohammed.	
		20648					

Het aantal zielen is vermoedelijk eer grooter dan minder; wat de volgende kolommen aangaat, deze zullen door de afdeeling: *instellingen*, duidelijker worden (*).

De inboorlingen zijn over 't algemeen kloek van ligchaamsbouw, met name die van de oostkust; deze onderscheiden zich door eene rijzige gestalte, breeden romp en groote spierkracht. De vrouwen zijn, naar evenredigheid der mannen, zeer klein; zij zijn noch schoon noch bevallig. De eerste zoowel als de laatste zijn matig, gehard tegen vermoeijenis, bijzonder ijverig voor hunnen lagen trap van beschaving, vrij van dobbelzucht, zacht van inborst, tamelijk onderworpen aan hunne Hoofden, zoolang deze aan de oude instellingen getrouw blijven; zij zijn gruwelijk bijgeloovig; het koppesnellen behoort tot 's lands instellingen. Te *Tabello* blijven de zeden het ruwst, en is men nog eenigzins tot zeeroof geneigd: de oorzaak ligt in den bodem, welke geen geschiktheid heeft voor den landbouw; zoodat de middelen van bestaan grootendeels moeten worden opgeleverd door de zee, hetwelk veelal tot een zwervend leven aanleiding geeft.

De meeste inboorlingen belijden nog de godsdienst hunner voorvaderen; het Islamismus heeft, zelfs onder den invloed van het Ternataansch gezag, maar geringe vorderingen kunnen maken aan de stranden, en verder niet. De Mohammedaansche inboorlingen vormen, in elk distrikt, eene afzonderlijke gemeente. De hoofdinstellingen der heidensche godsdienst zullen in de 3de afdeeling behandeld worden.

De Halfoersche gehuchten bestaan veelal uit een aantal verspreide woningen; omheinde of op eene andere wijze versterkte dorpen zijn er niet.

De huizen staan gelijk gronds, zijn vrij groot, en in verscheidene vertrekken afgedeeld, omdat, alhoewel elke woning maar één huisgezin bevat, de huwbare, maar nog ongehuwde, leden afzonderlijke kamers hebben. Zij bestaan uit een houten verband met omwanding van *gaba-gaba* en dekking van *sagoe atap*.

Het huisraad is nog hoogst eenvoudig, en in de behoefte daaraan wordt grootendeels voorzien door al wat van klapperdop en bamboe kan worden gemaakt; de zucht naar aarden- en glaswerk is evenwel reeds merkbaar, en zal zich uitbreiden naarmate de handel toeneemt.

Zoo er ooit eene nationale kleederdragt heeft bestaan, dan

(*) Opgaven van de namen der gehuchten in elk distrikt en van het aantal zielen in elk gehucht waren niet te krijgen.

is daarvan niets meer overgebleven dan de *tjidako* of ban
de schaamdeelen, welke, met den hoofddoek, de eenig
gelijksche kleedij uitmaakt. Bij hunne feesten evenwel zij
inboorlingen hartstogtelijk geneigd tot vreemden opschik
dragen dan al wat zij magtig kunnen worden, om 't eve
het bij elkander past of niet: epauletten, sloffen, vilten-hoe
tulbanden, uniformen, zwarte rokken, arabische kaftans
wat in het oog loopt, is welkom, en wordt, hoe oud en
veloos het zij, den gretigen kusthandelaar, met de vrucht
langdurigen arbeid, tegen de vijfdubbelde waarde betaald
Sahoe en *Djaïlolo* heeft de Ternataansche invloed dezen l
worstendos voor gevoegelijker opschik doen wijken. Dáár dr
de mannen lange maleische kabaaijen van scharlaken of g
gebloemde chitsen, met daarbij passende hoofddoeken, bro
en gordels; wat de vrouwen betreft, deze tooijen zich no
een gewaad van spaansche herkomst, bestaande in een s
laken wambuis, met drie-kleurigen halskraag en een eigena
moluksch kapsel, namelijk een platten band rondom het ho
waaruit zich twee stijve punten bezijden de slapen verheffen
De algemeene zucht naar opschik kan, onder gepaste leid
tot prikkel dienen voor meerder productie, en een geëve
digd ruim vertier openen voor meubel-chitsen en vele gekle
stoffen; zelfs ook witte en blaauwe katoenen, wanneer
zich eenige moeite wil geven om, de vrouwen althans,
dagelijksche goede kleeding te gewennen.

Gouden- en zilveren- versierselen of speciën zijn nog we
in zwang, worden buitensporig hoog gekocht, en met de me
angstvalligheid verborgen.

Ten aanzien van wetenschappelijke beschaving, staan de
boorlingen nog gelijk met volslagen wilden.

De Halfoersche taal van *Halmahéra* moge, bij eene aand
tige studie, van dezelfde herkomst blijken te zijn, als die
Boeroe, *Ceram* enz.: zij is niet te min onbruikbaar voor
gemeenschap met die eilanden, en in zoo vele dialekten
splitst, dat de bewoners der oost- en westkust, zelfs die
nabijgelegene distrikten op dezelfde kust, elkander maar
halve verstaan: niet alleen de uitspraak, ook de woorden
anderen van plaats tot plaats. Zoo bezigt men bijvb: voor
woord *mensch*, te *Sahoe*: *ngoa*, te *Toebaroe*: *paki maki*, te *Gal*
pasihodawa, te *Tabello*: *ngawa*; en voor het woord *dorp*: *gan*
soana, *miadoko* en *berera*. Deze ongemeen groote spraakverw

ring maakt het onderzoek naar inlandsche zaken uiterst moeijelijk en langwijlig. De Halfoersche bewoordingen, die men in de 3de afdeeling zal aantreffen, zijn genomen uit het dialekt van *Sahoe.*

De verdere détails, tot het volkenkundig overzigt behoorende, zullen bij de 3de en 4de afdeeling, ter geschikter plaatse, worden opgenomen.

TWEEDE AFDEELING.

Geschiedkundig Gedeelte.

Er bestaat van *Halmahéra*, en zelfs van zijn noorder- of belangrijkst schiereiland, geene geschiedenis. Dit is niet te verwonderen, wanneer men in aanmerking neemt dat de bevolking, oudtijds in vele onafhankelijke staatjes was gesplitst; dat zij nooit een eigen letterschrift heeft bezeten; dat zij ook thans nog op een' te lagen trap van beschaving staat, om, voor zulk eenen arbeid, van vreemd letterschrift behoorlijk gebruik te maken.

Intusschen wordt er soms beweerd dat *Halmahéra*, zoo niet de eenige, althans de voorname bakermat is geweest van al de volkstammen, die zich over de Moluksche eilanden hebben verbreid. Men wil ook dat er voormaals een Koningrijk bestond, namelijk te *Djaïlolo*; en, door de ongelukkige naam-wisseling van het deel voor het geheel, vervalt men al ligt tot den waan, dat die koningen heerschten over geheel *Halmahéra*, zoo ten onregte *Djaïlolo* genoemd.

Op die wijze heeft men zich van die koningen van *Djaïlolo* hoewel een duister, echter een groot denkbeeld gemaakt, dat door de schriften van VALENTIJN in al zijne duistere grootheid is voortgeplant. Onderzoeken wij, voor zooveel noodig, of dit denkbeeld van *koningschap* en van *grootheid* op aannemelijke gronden berust.

De nationale instellingen des noorder-schiereilands getuigen, nog ten huidigen dage, van eenen geest van vrijheid en volksvertegenwoordiging, die met het eenhoofdig gezag onbestaanbaar is. Bovendien — alhoewel de directe oorkonden omtrent den regeringsvorm van het oude *Djaïlolo* ontbreken, — is men het algemeen eens, dat de oude staatsregeling van *Ternate* op die van *Djaïlolo* geschoeid was. Bij die staatsregeling was het uitvoerend gezag toebetrouwd aan een Opperhoofd, onder den titel van *kolano*; die waardigheid was erfelijk in het geslacht,

verkiesbaar in den persoon. De keuze stond aan eenen van edelen, tot dat ligchaam behoorende, krachtens hunn boorte. Die raad had niet alleen het regt den *kolano* te kiezen, maar tevens om hem uithoofde van onbekwaar of wangedrag, af te zetten; zoo als door meer dan een beeld is gebleken. Ook berustte bij dat ligchaam de wetgev en zelfs grootendeels de besturende magt: alle aangelegenh des rijks moesten dáár worden behandeld, en de *kolano* ver tot geen enkelen maatregel van algemeen belang over te g alvorens deszelfs toestemming te hebben verkregen. Dat d *lano's* van *Ternate*, bij de invoering van het Islamismus, titel van Sulthan aannamen, was denkelijk uit godsdienst- en praalzucht, want het karakter van hun ambt bleef onv derd; — dat de eerste Nederlanders hen *Koning* en zelfs *Maj* noemden, geschiedde denkelijk in navolging der Portuge of misschien ook uit staatkunde. Doch hoe dit zij, men gezien dat de Ternataansche staatsregeling weinig gemeens met eene monarchie, en nog minder met het despotismus eenen Sulthan: het was eene wezenlijke oligarchische repub en, zoo de benaming van *kolano* volstrekt in een' Europesc titel moest worden overgegoten dan had men daarvoor b *Doge* dan *Koning* kunnen zeggen. Deze opmerking geldt van *Djaïlolo* zoowel als dien van *Ternate*, en elk der an *kolano's* of zoogenaamde koningen in de *Molukkos*.

Wat de grootheid betreft, zoo is het onbetwistbaar dat tegenwoordig distrikt *Djaïlolo* de kern is geweest van een sta van denzelfden naam, dat zijne naburen meestal met goed luk beoorloogde; doch nooit is het bij magte geweest, om andere staatjes van hetzelfde schier-eiland, veel minder het heele eiland, tot onderwerping te brengen. Volgens de mede lingen van het tegenwoordig Hof van *Ternate*, waren er op noorder schier-eiland, oudtijds, zeven onafhankelijke staatj *Djaïlolo* en *Loloda*, hebbende elk eenen *kolano*, *Sahoe*, *Gam koenora*, *Toebaroe*, *Tolofoeo* en *Kaoe*, hebbende nagenoeg d zelfden regeringsvorm en een opperhoofd die den titel v *Sengadji* droeg; *Tabello* en *Galela* waren groote dorpen n hun eigen dorpsbestuur, doch afhankelijk van den *Sengadji* v *Gamoekoenora*. Het eiland beoosten de noord-kaap wordt d ons *Morotaï*, door de inlanders *Moro* genoemd, en is tha sedert lang onbewoond of slechts tijdelijk door Tabellorez bezocht; dit eiland was oudtijds sterk bevolkt en had een

onafhankelijken *kolano*, doch is, in eenen oorlog met *Ternate*, geheel overwonnen en beroofd van zijne bevolking, welke door den overwinnaar is overgevoerd en gevestigd op *Dodinga*.

Met dit een en ander is nog niet toegelicht, op welke wijze *Djaïlolo* en de andere republiekjes des schiereilands uit hunnen staat van onafhankelijkheid zijn verkeerd in een wezelijk wingewest van *Ternate*, hetwelk voor ons onderwerp van het hoogste belang zou wezen. Doch waar zijn de bronnen te vinden? De kontracten der O. I. C. geven daaromtrent geene opheldering; en, wat de mondelinge overlevering betreft, deze is, door gebrek aan data, ten eenemale verward, en voor 't overige te ongerijmd om eenige aandacht te verdienen: de archieven van het Ternataansche Hof zouden dus de beste vraagbaak zijn. Van die zijde wordt evenwel beweerd, dat er bijna niets meer van de oude geschiedenis des schiereilands bekend is, zelfs niet: wanneer, en op welke wijze, de staatjes van *Loloda*, *Gamoekoenora*, *Tobaroe*, *Tolofoeo* en *Kaoe* bij het Ternataansche rijk zijn ingesmolten; dan eens geeft men voor dat de oude handschriften zijn verbrand, dan eens dat zij zijn vermolmd en onleesbaar geworden; steller dezes was niet gemagtigd om op positiver antwoorden aan te dringen. Bij gebrek aan iets beters, is men dus genoodzaakt toevlugt te nemen tot VALENTIJN (*), om 't even of zijne aanteekeningen den Djaïlolosche staat alleen, dan wel het door hem zoogenaamde eiland van *Gilolo* moeten gelden: iets dat moeijelijk in die aanteekeningen is te onderscheiden. Wij moeten dus den lezer verwijzen naar zijn boek, getiteld *Beschrijving der Molukkos*, en dat getiteld *Molukse zaken*, beide in den eersten band.

Uit die schriften is hoofdzakelijk het navolgende af te leiden:

In de dertiende eeuw grepen er volksverhuizingen plaats van *Halmahéra* naar de omliggende eilanden, onder andere naar

(*) Het is zeker gemakkelijker te gispen dan gebrekkige of verkeerde opgaven te verbeteren; het zou bovendien even laakbaar als ongerijmd zijn, eenen zoo algemeenen en wél verdienden roem, als dien van VALENTIJN, te willen bezwalken. Doch deze heeft geschreven volgens den geest des tijds waarin hij leefde, en volgens de inlichtingen, die hij magtig kon worden. Men moet dus de juistheid van zijn werk niet overdrijven, en het iemand niet tot ketterij aanrekenen, wanneer zijne persoonlijke bevinding in strijd komt met die van genoemden geleerde, die toch onmogelijk al de landen, welke hij beschrijft, bezoeken kon. Ik ben, door de noodzakelijkheid van mijne plaatselijke opmerkingen met het werk van VALENTIJN te vergelijken, tot de overtuiging gekomen, dat zijne opgaven omtrent *Boeroe* en *Halmahéra* hoogst onnaauwkeurig en onvolledig zijn, en dat zijne beschrijving van *Batjan* geheel bezijden de waarheid is.

Ternate, dat daardoor voor het eerst werd bewoond oms 1250. Deze volkplantingen bragten den regeringsvorm waaronder zij op *Halmahéra* hadden geleefd; elke van haa zich een' *kolano*, zoodra zij talrijk genoeg was, om een zonderlijken staat uit te maken: *Ternate*, *Tidore*, *Batj* zelfs *Obie* kwamen spoedig tot eenen zekeren trap van o keling, en maakten daarvan dadelijk gebruik om onderli met *Djaïlolo* te oorlogen. Voorts bragt het begin der 14d een' toevloed van Javanen en Arabieren naar *Ternate*, wa de nagelhandel eene hoogere vlugt verkreeg. Deze we verwekte naijver en oorlogen, die een einde namen me algemeenen vrede, gesloten in 1322 op het eiland *Moti* dien vrede werd aan den *kolano* van *Djaïlolo* de voorrang l al de anderen toegekend.

Deze vrede is verbroken door *Toeloe Malamo*, die in 1 als 10de *kolano* van *Ternate*, aan het bestuur was geko hij was op het punt van voor de magt van *Tidore* en *B* te bezwijken, toen, door de tijdige tusschenkomst van *kolano* van *Djaïlolo*, de vrede werd hersteld. In 1359 wa niettemin *Djaïlolo* in oorlog met *Ternate*.

Een volgende *kolano* van *Djaïlolo* huwde zijne dochte aan den zoon van *Gapie Bagoena*, in 1372 tot 15den *k* van *Ternate* verheven, en werd, na zijn' dood, door schoonzoon opgevolgd; het blijkt echter dat daardoor de l staatjes niet vereenigd werden, want van tijd tot tijd ware nog in oorlog.

Intusschen daalde de magt van *Djaïlolo*, naar mate die *Ternate* rees: in 1380 moest de *kolano* van *Djaïlolo* den l bij het Motirsch verbond, toegekenden voorrang aan dien *Ternate* afstaan, terwijl de anderen daarbij moesten beru Te dien tijde, denkelijk, werden voor de vier voornaa *kolano's* vastgesteld of erkend de titels, waarbij zij lang onderscheiden, als:

1°. Voor dien van *Ternate: Kolano Maloko*, heer der *Moluk*
2°. Voor dien van *Djaïlolo: Djikoma Kolano*, heer der b
3°. Voor dien van *Tidore: Kie-ma Kolano*, heer der ber
4°. Voor dien van *Batjan: Kolano Madéhé*, heer van einde (der *Molukkos*).

Zekere *Djamilo*, die te vergeefs naar het oppergezag *Djaïlolo* had gedongen, stak in 1480 met eene vloot in om met twee zijner broeders elders fortuin te zoeken. Hij sla

daarin op het eiland *Ambon*, waar hij zich in het gezag drong, ter kust van *Hitoe*, nadat zijne broeders zich hadden gevestigd op *Ceram*, de een als *Patti* van *Lisabetta*, de andere als *Orangkaija* van *Waai poetie*. Deze uitrusting bewijst dat *Djailolo*, hoewel reeds merkelijk gedaald, nog betrekkelijk ruime middelen bezat om oorlog te voeren.

Het is niet bekend wanneer de Hoofden van *Djaïlolo* overgingen tot de Mohammedaansche leer; denkelijk had dit plaats, nadat *Zeijnoel Abidin*, 19de *kolano* van *Ternate*, dezelve had omhelsd. Ook deze *kolano* was met *Djaïlolo* in oorlog, en sloot den vrede in 1488; daarna wordt gedurende een ruim tijdsverloop niets omtrent *Djaïlolo* vermeld.

De Portugezen nestelden zich op *Ternate* in 1512, de Spanjaarden op *Tidore* in 1521, en waren dadelijk te zamen in oorlog; *Djaïlolo* koos, met *Tidore*, de partij der Spanjaarden tegen de Portugezen en Ternatanen, en kwam doordoor alweder in oorlog, in 1524 en 1527. In 1530 vereenigde *Djaïlolo* zich met *Tidore* en *Ternate*, om de Portugezen te verdrijven, doch vruchteloos. Deze hielden zich staande, en begonnen weldra het Christendom voort te planten, onder anderen op *Moro*, welks *kolano*, met eenige grooten, naar *Ternate* kwam, zich onder den naam van *Koning Jan* liet doopen, en vervolgens met eenen Priester, *Simon Vaz*, huiswaarts keerde.

In 1534 werd de *kolano* van *Djaïlolo* vermoord en opgevolgd door zekeren *Catabruno*, een' bitter Mohammedaan en groot' geweldenaar, die vele staatjes heeft overwonnen, en in 1535 de Morosche Christenen liet vermoorden. Hij moest echter, ten gevolge van eenen oorlog met *Ternate*, zich de suprematie van dien staat over den zijnen getroosten. Hij sloot met Sulthan Hair, toenmalig Opperhoofd van *Ternate*, en de voornaamste der andere Moluksche Hoofden, omstreeks 1547, een geheim verbond, tot verdrijving der Portugezen en uitroeijing des Christendoms; eerst in 1547 werd hij door de Portugezen overwonnen, en eindigde met eenen zelfmoord. Hij werd in het gezag van *Djaïlolo* opgevolgd door zijnen zoon, niet als onafhankelijk' *kolano*, maar bepaaldelijk als *Vassal van Ternate.*

Daarna wordt, gedurende een lang tijdsverloop, niets omtrent de Hoofden van *Djaïlolo* vermeld. Het blijkt echter dat zij in 1607 nog genoegzaam in aanzien waren, om bij onzen zeevoogd Matelief, met andere Moluksche Hoofden, te worden toegelaten; en dat zij van tijd tot tijd hunnen Suzerein beoor-

loogden. Een hunner, die deelde in den opstand van ruchten CALAMATTA tegen den Sulthan van *Ternate*, handen eener Hollandsch-Ternataansche vloot op de kus *Boeroe* in 1656, en werd, met vijf-en-twintig zijner volge voorzigtigheidshalve bij *Larike* verdronken.

Meer staat omtrent *Djaïlolo* bij VALENTIJN niet aangete en van de andere staatjes wordt nagenoeg geen gewag ge zoodat de vermeende grootheid der Koningen van *Gilol* kan worden gebragt tot een Halfoersch republiekje, eenige meerderheid over zijne naburen op hetzelfde schier heeft bezeten, maar dat onmagtig is geweest om zich tege eigene volkplantingen op den duur staande te houden, voor de Europesche wapenen, bij den eersten schok, is bez

Omtrent de verdwijning der *kolano's* van *Djaïlolo* word op *Ternate* verhaald, dat de laatste hunner, met name door het dorpsbestuur om wangedrag is afgezet, en de heeft genomen naar *Ternate*, waar hij, omstreeks 17 overleden. Daarna heeft het Ternataansche Hof geen *kolano's* laten verkiezen, maar hunne functiën aan het dorpshoofd opgedragen.

DERDE AFDEELING.

De instellingen (Loekodi.)

I. *Staatsregeling.*

---

1. *De Maatschappij.*

De Halfoersche maatschappij bestaat, op het noorder s eiland van *Halmahéra*, uit: *dapolo's*, edelen; *ngadoe's*, bu *gilango's*, slaven; *miati magogoko's*, pandelingen.

Deze maatschappij is verdeeld in *tofa's*, of afzonderlijk slachten; dit geldt de verhouding van maagschap, met b king tot het huwelijk, want niemand mag trouwen in eigene *tofa*. Deze instelling heeft wel eenige overeenkoms de stamverdeeling op *Sumatra* in *marga's* en *soekoe's* en *Boeroe* in *fenna's*, doch is niet geheel dezelfde. In geno landen draagt elke stam een' eigen naam, die opklimt en daalt zoolang er leden van bestaan; en eenen eeuwigen sc

muur daarstelt voor het huwelijk tusschen personen, die, in welken verren graad het zij, tot denzelfden stamvader opklimmen. Op *Halmahéra* draagt de stam *geen'* eigen naam, en wordt, na het 4de geslacht, niet meer gerekend. Alzoo kan daar de na-achter-klein-zoon trouwen met de na-achter-klein-dochter van denzelfden oud-over-grootvader.

Edelen en burgers kunnen door het huwelijk worden verbonden; maar geene vrijen en dienstbaren, of de vrijheid der laatste moet het gevolg der verbindtenis zijn.

De kinderen zijn van de *tofa* en den stand des vaders.

Niemand mag zich van zijne gemeente afscheiden: die haar verlaat, met het kennelijk voornemen van niet terug te komen, is strafbaar; die elders zaken heeft te verrigten, moet daartoe van zijn bestuur toestemming, voor eenen bepaalden tijd, erlangen.

Alleen de adel is bekwaam om tot de regering te worden geroepen; doch geniet geene andere voorregten.

De wetgeving is niet beschreven. Zij berust ten eerste in de *fognakoe* of onveranderlijke instellingen, waarvan een bode des hemels, met name *Gosoeong*, in overouden tijd de grondslagen heeft gelegd; ten tweede in den wil des Sulthans, *mits* strookende met die instellingen, en door de gestelde magten naar behooren verkondigd.

Geldelijke belasting mag, om geene redenen hoegenaamd of op welke wijze het zij, worden geheven; belasting, in slaven betaalbaar, evenmin.

De Gemeente.

De *gamoe* (gemeente) bestaat uit een aantal huisgezinnen, vereenigd onder hetzelfde dorpsbestuur. Sommige gemeenten vormen een wezenlijk dorp, dewijl hare huizen tot eene enkele groep zijn vereenigd; van andere liggen de woningen wijd en zijd verspreid: de eerste treft men in de nabijheid der stranden, de laatste liggen gewoonlijk dieper landwaarts in. De kleinste gemeenten tellen van 15 tot 20, de groote van 50 tot 60 en meer huisgezinnen. De huisgezinnen zijn over 't algemeen vrij groot, omdat ongehuwden niet op zich zelve kunnen wonen. In elk huis is maar één huisgezin. Mohammedaansche inboorlingen of vreemdelingen kunnen bij de Halfoersche *gamoe* niet worden ingelijfd, en zijn in afzonderlijke gemeenten vereenigd.

Het bestuur der gemeente bestaat uit: 1°. Een dorpshoofd:

die op verschillende plaatsen verschillende benamingen die van *ngofamanira* is de meest bekende. 2°. Een tweed hoofd, te *Saoe*, *ngato*, en elders weder anders genaamd. *kapitan*, waarvoor geen Halfoersch woord schijnt te b zoodat het ambt denkelijk van vreemde herkomst is.

Deze drie Hoofden, bijgestaan door eenige *mahimo's* of uit elke *tofa*, vormen een *foïki-fo bitjara* of gemeentera gehouden wordt in een daartoe bestemd gebouw, *Orom* ge De Mohammedaansche gemeenten hebben, even als de E sche, een dergelijken Raad.

De gemeenteraad beslist, ter eerster instantie, in kle dingen, en regelt den gemeenschappelijken arbeid bij scherij (*sero sero)*, de schildpadvangst, soms ook de *sago* perij, bij de inzameling van *damar*, en bij alle werke op hooger last, worden uitgevoerd. Elk lid dier vergade vrij zijn gevoelen uit te brengen. Of het besluit altijd gevoelen der meerderheid berust, dan wel of het soms gevoelen van den *ngofamanira* alleen mag steunen, is n voldoende gebleken: daaromtrent schijnt verschil van d met de andere plaats te bestaan, en schijnen de perso hoedanigheden van den *ngofamanira* grooten invloed te h

De uitvoering der besluiten is overgelaten aan den *manira*, en, onder zijne bevelen, aan den *ngatoe*; de *k* komt eerst ten oorlog in werkdadige functie.

De dorpsambten zijn erfelijk in het geslacht, en verki in den persoon; onder dien verstande, dat de zoon va overledene niet voorbij gegaan kan worden, zonder bo redenen, waarover beslist wordt door de gezamenlijke Ho en Oudsten der *tofa's*, aan wie de keus alsdan is overg Het Ternataansch oppergezag heeft *geene* magt over deze kiezingen. Men kan de aanvaarding of voortzetting va ambt weigeren.

Van de zamentrekking der gemeenten tot distrikten.

De *djiko* bestaat uit een aantal gemeenten aan hetzelfde trikt-bestuur onderworpen: er zijn *djiko's* van 6 tot 10 en Halfoersche gemeenten, behalve de Mohammedaansche.

Elke *djiko* wordt geregeerd door een inlandsch Opperh onder toezigt van een Ternataansch landvoogd. Hunne b

mingen verschillen op vele plaatsen; meestal voert de eerste den titel van *sengadji* en de laatste dien van *oetoesan* *).

De *oetoesan* wordt door den Sulthan aangesteld en teruggeroepen. Hij waakt voor de belangen zijns meesters, en zorgt voor de rigtige uitvaardiging van diens bevelen. Hij woont aan het zeestrand; de handelaren, vreemdelingen en soms ook eenige Mohammedaansche ingelanden vormen daar een klein gehucht rondom hem. Verscheidene Ternatanen zijn hem ter assistentie toegevoegd, als:

1°. Een of meer secretarissen, zoowel om in zendingen of tot tijdelijk opzigt in afgelegene oorden te worden gebezigd, als om hem op de hoofdplaats als schrijvers te dienen;

2°. Een *sérédjéti* of hoofd der politie, tevens gevangenbewaarder;

3°. Een *kolano fangari* of policie-dienaar;

4°. Twee tot zeven *baroe-baroe's* of gewapende manschappen.

Noch de *oetoesan*, noch zijne ondergeschikten genieten eenig geldelijk loon van het Ternataansche Hof.

De *sengadjie* wordt almede door den Sulthan aangesteld. Bij die benoeming moet echter het verlangen der gemeente-besturen worden geraadpleegd, en alle vreemdelingen, zoowel als inboorlingen, wier voorvaders die betrekking niet hebben bekleed, zijn onbekwaam om tot dezelve te worden verheven.

De *soäsiö*, of zetel van den *sengadji*, ligt gewoonlijk binnen 's lands, doch niet ver van dien van den *oetoesan*, en strekt tot woonplaats aan het meerendeel der Mohammedaansche inboorlingen. In dat Mohammedaansch dorp staat de *Messidjit*.

Den *sengadji* zijn toegevoegd:

1°. Een *goegoegoe* tot eersten assistent en, bij tijdelijke verhindering, tot plaatsvervanger;

2°. Twee *ilhoekom's* of handlangers, aan den *goegoegoe* ondergeschikt;

3°. Een *inam*, een *chatib*, een *modin*, tot bediening van den tempel en andere Islamsche functiën.

De *sengadji* is verantwoordelijk voor de rigtige uitvoering der

*) De Ternataansche landvoogd, wèl te verstaan, voert den titel van *oetoesan* alleen bij zijne ondergeschikten op *Halmahéra*, terwijl het Ternataansche Hof hem steeds blijft noemen bij den titel, dien hij voormaals op *Ternate* voerde, als *bobatto*, *djoeroetoelies*, *luitenant*, of wat hij mogt zijn. Het Ternataansche Hof verleent den titel van *oetoesan* slechts aan den landvoogd op *Xulla*, dien op *Bangaij*, dien op *Tamboekoe*, en den vlootvoogd in de wateren van *Menado*.

bevelen, hem door den Ternataanschen beambte, name Sulthan, overgebragt.

Ten huize van den *oetoesan* vergadert, twee- of d: 's maands, de *saje kamatahoe woka*, of distriktsraad. De *oe djoeroetoelies* en *sérédjéti* hebben daarin den voorrang, ten waarvan zij op *stoelen* zijn gezeten, terwijl de *sengadji* m *ngofamanira's* op eene bank, en de mindere hoofden op der plaats moeten nemen. In dezen raad wordt, voor zooveel n gedelibereerd over de wijze van uitvoering van des Sı bevelen, en over andere werkzaamheden en aangelegen] die de geheele *djiko* aangaan. Voorts worden daarin bes. gedingen, welke de competentie van den gemeente-raad te gaan, of waarvan is geappelleerd.

4. *Van het Grondbezit.*

Elke *djiko* heeft zijn bepaalde grenzen; desgelijks heei gemeente hare grenzen in den *djiko* zelven.

De gronden worden onderscheiden in:

1°. *Ofo ngana* of ver afgelegene, woeste en onbepla: gronden; deze behooren aan de geheele *djiko*, en elk lic regt op de voortbrengsels dier wildernis;

2°. *Oba-ngana* of meer nabijgelegene, nog woeste, doc noods beplantbare gronden; deze behooren aan de geme

3°. *Gogojowa* of beplante akkers;

4°. *Gamoe* of bodem waarop het gehucht is gebouwd. het schier-eiland geene wilde *sagoe*-bosschen bezit en de , plantsoenen almede afzonderlijke namen dragen, zoo kan bij de reeds genoemde onderscheidingen, nog de vol; voegen, als:

5°. *Madjiko malalata* of *sagoe*-plantsoenen, behoorend het geheele distrikt; alleen *Kaoe* is thans nog in het bezit zoodanig plantsoen;

6°. *Soa masamoeda* of *sagoe*-plantsoen, behoorende aan geheele gemeente. Elk lid der gemeente heeft het regt *sagoe* te kloppen, wanneer en zooveel hij wil, mits onder kennis van den *ngofamanira*. Gemeenschappelijke exploit zoo als op *Ceram*, heeft er alleen plaats, wanneer de *sag Ternate* aanzienlijk in prijs begint te stijgen, en geschiedt onder leiding van het dorpbestuur;

7°. *Ngorie lalata* of privaat *sagoe*-plantsoen.

De eene *djiko* kan aan den anderen *djiko* een stuk grond uitleenen tot aanplanting van jaarlijksche veldgewassen, tegen een aandeel in den oogst, doch zoo gering dat het veeleer als eerbewijs, dan wel als landhuur moet worden aangemerkt.

De eene gemeente kan aan de andere gemeente, in denzelfden *djiko*, een stuk land ter beplanting uitleenen, doch zonder aandeel in den oogst.

De eene *djiko* kan aan den anderen *djiko* geene gronden uitleenen of verhuren tot aanplanting van *sagoe*.

De eene gemeente kan aan de andere gemeente, in denzelfden *djiko*, een stuk grond uitleenen tot aanplanting van *sagoe*; na den eersten oogst, vervallen alsdan de jonge en de nog niet gevelde boomen, met het grondbezit, weder aan de eerste gemeente.

Gemeenten van verschillende *djiko's* kunnen elkander geene gronden leenen.

Noch *djiko's*, noch gemeenten, noch personen kunnen grond verkoopen, of, op eenige andere wijze, voor altoos vervreemden.

Persoonlijk grondeigendom bestaat niet. Persoonlijk grondbezit bestaat in den eigendom van het gewas, en wordt verkregen door eerste occupatie, binnen de geregte grenzen van het ligchaam waartoe men behoort; die eerste occupatie moet echter *blijken* door een begin van ontginning; geschillen daaromtrent zijn nagenoeg zonder voorbeeld, en eerst in dat geval wordt de beslissing van den *ngofamanira* over de inbezitneming gevorderd. Het persoonlijk grondbezit van beplante akkers is niet vatbaar voor verkoop, maar kan overgaan bij erf-opvolging, hetwelk echter zelden plaats heeft, omdat de planters schier elk jaar nieuwe gronden kiezen. Het persoonlijk bezit van *sagoe*-plantsoen gaat over bij erf-opvolging, en is vatbaar voor verkoop.

5. *Van de Justitie.*

a. Vormen.

De gemeenteraad neemt kennis van burgerlijke gedingen, niet te boven gaande eene waarde van 5 reaal; en van zoodanige wanbedrijven, die niet zwaarder gestraft worden dan met twaalf rottingslagen, of geldboeten van $^1/_2$ tot 5 reaal.

De distriktsraad neemt ter eerste instantie kennis:

1°. Van alle regtsgedingen, waarin een of meer pe van den adelstand zijn betrokken;

2°. Van alle regtsgedingen tusschen of tegen burgers o zaken, welke de, in de vorige periode, aangewezene lin boven gaan; en — aangezien geen Halfoer voor eene Isla en geen Mohammedaan voor eene Halfoersche regtbank worden vervolgd, —

3°. Ook van alle kleine zoowel als groote gedingen, tus burgers, die niet hetzelfde geloof belijden. Misdaden, w eene hoogere straf dan 24 rottingslagen of 30 reaal geld moet vallen, gaan boven de competentie van den distrikt en worden dadelijk verwezen naar *den raad van achttien Ternate*, welke beslist onder goedkeuring van den Sulthan doodstraffen wordt tevens de goedkeuring van het Europe bestuur vereischt.

De uitspraken van den gemeenteraad zijn vatbaar beroep op den distriktsraad. De uitspraken van den distr raad zijn vatbaar voor beroep op *den raad van achtiene Ternate* (*bobatto nga djadi moï singa tofkané*). De appèls den gemeenteraad bedragen ongeveer een derde, en die den distriktsraad ongeveer de helft van het geheel.

Voor burgerlijke geschillen heeft de regtsingang plaats d eenvoudige aangifte bij den *ngofamanira*, of den *sengadjie*, alsdan voor de oproeping van partijen en getuigen enz. m zorgen.

Voor de opsporing der misdrijven zijn verantwoordelijk *ngofamanira's* en *sengadjie's*, voorts al de beambten, die ond hunne bevelen staan, voor zoo ver zulks met den aard d respectieve functiën of ontvangene bevelen overeenkomt.

Omtrent de wijze van procederen valt weinig te zeggen. I bestaat noch voorloopig onderzoek, noch openbare aanklage noch toegevoegde verdediging. Al de betrokkenen, zoowel g tuigen als partijen, komen gezamenlijk voor; en geen hunne wordt, gedurende den loop van het geding, zonder de blijk baarste noodzakelijkheid verwijderd. De voorzitter leidt het on derzoek en handhaaft de goede orde. Ieder ontwikkelt zijn zaak zoo goed hij kan. Elk, die zitting heeft, vraagt beschei denlijk zooveel hij noodig acht. Er is geene quaestie van schrif turen. Alles geschiedt in 't openbaar.

De eed (*toembèlo*) wordt slechts in de uiterste noodzakelijk heid opgelegd, en heeft het karakter van het *oordeel Gods*

onzer middeleeuwsche instellingen. In criminele zaken wordt die eed opgelegd aan den beschuldigde en tevens aan den aanklager, of aan den voornaamsten hunner, zoo er verscheidenen zijn die het feit bevestigen. Beiden worden gebragt naar de rivier, waarin men twee palen heeft geslagen, en moeten zich op den bodem, met buik en aangezigt benedenwaarts, uitstrekken, en een paal vast houden. Die nu het eerst zijn paal los laat en boven water komt, is onder den eed gesuccombeerd: is het de beschuldigde, dan wordt de misdaad gehouden voor bewezen; is het de aanklager, dan heeft deze gelasterd, en den vrijgesprokene wordt zooveel geld betaald als, ter discretie van den regter, kan opwegen tegen de straf op de hem valschelijk aangetijgde misdaad gesteld. Deze schadevergoeding moet worden betaald door den aanklager, of zoo er meer zijn door allen te zamen. In belangrijke civiele zaken kan de *toembèlo* op dezelfde wijze en met dezelfde gevolgen worden opgelegd, doch zonder die schadevergoeding.

Behalve de *toembèlo*, wordt soms nog afgenomen de gewone eed, *sasie oké golé ma ägi*, letterlijk vertaald: *de eed door het drinken van des zwaards water*. De cérémonie geschiedt boven eenen grooten schotel, waarin men een kogel legt, en waar boven twee zwaarden kruiselings worden opgeheven. De beëedigde doopt zijn wapen in den schotel en spreekt over zich zelven en de zijnen de vervloeking uit: dat hij door den eersten kogel in den strijd worde getroffen, — dat zijn ligchaam verkwijne als smeltende was, — zijn bloed verandere in water, — zijn zwaard hem ontzinke, enz. enz., bijaldien hij de waarheid te kort mogt doen. Deze cérémonie, welke men op andere punten van den Indischen archipel terugvindt, behoort niet tot de oorspronkelijke instellingen van *Halmahéra*, en wordt daar zelden te baat genomen; doch het gebeurt van tijd tot tijd, dat men er Halfoeren aan onderwerpt te *Térnate*, ter bevestiging van verklaringen voor den Mohammedaanschen Raad of het Europeesch Bestuur afgelegd.

Bij het geding in civiele zaken betaalt de winner een tiende van het hem toegewezene, welk tiende onder de leden van den Raad, die de uitspraak doet, gelijkelijk wordt gedeeld.

De geldboeten, in strafzaken opgelegd, worden eerst verdeeld in drie gelijke deelen, één voor den *oetoesan*, één voor den *sengadjie*, een voor den *ngofamanira;* doch elk hunner moet weder gelijkelijk deelen met zijne ondergeschikten, als: de *oetoe-*

san met den *schrijver* en *sérédjéti;* de *sengadjie* met d
goegoe, *hoekom*, *imam*, enz.; de *ngofamanira* met den
kapitan en *mahimo's*. Het lid, dat bij de zitting niet vers
is van de verdeeling uitgesloten. De geldboeten door den
van achttienen, hetzij ter eerster instantie, hetzij in ap
gelegd, worden op dezelfde wijze verdeeld onder de led
dien Raad; zoodat de beambten op *Halmahéra* daarvan
erlangen.

De regtsgedingen moeten gevoerd worden voor den gem
of distriktsraad, onder welks jurisdictie de gedaagde of be
digde woont.

De dorps- en distriktshoofden zijn verpligt de person
te zenden, die door de justitie van een ander distrikt w
gerequireerd.

5. *Vervolg.*

b. Van de straffen en misdrijven.

De straffen, welke de autoriteiten des schier-eilands opleg
bestaan in:

1°. Blok-arrest van drie tot negen dagen;

2°. Geldboeten van een half tot dertig reaal;

3°. Rottingslagen van zes tot dertig.

Misdaden, die zwaarder straf vereischen, moeten te *Tern*
worden behandeld, zoo als hiervoren reeds is vermeld.

De rottingslagen kunnen worden afgekocht tegen twee re
voor elken slag. Alleen te *Saoe* gebeurt het soms dat ze w
kelijk worden geappliceerd; overal elders dient de autoriteit z
voor die executie te wachten, want er zou onmisbaar opsta
uit voortkomen. Het is dus weinig meer dan eene *vermon*
geldboete, betaalbaar door den veroordeelde, diens bloedverwa
ten of, bij onvermogen van deze allen, door zijn dorpshoof
wiens pandeling hij dan wordt.

De *toöma* of onthoofding van den schuldige door d
beleedigde, (waarover hier achter wordt gehandeld), b
hoorde van oudsher tot de *wettige straffen*. Hoewel de *toöm*
sints lang afgeschaft, en zelfs als koppensnellen verboden wer
is ten deze het volks-vooroordeel sterker gebleven dan het verbo

Misdaden tegen de algemeene zaak zijn op het schier-eilan
ter naauwernood bekend. Wanneer soms een mindere zich tege

zijn' meerdere verzet, dan gaat zulks niet verder dan tot ongepaste woorden of gebaren, en wordt gestraft met opsluiting in het blok.

Misdaden tegen personen komen zelden voor. Daaronder treft men soms gevallen aan van vergiftiging. Deze worden, zoowel als moord, doodslag, doodslag door onvoorzigtheid, verwonding en poging tot vergiftiging, verwezen naar den Raad van achttienen te *Ternate*, die volgens den *korân* beslist.

Wanneer de misdaad van overspel voor den distriktsraad is bewezen, wordt de overspeler veroordeeld om aan den beleedigden man den vollen bruidsprijs der overspelige vrouw te vergoeden, *en deze te trouwen.* Doch meestal verschaft de beleedigde zich zelven regt door den *toöma:* hij wacht eene gunstige gelegenheid af, om den overspeler met geweld of in hinderlaag te overvallen, snelt zijnen kop, dien hij als zegeteeken medeneemt, en gaat zich vervolgens aangeven bij den *sengadjie*, om zoowel van zijnen eerbied voor de nieuwe instelling als voor het oude volks-vooroordeel te doen blijken. De *sengadjie* zendt hem op aan den Raad van achttienen; doch, zoo ook deze hem ter dood veroordeelt, komt deze uitspraak zelden tot excecutie.

Het verleiden of ontvoeren van eens anders verloofde wordt, als de zaak voor den distriktsraad komt, gestraft met eene geldboete van 7 reaal, en vergoeding der *haka*, (het geschenk als onderpand der trouwbelofte). Worden evenwel de gelieven in flagrant delict betrapt door den beleedigde, dan neemt deze laatste niet zelden toevlugt tot den *toöma.*

Verkrachting heeft nimmer plaats: de vrouwen zijn te wakker, de jongedochters te gemakkelijk.

Bloedschande wordt gerekend tot de onmogelijkheden. Geslachtsvermenging in de *tofa* wordt wel zeer berispelijk, doch niet misdadig geacht: men scheidt de gelieven en huwt elk hunner in eene andere *tofa* uit.

Het binnengaan eener woning, in afwezigheid of zonder toestemming van den huisheer, wordt meer of min aangemerkt als poging tot verleiding der vrouwelijke huisgenooten, en gestraft met eene geldboete van twee reaal.

Die eene gehuwde vrouw in het bad bespiedt, vervalt in eene boete van 2 *soekoe's* (*); die zulks bij jongedochters doet, is wel onbescheiden, doch niet strafbaar.

(*) De reaal heeft vier *soekoe's*; de *soekoe* 60 onzer duiten.

Die de eerbaarheid eener gehuwde vrouw door woor gebaren kwetst, vervalt in eene boete van 5 reaal; die aan jongedochters bedrijft vindt zijne straf in hare ong

Bezwalking van eens anders goeden naam, door las kwaadsprekendheid, zoo mede ophitsing tot haat en twee wordt gestraft met Blok-arrest en geldboete, ter discreti den regter. Beleediging in woorden en kleine vechterijen w op dezelfde wijze afgedaan.

Van aanslagen op de persoonlijke vrijheid, of zwen daarmede, zijn geene voorbeelden.

Kotjokata (vampirisme) en al wat tot tooverij behoort, s veelal den *toöma* na zich; dit loopt dan op dezelfde wijz als hiervoren gemeld is ter zake van overspel.

Misdaden tegen de eigendommen zijn nog zeldzamer da tegen personen.

Brandstichting met opzet is niet bekend. Brandstichting onvoorzigtigheid wordt gestraft met vergoeding van het verni

Sloten zijn niet in gebruik, en zouden slechts noodelo last veroorzaken: er wordt niet gestolen. De woningen lieden, die voor hunnen arbeid of zaken naar elders g blijven soms maanden lang open staan, zonder dat er een s huisraad uit vermist worde. Indien er een diefstal (*tori*) geple werd, zou de beschuldigde voor den distriktsraad, zoo r voor den raad van achttienen, teregt worden gesteld.

6. *Geloof en Bijgeloof.*

Hoewel volkomene vrijheid van godsdienst tot beginsel is a genomen, zijn de overgangen van de Halfoersche tot de M hammedaansche uiterst zeldzaam, en die van de Mohamm daansche tot de Halfoersche zonder voorbeeld. Van het Cath licisme, door de Portugezen in het begin der 16de eeuw ve kondigd, zijn geene sporen overgebleven; het Protestantism zoo dat al eene poging heeft aangewend, is nooit geslaagd.

De Halfoeren erkennen een eeuwig, almagtig Opperweze Schepper en Onderhouder van al wat bestaat, onzigtbaar vo den mensch, die niets voor Hem verbergen kan. Zijn naa is *Johoe ma di hoetoe*. Zij gelooven verder aan een heir va *wongi's* of geesten, waarvan deze den mensch vijandig, gen weder gunstig zijn, die door de wijde ruimte rondzwerven on aan hunne bestemming te voldoen, zonder ooit voor 's menscher oog zigtbaar te worden.

Zij onderscheiden aan den mensch, ziel (*mienga giki*) en ligchaam (*mienga roëes*). Zij stellen dat, hoewel de *mienga roëes* door den dood tot vernietiging komt, *mienga giki* blijft bestaan, en onder de *wongi's* wordt opgenomen. Zij stellen wijders dat de zielen der afgestorvenen door *Johoe ma di hoetoe* naar verdiensten worden beloond of gestraft, zonder dat zij weten, waarin die belooningen en straffen bestaan.

De overlevering zegt dat *Johoe ma di hoetoe*, in het begin der tijden, een' wijs man, met name *Gosoeong*, tot de voorvaders heeft afgevaardigd om hun zijnen wil kenbaar te maken. De *Lara's*, of verboden en geboden van *Gosoeong*, zijn zeven in getal, en worden bij de volgende benamingen onderscheiden.

1°. *Bobaï*, verbod tegen het verleiden of ontvoeren van eens anders verloofde;

2°. *Mangaweka*, verbod tegen overspel;

3°. *Fosiki*, verbod tegen diefstal;

4°. *Okiola*, verbod tegen gewapende rooftogten;

5°. *Nagaloï*, verbod tegen aanranding, mishandeling en al wat den evennaasten zou deren;

6°. *Itida* verbod tegen oneerbiedigheid of liefdeloosheid jegens ouders;

7°. *Toöma*, gebod om den *overspeler*, die uwe vrouw onteert, — den *kotjokata*, die u of de uwe betoovert, — en den *vijand*, die tegen uw land optrekt, den kop te snellen.

Gosoeong heeft, onder den naam van *gomatir's* leerlingen gevormd om het geloof aan het Opperwezen en de heiligheid zijner geboden bij het volk te onderhouden; ook heeft hij hun de gave medegedeeld van, gedurende hunne geestvervoering en bezwijming, de toekomst te kunnen raadplegen. De *gomatir's* planten zich voort door onderwijs en niet door geboorte; zij moeten zich onthouden van alle inmenging in zaken van bestuur; zij moeten altijd gereed zijn om den oningewijden, met hunne tusschenkomst bij de bovenwereld, ten dienste te staan. Het Opperwezen is te hoog verheven om te worden aangebeden.

De *wongi's* slaan acht op 's menschen nooden en verlangen, door offeranden (*fosakihi*) te kennen gegeven. Die offeranden bestaan in de aanbieding van spijzen, en moeten geschieden in den *kokiroba*, een hoog langwerpig planken gebouw, dat elke gemeente bezit, en waarover de *gomatir* het beheer voert. Zoowel bij afzonderlijke offeranden als bij gezamenlijke feest-

offers, worden de spijzen in de *kokiroba*, een uur lang, ter beschikking der *wongi's* gezet, en wijl deze er geen gebruik van maken, vergasten de offeraars er zich zelven op. Verkiest de *gomatir* mede te gastreren, dan moet hij zijn aandeel zelf bijbrengen. Willen de offeraars de toekomst raadplegen, dan geeft de *gomatir* zich, onder muzijk en verschillende cérémonies aan de verrukking des geestes over, hij vervalt in eene lange bezwijming en antwoordt, naar de toekomst gevraagd, met zulke raadselachtige woorden, dat zij door den tijd of bevestigd, of moeijelijk gelogenstraft worden. — Wordt iemand door eene gevaarlijke ziekte aangetast, dan laat de *gomatir*, alvorens den lijder te zien, zich van al de verschijnselen en voorafgaande omstandigheden naauwkeurig onderrigten, en gaat eerst daarna de *wongi's* raadplegen. Geeft de *gomatir* geen verder bescheid, of zegt hij dat de *wongi's* zwijgen, dan bereidt de zieke zich ten dood; hebben de *wongi's* gesproken, dan bezoekt de *gomatir* den lijder en dient hem genezende kruiden toe; sterft de lijder des niet te min, dan zijn de eerste beschrijvers der ziekte onnaauwkeurig geweest, of er is eene nieuwe ziekte bijgekomen, waaromtrent de *wongi's* niet zijn geraadpleegd.

Aan een ieder, die geld en leerlust heeft, staat de weg tot dit beroep geopend. De jongeling verbindt zich als leerling (*moerit*) bij een' ervaren *gomatir* voor twee à drie jaar, gedurende welken tijd hij onderwijs geniet, al den huis- en veldarbeid verrigt, dien zijn meester hem oplegt, en in zijn eigen onderhoud voorziet. Daarna wordt te zijnen koste, een groot en kostbaar feest aangerigt, waarop de *moerit* zijne eerste proef van voorspellende geestvervoering (*ngidoengidoe*) aflegt en tot *gomatir* wordt gewijd.

Des *gomatir's* inkomsten bepalen zich tot het volgende: 1 *soekoe* voor voorspellingen in persoonlijke aangelegenheden; 2 à 10 reaal voor genezingen, en niets voor mislukte ziektebehandeling; 30 reaal voor het vormen van een' ambtgenoot; het voordeel dat des *moerits* arbeid gedurende den leertijd oplevert: daar zijn geene rijke, maar ook geene onbemiddelde *gomatirs*. Zonder rijkdom en zonder invloed bij het bestuur, zijn zij, staatkundig niet gevaarlijk. Als leeraars stichten zij in het zedelijk eenig goeds door de zes eerste *lara's*. Als geneesheeren zijn zij dikwerf nuttig en meestal onschadelijk, doch soms ook bepaald noodlottig door het Halfoersch vampirisme.

Dit bijgeloof neemt aan, dat de *boozen van harte* de magt

weten te verkrijgen om des nachts hun kop, gevleugeld, op de buren af te zenden, terwijl hun ligchaam met een valschen kop te huis blijft; de gevleugelde heet *kotjokata.* Onder geleide der *wongi's* dringt *kotjokata* onzigtbaar de woningen binnen, opent den buik zijner slagtoffers, vergast zich op hun bloed en ingewand, en verdwijnt zoo onzigtbaar als hij naderde; alleen het slagtoffer is hem gewaar geworden, namelijk door duldelooze pijnen. Is de *kotjokata* gulzig geweest, dan is er geen kruid voor den lijder gewassen; de buik zwelt, de krampen nemen toe, hevige koortsen maken in weinige dagen een eind aan het leven; heeft de *kotjokata* nog eenen zekeren voorraad bloed en ingewand in den buik gelaten, dan is er hoop op herstel: de *gomatir* bevordert dit met afkooksels en smeersels van bladeren en kruiden, welker namen hij geheim houdt. Tot ontdekking van den *boozen des harte* dient, in de eerste plaats het algemeen gerucht, dat deze of gene, die de *eenzaamheid zoekt*, een *afgetrokken voorkomen* heeft, of die, bij het vallen der duisternis, de *woningen bespiedt*, als *kotjokata* doodverwt. Omtrent den zoodanige zoekt de *gomatir* licht bij de geesten. Noemt hij nu, in den *ngidoe-ngidoe*, den naam van den verdachte, dan geldt dit voor een begin van bewijs; noemen nog drie of vier *gomatir's* denzelfden naam, dan is de verdachte overtuigd, en voor de nabestaanden van het slagtoffer is het niet slechts geoorloofd, maar zelfs pligt, om den misdadiger, door den *toöma,* voor altoos zijnen waren kop te ontnemen.

De *kotjokata* heeft niets gemeens met de *njawa natoroe* of *schuldige ziel*, die met *bodiga* (vergif) misdaad pleegt: des *gomatir's* tusschenkomst wordt daarbij niet gevorderd. De lijder gaat na, bij wien hij gegeten heeft, kort voordat hij ziek werd, of welke andere redenen hij heeft om dezen of genen te verdenken. Het dorpsbestuur brengt de zaak zoo goed mogelijk tot klaarheid; vindt men geen bewijs, dan neemt men toevlugt tot het oordeel Gods, hiervoren omschreven.

7. *Van het Belasting-stelsel.*

Aangezien noch de Sulthan, noch zijne Ternataansche beambten, noch de inlandsche Hoofden belasting in geld of slaven mogen heffen, bestaan de openbare lasten in gedwongene leverantie met of zonder betaling, dienstpligtigheid ten oorlog en heerendiensten. De Ternataansche en inlandsche beambten hebben

dus geene andere geldelijke inkomsten, dan hetgeen hun uit de als straf opgelegde boeten ten deel valt, hetwelk onbeduidend weinig bedraagt.

De openbare gebouwen, als de *orom*, *kokiroba* en *messidjit*, moeten voor elke gemeente door hare inwoners kosteloos worden opgerigt en onderhouden. De huizen der distrikts- en gemeentehoofden moeten insgelijks kosteloos door de gemeente worden opgerigt, doch het verder onderhoud gaat den bewoner zelven aan.

Noch de inlandsche distriktshoofden, noch de dorpshoofden ontvangen eenig aandeel van den oogst, of wat de nijverheid voortbrengt; hierop is slechts eene kleine uitzondering te *Saoe*, waar de *sengadjie* eenige maten padi per plantsoen erlangt.

De *sengadjie* heeft regt op één *ngo-ngaré itji* of knaap uit den gegoeden stand, die hem overal vergezelt en eenige ligte diensten bewijst, overeenkomstig dien stand. Geen der overige inlandsche beambten heeft regt om, voor wat het ook zij, de diensten zijner ingezetenen kosteloos of tegen betaling te vorderen.

Het gebrek aan bezoldiging der inlandsche autoriteiten wordt beschouwd als geheel natuurlijk; omdat de zorgen en moeite des bestuurs, volgens 's lands begrippen, moeten vallen op den adel, die alleen daarom adel is. Komt evenwel een dorps- of distriktshoofd, buiten zijne schuld, in het ongeluk of dringende behoefte, dan is het de pligt der burgers met vrijwillige gaven ter hulp te snellen; hetgeen ook altoos met kinderlijke bereidwilligheid, in zoodanig geval, plaats heeft. Desniettemin is het den adel onmogelijk zich, zonder een zekeren trap van rijkdom, op den duur in het gezag staande te houden.

De *oetoesan* geniet, tot onderhoud van zijn' persoon en de hem toegevoegde Ternatanen, de dienst van eenige *kokki's*: dat zijn ingezetenen, die zonder loon of voedsel, eene maand te zijnent al den huis- en veldarbeid verrigten welken hij hun oplegt, en dan door anderen worden vervangen. Het aantal dier *kokki's* verschilt in vele distrikten, en is vrij onbeduidend, zoo als men op den staat hieronder zal zien. Voor 't overige mag de *oetoesan* handel drijven zooveel hij verkiest, mits hij niets monopolisere. De *oetoesan* van *Saoe* geniet bovendien van elken rijstoogst 42 kleine maten rijst per huisgezin. De *oetoesans* der andere distrikten zijn van deze inkomst verstoken. Geen der *oetoesans* heeft het regt op eenig deel van den *sagoe*-oogst of wat de nijverheid verder voortbrengt.

De schattingen en regten van den Sulthan zijn over de ver-

schillende *djiko's* zeer ongelijk verdeeld, ten gevolge van de verschillende omstandigheden, waardoor zij onder zijn gebied zijn gekomen, of, volgens oorlogsregt, met permanente lasten zijn bezwaard. Wij zullen in de *eerste plaats* nagaan, welke ressources de Sulthan op het eiland heeft voor zijne buitenlandsche expeditiën en de policie in de wateren van *Menado* alwaar drie zijner *corra corras* zijn gestationneerd.

Dodinga, *Djaïlolo* en *Saoe* leveren geene manschappen ten oorlog, omdat in die distrikten het huwelijk niets met het koppesnellen gemeens heeft. De zeven andere distrikten leveren, voor elke expeditie, zooveel man als de Ternataansche gezaghebbers wel willen ontvangen, en altoos hoe meer hoe liever, omdat in die landstreken geen man huisvader kan worden, wanneer hij nog geen vijandelijken kop heeft gesneld (*toöma*), of althans de scherpte zijn zwaards nog niet aan eenen reeds afgehouwen vijandelijken kop heeft getoetst (*maram*); zelfs jongelingen en knapen dingen dus naar die eer, ten einde zoo vroeg mogelijk bekwaam tot den echt te worden verklaard.

Met uitzondering van *Dodinga* en *Djaïlolo*, zijn al de distrikten verpligt tot de jaarlijksche levering van één tot vier *corra corras* (zie den staat bl. 62), om 't even of er oorlog is of niet; in het laatste geval evenwel wordt de levering niet streng ingevorderd, en soms twee of meer jaren geheel kwijtgescholden. Deze vaartuigen worden niet gegeven voor eenen tijd, maar voor goed, en zulks zonder betaling. Het zijn bodems van 10 vadem lengte, voorzien van zeil- en roeituig en wat daar verder bij behoort, en bruikbaar gedurende ongeveer drie jaren. Ten oorlog uitgerust, voeren zij, aan combattanten en non-combattanten, 30 à 40 man. Op elk derzelve is een Ternataansch gezaghebber, onder den titel van *Dopolo toma djoeanga*, en twee Halfoersche *ngato's*, die elk een boord commanderen en voor de mondbehoeften zorgen. Elk opvarende brengt zijn eigen voedsel mede voor de eerste tien à veertien dagen; wanneer dat verbruikt is, komt hij kosteloos op rantsoen van den Sulthan dat door de *ngato's* wordt uitgedeeld. Elk brengt ook zijne eigene wapenen als sabels en werpspiesen mede, behalve nog vijf à zes stuks schietgeweren per praauw; de ammunitie wordt door den Sulthan kosteloos verstrekt. Die geen goede wapens medebrengt, moet bestendig roeijen en op de praauw blijven passen; terwijl de andere het voordeel genieten van te mogen vechten. Is de manschap eenmaal ontscheept, zoo moeten de

Halfoersche *kapitan's* de strijders voorgaan naar de gevaarlijkste posten, of waar de Ternataansche bevelhebber goedvindt hen te zenden. Wijl evenwel hun moed reeds overbekend is, moeten de *kapitan's* billijk genoeg zijn, om alleen de handen aan het werk te slaan, daar waar anderen afdeinzen, en voor 't overige hunne volgelingen slechts leiden, en hen zooveel koppen laten snellen als mogelijk is. Onderwerpen zich de overwonnenen, en moeten deze op hoog bevel worden gespaard (liefst niet), zoo worden ze gevankelijk medegevoerd, en op *Halmahéra*, als *vrije burgers*, bij de gemeente ingedeeld. Sedert het beheer van den Gouverneur Cranssen (a° 1810) tot heden, hebben er vijf zulke krijgstogten plaats gehad in de Molukko's, als: drie naar *Bangay*, en twee naar *Tamboekoe*. Ook hebben de Halfoeren deelgenomen aan den Javaschen oorlog; doch alles te zamen genomen hebben zij, naar hun begrip, veel te weinig gelegenheid om in de behoefte aan koppen te voorzien, en werkt zulks nadeelig op den zedelijken toestand des volks, omdat de huwelijken te zeldzamer zijn.

Ten tweede, is het distrikt *Saoe* verpligt om permanent bij den Sulthan in dienst te stellen honderd *Manoesia-ratoe's*, dat zijn volwassen mannen, die tegen leeftogt zonder loon, een jaar op *Ternate* komen werken, en dan door anderen worden afgelost. Dertig hunner worden door den Sulthan beschikbaar gesteld voor de Europesche ingezetenen op *Ternate*, om als huis-, tuin- of stalbedienden werkzaam te zijn, tegen voedsel en loon; zij verdienen van 6 tot 60 gulden 's maand, zoodat velen hunnen dienstijd vrijwillig verlengen, en dan met een klein kapitaaltje huiswaarts keeren. Ook de andere 70 hebben gelegenheid eenig geld te verdienen; zij worden door den Sulthan, zoo dikwijls dit noodig is, afgestaan voor praauw- en koelie-diensten, à 20 c. daags, die zij zelven genieten. Elk weerbaar man van *Sahoe*, behalve de *dapolo's*, moet op zijne beurt als *manoesia ratoe* naar *Ternate*. Het spreekt van zelf dat, hoe ligt of voordeelig hunne dienst daar zijn moge, er altijd velen zullen verkiezen te huis te blijven deze kunnen zich laten vervangen door remplaçanten, die tegen 22 reaal steeds te vinden zijn. Behalve *Saoe*, is geen der andere distrikten aan de levering van *manoesia ratoe's* onderworpen.

Ten derde, brengt het distrikt *Kaoe* jaarlijks aan den Sulthan op eene hoeveelheid van ongeveer 1000 *fardo's sagoe*, zonder betaling; de negen andere distrikten zijn daarvan vrij.

Ten vierde, heft de Sulthan te *Galela* eene belasting in

natura op de rijst, van 6 kleine gantangs 's jaars per huisgezin, dat voor het aangegeven cijfer van 4200 zielen of 840 huisgezinnen, 5040 gantangs, dat is 504 pipas of 310 pikols, uitmaakt.

Ten vijfde, zijn *Saoe* en *Djaïlolo* elk jaar verpligt tot de levering van zes groote gantangs, dat is, één pipa rijst per huisgezin, à 8 c. de groote gantang. Dit zou, volgens het aangegeven cijfer van 4850 zielen of 970 huisgezinnen, uitmaken 670 pipa's of 582 pikol, à 73½ c. de pikol. De andere distrikten zijn daarvan vrij.

Ten zesde, heeft de Sulthan het regt, wanneer hij nog meer rijst noodig heeft, die van de distrikten *Toebaroe* en *Tabello* te vorderen tegen 8 c. de kleine gantang, dat is, 80 c. de pipa of 133½ c. de pikol. Daarvan maakt hij een spaarzaam gebruik.

Ten zevende, heeft de Sulthan het regt om jaarlijks, te *Loloda* al de vogelnestjes, die het landschap oplevert, kosteloos ten zijnen voordeele te doen inzamelen. Hoeveel dit bedraagt, weet men niet zeker; volgens de registers der uitgaande regten van *Ternate* kan het niet meer zijn dan eenige katties van de minste soort.

Ten achtste, heeft de Sulthan het regt om voor zijne parelbanken bij *Kaoe*, kosteloos te vorderen de dienst van zooveel praauwtjes en opvarenden als er dagelijks noodig zijn; deze visscherij occupeert daags 20 à 40 praauwtjes, met 2 à 3 opvarende elk, gedurende vier à acht maanden. Is zij afgeloopen, zoo laat men de banken twee tot vier jaar rusten. Gedurende den tijd der visscherij wordt, ter voorkoming van sluikerij, de vaart op de oostkust verboden. Men weet niet wat dit monopolie opbrengt.

Ten negende, moet hem 's jaars door *Toebaroe* om niet worden geleverd 2000 *fardo damar*.

Gemakshalve, zullen wij nu al de belastingen tot het volgend staatje te zamen trekken.

Op welke kust.	NAMEN der DJIKOS of DISTRIKTEN.	AAN DEN SULTHAN										Oetoe an		Sengadjie		*Aanmerkingen.*
		Jaarlijks te leveren corra-corras.	Mininum-combattanten bij expeditiën.	Manoesia ratoe's.	Fardo's sago, zonder betaling.	Fardo's damar, zonder betaling.	Rijst zondér betaling.	Rijst à 8 c. de groote gantang.	Rijst, à 8 c. de kleine gantang.	Paarlen.	Vogelnestjes.	Kokki's.	Rijst, zonder betaling.	Ngongaré.	Padie, zonder betaling.	
W.	Dodinga	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	
„	Djailolo	—	—	—	—	—	—	6 gr. g. p.huisg.	—	—	—	2	—	1	—	
„	Saoe	2	—	100	—	—	—	idem.	—	—	—	7	42 k. g. p. huis.	1	10 k. g. p. tuin.	
„	Gamoekoenora	2	40	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	1	—	
„	Toebaroe	3	60	—	—	2000	—	—	ad libitum.	—	—	2	—	1	—	
„	Tolofoeo	1	20	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	
„	Loloda	2	40	—	—	—	30 kl. g. p. huisgezin.	—	—	—	onbekend.	4	—	1	—	
O.	Galela	4	80	—	—	—	—	—	—	—	—	5	—	1	—	de *sengadjie* krijgt van den Sulthan 30 g. rijst.
„	Tabello	3	60	—	—	—	—	—	—	—	—	4	—	1	—	
„	Kaoe	3	60		1000	—	—	—	—	onbekend.	—	3	—	1	—	
		20	360	100												

Zoo als men ziet, zijn de belastingen van de Ternataansche dominatie wel zeer ongelijk, doch over 't algemeen weinig drukkend; daarentegen geniet het schiereiland, onder die dominatie, het onschatbaar voordeel van eene ongestoorde inwendige rust, en eene vrij goede regtsbedeeling. Die inwendige rust veroorlooft de geregelde voortzetting van alle bedrijven van landbouw, en verspreidt, onder de Halfoeren van dit schiereiland, eene welvaart, welke hunne Ceramsche broeders, bij voorbeeld, nimmer kunnen bereiken, zoolang zij niet volkomen worden overheerd.

II. Burgerlijk Regt.

1. *Het huwelijk, (maka ijaka) en de vereischten tot hetzelve.*

Polygamie bestaat niet.

Het huwelijk is de verbindtenis, waarbij eene vrouw aan den man die hare hand vraagt, tot wederhelft wordt gegeven, tegen betaling van den *besie* of bruidsprijs. Die verbindtenis houdt op bij den dood: de weduwe kan dus niet door een' bloedverwant van den overledene, bij erfregt, andermaal als wederhelft worden opgeëischt, zoo als bij de Halfoeren van *Boeroe* en *Ceram* plaats heeft.

De man is zijner vrouw bescherming, de vrouw is haren man gehoorzaamheid, beide zijn elkander onkreukbare huwelijkstrouw verschuldigd: er bestaat alzoo geene wettige concubinage. De vrouw is verpligt tot al den huis- en veldarbeid, welke voor het onderhoud des gezins wordt gevorderd: de man helpt haar bij de ontginning, doch verder valt de beplanting en verzorging van den akker haar ten deel; zwangerschap ontheft haar daarvan niet; zij staakt eerst den arbeid op den dag harer bevalling, en herneemt dien negen dagen later. De man is verpligt *sagoe* te kloppen; voor 't overige jaagt en vischt hij, wanneer hij verkiest.

Na het overlijden van den man, gaat de vrouw terug naar hare maagschap, en kan hertrouwen met wien zij wil mits niet meer in de *tofa* van den overledenen. (*)

De kinderen, uit het huwelijk gesproten, behooren tot de *tofa* van den man, en moeten dus, na zijnen dood, bij diens maagschap blijven; alleen zuigelingen mag de weduwe mede-

(*) *Toebaroe* maakt eene uitzondering op dezen regel, daar weduwen ook in de *tofa* van haren man hertrouwen.

nemen, doch voor geen langeren tijd, dan tot op het oogenblik dat zij de moederlijke zorg kunnen ontberen.

Gelijk uit het begin dezer afdeeling is gebleken, kan niemand trouwen binnen zijne *tofa*, namelijk al de graden van bloedverwantschap gedurende vier geslachten; edelen en burgers kunnen door het huwelijk worden verbonden; vrijen en dienstbaren kunnen dit niet, alvorens de dienstbare is vrijgemaakt.

De vrouw kan, evenmin als de man, worden uitgehuwd vóór dat zij huwbaar is.

De vrouw kan, tegen haren wil, niet tot het huwelijk worden gedwongen: hare toestemming is even noodzakelijk als die van den man.

De vrouw is noch in, noch na het huwelijk, aansprakelijk voor de schulden van den man.

Tot het aangaan des huwelijks is de toestemming van den vader voor man en vrouw noodzakelijk; is de vader overleden, dan treedt de naastregthebbende mannelijke bloedverwant in zijne plaats.

Geen man mag trouwen, alvorens een' vijandelijken kop te hebben gesneld (*toöma*), of althans de scherpte zijns zwaards aan een' reeds afgehouwen vijandelijken kop te hebben getoetst (*maram*). Dit vereischte is sedert ongeveer eene eeuw vervallen voor *Saoe*, *Djaïlolo* en *Dodinga*; doch het blijft nog van volle kracht voor de zeven andere *djiko's*.

2. *De verloving, de bruidsprijs en de voltrekking des huwelijks.*

Het huwelijk moet worden voorafgegaan door openlijke verloving (*bobaï*). De verloving wordt gewoonlijk vooraf gegaan door bedekten minnehandel (*mangamamané*).

Aangezien het noch voor verloofde, noch voor onverloofde jongelieden verboden is elkander onder vier oogen te zien, zoo wordt deze gemeenschap, bij elken minnehandel, ondersteld: het meisje ontvangt des nachts haren minnaar in de slaapkamer, welke haar, zoodra zij huwbaar werd, in het huis harer ouders is toegewezen. Bevallen de jongelieden elkander onder die kennismaking niet, dan houden de bezoeken op, zonder verder gevolg. Hebben eenmaal de ouders goedgevonden van de zaak kennis te nemen, dan is de verloving verpligt, en de *mangamamané* wordt als een verkregen regt erkend. Ontstaat er zwangerschap gedurende de verloving, dan is men tot dadelijke

voltrekking des huwelijks verpligt. Ontstaat er zwangerschap vóór de verloving, dan is het huwelijk almede verpligtend, en wel met den jongman die door het meisje als minnaar wordt aangewezen. Omtrent de toestemming der ouders wordt ondersteld, dat noch de jongman, noch het meisje zoo onvoorzigtig in hunne keus zullen zijn, dat er reden tot weigering zou bestaan.

Het aanzoek tot een huwelijk moet geschieden door den vader des jongsmans bij den vader der jongedochter, en verzeld gaan van een klein geschenk (*haka*), hetwelk, aangenomen zijnde, de ondertrouw constateert. Dit geschenk heeft niets gemeens met de *besie*, dat is de koopsom der bruid, welke den grondslag des huwelijks uitmaakt. De *besie* bedraagt voor alle standen, te *Saoe*, eene waarde van 30; te *Galela*, van 100 *reaal*; te *Toebaroe* is het voor eene dochter uit den adel, 80, en voor eene uit den burgerstand, 40 *reaal;* te *Tabello*, 50 voor een' *ngofamanira* of hooger' persoon, 40 voor de dochter van een' *samangao* of *ngato*, 30 voor de dochter van een' *riaka* of *ngadoe*. Aan de westkust wordt de waarde voldaan in geld: aan de oostkust, voor de helft in geld, voor de helft in wapens, gongs, schotels enz.

De *besie* moet, op den dag des huwelijks, geheel of ten minste voor de helft worden voldaan; het achterstallige geeft eene gewone schuldvordering, welke op den aard der echtverbintenis geenen invloed heeft, en ter gelegener ure door den man, of zijne bloedverwanten, moet worden voldaan. De ingewikkelde en hatelijke Sumatraansche regtsgedingen over geld en vrijheid, ter zake van huwelijk, zijn hier onbekend. Bij een tweede huwelijk bedraagt de *besie* der weduwe de helft van haar eerste *besie*, en wordt, soms aan haren vader, soms aan haar zelve, voldaan. Door de tweede *besie* vervalt het regt niet, dat nog op het achterstallige der eerste mogt bestaan.

De voltrekking des huwelijks geschiedt in de *orom*, ten overstaan van het dorpsbestuur, en gaat gepaard met een bruiloftsfeest (*oho kaï kaï*).

3. *Echtscheiding* (*hodoe*).

Het Bestuur kan echtscheiding verleenen op verzoek van den man alleen, of van man of vrouw gezamenlijk; echter zonder teruggave der *besie*. Het Bestuur kan ook echtscheiding verleenen op verzoek van de vrouw alleen; doch niet zonder te-

ruggave der *besie*. In beide gevallen blijven de kinderen den vader behooren.

De echtscheidingen zijn menigvuldig en meestal ten gevolge van minnenijd.

4. *Vaderlijke magt en voogdij.*

De kinderen blijven onder de magt des vaders, en ten zijnent woonachtig tot aan hun huwelijk. De vader kastijdt naar goedvinden, doch kan zijne kinderen nimmer verstooten, zelfs niet om wangedrag: hij is integendeel aansprakelijk voor hunne schulden.

De kinderen zijn huune ouders, tot den dood toe, gehoorzaamheid zoowel als liefde verschuldigd, en verpligt hen te onderhouden, wanneer zij niet meer werken kunnen.

Bij den dood des vaders wordt de oudste mondige zoon, van regtswege, voogd over zijne onmondige broeders en zusters; bij gebreke van eenen mondigen zoon, treedt de naaste mannelijke bloedverwant in zijne plaats.

5. *Het Erfregt* (*poesaka*).

De erfenis wordt aanvaard met de lasten zoowel als met de baten, en kan niet worden gerepudieerd.

Het vrouwelijk geslacht erft niet.

De nalatenschap des vaders wordt onder de zoons gelijkelijk gedeeld. Het deel der onmondigen wordt door den voogd bewaard, tot aan hunne meerderjarigheid. Bij vóóroverlijden van een' zoon, erven diens zonen, staaksgewijze, het deel waarvoor de eerste opgekomen zou zijn. Bij gebreke aan mannelijke afstammelingen, vervalt de nalatenschap aan des erflaters vader; bij gebreke van dezen, aan zijne broeders of verdere mannelijke bloedverwanten, en zulks bij gelijke gedeelten. De hoogste in jaren of aanzien, onder de erfgenamen, wordt met de verdeeling belast; mogt er verschil ontstaan, dan treedt iemand uit het Bestuur daarvoor op.

De erfgenamen zijn verpligt de weduwe en dochters des overledenen, naar haren stand kleeding en versierselen uit te keeren, voor zoover de nalatenschap in billijkheid gedoogt. De dochters moeten, tot aan haar huwelijk, worden onderhouden door haren voogd, die, naar eigen verkiezing zich daarvoor uit hare *besie*

kan schadeloos stellen. Het regt op de *besie* van nog ongehuwde en op het achterstallig gedeelte van reeds gehuwde dochters, maakt een gedeelte der erfenis uit.

6. *Van de slaven (gilalo, gilango, adoän, — oostkust; falalom, — westkust en Ternate).*

De slaven, of menschen van volkomene dienstbaarheid, zijn private eigendommen, en vatbaar voor verkoop. Ieder ingezetene mag slaven bezitten.

Voormaals ontstond de slavernij door menschenroof ter zee, — door geboorte uit eene slavin — soms ook door krijgsgevangenschap, wanneer men het koppesnellen moede was. Sedert de consolidatie van het Ternataansch oppergezag, is de menschenroof vervallen; worden de krijgsgevangenen, die men van den *toöma* kan redden, met of tegen hunnen wil bij de bevolking ingedeeld: en blijft er dus alleen over de geboorte uit eene slavin. Ook neemt het aantal slaven meer af dan toe.

De *gilalo's* moeten al den arbeid verrigten, welke de meester hun oplegt. De meester (*johoe*) moet hen voeden, huisvesten en, voor zoo veel noodig, ook kleeden. Hij is aansprakelijk voor hunne schulden. Hij heeft geen regt van bijslaap op zijne slavin. De meester kan zijnen slaaf voor kleine misslagen kastijden; voor desertie en wanbedrijven of misdaden moet de slaaf door het dorpsbestuur worden gestraft met rottingslagen.

De slaaf heeft het regt zich vrij te koopen. Als er geschil omtrent den prijs ontstaat, moet het dorpsbestuur beslissen; de prijs mag nimmer hooger dan dertig reaal worden gesteld. De vrijgekochte slaaf kan gaan wonen waar hij verkiest. De slavin wordt vrij, wanneer een vrij man haar huwt, en haar *besie* tot losprijs betaalt.

De prijs der slaven is tegenwoordig: voor een' werkbaar man van *Halmahéra* of de papoesche eilanden, 30 reaal; voor een werkbaar man van *Ternate* en andere eilanden, 20 tot 30 reaal. Huwbare slavinnen zijn zoo veel waard als hare *besie.* Van slaven-kinderen is de waarde zeer verschillend.

7. *Schulden* (*ngaba njator*).

De schulden ontstaan meest door koop, leen, geldboete, maar niet door spel; al wierd ook deze of gene in de dobbe-

larijen der vreemde verwikkeld, dan nog zou op zoodanige vordering geen regt worden gedaan.

De schulden zijn vatbaar noch voor verjaring, noch voor verdubbeling of verhooging met interest. Zij gaan, met de nalatenschap, over op de erfgenamen van den schuldenaar.

Die op den bedongen tijd niet betaalt, moet, naar gelang van zijnen stand, worden aangesproken voor den gemeente- of voor den distriktsraad. De Raad kan, eens of tweemaal, uitstel van betaling geven, voor eenen tijd van drie tot zes maanden. Is die tijd verstreken en de schuld niet betaald, zoo worden de goederen van den schuldenaar in beslag genomen. Zijn deze ontoereikend, en beloopt de schuld *minder* dan tien reaal, zoo houdt provisioneel de vervolging op; bedraagt zij tien reaal of meer, zoo wordt de schuldenaar, of een der zijnen, pandeling bij den schuldeischer.

8. *Van pandelingschap* (*jojangie matello*) *en pandelingen* (*miati magogoko*).

Tot pandelingschap, ter zake van aansprakelijkheid voor schuld, kunnen verwezen worden: de man voor zijne vrouw, de vader voor zijne zoons en ongehuwde dochters, de zoons en ongehuwde dochters voor hunne ouders, broeders en ongehuwde zusters voor broeders en ongehuwde zusters. De vrijheid der vrouw is niet aansprakelijk, noch voor de schulden van haren man, noch voor die van haren kinderen.

Niemand kan pandeling worden in eene andere, dan zijne eigene gemeente. Vervalt iemand in pandelingschap voor schulden, in eene andere gemeente aangegaan, zoo moet de *tofa* hem te hulp komen, of wel, de *ngofamanira* betaalt de schuld, en ontvangt hem daarvoor als pandeling.

Zoodra de schuld betaald wordt, is de pandeling vrij. Hij is ook vrij, zoodra de pandelingschap tien jaar heeft geduurd, om 't even hoeveel de schuld beliep. Gedeeltelijke betaling strekt wel in mindering van de hoofdschuld, maar niet in mindering van den tijd der dienstbaarheid.

Gedurende de pandelingschap staat de pandeling tot den schuldeischer in dezelfde verhouding als de slaaf tot den meester; met uitzondering evenwel dat, als zijn arbeid *geld* opbrengt dit voor de helft ter zijner vrije beschikking blijft, en voor de andere helft *in mindering der schuld* aan den schuldeischer

moet worden uitgekeerd. Daarentegen mag de schuld *niet* worden verhoogd met voedsel of kleeding; dit moet kosteloos worden verstrekt, voor zoo ver de billijkheid gaat en de pandeling daarin niet zelf kan voorzien.

9. *Leen (baoe) en interest.*

Bij leeningen is de termijn van betaling, van drie maanden tot drie jaar. Interest bestaat noch voor geld, noch voor andere zaken van verbruik.

10. *Bewaargeving (haka gogo); borgspraak (kokoko), en pandgeving van goederen (jojangie rongamoï.)*

Bewaargeving moet geschieden voor eenen bepaalden tijd, en in tegenwoordigheid van getuigen. Is, binnen dien tijd, het voorwerp beschadigd of verloren, dan moet de bewaarnemer zulks vergoeden, bijaldien hij erkent, of de bewaargever kan bewijzen, dat het door zijne schuld is geschied.

Borgspraak wordt aangegaan op dezelfde wijze. Betaalt de hoofdschuldenaar niet op den gezetten tijd, zoo moet de borg worden aangemaand; betaalt deze niet, zoo wordt de hoofdschuldenaar, of een der zijnen, pandeling; is hij overleden, en is er geen verhaal op zijne naastbestaanden, zoo wordt de borg pandeling.

De goederen, voor pandgeving vatbaar, bestaan hoofdzakelijk in kleedingstukken of kleinodiën van eenige waarde, in gongs, in geweren, in praauwen, in *raki raki's* (boomgaarden) en in klapperboomen; akkers zijn er niet voor vatbaar. Die overeenkomst kan *niet* worden aangegaan tusschen ingezetenen en vreemden, of tusschen Halfoersche en Mohammedaansche ingezetenen. Zij moet aangegaan worden in tegenwoordigheid van getuigen. Vruchtboomen worden verpand tot den eersten oogst, of tot zooveel later als de schuld zal worden voldaan. Gedurende dien tijd vervallen de vruchten aan den pandnemer, tot dat de voorgeschoten som is afgelost. Op boomgaarden en klapperboomen wordt van 10 tot 50 reaal voorgeschoten.

Met uitzondering der kleedingstukken, heeft de pandnemer het gebruik der bij hem verpande goederen, hierboven genoemd. Daarop wordt niet meer voorgeschoten dan *de helft* der courante waarde. Als de besproken tijd verschenen is, heeft de pandgever het regt zijn pand terug te vorderen, hetzij door betaling

uit eigene middelen, hetzij uit die van een' ander, bij wien hij het op nieuw verzetten wil. Kan de pandgever op geen dezer wijzen betalen, zoo heeft de pandnemer het regt zich het pand toe te eigenen, mits uitkeerende *de andere helft* der waarde.

De pandnemer is verpligt, ingeval van aflossing, het pand onbeschadigd terug te geven, of het ontbrekende te vergoeden.

11. *Van den Handel.*

Daar zijn geene bazaars of andere markten.

Het is aan niemand verboden van den handel zijne kostwinning te maken. De ingezetene, die elders wil gaan handelen, moet, even als voor elke andere zaak, van zijn gemeentebestuur de toestemming erlangen om buiten 's lands te gaan.

Voor handels-schulden tusschen ingezetenen, zijn de bepalingen omtrent gewone schulden van dezelfde kracht. Handels-schulden bij vreemde kooplieden, moeten, vóór dat deze naar elders gaan, worden aangezuiverd, mits de dag des vertreks bij den verkoop opgegeven zij; indien niet, is de termijn van betaling uiterlijk drie maanden.

Geldsommen en andere waarden tot het drijven van handel voorgeschoten, noemt men *matiti*, den voorschieter *miahiki*, den opnemer *mia äho.*

De opnemer betaalt geen interest. De winsten en verliezen worden tusschen den voorschieter en opnemer gelijkelijk gedeeld.

De voorschieter bezorgt de praauw, en voor eenige dagen ook de levensmiddelen, zonder die in rekening te mogen brengen. Wat de opnemer, tot eigen onderhoud, verder van den *matiti* verbruikt, moet hij zelf vergoeden. De roeijers worden betaald uit den *matiti*, en moeten in hun eigen onderhoud voorzien.

VIERDE AFDEELING.

De Nijverheid.

Daar is geen vrijwillige arbeid te verkrijgen tegen geldelijk dagloon: men zou zich schamen om, gelijk de slaaf, voor een' ander te werken.

I. *Landbouw.*

1. *De sagoe-teelt.*

Sagoe-meel heet in de landtaal: *oepéda*; *één sagoe*-boom: *oepéda oetoemoi*; *sagoe*-plantsoen: *nalata* (op de westkust) en

otono komoï (op de oostkust). Uit de vorige afdeeling heeft men gezien dat het schier-eiland, althans voor zoo ver bekend is, geene wilde *sagoe*-bosschen meer bezit, zoomede welke instellingen omtrent het eigendomsregt der plantsoenen bestaan. De *sagoe* is voor allen het hoofdvoedsel, doch slaagt niet even gelukkig in elk distrikt. *Kaoe* bezit het eenig distrikts-plantsoen, voorts eenige groote gemeente-plantsoenen, en eene menigte plantsoenen behoorende aan afzonderlijke personen; niet alleen is de boom daar het menigvuldigst, maar ook het meest merggevend. *Tabello's* grond is over 't algemeen te hoog en te droog gelegen; men vindt er hier en daar wel een' enkelen boom, doch wezenlijke *sagoe*-cultuur bestaat daar niet. *Galéla* is beter dan *Tabello*, doch veel minder dan *Kaoe*, voor den boom geschikt; men vindt daar zoowel private als gemeente-plantsoenen. Op de westkust is de *djiko Saoe* het rijkst aan *sagoe*-gronden; daar wordt veel *sagoe* geteeld, doch alleen in private plantsoenen. Vergelijkt men deze opgaven met de kaart, dan ziet men dat de rijke en uitgestrekte *sagoe*-gronden alle in het zuidelijk of breedste gedeelte des schier-eilands gelegen zijn; terwijl, in de zoo smalle noorder helft, het gebergte te hoog en te digt bij de kusten is, om tamelijk groote en doorwaterde vlakten voor de bedoelde cultuur over te laten

Zoowel op de oost- als westkust, bereikt de boom zijn' vollen wasdom en schiet zaad in het achtste jaar: men velt dus in 't laatst van het zevende.

Wij zullen nu, in de eerste plaats, nagaan, welken arbeid die cultuur vordert, en wat zij opbrengt in het distrikt *Saoe*. Dáár onderneemt één man gewoonlijk een plantsoen van zestig boomen, gepoot op 12 voet in 't vierkant, en besteedt, aan het ontginnen en planten, 30 dagen arbeids. Hij wiedt en verzorgt het plantsoen vervolgens éénmaal 's jaars; tien dagen zijn daartoe voldoende. Het vellen en kloppen van elken boom, met de afpakking van het meel, vordert den arbeid van drie man, gedurende drie, te zamen, negen werkdagen. De productie is: van een' voordeeligen 25, — van een' slechten 15, — van een' middelbaren boom, zoo als de meeste zijn, 20 *fardo's*, namelijk pakken, wegende B°. 27 à 28 pond. Hoeveel boomen, bij eene zorgvuldige behandeling, elk plantsoen van 60 potelingen of moederstammen het achtste jaar voor velling zou kunnen opleveren, en hoeveel spruiten er in elk der volgende jaren tot vollen wasdom kunnen worden gebragt: dit alles is door

den inlander nooit onderzocht; zonder de hoegrootheid van dien schat van voedsel na te gaan, vergenoegt hij zich er elk jaar van te nemen zooveel hij noodig heeft; de gewoonte is: vijf boomen per plantsoen, en zooveel kan het eene lange reeks van jaren opleveren. Wat wij zouden noemen: het aanleg-kapitaal, bestaat dus, voor deze onderneming, niet uit voorschot in geld, maar in arbeid, namelijk: negentig dagen, als: 30 voor de ontginning en de aanplanting, en 60 voor het onderhoud gedurende de zes volgende jaren.

In het achtste en de daarop volgende jaren, bedragen de *jaarlijksche* voorschotten (altoos in arbeid) voor:

Onderhoud van het plantsoen	10 werkdagen.
Vellen en bewerken van 5 boomen à 9 .	45 idem.
Transport van 100 *fardo's* naar de kust: één man transporteert 3 *fardo's*, gedeeltelijk met pikollen, gedeeltelijk op vlotjes; de plantsoenen liggen op zeer verschillende afstanden; van eenige kan men eens, van andere twee maal daags, den togt naar de kust doen, door elkander genomen, behoeft men welligt voor den heen- en teruggang niet meer te stellen dan ¼ dag per *fardo*; om evenwel de ruimste cijfers te nemen, zullen wij stellen voor het transport van 100 *fardo's* . . .	45 werkdagen.
Te zamen	100 werkdagen.

Strikt genomen, zou nu nog in aanmerking komen het tijdsverloop van zeven jaren, waarin het plantsoen niets heeft opgebragt; doch dit reduceert zich tot eene opoffering in *geduld* en is niet te evaluëren. Wat de 90 werkdagen voor de aanplanting betreft, deze kunnen moeijelijk bij de verdere *jaarlijksche* werkdagen worden verdeeld en opgesomd, omdat de plantsoenen niet door iederen eigenaar even lang worden onderhouden. Bij eene goede behandeling kunnen zij ruim 30 jaar duren, hetwelk zou geven 3 werkdagen, te voegen bij die van elk oogst-jaar. Ter vereenvoudiging zijn die drie dagen niet bij de berekening der *jaarlijksche* werkdagen opgenomen, terwijl daarentegen het aantal dagen voor het transport wat hooger gesteld is. Alzoo kan men aannemen, dat 100 werkdagen worden voorgesteld door 100 Saoesche *fardo's*, *geleverd aan Zee.*

De Saoesche *fardo* heeft, evenmin als die van eenig ander

distrikt, een bepaald gewigt; te *Ternate* zelfs wordt de *sagoe* noch gemeten noch gewogen; men telt slechts uit hoeveel bladeren de emballage bestaat, en vergenoegt zich met eene benadering: door elkander zal de *fardo* van *Saoe*, p. m. inhouden 22¾ pond meel. *Ten eerste*, geeft dus deze cultuur aan den planter, op de plaats der productie zelve, voor 55 werkdagen 2275 pond meel, of het hoofdvoedsel, gedurende 1137 dagen, voor één mensch: de mannen eten iets meer, de vrouwen en kinderen iets minder, door elkander kan men de consumptie stellen op 2 pond per hoofd daags. Een huisgezin van 5 zielen is, met die hoeveelheid, dus voorzien voor 227 dagen, of ruim 7⅓ maand. Het verkoopen van boomen, die nog in den grond staan, zoo als op *Ambon* en *Boeroe* geschiedt, heeft op het schiereiland niet plaats; doch men verkoopt soms de *sagoe* in het plantsoen zelve. Dan heeft de *fardo* eene onveranderlijke waarde van 24 c., zoodat de planter, *ten tweede*, voor 55 werkdagen, *f* 24. — k. kan erlangen. De waarde aan het strand is al mede onveranderlijk, en bedraagt 48 c. de *fardo*; *ten derde* kan dus de planter voor 100 werkdagen, *f* 48. — k. erlangen. Wil hij, eindelijk, zijn product zelf ter markt brengen te *Ternate*, waar hij zeker is het te alle tijde dadelijk van de hand te zetten, dan is zijne winst nog veel aanzienlijker, doch moeijelijk te bepalen: bij stil weder, roeit men in één dag over, en te *Ternate* variëren de prijzen van 60 tot 120 c. de *fardo*; *ten vierde*, kan dus de planter, voor 100 werk- en eenige reisdagen, erlangen *f* 60 à *f* 120.— k., min de onbeduidende kosten van overvaart en verblijf.

In het distrikt *Kaoe* zijn de resultaten der *sagoe*-cultuur niet minder voordeelig. Omtrent de aanplanting en opkweeking van den boom en de extractie van het merg, verschillen de berekeningen voor *Kaoe* niet met die van *Saoe*. Doch een boom van middelbare vruchtbaarheid levert op: 40 *fardo's* à 19 pond netto. De arbeid van 55 dagen geeft dus 150 *fardo's*, of 2850 pond meel, of het hoofdvoedsel voor een huisgezin van 5 zielen gedurende 9½ maand.

De onveranderlijke waarde der Kaoesche *fardo* is: in het plantsoen 16 c.; aan het strand, werwaarts men in ½ dag de rivier afzakt: 32 c.; te *Dodinga*, aan de westkust der landengte: 40 c. Te *Ternate* variëren de prijzen der Kaoesche *fardo* van 48 tot 80 c.

Van andere distrikten is de uitvoer van *sagoe* onbelangrijk;

de cultuur is er ook niet even voordeelig, alhoewel de planter, voor een gegeven aantal werkdagen, altoos op een' ruimen voorraad hoofdvoedsel kan rekenen.

2. *Rijstbouw.*

De rijst is voor den Halfoer geen dagelijksch voedsel, maar eene versnapering bij feesten en gedurende den snijtijd; voorts, een artikel van uitvoer, van plaatselijken verkoop, en van schatting aan het Ternataansch Bestuur.

Bestroomde velden zijn nog niet in gebruik, en zouden denkelijk maar op weinige plaatsen aangelegd kunnen worden. De drooge velden, waarop de halm wordt geteeld, noemt men *goera bira.* Een ieder plant voor zich zelven; gezamenlijke aanplantingen der gemeente vallen niet in de gewoonten.

Saoe en *Galéla* produceren het meest; *Toebara* en *Tabello* weinig, de overige distrikten niets of niet noemenswaardig. De totale hoeveelheid, welke het schiereiland opbrengt, is nog niet goed na te gaan.

De arbeid is aldus verdeeld: man en vrouw ontginnen te zamen; de vrouw plant, wiedt en snijdt; de man transporteert; de vrouw stampt. De kinderen helpen de moeder zooveel zij kunnen.

Een huisgezin van 5 zielen onderneemt 's jaars een plantsoen, dat ter bezaaijing vordert 12 gantangs padi. Voor de ontginning en de aanplanting heeft men noodig twee maanden. Eene halve maand na de aanplanting wordt het onkruid gewied en het plantsoen verzorgd; dit geeft, aan de vrouw en kinderen, arbeid gedurende 10 à 12 dagen. Daarna bekommert men zich niet meer om het gewas tot aan den oogst. De snijtijd duurt 6 à 8 dagen. Het gewas staat zes maanden te velde. Elk jaar kiest men een nieuw stuk grond.

De oogst, van 12 gantangs, bedraagt er 500 à 600, dus 50 voor 1.

De korrel wordt niet uitgetrapt, zoo als op *Sumatra*; maar even als op *Java*, in den halm bij bossen bewaard, en kan op die wijs drie jaar eetbaar blijven; het tweede jaar althans is ze nog even goed als het eerste.

Twee gantangs padi geven een gantang rijst.

De *kleine gantang* is eene bamboezen maat, waarvan er 10 gaan op de Moluksche *pipa* van 75 pond, en houdt dus in 7½ pond; deze wordt gebruikt in den handel. Voor den Sulthan word veelal gemeten met den *grooten gantang*, van 6 op de *pipa*. De *pipa* geldt te *Ternate* *f* 3¼ à *f* 4¾ *recepis.*

3. *Andere voortbrengselen van landbouw.*

De jagong wordt noch uitgevoerd, noch op de plaats verkocht, maar als *versnapering* verbruikt. Men plant die *tusschen de rijst* bij zeer kleine hoeveelheden. De struik geeft ten hoogste twee vruchten.

De teelt van aardvruchten geschiedt op dezelfde wijze, en is even onbeduidend.

Voor het kweeken van boomvruchten geeft men zich even weinig moeite, alhoewel de boomgaarden, zoo als men gezien heeft, eene zekere waarde hebben.

Men plant ook wel tabak, die vrij goed is: doch alleen voor eigen verbruik.

Hoewel de koffij en *kakaö* op het schiereiland zijn overgebragt, bestaat daarvan geene cultuur. Men teelt echter een weinig *kapas*, die te *Ternate* à 10 c. het *kattie* wordt verkocht.

II. *Diverse producten.*

De bosschen produceren noten en nagelen; doch men plukt die alleen tot eigen verbruik, als geneesmiddel.

Veeteelt bestaat er niet: op het geheele schiereiland zijn koeijen noch paarden te vinden; varkens worden niet aangefokt; het pluimgedierte is onbeduidend, en dient alleen tot eigen verbruik; op feestmalen wordt er soms eene enkele geit geslagt.

De jagt op wilde varkens en herten voorziet van tijd tot tijd in de behoefte aan vleesch. Men gaat ook dikwijls ter hertenjagt op *Saramatiti* (zuidelijk schiereiland van *Halmahéra*) om *dinding* in te zamelen, welke te *Ternate* verkocht wordt à 100 c. de *pankal* van 2 *kattie.*

Verder wordt in de behoefte aan dierlijk voedsel ten ruimste voorzien door de kleine vischvangst, waarvan mannen en jongelingen, zoodra zij niets anders te doen hebben, hunne dagelijksche uitspanning en bezigheid maken.

III. *Handwerken.*

De schildpadvangst kan onder de handwerken worden gerangschikt, omdat die bekwaamheid eerst na lange oefening wordt verkregen, en in zekeren zin een vast beroep is geworden. Op de westkust geeft men zich daarmede weinig af; te *Tabello,*

waar men, door volslagen gebrek aan *sagoe* en door de geringe uitbreiding der rijstteelt, *verpligt is* de zee te bebouwen, is de schildpadvangst het voornaamste middel van bestaan. Langs de kust geschiedt die vangst in *pakata*-praauwen, met 2 of 3 man, die verscheidene weken op zee blijven; doch veelal ook met grooter praauwen, voor 3 à 6 en meer opvarenden, die al de Moluksche wateren doorkruisen, en maanden, ja jaren lang van huis blijven, en niet zelden zelfs op hunne togten een huwelijk aangaan. *Boeroe*, *Ceram* en andere eilanden bieden hun eene menigte bewoonde en onbewoonde oorden aan, waar zij zich, nagenoeg kosteloos, van *sagoe* en verdere kleine benoodigdheden voorzien, terwijl de vangst zelve hun meer schilpad-vleesch oplevert, dan zij kunnen verbruiken. Het zwervend zeeleven is den *Tabellorezen* dus eene tweede natuur geworden, en zij zouden er moeijelijk aan kunnen worden ontwend.

Daaruit volgt dat zij eene bijzondere geschiktheid hebben voor krijgstogten, en meer nog voor zeerooverij, waaraan zij zich, in vroegere jaren, ook dikwijls hebben schuldig gemaakt.

Men rekent dat eene *pakata* met drie man, de eene maand door de andere, moet vangen: 8 *garo's*, dat zijn schildpadden die tot voedsel dienen, en 3 *sofé's* of *karet*-schildpadden. De *kapala*, namelijk al de schilden van de *karet*-schildpad, weegt 1½ à 2 *kattie*; het *kattie* geldt thans te *Ternate* *ƒ* 12. — k. *Tabello* zendt 's jaars omstreeks 50 zulke *pakata's* naar buiten, behalve nog de grootere praauwen.

Ook van *Galéla* gaan jaarlijks omstreeks 50 zulke *pakata's* naar zee; doch zelden eene grootere praauw.

Door het vooroordeel, waarom een ieder zich schaamt om in eens anders dienst te treden, kunnen er geene handwerken bestaan, die bij den dag, bij de week, enz. worden betaald. Er zijn dus geene smeden; het noodzakelijkste smidswerk wordt, van tijd tot tijd, verrigt door *Tidorezen*, die de distrikten rondgaan en zich ten duurste laten betalen.

Dewijl men echter volstrekt praauwen noodig heeft, en een ieder niet even geschikt is om ze te maken, zoo vindt men, in elk distrikt, lieden die zich daarop toeleggen en er handel mede drijven. Het gereedschap van den werkman is hoogst eenvoudig: spijkers gebruikt hij niet; het hout wordt hem aangebragt door zijne slaven of pandelingen, die soms hunnen meester ook in den verderen arbeid behulpzaam zijn. Een *pakata* van 1 *koijang* verkoopt hij voor 8 *reaal*; een *roréhé* van 5 *koijang* en 10 op-

varenden, voor 36 *reaal*; zulk een vaartuig is niet langer dan drie jaren bruikbaar.

Het spinnen en weven is onbekend.

De vrouwen vervaardigen voor den uitvoer veel zakken van *nipa*-bladen, welke 8 c. per zak worden betaald.

Eene vrouw maakt er 2 à 3 daags.

De paarlen van *Kaoe*, en de vogelnestjes van *Loloda* behooren niet tot de *nijverheid* des volks; de inzameling er van is eene *belasting* in arbeid zonder loon.

IV. *Handel.*

Met terzijdestelling van den uitvoer van *sagoe* en rijst naar *Ternate*, heeft de handel des schiereilands weinig te beteekenen, en is, voor ver weg het grootste gedeelte, in de handen van vreemden, als: Mohammedanen en Christenen van *Macassar*; Mohammedanen, Christenen en Chinezen van *Ternate* en *Tidore*. Hunne *roréhés* gaan de beide kusten rond, en bedragen 's jaars omstreeks 20.

Zij betalen noch inkomende, noch uitgaande regten aan eenige autoriteit op het schiereiland.

Daar zijn geene bazaars, en alleen op de kusten is een weinig kopergeld in omloop; zoodat er bijna geene andere transactiën zijn dan ruiling van goederen tusschen den vreemden koopman en tusschen den Halfoerschen verbruiker. Desniettemin worden de goederen over en weder meestal in *realen* berekend.

De aanvoeren bestaan in allerlei lijnwaden, in kammen, geweren, sabels, aardenwerk, *komoijan*, zout, ijzeren pannen, hakmessen, beitels enz., al hetwelk gemeenlijk verkocht wordt voor den prijs van *Ternate* met 50% daarenboven. De voddekramerij of oude kleeren, die tot Halfoersche feestgewaden moeten dienen, worden tegen buitensporige prijzen verkocht; b. v. *f* 1.— voor een paar oude sloffen, en *f* 100.— voor een paar oude épauletten. Er zou ook Javaansch koperwerk, als sieriedoozen, *tampat loeda's*, schotels enz. met voordeel zijn te verkoopen; doch van dat artikel is de aanvoer zelden beproefd. Opium wordt niet aangevoerd.

De uitvoeren bestaan in rijst, *sagoe*, en *karet*; het eerste tegen den halven prijs van *Ternate*, het tweede tegen de reeds opgegevene onveranderlijke prijzen, het laatste weder tegen den halven prijs van *Ternate*.

Hoeveel er van weêrszijde wordt omgezet is, zelfs in de verte, niet te gissen; omdat noch Halfoeren noch Ternatanen zich met de hoegrootheid der in-en uitvoeren bezig houden, en het Europeesch Bestuur er geene contrôle op heeft. Men meent echter dat er, behalve de requisitiën van den Sulthan, 's jaars nog wel 29 *koijangs* aan rijst worden uitgevoerd.

TERNATE, *October* 1847.

VERGELIJKING.

Als men de *Instellingen* en *Nijverheid* van *Noord-Halmahéra* vergelijkt met die van *Mandheling* (zie mijne *Batthasche wetten en instellingen* opgenomen in het tijdschrift van Dr. VAN HOËVELL, Junij 1846), dan zal men er van getroffen zijn dat tusschen volken, gescheiden door zulk eenen afstand, en verschil van taal, eene zoo groote gelijkheid bestaat van maatschappelijke grondslagen en volksaard. Men zal dadelijk bespeuren dat de regten op den bodem, de gemeente, de indeeling in stammen en in standen, het huwelijk, de dienstbaarheid, het strafstelsel en wat dies meer, op dezelfde beginselen berusten. En deze gelijkvormigheid vervoert onwillekeurig tot het denkbeeld van één enkel *Maatschappelijk-verbond*, werkende over den ganschen Indischen archipel: een verbond, of liever verband, dat niet is *gemaakt*, maar *geworden*: geworden namelijk uit oorzaken aan deze menigte van eilanden gemeen, en tot dus ver nog in groote duisternis gehuld. Maar tevens zal men bij die gelijkheid van grondslagen, verscheidenheid van uitwerking bespeuren; en wel bepaaldelijk in het voordeel van den Halfoer en nadeel van den Battah.

Immers al behooren bij beide, de kinderen tot den stam des vaders, en al is bij beide de bruidsprijs de basis van den echt: toch ziet men polygamie in *Mandheling* en monogamie op *Halmahéra*. Hier is het huwelijk ontbonden met den dood; ginds blijft de weduwe levenslang een erfstuk voor het geslacht van haren man. Ginds ook is de toestemming der vrouw geen vereischte tot het huwelijk, en is en blijft zij, daarin en daarna, verpandbaar voor de schulden van haren man, of diens ge-

slacht; hier, integendeel treedt de vrouw den echt in, als zelfstandig wezen, met eigene bewilliging, maar zonder aansprakelijkheid of verpandbaarheid, voor schulden van haar man en diens geslacht.

Immers al bestaat er slavernij op *Halmahéra* zoowel als in *Mandheling:* toch is de halfoersche slavin niet onderworpen aan 's meesters *regt* op bijslaap; toch heeft slavin of slaaf *het regt* om tegen losprijs, door hooger beslissing bepaald, vrij mensch te worden, — terwijl in de Battah-landen, de slaaf dat regt niet heeft als slaaf, maar eerst verkrijgt, indien het den meester in 't uitzigt op gewin, behaagd heeft, hem, uit den stand van slaaf (*atoban*) over te brengen in den losbaren tusschenstand van *pankoengdangin.*

Immers al bestaat er pandelingschap op *Halmahéra* zoowel als in de *Battah*-landen, toch kan die staat voor den Halfoer, om het even van welk bedrag of herkomst de schuld is, niet langer duren dan tien jaar, — veel minder overgaan van vader op kind, — toch kan hij, gehypothikeerd individu, niet als koopwaar worden uitgevoerd buiten de grenzen zijner gemeente; — terwijl bij de *Battah's*, slaven en pandelingen, hoewel verschillende in naam, niet noemwaardig verschillen in wezenlijkheid, — het pandelingschap overgaat van ouder op kind, de hypotheek buiten zoowel als binnen de grenzen verkoopbaar is, en het regt tot vrijkoop door arglistige bepalingen bekneld is, tot ijdel wordens toe.

Immers al is ook in beide landen, een onwrikbare scheidsmuur getrokken tusschen adel- (*) en burgerstand, al is ook die adel gesproten uit hetzelfde begrip van eerstgeboorte, en gekenmerkt door dezelfde uitsluitende verkiesbaarheid tot gezag,

(*) In het 4e hoofdstuk van het Overzigt, achter mijne zoo even aangehaalde *Battahsche wetten*, heb ik, van den *Battahschen* adeldom gezegd.

„Dat die adeldom oorsprong neemt bij de aartsvaderlijke instellingen, zich ken-
„merkt door verkiesbaarheid tot het bewind, zich voortplant door geboorte, —
„in waarde stijgt door rijkdom en geschiktheid tot regering, in het niet zinkt
„door armoede: alzoo uitmaakt eene onderscheiding, welke hij, die ze deelachtig
„is, wel kan verliezen; doch welke hij, wien ze niet is aangeboren, noch door
„fortuin, noch door oppermagtige gunst, noch door bekwaamheid, noch door
„uitstekende daden deelachtig kan worden; — een geërfd voordeel dat aanzien-
„lijke bezitting der voorvaders onderstelt, — aloudheid van bewezene afstamming
„vordert, en met doormenging van slavenbloed onbestaanbaar is."

Bij zamenvatting van dit geheel en onder nadere verbetering stelde ik voor tot definitie: *Verkiesbaarheid tot het bewind door bewezene, en door geene mishuwing bezoedelde, afstamming van een voorvader die heeft geregeerd.* Keurt men die définitie goed voor den *Battahschen*, dan kan men haar ook aannemen voor den *Halfoerschen* adel.

en onbezoldigdheid des gezags: toch heeft, in elk afzonderlijk, het aristocratisch beginsel gedurende meer dan twee eeuwen lijnregt in tegenovergestelde rigting gewerkt. Over de *Battah*-landen bragten de edele *Namora's* een vloed van jammeren. Voor *Noord-Halmahéra* bleven de edele *Dopolo's* hunne roeping getrouw, als leiders, voorgangers, en beschermers der algemeene zaak.

Of nu, bij die gelijkheid van maatschappelijke grondslagen, dat merkelijk verschil van maatschappelijken toestand, ook het werk kon zijn van de godsdienst, deze vraag is spoedig uitgemaakt. Vergelijkt men mijn 5e hoofdstuk over de *Battak's*, met pag^a^ 54 hiervoren, dan bespeurt men in beider heidensche begrippen omtrent *Di-Bata* of *Johoe-madi-hoetoe* bijkans geen verschil; evenmin omtrent de *Begoe's* of de *Wongi's*; — zeer weinig omtrent de belooningen en straffen na dit leven; tooverij ginds, vampirisme hier; — geregtelijk kannibalisme aan gene, koppensnellerij aan deze zijde: het een weegt op tegen het ander. Dus, neen, het verschil van maatschappelijken toestand is geen uitvloeisel van godsdienst.

Daar is echter een beduidend verschil in het lot der vrouw. Nu geldt voor den Indischen archipel, zoo veel indien niet meer dan voor andere werelddeelen, de algemeene regel dat: waar de vrouwelijke kunne wordt onderdrukt, de mannelijke zinkt in veerkracht, en de geheele maatschappij in hare waarde.

Ook bestaat er een in het oog loopend verschil van toestand tusschen den *Mandhelingschen* en den *Halfoerschen* adel. Bij genen toch, heeft het aristocratisch beginsel, van af de volksverhuizing uit *Toba* tot aan de *Padrische* overweldiging, zich gedurende meer dan 15 generatiën bandeloos kunnen ontwikkelen: want boven dat beginsel stond niets. En de voortgaande vermenigvuldiging der regerende geslachten, gepaard met toeneming van betrekkelijke weelde, en met de *onbezoldigdheid* der ambten, had ten gevolg dat de adel zich staande hield door de burgers onder elk voorwendsel te wikkelen in procès, met onmogelijke schulden te bezwaren, en dan als pandeling of slaaf te verzwendelen of te verkoopen; een ander gevolg was dat de burger, zonder steun tegen afzetterij in juridiquen vorm, er belang bij had niets te vergaren, arm te blijven, onopgemerkt door het leven te sluipen: productie en welvaart onmogelijk te maken.

Maar op *Noord-Halmahéra* is sedert twee eeuwen het aristocratisch beginsel ten goede gedijd: want daar stond iets boven, —

namelijk de dominatie van *Ternate.* — Ik vereenig mij gaarne met de reeds dikwijls geuite stelling dat het slechtst Europisch bestuur nog beter is dan het best inlandsche. Men zou daar welligt kunnen bijvoegen: dat het slechtst inlandsch monarchaal oppergezag, nog beter is dan het best der aristocratische. — De koppensnellerij, bijv: is, omdat de Sulthans er belang bij hadden, wel in stand gebleven als huwelijks-vereischte: doch zij werkt veel meer naar buiten dan naar binnen; op *Halmahéra* moge een enkele kop springen om persoonlijke wraak, en daarop volgt onderzoek, zoo zelfs geen straf; doch collective koppenbuit wordt niet op *Halmahéra* zoo als op *Ceram*, van de eene gemeente op de andere gemeente, behaald: dan eerst als de Sulthan elders oorlog voert, krijgt zijn halfoersche strijder gelegenheid tot wettige koppensnellernij. —

Des Sulthans belastingen zijn, blijkens pag. 62, niet onbeduidend; maar daarom juist zien zijne *Oetoessans* toe dat de onbezoldigde halfoersche *Dapolo's*, zich zelven niet bezoldigen, den kleinen man niet uitzuigen met arglistige middelen. — De regtsvordering ook, hoe barbaarsch en gebrekkig, is niet zoo krachteloos als bij de *Battak's*, maar betrekkelijk klemvol, want het beroep van het een op het andere regtsprekend ligchaam, en van het hoogst op den Sulthan zelven, wordt gewaarborgd door het toezigt van zijn *Oetoessan.* — Tot rijkdom komt de Halfoer wel niet, zijne behoeften zijn nog te luttel; maar in allen geval, heeft hij er geen belang bij om arm te blijven. Wekt iets zijne begeerte op, dan is hij wel te trotsch om zijne handen te verhuren, maar niet om zelf te produceren, ten einde te kunnen verkoopen en koopen.

Deze vlugtige vergelijking van Halfoeren, zoo als die nu nog zijn, en Mandhelingers, zoo als die waren vóór ons direct bestuur, zal, hoop ik, voldoende wezen om te doen uitkomen:

dat de aborigene *heidensche* instellingen elkander gelijken van het een tot het ander eind van den archipel; (*)

dat ze, in elk land, hare goede zoowel als hare kwade zijde hebben;

dat het kwaad, in het eene land, door ons het best kan ver-

(*) Het Padangsch erfregt, op zusters- instede van op eigene kinderen, is hier niet uit het oog verloren. Wel ontbreken de aanwijzingen van tijd; doch de overleveringen komen daarin overeen dat die zonderlinge instelling oorsprong nam in eene voorbeeldige zelfopoffering van zusters-kinderen; en dat het voorval plaats greep toen een *ander* erfregt bestond, — dus toen de maatschappij reeds gevormd was.

Tot staving kan ik wijzen op den *Loeboe*-stam beoosten Mandheling (zie mijne

holpen worden, en zulks met den minsten schok, door te verbeteren naar gegeven voorbeelden in het andere land: als, den huwelijksband en het pandelingschap in *Mandheling* naar het bestaande op *Noord-Halmahéra*, — en de onbezoldigdheid der ambten van beide, naar het belastingstelsel van *Ceram*; — enz:

dat heidensche zoowel als mohammedaansche aristocratie een geesel is voor het land, zoodra zij niet wordt bezoldigd of niet wordt gedomineerd, door hooger gezag.

Geeft men nu acht op de reuzenschreden die *Mandheling* sedert 1840 op den weg van volksgeluk en productie heeft gedaan; op de omstandigheid dat ons bestuur, hoewel ver van volmaakt, rust en orde verzekert en regt voor allen beaamt, daar waar weleer wanorde en onrust heerschte, en regt eene zeldzaamheid was; — op de omstandigdigheid ook dat hetzelfde gewest dat voormaals niets uitvoerde dan slaven, pandelingen of eenige buffels, thans uitvoert 10,000 pikols beste koffij, waarop onze schatkist ± een kapitaal verdient, en de hoofden buitendien, eene retributie, — dan zal het wel duidelijk zijn dat *directe* nederlandsche dominatie van den energiquen halfoer, in korten tijd, nog meer zou maken dan van den *Battah*.

Is het uur daartoe geslagen op *Halmahéra*? Ik betwijfel het: daar zijn traktaten. — Maar daar waar geen traktaten zijn, of waar ze zonder staats-schokken met onze directe gouvernementale actie zijn te vereenigen of te verplooijen, daar zal dat dadelijk een zegen zijn voor den landzaat; en, weldra, een wigt meer in de Nederlandsche schaal. — Uit Moluksche heidenen immers, groeijen trouwe soldaten, vroome Christenen en nijvere onderdanen: getuige de negorij-man, zoo niet de *burger* van *Ambon* of *Saparoea*. En de bodem die om zijne gedaante geene productie of transport van waren als suiker of koffij begunstigt, is uitnemend geschikt tot voortbrengselen van meer waarde in minder volume.

Aan het slot dezer vergelijking, kan ik mij het genoegen niet onthouden te wijzen op den gewigtigen stap van den Heer

mededeelingen in het tijdschrift van Taal- Land- en Volkenkunde, Batavia 1853 deel 1 afl. 1) welke stam nog de traditie bewaart van gemeene afkomst met den stam van *Pager roeijong* en van de oorzaken der volksverhuizing uit het zuiden naar het noorden, vóór dat het soekoe-bestuur bestond, en vóór dat het erfregt van vader op zoon was veranderd in dat op zusters-kinderen.

Het Padangsch erfregt derhalve, is maar eene toevallige altératie, die niet kan pleiten tegen een Maatschappelijk-verband, dat *algemeen* in Indie moet bestaan hebben: wijl men er overal de hoofdtrekken, of onmiskenbare sporen, van terug vindt.

A. DE KOCK, als Resident van Palembang, in een zijner distrikten. *Het is hem gelukt daar den bruidsprijs finaal af te schaffen:* dus niet alleen weg te nemen het dadelijk beletsel tegen het huwelijk van den minvermogende, maar ook glad af te snijden al de regtsgedingen en al de zwendelarijen met 's menschen vrijheid, voortspruitende uit het onbetaald gedeelte van den bruidsprijs. Hoe oneindig veel overleg en persoonlijke invloed gevorderd werd voor die omkeer van zaken, dit zal ieder, die met de *hadat* moet werken, volkomen beseffen. Ik haal het aan ten bewijze dat de *hadat* wel degelijk is te verbeteren; maar niet om te beweren dat zulks overal geschieden kan als in dat Palembangsch distrikt. Voor Indie, in zijn geheel, geloof ik dat de hiervoren aangeprezen weg *verbetering in het eene, naar het bestaande in het andere land,* — voorzigtiger is. En ik voeg er mijne bescheidene meening bij: dat, zoo ook het initiatief van onderzoek en voorstel de taak is van den gewestelijken ambtenaar, de eindregeling en last tot executie moet uitgaan van het Gouvernement zelven: omdat wegvalling of altératie van hoofdpunten der *hadat* in het Indisch volksleven even diep ingrijpt, als hier te lande zou ingrijpen eene omkeer in de beginselen van ons Burgerlijk regt.

'S GRAVENHAGE, *Augustus* 1857,

T. J. W.

BESCHRIJVING

VAN

HET EILAND BOEROE:

VOOR ZOOVEEL BETREFT DE HOOFDPLAATS, DE BINNENLANDEN VAN KAJELIE EN DE VIER KUSTEN;

VOLGENS EENE REIS GEDAAN IN JANUARIJ EN FEBRUARIJ 1847.

DOOR

T. J. WILLER.

EERSTE HOOFDSTUK.

Omvang, ligging, terreinsgedaante, klimaat enz.

Het eiland *Boeroe* heeft eene oppervlakte van ongeveer 165 v. Géogr. mijlen. Het ligt tusschen de 3° 4′ en 3° 50′ Zuiderbreedte, en strekt zich uit van 126° 3′ tot 127° 24′ Oosterlengte Gr.

De geheele omtrek des eilands kan op 55 mijlen worden gesteld.

Het ligt 12 mijlen bewesten het eiland *Amboina*;
„ „ 11 „ bewesten *Kaap Siël* op *Ceram*;
„ „ 2 „ benoorden *Amblau*;
„ „ 4 „ bewesten *Manipa*;
„ „ 10 „ bezuiden *Xulla Bessie*, en circa
„ „ 50 „ beoosten *Célébes*.

Op onbeduidende uitzonderingen na, is de geheele kust van *Boeroe* bezet met zwaar koraalrif, dat ver in zee uitsteekt en meestal met eenige voeten water is bedekt. Daardoor wordt de

vaart dermate belemmerd, dat men alleen de Kajélische baai als eene in alle jaargetijden veilig te naderen haven voor raschepen kan aanmerken; alhoewel ook in de baai van *Bara*, aan den Westhoek, en bij het voormalig *Leliali* op de Noordkust, ankergrond is, die op sommige tijden voor bodems van groot charter kan dienen. Al de overige ankerplaatsen rondom het eiland zijn slechts genaakbaar voor inlandsch-getuigde vaartuigjes, gelijk de *orembaai's* en dergelijke. Die ankerplaatsen liggen meest bij de riviermondingen of in de kromming der kust, tusschen twee *tandjongs*, en worden bezocht deze in de Oost-, gene in de Westmoesson, naar gelang der ligging, doch weinig of niet in beide jaargetijden. De Oostkust, welke men hoogst zelden aandoet, heeft eene vrij veilige ankerplaats bij *Péla* en, zoo men zegt, ook bij *Ilat*; — de Zuidkust wordt druk bezocht, en heeft meer dan twintig zulke ankerplaatsen; — de Westkust biedt, tusschen de eilandjes van *Tomahoe*, aan kleine vaartuigjes goeden ankergrond, en de beste schuilplaats die men tegen storm of golfslag kan wenschen; doch dit oord wordt ieder jaar, omstreeks de kentering, geïnfesteerd door zeeroovers die er zich van water en brandhout voorzien, en er eene gunstige gelegenheid voor hunne strooptogten aan de Zuidkust afwachten; — de Noordkust is schraal met ankerplaatsen, voor welke bodempjes ook, bedeeld: behalve *Bara* en *Leliali*, heeft men daar nog ankergrond bij het voormalig *Licella*, bij het voormalig *Tagalisa*, *Maroelat* en bij *Tjiko Marassa*; doch de gesteldheid dier ankerplaatsen is zoo ongunstig, dat zelfs kleine *orembaai's*, doorgaans in den stillen tijd van de Oostmoesson, en alleen in de hoogste noodzakelijkheid gedurende de Westmoesson, derwaarts varen. De riviermondingen zijn versperd door zandbanken, welke men in de landtaal *tanoesan* noemt. Slechts de *Waijapoe* of Kajélische-rivier, welke zich in de baai van dien naam ontlast, maakt ten deze eene uitzondering; haar stroom heeft een stuk alluvialen grond, met eene kaap, in de baai opgeworpen, en zich in die landpunt eenen doortogt bespaard, welke met dien eener gewone riviermondig overeenkomt.

Boeroe is, gelijk deze geheele archipel, zeer bergachtig; de vlakten er van kunnen ten hoogste $\frac{1}{4}$ van het geheel bedragen. Het culminante punt bevindt zich in den Noord-westhoek, en draagt verschillende namen. De Halfoeren noemen dat *Kakoe Tomahoe*; de Maleijers *Kapalla Madang*; de Engelschen *Booroodome*; de Hollanders oudtijds *Tafelberg*, en tegenwoordig meestal

Lemadang, of berg van *Tomahoe*. Voor zoo ver mij bekend is, bestaat er geen narigt omtrent de juiste hoogte van dezen berg, en gissingen van dien aard zijn doorgaans gebrekkig. Neemt men evenwel in aanmerking dat hij van de Westzijde op c^a. 30 mijlen afstands zigtbaar is, en zich boven al de andere hooge bergen van *Boeroe* verheft, dan kan men die hoogte bezwaarlijk minder gissen dan omstreeks de 7000 voet. (*)

De berg, die in hoogte op den *Lemadang* volgt, draagt den naam van *Kakoe Siël*, en ligt omstreeks vijf mijl oostelijker. Zijne toppen zullen weinig lager zijn, en zijne gedaante heeft een zoo groote gelijkenis met die van den *Lemadang*, dat men op grooten afstand, zich aangaande die beiden ligtelijk kan vergissen. Deze *Kakoe Siël* is reeds in de Kajélische baai duidelijk te zien, — hij vertoont zich ook in de verte bij *Licella* door eene kloof van het meer nabij gelegen voorgebergte, — en is, zoo als de Halfoeren vermeenen, ook aan de Zuidkust ter hoogte van *Wamala* door het oog te bespeuren.

De derde hooge berg draagt den naam van *Batoe Boea*, en ligt digt tegen de Oostkust op 2½ mijl afstands bezuiden *Batoe Moestika*; zijne hoogte moet naar gissing 4000 à 4500 voet zijn.

De *Lemadang*, de *Siël* en de *Batoe Boea* kunnen beschouwd worden als de toppunten der groote schakels van eene enkele bergketen, welke slechts bij de Kajélische baai is afgebroken, en wijders het geheele eiland, als met eenen ringmuur omsluit. Wel is waar bespeurt men een aanmerkelijk onderscheid in de hoogte en de gedaante van deze lange bergenrij; zij is steiler, naakter en hooger bij de West- en Zuidkust; lager, en digter aan het strand, op de Oostkust; dieper landwaarts en zacht glooijende aan de Noordkust, waar zij bij *Tandjong Karbou* schijnt te niet te loopen. Desniettemin ontwaart men, bij eene aandachtige beschouwing, dat al dit gebergte van den Noordwest-hoek uitgaat, en langs Noord-, Zuid- en Oostkust op de Kajélische baai toeloopt. Binnen dezen ringmuur heeft het eiland nog menige aanmerkelijke bergstrekking, van welke eerst, na behoorlijk topographisch onderzoek, de noodige kennis zal worden verkregen.

Het meer van *Wuko-holo*, dat te regt of ten onregt meer belangstelling dan eenig ander deel des eilands bij de *Géographen* heeft opgewekt, ligt bij den voet van den *Siël*, aan deszelfs Oostelijke helling, en heeft dus niets gemeen met het

(*) Volgens hoekmeting van den Lt. t. zee A. Dronkers 2599 meters.

gebergte van *Tomahoe*. Op welken grond men eertijds heeft beweerd, dat al de rivieren van *Boeroe* in dit meer haren oorsprong nemen, is mij onbekend, doch zeker strijdt zulks met de waarheid; even als de meening dat de *Wajapoe*, die zich ontlast in de Kajélische baai, de *Waai-Olo*, die zich ontlast op de Zuidkust, — de *Waai Lisa* en de *Waai Maja* (twee stroomen welke zich moeten ontlasten op de Oost-kust, doch inderdaad slechts watertjes zijn, waarvan ter naauwernood de naam bekend is), — dat vier zulke hoofdrivieren haren oorsprong zouden nemen in eene Oostelijke spruit, uit het befaamde meer van *Wako holo*, zoo als in het 2e deel van VALENTIJN (*) wordt beweerd, en sedert is herhaald schier door een ieder die van *Boeroe* heeft gewag gemaakt.

Wijders heb ik omtrent de rivieren in 't algemeen weinig meer te zeggen, dan dat als hoofdrivieren alleen in aanmerking kunnen komen 1°. de *Wayapoe*, 2°. de *Waai Olo*, 3°. de *Waai Ocki* (Zuid-kust), 4°. de *Waai Kolo* (Zuid-kust), 5°. de *Wamala* (Zuidkust), 6°. de *Waai Koema* (Z. W. K.), 7°. de *Waai Ili* (N.-Kust); van welke zeven hoofdrivieren alleen de *Waijapoe* $1\frac{1}{2}$ à 2 dagen stroom opwaarts bevaarbaar is. Wat ten aanzien der rivieren nog verdere melding verdient, zal behandeld worden bij de beschrijving van elk regentschap afzonderlijk; hier zij er slechts bijgevoegd dat in de Westmoesson de meeste, zoo groote als kleine, rivieren zeer laag zoo niet geheel opgedroogd zijn, en dat zij in de Oostmoesson, bijna zonder uitzondering, alle buiten hare boorden treden.

Neemt men daarbij de gesteldheid der mondingen, die allen versperd zijn, in aanmerking, zoo zal het geene verwondering baren, dat aan de kust de moerassen veelvuldig zijn; ook hebben vele waterspranken, beken, kleine riviertjes zelfs, geene andere uitwatering dan deze moerassen. In zulke oorden tiert de *sagoe* welig, en daar worden dan ook de belangrijkste *doesson*-of-*sagoe*-bosschen gevonden. In de lage Oostelijke deelen des eilands, zijn die moerassen, tot diep landwaarts in, uitgestrekt

(*) Foutive spelling van namen, verwarring van grenzen, erkenning der tegenstrijdigheid in de opgave der ligging van het voormalig *Foggi* en vele omstandigheden meer bewijzen, dat de verdienstelijke VALENTIJN niet in persoon *Boeroe* heeft bezocht maar in zijn 2e deel met veel naauwkeurigheid de beschrijving heeft uitgewerkt van de teekeningen en narigten, hem gesuppediteerd door personen, wier berigten zeker de grondslag der bekendheid van *Boeroe* zijn geweest, doch die dwaalden in het algemeen verband der bijzonderheden, hoe talrijk die bijzonderheden ook mogten zijn.

en menigvuldig, — in de hooge westelijke deelen zijn zij schaars en van geringen omvang.

Met uitgestrekte vlakten is het eiland weinig bedeeld. Deze worden gevonden rondom de boorden der *Waijapoe*, omdat, van de culminante Noordwestelijke punten, de terreinsgedaante des eilands, als met trappen, naar het littoraal der Kajélische baai te niet loopt. Voorts heeft men, aan de zeezijde van de bergketen langs de Oostkust, schier geen vlak land hoegenaamd. Aan de Zuidkust zijn hier en daar kloven, waarin men eenige vierkante palen vlakken bodem aantreft; — aan de Westkust is het gebergte zoo steil en zoo nabij het strand, dat men zich ter naauwernood kan voorstellen, hoe daar, in vorige eeuwen, de hoofdzetel van eenige bevolking van aanbelang zijn kon; — aan de Noordkust, waar de berghelling zachter is, vindt men eenige glooijende of ook golvende terreinen, doch uitgestrekte vlakten, in de wezenlijke beteekenis des woords, zijn alleen in den omtrek der *Waijapoe* aanwezig. Zoo althans is mij de gesteldheid voorgekomen, naar hetgeen ik op al de kusten en in het binnenland van Kajélie heb gezien en bereisd; terwijl de narigten, welke ik omtrent het verder binnenland heb ingewonnen, namelijk het terrein tusschen den *Siël* en de keten van de *Waijapa*, zoo mede tusschen den *Siël* en *Lemadang*, melding maken van kleine hoog gelegen open plekken; doch uit dezelfde narigten vloeit voort dat er in die streken geen plat terrein van noemenswaardige uitgestrektheid bestaat.

Het klimaat staat in naauw verband met den invloed van de Oost- en West-moesson.

Even als op *Ceram*, schijnt over het midden van *Boeroe*, in de rigting van Oost en West, eene demarcatie-lijn te loopen, benoorden welke de Westmoesson regen, de Oostmoesson droogte medebrengt: terwijl de Oostmoesson aan de Noordkust droogte en aan de Zuidkust regen geeft. Op de Zuidkust is het dus met den regentijd gesteld als op *Ambon*; terwijl op de Noordkust het omgekeerde plaats heeft. Wat aangaat den duur der moessons, en den tijd wanneer zij het krachtigst waaijen, hieromtrent is weinig vast te stellen; de jaren verschillen onderling en zeer veel.

De moessons worden niet door voortdurende regen of droogte gekenmerkt, maar door een min of meer geregelde afwisseling van beiden. Blijkbaar heeft de Oostmoesson een heviger werking

dan de Westmoesson op *Boeroe*, en brengt daar de zwaarste regens aan, zoodat de rivieren, zoowel op de Noord- als de Zuidkust, alsdan meest alle buiten hare oevers treden.

De warmte was in Januarij en Februarij 1847, langs de kusten en in de vlakten van *Kajélie*, en op den middag, bij regen of bedekte lucht: 75 à 77° F. en bij heldere lucht: 81 à 90° F.

De dampkring van *Boeroe* is op den duur uiterst vochtig. Het is in de hooge bergstreken en in de lage vlakten doorgaans vochtig, doch ook in sommige tijden droog tot schroeijens toe.

Omtrent het klimaat van den Noord-Oosthoek in 't bijzonder zijn mij door den Regent van *Kajélie* (de beschaafdste en meest ervarene onder zijne ambtgenooten) de navolgende détails opgegeven:

1. Dat het begin der Westmoesson medebrengt: afwisseling van regen en droogte.

2. Het midden der Westmoesson, ligte regens tegen den avond.

3. Het einde der Westmoesson: schaarsche regens en toenemende warmte.

4. Het begin der Oostmoesson: zware regens dag aan dag, zoodat alle rivieren buiten hare oevers treden.

5. Het midden der Oostmoesson: schaarsche regens en toenemende warmte.

6. Het einde der Oostmoesson: droogte en zware hitte, in die mate dat zelfs veel plantsoen verdort.

Deze opgaven, hoewel minder verward dan die van andere inlanders, zijn geheel onbepaald omtrent het begin en de langdurigheid der tijdperken, waarin de moessons zich schijnen te verdeelen; ik breng die opgave over, zoo als zij mij gedaan is, zonder de volstrekte juistheid er van te waarborgen; en besluit slechts uit een en ander, dat het van veel belang zou zijn dit onderwerp door naauwkeurige en lang volgehouden waarnemingen tot klaarheid te doen brengen.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Vroegere gebeurtenissen op Boeroe *en de verhouding van dat eiland tot de O. I. C. Tegenwoordige bezetting, en de opvolging der ambtenaren sedert* 1817.

Wil men kennis nemen van de staatkundige gesteldheid waarin *Boeroe* thans verkeert, dan dient men op te klimmen tot vorige tijdvakken, omdat de gebeurtenissen der 16de en 17de eeuw het eiland hebben gebragt in een' exceptionelen

toestand, die tot den huidigen dag blijft voortduren; een vlugtig overzigt dier tijdvakken is dus onvermijdelijk.

Vóór de invoering der Mohammedaansche leer, had de bevolking van *Boeroe* reeds een' onberekenbaar langen tijd onder hare eigene aartsvaderlijke instellingen en godsdienstige begrippen geleefd. Ik zal die instellingen en begrippen in een volgend hoofdstuk, voor zoo veel noodig, behandelen.

Onverschillig is voorts het *juiste* tijdstip waarop het Islamismus hier is doorgedrongen. Genoeg zij ons de overlevering, mij door den tegenwoordigen Regent van *Kajélie* medegedeeld: dat weleer een Moorsch priester ter N. O. kust is verschenen, heeft gepredikt, is vermoord, en na zijnen dood wonderen heeft verrigt, zoodat zijn graf te *Kramat* heilig is geworden. Deze gebeurtenis en de gemeenschap met Javanen en andere Westersche handelaren (denkelijk op het einde der 15de eeuw) hadden ten gevolge dat die inboorlingen, welke het digtst bij de stranden waren gevestigd, of door hunnen rang het meest met de vreemden in aanraking kwamen, van lieverlede tot de Arabische kerk overgingen. In de binnenlanden en bij de mindere standen vond de nieuwe leer echter een' bedaarden en zoo krachtigen tegenstand, dat de Hoofden dààr van alle proselytismus moesten afzien, en dat de toenmaals uitdrukkelijk bedongen vrijheid van geloof de grondslag is geworden van het maatschappelijk bestaan, en de *voorwaarde* waarop de destijds regerende geslachten, tot op onze dagen, in hun gezag door de Halfoeren erkend zijn gebleven.

Voorts vindt men bij VALENTIJN de navolgende inlichtingen. BAIJANG ULLAH, 20ste koning van *Ternate*, die in 1500 den troon beklom, rustte in 1511 eene vloot uit om nieuwe landen te veroveren, en droeg het bevel op aan SAMARAU. Deze toog naar *Boeroe*, en rigtte zijne stadhouderlijken zetel op te *Tomahoe*, een der kleine staatjes op de Westkust, dat zijn' naam had ontleend van den hoogen berg, waaraan het was gelegen. SAMARAU en zijne afstammelingen hebben daar ongeveer anderhalve eeuw, als *Kimalaha's*, in naam van den koning van *Ternate*, geregeerd, nadat al de staatjes van *Boeroe*, even als *Tomahoe*, aan hun gezag waren onderworpen, hetgeen vermoedelijk zonder veel tegenstand is geschied.

Boeroe bezat destijds veel kruidnagelen, welke bij de vreemde handelaren tegen lijnwaden en verdere benoodigdheden werden verruild. Het kontrakt, in 1652 door de O. I. Comp. met

MANDAR-SJA, 29sten koning van *Ternate*, tot uitroeijing van den nagelboom aangegaan, moest dus op *Boeroe*, even als in zoo vele andere Ternataansche landen, een' grooten schok te weeg brengen. Op *Boeroe* was die schok echter heviger dan elders, omdat misnoegde Ternataansche Rijksgrooten de wijk naar dit eiland namen, en het in hunnen opstand tegen den koning, en, dien ten gevolge, ook in hunnen oorlog tegen de O. I. C. medesleepten. Het eiland *Amblau* sloot zich bij *Boeroe* aan, en heeft sedert in hetzelfde lot gedeeld. Onder die misnoegden, was de beruchte prins CALAMATTA, die niet alleen op *Boeroe*, maar ook elders, de magt der O. I. C. trotseerde, en verscheidene jaren het vuur des oorlogs levendig hield. Om zich te beter van de hulp der Boeroesche Hoofden te verzekeren, nam hij eenige van hunne zoons of naaste bloedverwanten als gijzelaars bij zich, en vertrok met hen naar elders, nadat hij met de Stadhouders HASI en TICO het noodige tot voortzetting van den opstand op *Boeroe* had beraamd. Ruim vijf jaren bleef alzoo het eiland van de eene zijde blootgesteld aan de heillooze inblazelingen en afpersingen der Ternatanen, en van de andere zijde ter prooi aan de verbolgenheid van den wakkeren zee- en landvoogd ARNOLD DE VLAMING, welke zich niet slechts kenmerkte door uitroeijing van uitgestrekte nagelbosschen, den rijkdom der bevolking, maar tevens door veel bloedvergieting, brandstichting en verdere verwoesting. Deze staat van zaken nam, ten gevolge van de herhaalde nederlagen en de vlugt van prins CALAMATTA, een einde met de onderwerping van den Kimalaha HASI, die, door tusschenkomst van MANIPA, met den gouverneur HUSTAARD in onderhandeling trad, en weldra met een' grooten stoet van Boeroesche Hoofden te *Ambon* in submissie kwam, waardoor de vrede werd hersteld. De nog voortvlugtige Kimalaha TICO werd namelijk kort daarna gevangen genomen en gebannen.

De voorwaarden, waarop de O. I. C. den Kimalaha HASI en de Hoofden van *Boeroe* in genade aannam, werden vastgesteld op den 4^{den} October 1657, en hielden in:

1. Erkenning der souvereiniteit van den koning van *Ternate*.

2. Erkenning van des Konings Stadhouder, den Hollandschen gouverneur op *Ambon*, en beloften om geene verbonden met andere Vorsten aan te gaan, waartegen beloofd werd bescherming en vrijheid van godsdienst.

3. Hulp te verleenen om de nog overgebleven muiters te onderwerpen.

4. Al de dorpen van *Boeroe* over te plaatsen naar de Kajélische baai, alwaar, ter hunner bescherming, eene vesting gebouwd en Hollandsche bezetting zou worden gelegd.

5. Geheele extirpatie der nagelboomen op *Boeroe*, en belofte van er nimmermeer te planten.

6. Gijzelaarschap op *Ambon* van vier Boeroesche Hoofden, met hunne vrouwen en kinderen, welke huisgezinnen om de zes maanden konden worden afgelost en door andere vervangen.

Aan deze strenge bepalingen is volledige executie gegeven. *Boeroe* is eene Ambonsche provincie geworden; extirpatie der nagelboomen heeft dadelijk plaats gehad, en is sedert dien tijd ijverig door den *honghie*-togt onderhouden. De Halfoeren zijn de binnenlanden blijven bewonen; doch de Hoofden hebben, met de geheele Mohammedaansche bevolking, hun' geboortegrond en de hoofddorpen, welke langs de vier kusten van *Boeroe* verspreid lagen, voor altoos verlaten, en hun' zetel, onder het geschut der vesting, aan de Kajélische baai opgeslagen.

Daar vervielen zij, van wezenlijke Potentaten, zoo als zij op hun eigen grondgebied waren geweest, tot Hoofden van een wijk of buurt in het groote dorp aan de baai, dat uit al de deelen van *Boeroe* was zamengesteld. Dit zamengesteld dorp is van dien tijd af aan, bij verwarring, veelal *Boeroe* genoemd, omdat elke buurt zorgvuldig den naam van hare herkomst bleef dragen, en geen dier buurten genoeg overwigt bezat, om aan het geheel eenen naam te geven, waardoor de hoofdplaats kon worden onderscheiden van het eiland.

Het eerste fort, volgens de bepaling van den 4den October 1657 gesticht, verkreeg den naam van *Mandar-sja* naar onzen koninklijken bondgenoot, en werd van hout opgetrokken. In 1664 werd dit vervangen door een steenen fort, *Cosburg* en later *Oostburg* genaamd, hetwelk, in 1668 door slaven afgeloopen, doch spoedig weder vermeesterd werd. Twintig jaar later is dit steenen fort in de lucht gesprongen, en weder vervangen met eene versterking van palissaden, paggerdefensie genaamd, welke voltooid was in 1689, tijdens den Ambonschen landvoogd Dirk de Haas. De O. I. C. hield daar eene bezetting van 30 man met een' sergeant en een' heelmeester. Het civiel gezag en de handels-aangelegenheden waren toevertrouwd aan een Opperhoofd, wiens plaats tot de zeer voordeelige werd gerekend, en meestal aan boekhouders of adsistenten en zelfs aan eenen Onderkoopman werd begeven. Te

betwijfelen is het echter, of de post voor de Compagnie zelve even voordeelig was als voor de Opperhoofden: althans VALENTIJN somt wel een aantal stille profijten voor dien ambtenaar op, doch uit een proces-verbaal van overgifte A^no^. 1708 (welk document alle inventaris-goederen, de onbeduidendste zelfs niet uitgezonderd, met groote naauwkeurigheid vermeldt,) blijkt dat de handel daar van geringen omvang was. De kontanten bedroegen *f* 1675; de voorraad rijst, waarvan de leverancie aan de bevolking was opgelegd, 175 pikol; het zout 12 pikol, de lijnwaden 250 p. En, aangezien de geheele bevolking van *Boeroe* en *Amblau* destijds 3734 zielen beliep, is het eer te onderstellen dat de restanten, bij die overgave uitgedrukt, een' gewonen voorraad uitmaakten, dan dat het toeval de pakhuizen zoowel van waren der Compagnie als van producten des eilands, op hetzelfde oogenblik had geledigd. Nog maakt VALENTIJN melding van eenen stal Compagnie's koebeesten van 10 *piec.*, en van eene houtzagerij op *Péla*. Of laatstgenoemd établissement, al dan niet, winstgevend was, kan ik tot dus ver niet toelichten; echter zegt de overlevering dat de Compagnie een expresselijk daartoe ingerigt vaartuig hield, om de houtwerken van *Boeroe* af te halen. Wat de 70 koebeesten betreft, deze kunnen evenmin als de gierst, en wat VALENTIJN verder opgeeft, voor wezenlijken handel in aanmerking komen. Alles te zamen genomen, schijnt het dus zeker dat de O. I. C. weinig of geene directe winsten van *Boeroe* kon trekken, en dat de voorname bestemming van de post geweest is: handhaving der monopolies en verzekering der openbare rust. Van die 3734 zielen bedroeg het aantal weerbare mannen 1321, waaronder 604 *dattie's* of hofdienst-doende personen werden geteld. Ook trok de O. I. C. van *Boeroe* en *Amblau* voor haar jaarlijksche *Honghie*-vloot, 5 *corra-corras* met 602 opvarenden. Al verder schijnt uit VALENTIJN te blijken, dat de O. I. C. hare zorg bepaalde tot de Mohammedaansche bevolking, welke zij onder haar fort had zamengehoopt, en dat zij zich daarentegen weinig of in 't geheel niet bezig hield met de primitieve Halfoersche stammen, welke, getrouw aan de godsdienst hunner voorvaderen, zich aan alle aanraking met vreemden hadden onttrokken, en ver van de stranden op hun' geboortegrond in rust waren gebleven, terwijl zoo vele staatkundige stormen op de kusten hadden gewoed. VALENTIJN noemt die primitieve stammen kortaf Bergwilden, onder welke elk dorp (namelijk elke buurt der

Mohammedaansche hoofdplaats) zich een zeker district voor zijnen uitsluitenden handel had voorbehouden; terwijl men omtrent de verblijfplaatsen dier wilden geen ander narigt kende dan „ dat het binnenland bestond uit „*akelige bergen en ontoegankelijke* „*bosschen, door slangen, kaaimannen en ander ongedierte nog* „*gevaarlijker gemaakt, met zoo weinig bewoners, dat het naauwelijks waardig was er van te spreken.*" Hij besluit dan ook zijn verslag omtrent *Boeroe* met de zeer omstandige relazen van de reis in dat woeste binnenland gemaakt door het Opperhoofd JOHAN LEIPZIG in Januarij 1668, en Gouverneur VAN DER STEL in 1710, welke landvoogd echter, uithoofde der moeijelijkheden, weldra van de voortzetting der reis afzag, terwijl de Equipagemeester MARS ze met veel gevaar volbragt. Beide reizen hadden tot einddoel het meer van *Wakolo*, dat, ondanks de onbeduidende resultaten dier reizen, de weetgierigheid in zoo hooge mate heeft gaande gemaakt. Eindelijk dien ik nog uit VALENTIJN over te nemen de lijst der Hoofden van *Boeroe*, volgens den rang welke aan elk hunner destijds werd toegekend, als:

1. *Sengadjie* van *Roemah Ité* (*Loema-été.*)
2. De *Patti* van *Waij-sama.*
3. De *Orang kaija* van *Kajélie.*
4. De *Pattie* van *Lélialie.*
5. De *Pattie* van *Tagalisa.*
6. De *Pattie* van *Licella.*
7. De *Orang kaija* van *Tomahoe.*
8. De *Orang kaija* van *Balamata* (*Palmata*).
9. De *Orang kaija* van *Ilat.*
10. De *Orang kaija* van *Bara.*
11. De *Orang kaija* van *Hoekoemina.*
12. De *Orang kaija* van *Maroelat.*
13. De *Orang kaija* van *Masarété.*

In 't voorbijgaan zij aangestipt dat het landschap *Foggi* op deze lijst ontbreekt.

Dewijl deze volgorde van rang, blijkens de tegenwoordige kustbezittingen der Regenten, op geene géographische ligging berust, — dewijl ook de titels tot geene gevolgtrekking aanleiding geven, — dewijl het aantal zielen, waarover elk Hoofd toenmaals bevel voerde, niet is bekend, en de tegenwoordige cijfers met die rangverdeeling in geenen deele strooken, zoo is het te vermoeden, dat de préséance, door VALENTIJN opgegeven, door toevalligheden zoo niet door willekeur of gunst ont-

stond, en sedert, met haar vergankelijke oorzaak, is in het niet gezonken; althans al de Hoofden van *Boeroe* beweren thans dat onder hen noch suprématie noch ondergeschiktheid bestaat, noch ooit bestaan heeft. Zelfs de regent van *Kajélie* stemt deze gelijkheid volmondig toe; en zoo er ooit van suprématie sprake kon zijn, dan had ze ontegenzeggelijk aan hem ten deel moeten vallen: omdat het zijn grondgebied was, waarop de O. I. C. de Boeroesche Mohammedanen te zamen trok.

De exceptionele toestand, bij den aanvang dezes bedoeld en welke, mijns inziens, tot het regt begrip der Boeroesche aangelegenheden steeds in het oog moet worden gehouden, bestaat dus daarin: dat, sedert 1657, de bevolking, die vroeger één was, door den aard der gebeurtenissen stilzwijgend werd gesplitst in twee soorten, namelijk: 1. De primitieve Halfoersche stammen, waarmede het Europisch Bewind in geene directe aanraking kwam, en welke op de kusten of in het binnenland, als voormaals, bleven ingedeeld in afzonderlijke Staatjes of liever Domeinen van de Mohammedaansche Hoofden; 2. De Mohammedaansche bevolking, welke aan de Kajélische baai, rondom het Hollandsche fort, met ter woon werd geschaard, welker Hoofden onder onzen directen invloed bleven, en hunne bemoeijenis tot hunne kustbezittingen bepaalden, om er de meest mogelijke inkomsten uit te trekken, en derzelver reële gesteldheid voor den Europeër te omsluijeren.

Verwonderlijk wèl moest hun daarbij de gewoonte te stade komen, welke reeds ten tijde van VALENTIJN schijnt te zijn ingeslopen, om door *Boeroe: de buurten rondom het fort*, — door *Orang Boeroe*: de *Mohammedaansche bewoners* te verstaan; voorts alle andere gedeelten des eilands, om 't even hoe groot of waar gelegen, met den algemeenen naam van *achterland*, of *blakang tanah*, te bestempelen; en al de primitive stammen, zonder verdere onderscheiding, *Orang Halfoeroe* te noemen. Hoe verklaarbaar deze in 't oog loopende verwarring zijn moge, zij is tot heden blijven stand houden. Het is echter dringend noodzakelijk, dat er een einde aan kome, in het belang van duidelijkheid en van gelijke repartitie van bescherming en gevorderde diensten. Het beste middel zou welligt zijn: aan de Hoofdplaats een geheel nieuwen naam te geven, naar eene der rivieren waaraan zij is gelegen, — de Mohammedaansche buurten van naam te doen veranderen of wel eenvoudig te nommeren, en de geusurpeerde namen der buurten onherroepelijk

en uitsluitend terug te schenken aan die kusten of binnenlanden, welke ze van ouds hebben gedragen.

Aan het slot dezes zij nog aangeteekend, dat de palissade in 1778 is vervangen door een vierkant steenen fort, insgelijks *Defensie* genaamd, hetwelk zich meer door soliden dan doelmatigen aanleg onderscheidt. Het heeft, op het front aan de zeezijde, eene uitgestrektheid van 70 pas en is voorzien van vier halve bastions, een aantal embrasures, en zes à acht ijzeren kanonnen. De bezetting bestaat thans uit een' luitenant, een' Europeschen sergeant, een Europeschen korporaal, een' Europeschen kanonnier en 25 Javanen, waarvan dikwijls meer dan een vijfde door ziekte buiten staat is dienst te doen.

Sedert de overgave der Molukkos door de Engelschen, is op *Boeroe* het gezag in handen geweest:

Van 1817 tot 1822 van den Resident BAUDOIN;

Van 1822 tot 1824 van den Resident KELLER;

Van 1825 tot 1827 van den Adsistent-Resident LANS, gedurende wiens bestuur de heer ENGELHARD als gecommitteerde afzonderlijk werkzaam was.

Van 1827 tot 1829 van den Opziener JANSEN;

Van 1829 tot 1831 van den Opziener WONDERLING;

Van 1831 tot 1841 van den Opziener DIAS;

Van 1841 tot 1845 van den Opziener MOLLE;

Van 1845 tot heden van den Opziener DE FRETES.

Uit welke verminderde titels schijnt te volgen, dat het gevoelen omtrent de belangrijkheid van *Boeroe*, van den beginne af aan, reeds dalende geweest is, en dit ook geheel is gebleven na het onderzoek door den heer ENGELHARD bewerkstelligd. Trouwens, de post geeft tot dusver verlies instede van winst, hoe zuinig het personeel ook is ingerigt. De civiele gezaghebber of opziener over *Boeroe* en *Amblau* geniet 's jaars. *f* 1200.00
alle verdere onkosten van het civiel departement . - 641.49

f 1841.49

regten, verkoop van koeijen en andere inkomsten, (zie den vergelijkenden Staat over 1846 bij de Bijlagen) (Bijl. R.) . . . . - 247.04

Verlies . . . *f* 1524.45

Wil men daarbij rekenen het Militair departement,

Transport. .	*f* 1524.45
dat blijkens dezelfde Bijlaag beloopt.	- 5767.89
dan overschrijden de lasten de baten jaarlijks met .	*f* 7362.14

DERDE HOOFDSTUK.

Instellingen en volksaard der Mohammedanen. Instellingen der Halfoeren.

Alvorens te treden in de statistieke détails, komt het mij noodzakelijk voor het noodige licht te verspreiden over de instellingen, waaronder de Mohammedaansche en Heidensche inboorlingen van *Boeroe* thans leven, en de hoofdtrekken van beider nationale geaardheid vlugtig aan te stippen.

De Mohammedaansche baai-bewoners, of zoogenaamde *Orang Boeroe's* hebben, zelfs onder het Europeesch oppergezag, ten opzigte hunner Hoofden, de oude aartsvaderlijke instellingen zoodanig weten te plooijen, dat zij tot geene bijdragen hoegenaamd voor het onderhoud dier Hoofden zijn verpligt, en ter naauwernood voor 's lands dienst ten arbeid kunnen worden geroepen, zoolang er mogelijkheid bestaat dien arbeid door Halfoeren te doen verrigten. Zij vallen wel is waar onder de algemeene reglementaire bepalingen, tijdens Z. E. den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLE voor de Molukkos vastgesteld, doch hebben wijders hun eigen huishoudelijk beheer. Aan het hoofd van elke buurt staat een eerste persoon, die met het Europeesch gezag in aanraking komt, en dien wij, kortheidshalve, Regent zullen noemen, alhoewel die titel op *Boeroe* niet gebruikelijk is, en daarvoor, naar gelang van rang, de titels van *Radja*, *Patti*, *Sengadjie*, *Orang kaija*, of *Orang toea* worden gebezigd. Op den Regent volgen de *Bobatto's*, of de representanten der takken van den algemeenen stam, welke op *Boeroe*: *Etnatie*, en, op *Ambon*: *Soä* worden genoemd. Daarop volgen de *Loembattan's* of vaders van huisgezinnen. Een der *Bobatto's* dient den Regent tot handlanger of tweede persoon, draagt als zoodanig den titel van *Parwies*, en wordt om de zes maanden vervangen door zijn ambtgenoot die aan de beurt ligt. 's Gouvernements bevelen gaan van den Europeschen ambtenaar over op den Regent, van dezen op den *Parwies*, van dezen op de *Bobatto's*; van deze op de *Loembattan's*, die elk afzonderlijk voor de rigtige uitvoering verantwoordelijk zijn. De ambten zijn

erfelijk in het geslacht, hoewel verkiesbaar in den persoon; en de verkiezingen moeten door het Europisch gezag worden bekrachtigd. Elke buurt of *negrie* heeft haar eigen Raad, *Itsïa Ipsalla*, of Vergadering van *Bobatto's*, onder voorzitting van den Regent. Daarin worden de twisten of beleedigingen behandeld, welke met een dozijn rottingslagen, of een paar dagen blokarrest voldoende zijn geboet; doch in geen geval mag er boete in geld, goederen of persoonlijke diensten worden geheven. Ook wordt door dezelfde Vergadering uitspraak gedaan in contesten, waarvan het bedrag geen *f* 5 te boven gaat. Al wat daarboven loopt, moet door den Europeschen ambtenaar worden beslist. De Regent wordt door het Europeesch gezag evenmin bezoldigd als door zijne Mohammedaansche onderdanen: de opbrengsten der Halfoeren moeten dus bekostigen al wat des Regents beheer over de Mohammedanen in wezenlijkheid verdient, en, over de vergetene kustbezittingen, zou moeten verdienen. Wil de Regent zich eene nieuwe woning bouwen, dan mag hij wel is waar de hulp zijner buurt vorderen, doch daarin staat hij slechts gelijk met elk ambteloos ingezetene dier buurt; en, aangezien de Regent daarvoor meer handen noodig heeft dan een ander, en ze, behalve met dagelijksche voeding, ook met een feest bij de voltooijing moet bekostigen, zoo brengt deze beschikking hem nadeel aan, in stede van voordeel. Het Regentsambt zou eer een last dan een voordeel zijn, bijaldien de aartsvaderlijke gedweeheid der Halfoeren niet als tegenwigt in de schaal werd geworpen.

Wijders bestaat er onder de Mohammedanen noch slavernij, noch pandelingschap. Hunne instellingen omtrent grondbezit en huwelijk dragen nog in vele opzigten den stempel hunner heidensche afkomst, en zullen daarom, te gelijk met de Halfoersche instellingen, worden behandeld. In gestalte, kleeding en verder uiterlijk voorkomen zijn zij niet te onderscheiden van de Mohammedanen op *Ambon*, enz. Wat den volksaard betreft, zoo heb ik de Mohammedaansche baai-bewoners dikwerf hooren beschuldigen van trotschheid, luiheid, onmatigheid in opium, en wat dies meer zij. Ik kan mij daarmede niet vereenigen. Zij wanen zich boven hunne Halfoersche broeders verheven, omdat de Mohammedaansche vooroordeelen zulks onvermijdelijk medebrengen; zij schuwen zwaren arbeid, omdat zij in een land, dat zoo veel *sagoe* oplevert, ook zonder zwaren arbeid zeer goed kunnen bestaan; zij rooken wel opium, doch niet overmatig, want de

onderpachter débiteert in een geheel jaar slechts 126 *thail tjandoe*, en op ruim 1400 zielen staan slechts 27 individu's als dagelijksche *amfioen*-schuivers bekend. Het bewijs dat zij niet zoo lui zijn, als men voorgeeft, is dat onder hen vrijwillige arbeid, tegen geldelijk loon, te verkrijgen is, hetgeen buiten *Java* niet overal het geval is. Zij gedragen zich als vreedzame burgers, zijn eerbiedig jegens hun meerderen, begaan hoogstzelden een delict, en van misdaad zijn er nagenoeg geene voorbeelden. Ik acht dus de Mohammedanen op *Boeroe* een ordelijk slag van menschen, dat, onder wèlberekende leiding, zonder veel moeite tot eene hoogere ontwikkeling is te brengen.

Gaan wij over tot de zoogenaamde Berg-wilden of

1. *De Halfoersche Maatschappij.*

De Halfoersche maatschappij bestaat alleen uit vrije menschen; slavernij is geheel onbestaanbaar er mede. Zij is ingedeeld in *Fenna's* of stammen, welke de politieke éénheid uitmaken.

Menschen van dezelfde *fenna* mogen niet met elkander huwen.

De mannen mogen zich niet van hunne *fenna* afzonderen, om zich aan andere te hechten of elders fortuin te zoeken.

De vrouwen gaan, door het huwelijk, uit de *fenna* van haren vader, voor altoos over tot de *fenna* van haren echtgenoot.

De kinderen behooren tot de fenna van hunnen vader.

De fenna, dat is: het totaal huisgezinnen van denzelfden stam, is verspreid bij enkele woningen, of bij groepjes van 2, 3, 4, en soms meer woningen, over eene uitgestrektheid gronds, welken men *Rahisin fenna*, of stam's grond, noemt, en die erkende grensscheidingen met de naburige fenna's heeft. Een enkel huis, met één huisgezin daarin, noemt men *hoema kaön*; een groepje van zulke huizen noemt men *hoemalolin*; doch ook de huizen van zulk een groepje liggen soms vijf minuten en verder van elkander. Hoewel er noch wezenlijke dorpen, noch wezenlijke gehuchten bij de Halfoeren bestaan, zullen wij hunne *hoemalolins* toch maar gehuchten noemen.

Over de fenna wordt gezag gevoerd door een Hoofd, in het Kajélische en op de noordkust: *Matléa*, en op andere kusten: *Geb-ha* genaamd. Dewijl het woord *Geb-ha* al ligtelijk zou worden verward met *Géba*, dat *mensch* beteekent, zullen wij de fenna-hoofden, bij voorkeur, *Matléa* blijven noemen.

De Matléa's wonen doorgaans aan de kust, en digt genoeg

bij den *Wanangan* (dat is de ankerplaats, waar de fenna gewoon is met vreemde kooplieden te handelen), dat zij door een geweerschot de aankomst der vaartuigjes kunnen vernemen. De bevolking zelve woont verder landwaarts in.

Een tweede persoon, onder den titel van *Parwies*, is den Matléa als handlanger toegevoegd, en moet hem bij ontstentenis vervangen.

Over elk gehucht wordt, onder het toezigt van den Matléa, gezag gevoerd door een ondergeschikt Hoofd, dien men *Balistoea* noemt.

De fenna's worden zamengetrokken tot kleine fédératiën, welke men *fogmorin* noemt. *Kajélie*, *Waaij Sama*, *Foggi* enz. zijn alzoo *fogmorin's*.

Het Opperhoofd over dusdanige fédératie noemt men in de Halfoersche taal *Johoe*. De Mohammedaansche regenten ter hoofdplaats zijn *Johoe* (*) gebleven over de *fogmorin*, waarin hunne voorouders reeds het opperzag voerden, en welker naam zij in 1657 op de buurten of kampongs rondom het fort hebben overgebragt.

Alzoo is de radja van *kampong Kajélie* tevens *Johoe* over al het binnenland rondom de *Waijapoe*; de patti van *kampong Foggi* tevens *Johoe* over de *fogmorin Foggi* op de Z. W. kust; de orang kaija van *kampong Waij-sama* tevens *Johoe* van de *fogmorin Waij-sama* op de Z. O. kust, enz. Weleer bestond er nog in groote *fogmorin's* eene zamentrekking der *fenna's* tot *fenlolin's* of districten, die dan de hoofddeelen der *fogmorin* uitmaken, en wier oudste *Matléa* als districts-hoofd den titel van *Hennolon* voert.

Deze instelling is nog geheel in wezen gebleven te *Massarété*, waar drie zulke *hennolon's* zijn; zij is eenigzins verbasterd in *Licella* en *Kajélie*, alwaar één *hennolon* wordt erkend, niet als districts-hoofd, maar als vertegenwoordiger van den elders gevestigden *Johoe*; — in al de andere landschappen is ze thans geheel vervallen.

De Halfoeren houden, onder den naam van *Dapsian*, vergaderingen, waarin het huishoudelijk bestuur en de voorkomende gedingen worden beredderd. De vergadering der *Balistoea's*, bij hunnen *Matléa*, noemt men *Dapsian altahoe Matléa*; die van de *Matléas* bij hunnen *Hennolon*: *Dapsian fentifon*; — die van al

(*) Uit het stuk over *Noord-Halmahéra*, blijkt dat aldaar *Johoe* de eerste sylbe is van den naam des Opperwezens. Ik gis dat, in den grooten halfoerschen taaltak, *Johoe* beteekent *Oppergebieder*.

de *Matléa's* bij hunnen *Johoe: Dapsian fogmorin.* — Aan elk lid van de vergadering staat het vrij zijn gevoelen uit te brengen; doch, bij groot verschil der gevoelens, is het de hoogste in rang die beslist. Er is beroep van de mindere op de hoogere vergadering.

De ambten zijn bij de Halfoeren, even als bij hunne Mohammedaansche afstammelingen, erfelijk in het geslacht en électief in den persoon; meestal wordt de vader echter door den oudsten zoon opgevolgd. Elk man der *fenna* is kiezer voor den rang boven den zijne. De keus moet door den *Johoe* worden bekrachtigd, doch hij mag iemand, die niet is gekozen, geen ambt opdragen.

De Halfoeren hebben hun regt behouden, om tot de keus van den regent of *Johoe* mede te werken. Zij trachten zich te verstaan met het bestuur der Mohammedaansche negrie, in de baai, en dragen gezamenlijk met dat bestuur den persoon hunner keuze bij den Europeschen ambtenaar voor, waarna de Gouverneur der *Molukken* beslist.

Om de erfelijkheid in het geslacht, en meer nog om de bepaling dat alleen de zoon van een Hoofd, verwekt bij de dochter van een Hoofd, tot Hoofd mag worden verkozen, kan men aannemen dat de Halfoeren zijn verdeeld in *Edelen* en *Onedelen*, of in *tot de Regering bekwame* en *onbekwame* geslachten.

De *Johoe's* hebben slechts rang om te ontvangen, en niet om te besturen of voor te lichten. Dit is echter niet hunne schuld, maar die der gebeurtenissen in de 17de eeuw, waardoor de geheele maatschappij op *Boeroe* uit haar verband werd gerukt, en de *Johoe's* uit hun grondgebied met een gedeelte der bevolking onder het kanonvuur van het fort werden overgeplant. De *Balistoea's* regeren hunne gehuchten op eene aartsvaderlijke wijze. De *Matléa's*, aan de stranden gevestigd, komen meer of min in het aspect van den *Johoe*. Zij bewijzen echter de gewigtige dienst van tusschen den schuwen Halfoer en den vreemden handelaar, als tweede hand op te treden, en tusschen den Halfoer en den Johoe te dienen als schakel van gezag en voorspraak. In geen geval kunnen de Matléa's worden aangemerkt als beschermheeren. Zij zijn, tegen den hebzuchtigen toeleg van den Johoe en tegen het geweld der zeeroovers, even magteloos als de minste hunner ondergeschikten.

Aan de Matléa's wordt door de ingezetenen eene belasting

in natura opgebragt, als: van den jagongoogst 100 à 300 jagongs, van den tabaksoogst $\frac{1}{3}$ tot $\frac{1}{2}$, van den gierstoogst omstreeks $\frac{1}{5}$, en daarvan gaat een deel naar den Johoe.

Regtstreeks wordt den Johoe van den oogst niets uitgekeerd; hij heeft slechts aanspraak op ruime provisiën, wanneer hij soms zijne kustbezittingen bezoekt. Doch de regten van den Johoe zijn niet te min zeer drukkend. Elke *fenna* levert hem een *kwarto* op de hoofdplaats, namelijk een' Halfoer, die, zonder loon of voedsel, zes maanden lang al den arbeid moet verrigten welken de Johoe hem oplegt, en die alsdan door een anderen wordt vervangen. Wanneer de Johoe de *fogmorin* bezoekt, dan moet ook elke *fenna* hem voor de gansche reis kosteloos een' Halfoer, als roeijer of schepper, leveren. Eindelijk moet elke *fenna*, ieder jaar, den Johoe leveren een *Anhoemlalin*, dat is: een' jongeling, of wel een klein meisje (nimmer volwassen mannen). Die jongelieden gaan over in de permanente dienst van den Johoe, worden te *Kajélie* tot het Islamismus opgeleid, dragen daar den naam van *anak-piara*, en zien hun vaderland nimmer terug. Alhoewel het er sterk naar zweemt, is dit geen bepaalde slavernij, want de Johoe kan zijn *Anhoemlalin* noch verkoopen, noch verruilen, noch wegschenken, noch mishandelen; zij hebben echter hunne vrijheid stellig verloren, want zij kunnen de dienst van den Johoe nimmer verlaten. Zij worden naar willekeur gebezigd tot huisdienst of tot veldarbeid; in het laatste geval worden de vruchten van dien arbeid de eigendom van den Johoe, die daarvan aan den werkman niet meer overlaat dan voor diens bestaan volstrekt noodig is. Ook de vrouwelijke *Anhoemlalin* kan tot veldarbeid worden verwezen, hoewel zij meest tot huisdienst blijft bestemd. Zij mag niet trouwen zonder toestemming van den Johoe, en deze eigent zich haren bruids-prijs toe; doch alsdan gaat zij ook, als vrije vrouw, over tot den stam van haren man. Het kind, wiens beide ouders *Anhoemlalin* zijn, wordt *Anhoemlalin*. Het kind wiens moeder *Anhoemlalin* is, blijft *Anhoemlalin*, zoo lang haar bruidsprijs niet is voldaan. — De *Anhoemlalin* wordt aldus verkregen: De *Matléa* neemt informatiën en kiest een voorwerp; dan vergadert de geheele stam, en men tracht de ouders te bewegen om het kind vrijwillig af te staan tegen eene schadeloosstelling; weigeren zij, dan kunnen zij niet worden gedwongen, men kiest een ander voorwerp; laten zij zich overreden, dan wordt de schadeloosstelling vastgesteld en betaald, waartoe dan al de leden der

fenna moeten bijdragen. (*) Die schadeloosstelling bedraagt, voor een' jongeling, tien Sumanapsche sarongs (op *Ambon* kostende *f* 2 per piec.) of eene gelijke waarde in ander lijnwaad; voor een meisje, een minder bedrag van dezelfde goederen. Hoewel de verpligting wordt erkend dat elke *fenna* een *Anhoemlalin* per jaar moet leveren, blijven zij daarmede dikwijls ten achteren, zoodat men rekenen kan dat elke *fenna* slechts om de twee jaren aan deze verpligting voldoet. Intusschen blijft het een drukkende last, aan welken de Halfoer zich met veel verdriet onderwerpt, omdat het geheel strijdig is met den vrijen geest zijner overige instellingen. Voormaals was het er anders mede gelegen. Toen de Johoe's nog te midden van hunne stammen woonden, en vooral toen zij nog niet tot de Mohammedaansche godsdienst waren overgegaan, was het een uitvloeisel der aartsvaderlijke gewoonten, eene hulde door elken stam aan den vertegenwoordiger van den algemeenen stamvader toegebragt; eerbied en verknochtheid waren destijds de banden tusschen den Johoe en den *Anhoemlalin*; sedert de verhuizing naar *Kajélie* zijn die banden vervangen door vrees en eigenbelang.

Tot dus ver heb ik de Halfoersche instellingen beschreven, zoo als ze mij te *Massarété* (Z. W. kust) door een aantal fennahoofden zijn opgegeven; alvorens tot een ander onderdeel dier instellingen over te gaan, dien ik in 't kort aan te teekenen de wijzigingen, welke op dit onderdeel in de andere regentschappen bestaan. Op de noordkust zegt men, in plaats van fogmorin: *fenmorin; Matléa*, in plaats van *Geb-ha; Geba, tofenna*, in plaats van *Balistoea; Ipsia*, in plaats van *Dapsian* enz.: de namen veranderen, doch de zaken blijven dezelfde. De belastingen zijn evenwel minder. In het Kajélische erlangen de Matléa's van den padieoogst: een *asbéna* (een mandje van $\frac{1}{4}$ pikol); van den sagoeoogst: een *toman* à 25 pond; van den klapperboom: 2 noten; en verder niets. In het Licellasche erlangt de Matléa: een *toman* sagoe per boom, en een *bakoel* damar ($\frac{1}{2}$ pikol) per man. In al de regentschappen heerscht de gewoonte om den regent *kwarto's* te leveren; zelfs de regenten, wier kustbezittingen geheel zijn ontvolkt, hebben *kwarto's*, die in dat geval door de Mohammedaansche baai-bewoners moeten worden geleverd. Slechts aan de regenten van *Massarété* en

(*) De keus en de uitlevering van het kind gaven, in vroeger jaren, wel eens aanleiding tot gevechten en wegvoering met geweld. Dien ten gevolge werden de Halfoeren der zuidkust beschuldigd van slavenhandel, doch *ten onregte:* het was onderwerping aan de *hadat* en aan dwang der Mohammedaansche hoofden.

Licella worden thans nog jaarlijks *Anhoemlalin's* uitgekeerd. De tegenwoordige regent van *Kajélie* heeft zijne Halfoersche stammen daarvan, in het begin zijner regering, ontheven; doch hij houdt als zoodanig aan de lieden, die destijds reeds *Anhoemlalin* waren. In de overige regentschappen is de instelling der *Anhoemlalin's*, òf bij de emigratie naar *Kajélie*, òf sedert drie à vier geslachten, geheel vervallen.

Wijders zijn in de Halfoersche instellingen geene bepalingen omtrent de openbare godsdienst, den gang der justitie, de verdediging, of algemeene bijdragen voor de algemeene zaak.

2. *Het Grondbezit.*

De *Ehoe*, of volstrekte wildernis: als hoog gebergte, ondoordringbare bosschen, steenachtige gronden enz., zijn de eigendom der *fogmorin*, maar staan ter beschikking van den eersten occupant. Evenzoo is het gelegen met de *Daboho*, of meer genaakbare wildernissen, welker geschiktheid tot bebouwing of bewoning nog nooit in aanmerking is gekomen. De bewoonde gronden (*hoema elin*), de beplantbare gronden (*hawa elin*), en de werkelijk beplante gronden (*hawa*) zijn het eigendom der *fenna*.

De eene *fenna* kan aan de andere *fenna* zulk een stuk grond, tegen lijnwaad of andere goederen, *verkoopen.*

In de *fenna* zelve bestaat wel persoonlijk grondbezit, doch geen persoonlijk grondeigendom: want niemand kan zijne grondbezitting verkoopen.

Voor grondbezit zijn vatbaar alle terreinen die beplant kunnen worden.

Het grondbezit wordt verkregen: 1°. door toestemming van het *fenna*-hoofd, om dáár of dáár te wonen, dáár of dáár te planten; 2°. door erfopvolging.

Men behoeft geen lid van de *fenna* te zijn, om grondbezit in dezelve te erlangen; doch het Hoofd kan zulks weigeren aan den vreemdeling, en niet aan den inboorling, wanneer de toestemming behoorlijk is gevraagd.

Deze bepalingen gelden op de Zuid-kust en voornamelijk in het Regentschap *Massarété*, — op de Noord-kust zijn zij in zoo ver gewijzigd, dat de grond wel kosteloos in bruikleen kan worden gegeven, maar nimmer kan worden verkocht.

Sommige *sagoe*-bosschen zijn de eigendom van de geheele fédératie; sommige de eigendom van eene enkele fenna.

De *mata-sagoe*, (dat zijn kleine boschjes of groepjes, voort-

gekomen uit 4 à 5 boomen, door 's menschen hand geplant,) zijn, wat den grond betreft, de eigendom van de fenna, en wat het gewas betreft, de eigendom van dengeen die de eerste boomen heeft geplant, of van dengeen die ze van den planter heeft gekocht of geërfd. Ziedaar de vlugtige beschrijving, volgens de oude Halfoersche instellingen, van al wat den eigendom en het bezit van grond betreft. Onderzoeken wij thans welken invloed de 17e eeuw op die instellingen heeft gehad. Toen in 1657 de Boeroesche kust-*negri's* naar het fort aan de baai werden overgeplant, regeerde over het regentschap *Kajélie* JAFFER WAIL (*) dien men in VALENTIJN vermeld vindt onder de Boeroesche Hoofden, die te *Ambon* in submissie kwamen. Aan elk dier *negri's* werd toen in vollen eigendom afgestaan de grond waarop zij hare kampong of buurt moest bouwen. Doch voor 't overige werd het grondgebied van *Kajélie* niet onder zijne oude en nieuwe bewoners verdeeld.

De stukjes grond, welke elke *negri* tot den aanleg van tuinen langs het strand of in de onmiddelijke nabijheid der kampong, voor den aanbouw van wat padie, wat groenten, wat boomen en aardvruchten, noodig had, zijn haar als particuliere en tijdelijke bezittingen toegewezen. De souvereine eigendom over de gansche uitgestrektheid van het Kajélisch grondgebied, zoowel langs de oevers der baai als diep landwaarts in langs de oevers der *Waijapoe*, bleef dus ongeschonden in zijn geheel, en verviel, bij regt van overwinning, aan de O. I. C.; ten bewijze, waarvan destijds uitdrukkelijk werd bepaald: dat elk der nieuwe zoowel als der oude baai-bewoners zou mogen jagen en planten, waar hij verkoos, en zonder retributie aan of toestemming van den Kajélischen Regent; doch onder de verpligting van toestemming te bekomen bij het Europesche Opperhoofd.

De *sagoe*-bosschen, die reeds bestonden, maakten eenige uitzondering; zij bleven de eigendom der oude baai-bewoners; — door aankoop van kleine bosschen en door aanplanting van *matta's* zijn de nieuwe baai-bewoners wel in het bezit geraakt van de noodzakelijkste hoeveelheid *sagoe*-boomen, doch niet veel meer, want, ook in onze dagen, worden de Mohammedaansche buurten *Waij-sama*, *Licella* en andere nog gedeeltelijk gevoed

(*) VALENTIJN schreef TO WAÏL, dat is de geslachtnaam, met weglating van den voornaam JAFFER; worden beide namen te zamen uitgesproken, dan vervalt het aanhechtsel TO; de tegenwoordige Regent heet LABÉ WAÏL en stamt regtstreeks af van JAFFER WAÏL in den 9den graad.

met de *sagoe*, door hunne Halfoersche neven op de Noord- of Zuidkust geproduceerd.

Dat de souvereine eigendom over al het nog ongebruikt en heerlijk terrein van *Kajélie* onvoorwaardelijk aan het Gouvernement behoort, lijdt niet de minste tegenspraak: de Regent LABÉ WAÏL, die immers het meest belang bij het tegendeel zou hebben, heeft mij de zaak aldus duidelijk toegelicht, toen ik vroeg naar de schikkingen in 1657 tusschen *Kaijélie* en de nieuwe buurten gemaakt.

Het behoeft al verder geen betoog, dat in den overgang op de O. I. C. van den souvereinen eigendom van den Noord-Oosthoek, tevens de souvereine eigendom lag opgesloten van alle nog ongebruikte gronden in de overige deelen des eilands.

3. *Het huwelijk* (*Da-Allah*).

De man koopt zijne vrouw van hare ouders voor eenen prijs, welke men *kalélie* noemt, en welke in waarde rijst naar den rang der ouders: Voor de dochter van een stamhoofd b. v. 35 *salemporie*, of piec. Beng. lijnwaad, 3 kain *Patola*, 1 kapmes, 1 lans, 1 ijzeren pan, 6 piec. kommen en schotels. — Voor de dochter van een *Balistoea:* 1 piec. *salempori* enz. — Voor de dochter van een gewoon Halfoer 3 Sumanapsche sarongs enz. Zoo zijn de prijzen in *Mussarété:* zij verschillen wel in elk regentschap, doch de hoeveelheid en de soort der goederen behoudt steeds dezelfde evenredigheid.

De vrouw wordt, in *Massarété* en andere regentschappen, gekocht, nog lang beneden den ouderdom der huwbaarheid; zij wordt dan door de vrouwelijke bloedverwanten van haren man opgekweekt, en de voltrekking des huwelijks of zamenwoning (*dahoema téma*) heeft eerst plaats, wanneer zij hare volle ontwikkeling heeft bereikt. In andere regentschappen, zoo als *Foggi* b. v., wordt de huwelijks-verbintenis, of *Da-Allah*, slechts aangegaan met *anamhoeka's* of reeds huwbare dochters, en daar hebben schoonheid en bekwaamheid bijna evenveel invloed op den prijs, als de rang der ouders. De echtgenoot van een Hoofd noemt men *Elfien ha*, — die van een burger *Fien-Geba*, en vrouwen in 't algemeen *fina-fina*.

Een burger kan slechts trouwen met de dochter van een' burger. Een Hoofd kan trouwen met de dochter van een Hoofd of van een burger.

De man huwt zooveel vrouwen als hij kan betalen en onder-

houden; de eerste vrouw blijft meesteresse in huis; allen slapen met den man op hetzelfde leger. Tot het aangaan des huwelijks wordt vereischt, voor den man, zijn wil en de toestemming zijns vaders; of, bij diens overlijden, van het *fenna*-hoofd; voor de vrouw, de toestemming van haren vader, en, bij diens overlijden, van zijn erfgenaam of van het *fenna*-hoofd; voorts ook *haar* wil, wanneer zij geen kind, maar *anamhoeka* is. De vrouw is haren man trouw en hulp verschuldigd. De man is zijner vrouw voedsel, woning, bescherming en *veel kleeding* verschuldigd; hij kan zich nimmer van haar ontdoen, op welke wijze het ook zij.

Man en vrouw moeten gezamenlijk werken voor het onderhoud des huisgezins, doch elk naar zijne kracht en sekse; daarom mag de vrouw, al wilde zij ook, geen arbeid verrigten, wanneer hare zwangerschap ver is gevorderd, of wanneer zij een' zuigeling heeft.

De vrouw is nimmer aansprakelijk voor de schulden van haren man; de man is aansprakelijk voor de schulden zijner vrouw.

De *Kaléli* wordt voor een gedeelte, b. v. $\frac{1}{3}$, betaald bij het aangaan der verbintenis (*Da Allah*), en tot het volle bedrag aangezuiverd bij den aanvang der zamenleving (*dahoema téma*). Bijaldien ze alsdan nog niet geheel kan worden afbetaald, mag de man zijne vrouw niet medenemen, maar moet zij bij haren vader komen inwonen, tot dat hij het ontbrekende heeft overgegaard en voldaan.

Als de man sterft, vóór dat de *Kaléli* is aangezuiverd, moet zijne *fenna* zulks doen; want de vrouw en de kinderen behooren bepaald aan de *fenna* van den man.

Bij den dood van den man, wordt zijne weduwe, van regtswege, de vrouw van zijnen broeder of naasten mannelijken bloedverwant in de zijlinie.

De verbindtenissen (*da Allah* en *dahoema téma*) moeten door een openbaar feest ten huize van het *fenna*-hoofd worden geconstateerd. Men noemt die plegtigheid *Dapsiak*; ze wordt bekostigd door den man. Op dat feest wordt veel gegeten, weder gegeten, veel gedronken, veel georeerd, veel gedanst, veel gezongen gedurende twee dagen, of zooveel langer als de krachten en de provisiën strekken.

Bij de Mohammedanen der baai heeft het huwelijk geheel het karakter behouden van hunne Halfoersche afkomst. Wel zijn de plegtigheden der verloving en voltrekking door het Islamismus gewijzigd, doch het wezen der zaak is onveranderd

gebleven. Ook de Kaléli, hoewel in andere voorwerpen gevorderd, is behouden.

4. *De Vaderlijke magt.*

De kinderen zijn aan hunne ouders eerbied en gehoorzaamheid verschuldigd. Zij zijn aansprakelijk voor de schulden van hun' vader, gelijk de vader voor de hunne.

Zonen zoowel als dochters, moeten ten huize hunner ouders wonen, tot dat zij huwen.

De vader kan zijne kinderen noch verkoopen noch verpanden, het anhoemlalinschap, zoo als dat thans bestaat, strijdt dus lijnregt tegen de nationale instellingen.

Booze kinderen, die hunne ouders verdriet aandoen, zijn dan ook onbekend; zoodat er geheel geen regel bestaat, hoe zij zouden moeten worden getuchtigd of verstooten.

5. *Voogdij.*

Bij overlijden van den vader, wordt de oudste mondige zoon voogd over zijne onmondige broeders en zusters; bij gebreke van dien, des vaders broeder of naaste bloedverwant; bij gebreke van dien, de *Matléa* of *Balistoea.*

6. *Erfopvolging.*

De *Namikoeassa* of nalatenschap wordt niet verdeeld, maar blijft in het huisgezin; slechts de vrouwen die, wegens huwelijk of benadering, het huisgezin verlaten, krijgen van de nalatenschap mede zooveel zij begeeren en er in billijkheid kan worden gemist.

7. *Schuldverbindtenis.*

Met uitzondering van de *Kaléli*, waarvan reeds het noodige is gezegd, hebben er onder de Halfoeren zelven bijkans geene transactien plaats, welke schuldvordering na zich slepen; — wij kunnen ons dus bepalen tot de pretentiën, voortvloeijende uit de aanraking met vreemden, wier *orembai's* de kust bezoeken.

In die *fenna's*, waar de gehuchten digt aan zee liggen, koopt en betaalt elk voor zijne eigene rekening. De *fenna's*, die landwaarts in verspreid zijn, hebben een' *Matléa* of *Balistoea* nabij

de kust gevestigd, en het is deze persoon, die in de eerste plaats met den vreemdeling schuldverbindtenis aangaat, zoowel omtrent hetgeen hij voor zich zelven, als omtrent hetgeen hij voor de overige leden der *fenna's* koopt.

Geld is ongangbaar en onbekend.

De meeste verkoopen geschieden op tijd; de handelaar levert zijne waar en de kooper belooft ze over 1, 2 of 3 maanden te betalen met *kotton*, *damar*, tabak of wat hij gewoonlijk produceert.

Gesteld: een Halfoer heeft gekocht een sarong, om dien in twee maanden te betalen met tabak; hij wordt echter ziek, of zijn oogst mislukt door andere oorzaken; nu zoekt hij een varken bij zijne vrienden, om het later te restitueren als hij een varken zal hebben gevangen en gemest; kan hij geen varken of iets anders vinden, om den koopman te bevredigen, dan keert hij niettemin op den bepaalden tijd naar het strand, en geeft den sarong terug; want juist daarom heeft hij dien nog niet willen gedragen, en de verkooper is *verpligt* dien terug te nemen.

Gesteld: een Hoofd heeft op dezelfde voorwaarden iets gekocht en weder aan zijne ingezetenen verkocht; doch de laatsten blijven achterstallig met betaling: nu moet, in de eerste plaats, de vreemde handelaar door het Hoofd worden afbetaald of tevreden gesteld. Meestal gebeurt het eerste; want het Hoofd koopt zelden voor meer dan het bedrag dat hij *zeker* is door hem en de zijnen bijeen te kunnen brengen; is dat het geval niet, dan moet de handelaar zich een uitstel van eenige maanden, en soms van een geheel jaar, getroosten; doch dan is hij ook zoo goed als zeker van te worden betaald.

De verpligting tot betalen bestaat dus in de volle kracht; doch regtsmiddelen, om daartoe te constringeren, ontbreken.

Desniettemin komen de zaken te regt, namelijk tusschen Halfoer en Halfoer, door groote eerlijkheid en aartsvaderlijke schikkingen; tusschen Halfoer en vreemdeling, door groote eerlijkheid en wederzijdsch belang, om den handel op den duur voort te zetten, en dus elkanders vertrouwen waardig te blijven.

Bankroeten zijn echter niet geheel onbekend. Gedurende mijn togt langs de Zuidkust, hoorde ik daarvan in een paar gehuchten, welke door de onvoorzigtigheid of gretigheid der handelaren zoodanig met schulden waren overladen, dat zij die onmogelijk konden voldoen, nadat het gewoon krediet reeds lang was verstreken. Hoewel nu die handelaren geene dwangmiddelen bezaten, werkte de schaamte dermate op hunne debiteuren, dat

deze, met pak en zak, hun gehucht verlieten, en zich, diep landwaarts in, ergens in de wildernis gingen nederzetten. Hebben zij nu eenmaal zooveel vergaard, dat zij in aannemelijke schikkingen kunnen treden, dan komen zij, zoo zegt men, weder zeewaarts, en trachten hun crediteur op te sporen.

Voor lang uitstel wordt iets, doch (voor een onbeschaafd land) zeer weinig bij de schuld gevoegd: 20 *tiembels* tabak b. v. worden, na verloop van een jaar, voldaan met 22 *tiembels* dus slechts 10 % interest in 12 maanden.

8. *De Straffen.*

De straffen zijn weinig in getal, en worden zelden toegepast.

Moord of zware verwonding (*farahat*) is bij menschen-geheugen niet gepleegd; brandstichting en dergelijke zware misdaden evenmin; als die gevallen zich voordeden, zouden zij behooren tot de kennisneming der Europesche justitie.

Diefstal (*Etnakat*) is almede hoogst zeldzaam, en wordt gestraft met rottingslagen, b. v. 20 of meer of minder, naar gelang van de zaak en den persoon; — vergoeding van het gestolene is met de straf verbonden.

Kleine ontvreemding, als van eetwaren, vruchten, snoeperijen enz. worden insgelijks gestraft met rottingslagen, doch in veel minder getal.

Overspel (*hiktoeha*) wordt gestraft, aan de overspeelster met 6 rottingslagen, en aan den overspeler met 7: daarmede is de zaak afgeloopen, en de man neemt zijne vrouw terug.

Onkuischheid tusschen ongehuwden is niet strafbaar, de inschikkelijkheid der jongedochter kan zelfs door haren minnaar met eenig geschenk worden vergolden, zonder dat haar naam er door lijde. Ontstaat er echter zwangerschap, dan is het huwelijk verpligt.

Oneerbiedigheid of weerspannigheid van den mindere jegens den meerdere is, bij menschen-geheugen, niet voorgekomen.

Twist en beleediging in woorden (*daploema*) tusschen gelijken, worden door de Hoofden met scheiding en openbare vermaning tot een goed einde gebragt.

Over lieden zonder rang, wordt het vonnis uitgesproken door het *fenna*-hoofd, en de rotting-slagen worden door den *Parwies* toegeteld. Mogt een persoon van rang in misdaad vervallen, dan zou hij teregt moeten staan voor zijne ambtgenooten, voorgezeten door den naast-hoogeren in rang.

VIERDE HOOFSTUK.

Godsdienst en volksaard der Halfoeren.

Men zou dwalen, wanneer men de zoogenaamde bergwilden verstoken achtte van godsdienstig gevoel, of zelfs van bepaalde godsdienstige leerstellingen. Hoe geheimzinnig de sluijer moge zijn, waarmede de tijd den oorsprong dier leerstellingen heeft bedekt, het is toch eene treffende waarheid, dat deze natuurkinderen een verheven denkbeeld van de Godheid hebben, — dat zij eene zuivere zedeleer tot grondslag van hun maatschappelijk bestaan hebben aangenomen, — dat zij die zedeleer in den eenvoud der onschuld betrachten. Ik zal hun geloof en bijgeloof beschrijven, zoo als het mij is opgegeven in eene bijeenkomst van *fenna*-hoofden uit al de streken des eilands, met welke ik, gedurende mijne togten, voldoende gemeenzaam was geworden om hen, in eene zoo teedere aangelegenheid als deze, tot vertrouwelijkheid te stemmen. In 't voorbijgaan zij slechts aangestipt dat het mij zeer veel inspanning en omwegen heeft gekost, om de *eigennamen* van het Opperwezen en diens Afgezant te vernemen; en dat mij daarna elke inlichting zonder moeite, en zelfs met eene zekere effusie, werd gegeven. De reden is eenvoudig: de Halfoer heeft, zoo als de Sumatraan en een aantal eilanders van den Indischen Archipel, een ingekankerd vooroordeel tegen het uitspreken van eigennamen, waarvoor hij eerbied koestert; daarentegen is het den Halfoer, even als elk' ander, welgevallig wanneer hij in den kring zijner onstoffelijke belangen *sympathie* bij zijnen evenmensch ontmoet.

Opo Geba Snoelat (letterlijk vertaald: de Opperheer der Menschen, die alles opschrijft), is de magtige Geest, die *Boeroe*, met al wat daarin en daar buiten is, heeft gemaakt. Hij ziet alles, doch kan door geen' sterveling gezien worden. Hij hoort alles, doch geen sterveling hoort hem. Van hem gaat uit al wat goed, en al wat kwaad is: want hij is de maker van het al. (Omtrent eenig afzonderlijk beginsel van kwaad heb ik duidelijk de noodige vragen gedaan, doch de zaak bleef gelijk zij was: noch hoofd-duivel, noch kleine-duivels).

Het gebed *(poedjie)* leidt tot heil, — de verzaking van het gebed leidt tot rampspoed.

Omdat *Opo Geba Snoelat* den mensch liefhad, heeft hij, kort

nadat hij *Boeroe* schiep, NABIATA als leeraar tot de Halfoeren afgevaardigd.

NABIATA is, in menschenlijke gedaante, afgedaald van het Tomahaoe'sch gebergte, heeft geheel *Boeroe* omgewandeld, en den wil van *Opo Geba Snoelat* verkondigd in de volgende zeven geboden of *naritita:*

1. *Bara farahat:* Gij zult niet doodslaan of verwonden.

2. *Bara Elnakat:* Gij zult niet stelen.

3. *Bara Hiktoeha:* Gij zult u niet vermengen met eens anderen vrouw.

4. *Bara Geba sefin oto fenna:* Gij zult u niet verzetten tegen uwe *fenna.*

5. *Bara Geba sefin oto Matléa:* De burger zal zich niet verzetten tegen het Hoofd van zijnen stam.

6. *Bara Matléa sefin taho Hennolon:* Het Hoofd van den stam zal zich niet verzetten tegen dengeen' die over zijnen of meerdere stammen is gesteld.

7. *Bara Hennolon sefin taho Johoe:* Het Hoofd over meer dan eenen stam zal zich niet verzetten tegen het Opperhoofd over al de stammen van den algemeenen stamvader.

Wijders heeft NABIATA geleerd dat, hoewel het ligchaam *(fatan)* vergaat, de ziel *(njawa)* blijft bestaan, en na de ontbinding door *Opo Geba Snoelat* geoordeeld wordt, volgens het groote boek waarin Hij alles opschrijft. Zij, die de geboden hebben betracht, zullen, in voortdurende zaligheid ver boven de wolken in de nabijheid van het Opperwezen, verblijven. Zij, die om hunne boosheid veroordeeld worden, zullen noch tot dat hoog verblijf opvaren, noch tot de aarde wederkeeren; maar altoos in eenzaamheid en hartzeer rondzwerven op de wolken, en vruchteloos smachten naar eene hereeniging met hunne broeders, die boven of beneden hen zijn.

Ook heeft NABIATA de besnijdenis ingesteld, welke in den ouderdom van 8 à 10 jaren aan de beide geslachten wordt verrigt.

Eindelijk heeft NABIATA mannen van edele geboorte tot onderwijzers en voortplanters zijner leer gevormd, en is toen opgevaren, van waar hij was gekomen.

Die mannen noemt men *Eswohie,* zij behooren tot de geslachten, bekwaam om te regeren, doch mogen, als *Eswohie,* zich geen wereldsch gezag aanmatigen of bevelen geven in eenige zaak, welke het *fenna-* of gehuchts-bestuur aangaat. Dewijl echter elk man van geboorte het zich tot eer rekent om

Eswohie te zijn, en dit priesterschap geene reden van uitsluiting is, wanneer men wettig tot het gezag is geroepen, zoo vindt men veel *Matléa's* die tevens *Eswohie* zijn. Zij vangen hunne studie aan in den mannelijken leeftijd, oefenen zich in hetgeen Nabiata heeft geleerd, zoomede in de *genees-* en *tooverkunst*. Wanneer zij volleerd zijn, worden zij met plegtigheden, waarbij veel wierook wordt gebrand, tot *Eswohie* ingewijd. Elk gehucht heeft een *hoema poedjie*, of gebedenhuisje, en bij elke *hoema poedjie*, zijn een of meer *Eswohie's* aangesteld, om de gemeente te onderwijzen in hare pligten, en bij het gebed voor te gaan. Zij worden voor hunne diensten beloond met kleine geschenken, voornamelijk borden of kommen, en, in het Kajélische, waar munt meer of min bekend is, met eenige duiten. Zij moeten echter werken voor den kost, zoo goed als een ander.

Het tooveren (*kanwakit*) is noch moeijelijk noch misdadig; al wie er lust in heeft, kan het dadelijk leeren; men brengt het voorwerp dat betooverd moet worden, en, zoo dat niet kan, deszelfs beeld, in de *hoema poedjie*, en spreekt er een' wensch of vloek over uit. Tegen den gecommitteerde Engelhart en tegen den tegenwoordigen (Willer) is veel getooverd, omdat zij zooveel vroegen; doch het heeft niet willen baten, denkelijk omdat zij blanken waren.

De geneeskunst bestaat, helaas! uit weinig meer dan tooveren.

Er wordt ook getooverd om te onderzoeken of iemand door eens anders boosheid, of wel door vergiftiging, is omgekomen: het lijk wordt in een *sisan* of bak door 4 man gedragen naar een paal, die daartoe is opgezet; vervolgens wordt het lijk bezworen; is nu de dood door misdaad veroorzaakt, dan ontvliedt de geheele bak aan degenen, welke hem vasthouden, en geeft drie stooten tegen den bewusten paal. Na dit bewijs dat er misdaad bestaat, moet het Bestuur zich beijveren om te ontdekken wie de misdadiger is; sedert langen tijd is het niet noodig geweest tot deze gevreesde tooverij toevlugt te nemen, en, bij menschen-geheugen, heeft de bak niet tegen den paal gestooten.

Eene andere bijgeloovigheid is de *Sanané*. Al wat *Sanané* is, mag niet genaderd worden. Alleen zekere bergen, zekere wateren, zekere boomen zijn *sanané;* doch *sagoe*-bosschen, beplantbare gronden, vruchtboomen en al wat den mensch dienstig is, *kunnen niet Sanané zijn*. Men vindt, in het werk van Rienzi: *l'Océanie*, eene naauwkeurige beschrijving van de *Tapoe* der

Zuidzee-bewoners; namelijk eene bijgeloovige instelling, door welke de priesterschap het in hare magt heeft om een bepaald voorwerp, of al de voorwerpen van dezelfde soort, een' bepaalden persoon of wel eene geheele *kaste* voor korter' of langer' tijd, aan de geestenwereld toe te wijden, en daardoor van alle aanraking, gebruik of gemeenschap met menschen af te snijden. De *Pamalé* en daaruit voortvloeijende *sassie* der Ambonezen, — de *Koë* der Mohammedanen te *Kajélie*, en de *Sanané* der Halfoeren schijnen alle van de veel-omvattende *tapoe* af te stammen; doch de *Sanané* geeft der priesterschap geen vreeselijk wapen in handen gelijk de *tapoe*, en werkt niets verderfelijks uit.

De maatschappelijke instellingen en godsdienstige begrippen thans afgehandeld hebbende, als den zekersten leiddraad om tot kennis van den volksaard te geraken en over de vatbaarheid tot hooger ontwikkeling te oordeelen, zoo hebben wij nog maar weinig omtrent dien volksaard te vermelden.

De Halfoeren op *Boeroe* dobbelen niet.

Zij gebruiken gaarne palmwijn, arak of andere sterke dranken; doch wanneer al op hunne feesten deze of gene wat drinkt boven zijne maat, is de volslagene dronkenschap zeldzaam, en de dagelijksche dronkenschap onbekend.

Zij zijn niet proces-ziek, zoo als de meeste Indische natiën onder een ander dan het Monarchaal gezag.

Zij zijn onder elkander noch woelig, noch twist-ziek.

Het koppensnellen is hun geheel onbekend.

Dat zij bijna nimmer in misdaad of oneerlijkheid vervallen, is reeds voldoende gebleken.

Zij hebben slecht één' hartstogt: dien voor het vrouwelijke geslacht, en deze veredelt hen. Zij vernederen de vrouwelijke waarde noch door harden of ongepasten arbeid, noch door smadelijke bejegeningen of uitsluiting van regten; zij verheffen die waarde veeleer door angstvallige bezorgdheid en vrijen omgang; zij worden daar ruim voor beloond: het huwelijk schenkt hun eene wezenlijke levensgezellin; terwijl het aan zooveel andere Indische natiën niets meer schenkt, dan het middel tot voortplanting des geslachts, en wijders een voorwerp tot minachting en slaven-arbeid gedoemd.

Die liefde voor vrouwen is den Halfoer zijn gansche leven een spoorslag tot wakkeren en verstandigen arbeid; hij begint, als jongman, te werken en te sparen om den *Kalélie* bijeen te krijgen; daarna werkt hij op den duur om zijne vrouw, zoo-

veel hij maar eenigzins kan, te voorzien van lijnwaad, dat hem ten duurste wordt aangerekend; sommigen zelfs verdienen er eene tweede vrouw bij; en verdubbelen hunnen ijver om beide naar behooren te onderhouden en te kleeden. Ook zal men, met uitzondering van den Javaan, in den geheelen Indischen Archipel bezwaarlijk een' volkstam kunnen aanwijzen, die in werkzaamheid met de arme Halfoeren van *Boeroe* kan wedijveren.

Het is, in één woord, een onbedorven vlijtig menschenras, dat alleen door schuwheid en onzindelijkheid wordt ontsierd; — dat met weinig moeite of kosten tot een' gewenschten trap van welvaart en zedelijke ontwikkeling is op te leiden; — dat, om 't even wat ten aanzien van *Boeroe* worde besloten, de aandacht en zorg van het Bestuur overwaardig zal blijven, al is het ook dat het aantal zielen nog onbeduidend zij.

De bijzonderheden, die nog verder worden vereischt om het volkenkundig overzigt van *Boeroe* af te werken, zal ik indeelen bij de beschrijving der Regentschappen, omdat er van de eene tot de andere streek des eilands een aanmerkelijk verschil bestaat, zoo al niet in de behoeften, dàn toch in de productie; en omdat, zoo als van zelf spreekt, de aard en de hoegrootheid der productie het lot der bewoners hebben bepaald.

Doch in de eerste plaats ben ik verpligt een afzonderlijk hoofdstuk toe te wijden aan eene hoogst belangrijke klasse van inwoners, namelijk van onze geloofsgenooten.

VIJFDE HOOFDSTUK.

De Christenen te Kajélie. — Hunne nijverheid, sagoe, vischvangst, jagt, olie-fabriekatie enz.

Ik heb veel gehoord en veel gelezen van woelzucht, hoovaardij en luiheid, welke den Molukschen Christen ten nadeeligste onderscheidt van Mohammedaansche en Heidensche eilanders der groote Oost; ik onderstel, kortheidshalve, dat dit onwedersprekelijk bewezen is. Gelijk welligt velen met mij, heb ik het bekende niet anders weten te verbinden dan met het bekende, en het onbekende over het hoofd gezien, daardoor oorzaken en gevolgen verward en slotsommen opgemaakt, als deze: In de Molukkos is de Christen-inboorling woelziek: de onchristen is het niet; — de Christen is hoovaardig: de on-

christen is het niet; de Christen ontvliedt handenarbeid en bepaaldelijk handenarbeid tegen geldelijk loon: de onchristen acht dien arbeid niet onbestaanbaar met zijne kaste, en, zoo hij denzelven ontvliedt, is het omdat hij er buiten kan zonder zich in de voldoening zijner behoeften te verkorten; het voorname onderscheid tusschen beide rassen van denzelfden oorsprong is: dat het eene sedert twee eeuwen psalmen zingt, schoenen en rokken draagt, zich als broeders in 't geloof ook als gelijk in het sociale leven met den Europeër beschouwt, terwijl het andere ras op die gelijkheid geene aanspraak maakt. — De oorzaak van het onderscheid ligt dus in het geloof, of liever in de wijze waarop het onderwijs in dat geloof is bestuurd. Ik haast mij te erkennen dat ik en zij allen, die zoo dachten, hebben gedwaald: ik zal het bewijzen met de statistiek van de Christengemeente te *Kajëlie*. Ik stel alleen op den voorgrond als bekend, dat het Christelijk onderwijs te *Kajëlie* zich van dat onderwijs op andere plaatsen wel door gebrekkige navolging, maar niet door eigene zelfstandigheid, onderscheidt. Daar leeraart een eenvoudig eerlijk man, die voor *f* 10 's maands des zondags preken opleest in hoogdravend Maleisch, dat hij, noch zijne toehoorders verstaan, en die in de week de kinderen oefent in lezen, schrijven en katéchiseren, zoo dikwijls de ouders hunne hulp bij den arbeid kunnen ontberen; zoodat hij wel te vreden is, wanneer zijne katéchizanten op hun 20 of 23 jaar belijdenis kunnen doen en een' gebrekkigen brief kunnen schrijven. Doch die gebrekkige scholieren worden vlijtige achtenswaardige burgers, zoo als uit de lijst hunner namen en uit de middelen van bestaan tén duidelijkste kan blijken (Zie Bijlaag L^a^. A.)

Op 200 zielen vinden wij 66 mannen. Deze 66 mannen zijn alle producteurs, met uitzondering slechts van twee grijsaards, die boven de 75 jaren tellen, en één' jongman. Te wuft van geaardheid om zich aan geregelden arbeid te wennen, is deze laatste overal door zijne medeburgers teruggestooten, met vingers nagewezen, als luiaard, als schande der gemeente, als vermoedelijke dief, als voorbestemde Vagebond, welk laatste hij dan ook eindelijk geworden is. Één verdoolde, wiens berispelijk gedrag meer opspraak en minachting veroorzaakt, dan elders de misdaad! Zulk een verdoolde is het beste bewijs voor de algemeene zedelijkheid, voor de achting waarin arbeid bij de gemeente staat.

Die 63 producteurs voorzien ten ruimste in al de eerste benoodigdheden van woning, huisraad en voedsel. De geheele gemeente, bestaande uit 47 huisgezinnen, woont in ordelijke gebouwtjes van *Gaba Gaba*, met houten verband, voorts behoorlijk gedekt, in kamers verdeeld, en van erf of tuintje omringd; elk verzadigt zich twee of driemaal daags met al wat van sagoe kan worden bereid, en met verschen visch, *ding-ding*, spek, groenten, vruchten en pluimvee, hartig en smakelijk kan worden gemaakt; elk drinkt palmwijn, zoo veel hij begeert en verdragen kan; deze en gene veroorlooft zich de dagelijksche weelde van koffij, thee, suiker en wat dies meer; de meesten onthouden er zich van, ofschoon zij het zouden kunnen bekostigen; het huisraad is over 't algemeen nog armoedig, doch het is degelijk en voldoet aan de eenvoudige zeden, waarbij kisten, kasten en sleutels nog grootendeels gemist kunnen worden. Die 63 producteurs voorzien in betamelijke kleeding voor zich zelven, en betamelijke kleeding en opschik voor hunne vrouwen en dochters. — Hoewel er geen armen zijn, vergeten zij de armen niet; een ieder die ter kerk komt brengt zijn wekelijksch offer mede; en een ieder die verhinderd wordt, zendt dat offer even naauwgezet; om de drie maanden wordt de Kajélische armbus naar *Ambon* overgemaakt. Zij voorzien eindelijk, op eene gepaste wijze, in de behoefte aan uitspanning en vervrolijking des levens: op hunne trouw- en doopmalen, verjaar- en feestdagen doen zij groote uitgaven voor de verlichting van huis en tuin; — voor een', naar 's lands wijze, keurigen maaltijd, voor een' overvloed van diverse dranken en sigaren, voor muzijk, voor danskleeding hunner vrouwen en dochters. Niemand maakt schulden.

Al die welvaart verdienen zij, zooals de schrift hen heeft geleerd, „in het zweet des aanschijns", want zelfs zij, die door langdurige vlijt ruim kunnen leven van de opbrengst hunner bezittingen, ook deze werken met hunne handen zooveel uren, als zij op hunne mercantile of administratieve bezigheden kunnen uitsparen: want gebrek aan beweging zou hen ziek maken; dat zijn hun eigen woorden, en dat ze waar zijn, zal ik met een paar voorbeelden staven: ABRAM PIETERS (die vermoed wordt groote sommen zilver renteloos in zijne kisten te bewaren), bezit een paar honderd *sagoe*-boomen, een paar honderd klapperboomen, en een fabrijk van *kaijoe-poetie*-olie, welke ruim 500 flesschen 's jaars oplevert, en waar dus van den morgen

tot den avond gewerkt wordt. Zoodra hij echter een paar vrije uren heeft, gaat hij visschen met schakels of werpnet, ten einde de tafel voor zijn huisgezin van 13 zielen ruimer en goedkooper te voorzien. Intusschen is ABRAM PIETERS niet bijzonder sterk en in de zestig jaren oud. Ook heeft hij zonen en kleinzonen genoeg die hem het werk uit de hand zouden willen nemen, doch dat gedoogt hij niet.

ZADRACH TOEANAKOTTA bezit 600 *sagoe*-boomen, 300 klapperboomen, bouwt soms eene *orembaai*, bezit eene olie-fabrijk die 750 flesschen 's jaars oplevert; de exploitatie van het *sagoe*-en klapperplantsoen dirigeert hij zelf, de olie-fabrijk insgelijks; hij kookt *des nachts*, om den dag zooveel mogelijk voor zich te hebben; hij is een wakker jager en verkoopt p. m. 's jaars 30 pikol *ding-ding*, nadat zijne jagt reeds zijne eigene tafel heeft voorzien; hij is een wakker visscher en verkoopt p. m. voor *f* 20 's maands. De waarde van zijn jaarlijksch product in olie, *ding-ding*, *sagoe* en visch bedraagt p. m. *f* 3000! — en, dewijl hij met zijn product zelve naar *Ambon* vaart om het tegen lijnwaad te verwisselen, zoo moet het totaal zijner jaarlijksche verdiensten tusschen de *f* 3500 en *f* 4000 beloopen. En de man, die zooveel geld, hoofdgebreken en werk heeft, is ontevreden wanneer hij niet elken dag eigenhandig eenige mandjes *kajoe-poetie*-bladeren heeft geplukt en op de fabrijk gebragt. Intusschen is dit bladeren plukken en aandragen het laatste werk, waartoe de Mohammedaan tegen maandgeld overgaat.

Zeker zijn A. PIETERS en Z. TOEANAKOTTA gelukkige voorbeelden, doch zij maken geene uitzondering. Al hunne medeburgers, deze met meer, gene met minder kracht of bekwaamheid, deze met meer, gene met minder gelukkige kansen, allen betoonen diezelfde arbeidzaamheid en produceren naar hun vermogen. De verhouding is zelfs zoodanig omgekeerd, dat de Christen ook voor den Mohammedaan bladeren gaat plukken, en bij het einde der maand, voor dubbelde hoeveelheden, dubbelde betaling ontvangt, zonder zich dien eerlijken arbeid te schamen: hij schaamt zich slechts *lediggang*. Een jongman begint dus vroegtijdig te werken voor anderen, totdat hij kan aanschaffen een geweer, een praauwtje, vischnetten of iets dergelijks. Dan ziet hij geen bezwaar meer in het huwelijk. Zijne *sagoe* klopt hij zelf, jagt en visscherij verschaffen hem het overige De wakkerste breidt zijne productie uit, tot dat hij een oliefabrijkje kan opzetten, of fondsen heeft om aan den kusthandel

deel te nemen; de minder begaafde wordt *saguweer*-bereider, of blijft zich bij de jagt, de visscherij en het *sagoe*-kloppen bepalen: allen komen ruim aan den kost, en leven als brave burgers.

Ik vermeen er al verder uit te mogen besluiten dat de Christenen te *Kajélie* slechts weinig ondersteuning van hooger hand zouden behoeven, om weldra in rijkdom, aantal en beschaving te verdubbelen. Wanneer men hen zooveel noodig ondersteunt op het voortreffelijk spoor, dat zij hebben ingeslagen, — wanneer men hunne industrie verrijkt met een paar smeden, een' huistimmerman en een' scheepstimmerman, die in zijn beroep ver genoeg is gevorderd om eene groote *orembaai* op stapel te zetten, en aan dien vorm de verbeteringen te geven, waarvoor die vatbaar is, — wanneer men daartoe kiest jonge krachtvolle Nederlanders, wier antécédenten een' zuiveren en vlijtigen levenswandel waarborgen en wier huwelijk met de Christendochters wenschenlijk kan worden geacht, — wanneer men, door een voorafgaand scherp onderzoek, eene juiste kennis zal hebben verkregen van de uitbreiding waarvoor de consumptie van *kaijoe-poetoe*-olie in Europa en Indië vatbaar is, en vervolgens, door de nog mogelijke verbeteringen in de wijze van stoken, door aanvoer van goedkoope groote ijzeren ketels en misschien nog eenige honderd guldens voorschot aan dezen of genen, de productie, *zoo ver als raadzaam is*, zal hebben uitgebreid, — wanneer men eindelijk, voor de ontwikkeling dier veel-belovende gemeente, haar eenen herder toevoegt die met zijn' tijd is medegegaan en de stoffelijke met de onstoffelijke belangen zijner kudde behoorlijk weet te verbinden, b. v. een' zendeling, die tevens tot de dienst van platte-lands-heelmeester bekwaam is, zoo als het Rotterdamsche Genootschap in Nederland opkweekt, een' verlicht man, die zich zorgvuldig onthoudt van al wat den burgerlijken ambtenaar aangaat, en zijne gemeente, behalve in zaken van godsdienst, ook met raad en leiding in het industriële leven kan bijstaan: — dan is er, menchelijker wijze, geen twijfel, of in weinige jaren moet de Christen-gemeente van *Kajélie* een pronkbeeld onder hare geloofsgenooten worden; — er is evenmin twijfel, of zij wordt billijk imposabel voor de belangen der Schatkist; — er is evenmin twijfel of zij wordt, voor verarmde Christen-familiën in de *Molukkos*, een zóó wenschelijk toevlugtsoord, dat op de emigratie derwaarts regel zou moeten worden gesteld, en de toelating aldaar, voor goed ge-

ZAMENSTELLING.

NAMEN DER BURGERS.	Geboorteplaats.	Schutterlijke rang.	Kan schrijven.	Ouderdom.	Te Kajélie gekomen.	Destijds gehuwd.	Thans gehuwd.	Aantal zielen in zijn huisgezin.
a.	*b.*	*c.*	*d.*	*e.*	*f.*	*g.*	*h.*	*i.*
G. Belfroi.	Ambon.	serg.	†	43	1838	ongeh.	ongeh.	4
J. van Borselen.	Ambon.	gem.	†	34	1840	ong.	geh.	4
F. Hendriks.	Kajélie.	korp.	†	30	...	....	geh.	7
A. Pieters.	Ambon.	rust.	..	61	1796	ong.	geh.	13
J. Belfroi.	Ambon.	korp.	†	67	1821	geh.	geh.	4
J. Talakoea.	Kajélie.	gem.	..	40	...	....	geh.	5
R. Pikaölie.	Ambon.	korp.	†	32	1832	ong.	geh.	6
J. Pernoesa.	Kajélie.	rust.	..	50	...	....	geh.	4
H. Tahia.	Haroekoe.	gem.	..	32	1815	ong.	geh.	2
D. Tolua.	Kajélie.	gem.	..	23	...	....	ong.	...
A. Arnold.	Kajélie.	rust.	..	50	...	....	geh.	5
E. Aijal.	Kajélie.	gem.	..	25	...	....	ong.	...
S. Hendriks.	Kajélie.	gem.	†	25	...	....	geh.	4

moeten worden gesteld, en de toelating aldaar, voor goed ge-

drag onder ongelukkige omstandigheden, de belooning zou kunnen zijn. .— Eindelijk, de waarschijnlijkheid bestaat, dat de vestiging van eenige wél-gekozene Hollandsche ambachtslieden de beste, goedkoopste en kortste proef zou zijn, in hoever een Moluksch eiland, waar de overvloed van *sagoe* den Europeër al dadelijk ontheft van de noodzakelijkheid om door veldarbeid zijn hoofdvoedsel te erlangen, — waar jagt, visscherij en smalle handel hem om strijd aanbieden, wat hij behalve dat hoofdvoedsel verder noodig heeft, — in hoever zulk een Moluksch eiland ook als toevlugtsoord voor een bepaald getal behoeftige Hollandsche huisgezinnen kan worden opengezet. En welke uitgave der Schatkist zou met dit alles gemoeid zijn! De geneeskundige zendeling, — niets: het Genootschap is milddadig; de ambachtslieden, door het Genootschap te kiezen en door de Regering van uitrusting en gereedschap te voorzien, — eenige honderd guldens; hun overtogt naar Indië met een oorlogschip, de gewone voeding, hun kortstondig verblijf op *Java*, overtogt naar *Boeroe* en eerste etablissement aldaar, — nog eenige honderd guldens: — waarlijk, slechts geringe sommen, in vergelijking met de indirecte voordeelen welke de schatkist zich na weinig jaren van zulk een edel en bijna onmisbaar doel mag beloven!

Gaan wij thans over tot becijferde détails omtrent het zamenstel, de productieve eigendommen en bezigheden, zoo mede het product dezer nijvere gemeente. (Zie Staat Litt. A).

Toelichtingen tot dezen Staat.

Kolom a. — *De burgers.*

Zij staan op de lijst, in de volgorde, zoo als zij voor mij kwamen.

Slechts één hunner had een' Europeër tot vader; de overige zijn óf van zuiver-Moluksche afstamming, zooals uit de namen WAOELOE, KAILOEHOE enz. is af te leiden, òf van Europesche voorouders, doch, door opvolgende Indische huwelijken sedert een aantal geslachten, bij de Moluksche Christenen ingesmolten; tusschen de eersten en de laasten valt geen verschil meer waar te nemen.

Op een paar uitzonderingen na, zijn allen kloek gebouwd en dragen de blijken eener krachtige gezondheid, door mannelijken arbeid verkregen.

Hunne kleeding is eenvoudig en doelmatig: geen schoenen, een hoed, een witte borstrok, een broek, en een kabaai van stevig katoen; des zondags een fijne zwarte kabaai; bij feestelijke gelegenheden, een compleet zwart lakensch pak, met hemd en schoenen.

In hun uiterlijk voorkomen zijn zij levendig, vrijmoedig en ongekunsteld. Jegens den plaatselijken ambtenaar, den heer DE FRETES, hun' landman, betoonen zij zich eerbiedig en dienstvaardig; in hunne antwoorden op mijne veelvuldige vragen waren zij vlug, positief en bescheiden; gevoel van onafhankelijkheid en eigenwaarde, gepaard met Christelijke nederigheid, kan door geene betere houding worden uitgedrukt dan de hunne.

De buurt, welke zij bewonen, begint achter het Gouvernements-huis op eenige roeden afstand bezuiden het fort, en vormt eene straat van een paar minuten gaans, in de rigting van noord en zuid, en uitloopende op de overblijfselen van een *Djatie*-bosch.

Kolom b. — *Geboorteplaats.*

Van deze 66 burgers zijn te *Kajélie* geboren	44
Amboina	15
Timor	4
Saparoeà en *Haroekoe*	3

Kolom c. — *Schutterlijke rang.*

Zonder uniform en zonder Gouvernements-vuurwapenen kunnen zij bezwaarlijk schutters worden genoemd. Ik heb dat woord gebruikt, bij onderscheiding van hunnen rang van burger, die in de *Molukken* zooveel in zich sluit. Zij zijn gewapend met pieken, betrekken over dag eene wacht tegen over het fort, ter bewaking van de reede, en des nachts eene wacht bij de Gouvernements-woning. Zij zijn thans sterk 54 onderofficieren en manschappen; de 12 anderen hebben als schutters uitgediend.

In eenig geval van nood, waarvan ik de mogelijkheid niet voorzie, zouden zij voor het garnizoen eene formidable versterking uitmaken; want zij kennen het terrein, dagen ver in het rond, als hun eigen erf, — zij schieten voortreffelijk, hebben in dat geval goed en have te verdedigen, en zijn aan discipline gewoon.

Kolom D. — *Vuurwapenen.*

Zij bezitten ruim 30 geweren. Op *Manipa* hebben de burgers een aantal Gouvernements-geweren voor schutterlijke dienst in gebruik. Wilde men ook te *Kajélie* elken schutter van een vuurwapen voorzien, dan zou het misschien wel zoo doelmatig zijn hun, tegen billijken prijs, stevige geweren te koop te bieden, en de weinigen, die het niet konden betalen, er een te geven op crediet, of wel als geschenk, te vinden op den prijs der overige. Langs dien weg ware de militaire verantwoording van vuurwapenen ontgaan, en een ieder kon van zijn geweer, ook buiten dienst, partij trekken ter vermeerdering zijner inkomsten.

Kolom d. — *Lezen en schrijven.*

Allen (of nagenoeg allen) kunnen den Bijbel lezen en hunnen naam teekenen. Van de 66 zijn er evenwel maar 28 genoegzaam in het schrijven bedreven, om er eenig nut van te hebben, en van die 28 is de helft elders geboren en opgevoed, welke verhouding niet pleit voor den bloei van het onderwijs. Een hollandsch onderwijzer uit den boerenstand zou, tegelijk met de hierboven bedoelde ambachtslieden, misschien met voor-

deel te *Kajélie* zijn te plaatsen; eene redelijke contributie in natura door de burgers, als *sagoe*, visch, *ding-ding*, en eene geringe verhooging boven het tegenwoordig tractement van *f* 10 zou hem reeds eene tamelijk goede existentie verzekeren.

Kolom e. — *Ouderdom.*

De hooge ouderdom van 2 dezer burgers, en de krachtige gezondheid van velen, die tusschen de 50 en 60 jaren nog zwaren arbeid verrigten, bewijst dat de Molueksche vreemdeling op *Boeroe* gezond kan blijven, althans wanneer hij eenmaal is geacclimateerd.

Kolom f. — *Jaar van nederzetting.*

Er zijn bijna geene voorbeelden dat zij, die zich eenmaal te *Kajélie* kwamen nederzetten, het eiland weder voor goed verlieten; intusschen zijn de nederzettingen zeldzaam en hebben sedert 1840 opgehouden, hetwelk bij de toenemende armoede van het naburig *Ambon*, te verwonderen is.

Kolom g. — *Destijds gehuwd.*

Van de 22 elders geborenen zijn er slechts 5 gehuwd te *Kajélie* gekomen, als: 2 in 1800, 2 in 1821 en 1 in 1832. Van de 17 overige, waaronder verscheidene als kinderen hier kwamen, zijn er tot dusver 4 ongehuwd, terwijl er 13 genoegzaam voorspoed hebben genoten om een wettig huwelijk aan te gaan.

Kolom h. — *Thans gehuwd.*

Van de 66 burgers zijn er 41 gehuwd of gehuwd geweest. Van de 25 ongehuwden zijn er 4 elders en 31 te *Kajélie* geboren, en onder deze laatsten zijn er velen nog zeer jong.

Kolom i. — *Totaal zielen.*

De geheele gemeente bestaat uit 47 huisgezinnen, welke volgens dezen Staat 202 zielen bevatten. De officiële opgave van den plaatselijken ambtenaar zal voor dit jaar iets meer bedra-

gen; nog eenige burgers waren voor handelszaken op reis en figureren daardoor niet op den staat. Volgens de opgave van eenige burgers tusschen de 50 en 60 jaren, bedroeg in hunne jeugd het aantal weerbare mannen geen 20, en de geheele Christen-bevolking van *Kajélie* ter naauwernood 100 zielen, zoodat in minder dan een halve eeuw die bevolking zou zijn verdubbeld. Positiver is de opgave van de Adsist. Resident LANS over 1824. Toen waren er 144 zielen, waarvan 48 weerbare mannen. In 22 jaar is de Christen-bevolking dus vermeerderd met 58 zielen, dat is ruim 40 %. Doch sedert 1824 zijn 14 Christenen van elders op *Kajélie* zich komen vestigen; trekt men deze van de 58 af, zoo blijft er voor de vermeerdering door geboorte slechts over een getal van 44 zielen of 30 % hetwelk bijzonder weinig schijnt, wanneer men in aanmerking neemt den overvloed van voedsel en de algemeene welvaart welke de Christen-gemeente geniet.

Kolom k. — *Huwbare dochters.*

Te *Kajélie* is groot gebrek aan vrouwen, zoo als blijkt uit de verhouding van 5 huwbare dochters tegen 25 ongehuwde mannen. De Moluksche Christenen schijnen bij het huwelijk streng te letten op de graden van maagschap, en de verbindtenis tusschen zelfs verre neven en nichten ongaarne te zien: van daar dat op eene plaats als *Kajélie*, ondanks de schaarschte 5 volwassen dochters nog tot zekeren leeftijd ongehuwd kunnen blijven.

Kolom l. — *Weerbare zonen.*

Zij zijn reeds onder het aantal zielen opgenomen, en figureren alleen in deze kolom om de productie des huisgezins met de werkende handen in verband te kunnen brengen.

Kolom m. — *Geldelijk kapitaal.*

Het ware even vruchteloos als onbescheiden geweest, directe navraag te doen naar de geldsommen, welke deze en gene bezit; ik heb slechts een merk gezet bij die personen, welke in de algemeene opinie voor *rijk* doorgaan, namelijk in het bezit van eenige duizend gulden specie zijn. Meer verlich-

ting en uitgebreider relatiën zouden er noodig zijn, om deze kapitaaltjes in den handel te lokken, en alzoo de inkomsten te doen vermeerderen.

Kolom o. — *Vischtuig.*

Dewijl de visscherij zulk een belangrijk deel van hunne middelen van bestaan uitmaakt, mag het vischtuig niet over het hoofd gezien worden. Intusschen heb ik in deze kolom slechts een merk gesteld bij de bezitters van zeer groote *Djarings*, namelijk netten van *f* 500 à *f* 800 Moluksche waarde, waarmede aanzienlijke vangsten worden gedaan. Ook is er nog een vijftiental *djalas* of groote werpnetten, ter waarde van *f* 30, en een twintigtal lange vischlijnen à *f* 4 per stuk, terwijl voorts elk burger van klein onkostbaar vischtuig ruim is voorzien.

Kolom p. — *Bezitting van sagoe-boomen.*

Zeventien van de 66 burgers zijn eigenaars van *sagoe*-boomen; het totaal bedraagt 2600 boomen.

Dewijl de *sagoe* tot hoofdvoedsel dient en de overvloed daarvan de grondslag van de welvaart te *Kajélie* is, zal het welligt niet overbodig zijn deze zaak in hare voorname onderdeelen, behoefte en productie, na te gaan.

De *sagoe* wordt verbruikt onder drie gedaanten: *Papéda* of pap van *sagoe*-meel; *sagoe-lempeng* of *sagoe*-meel tot harde broodjes gebakken; *sagoe-kalappa* of *sagoe*-meel en klappernoot tot zachte broodjes gebakken; de eerste blijven maanden lang goed, de laatste ten hoogste 2 dagen. Het *sagoe*-meel of *sagoe-menta* wordt verkocht bij *toman* of pakken, die te *Kajélie* 25 pond of iets meer of iets minder wegen, en kost te *Kajélie* 24 cts. koper.

Een *toman sagoe*-meel levert uit 5 *sempé* (groote potten) *papéda* inhoudende 5 portiën voor volwassen eetlustige mannen, en dezen hebben daags 2 zulke portiën noodig.

Tot *sagoe-lempeng* bereid, levert die *toman* op: 80 à 90 harde broodjes; het is moeijelijk op te geven, hoeveel zulke broodjes één maal voor een' volwassen man uitmaken, omdat de Moluksche inboorling, wat hij ook nuttige, zich niet verzadigd acht, wanneer hij zijn *papéda* mist. Ik geloof dat er eene vigoureuse spijs-vertering wordt vereischt om 5 of 6 zulke

broodjes met eenige toespijs per maal te gebruiken: ik heb echter eer meer dan minder zien eten.

. Tot *sagoe-kalappa* gebezigd, is er geene begrooting per maal mogelijk, — het dient tot versnapering. De *toman sagoe*, met toevoeging der noodige kalappa's, levert uit 110 à 130 *sagoe-kalappa* of zachte broodjes.

In een talrijk welvarend huisgezin, als van A. PIETERS, waaronder 7 kinderen (die naar evenredigheid meer eten dan volwassen menschen), wordt dagelijks geconsumeerd:

45 harde sagoe-broodjes of $\frac{1}{2}$ toman meel
2 sempé papéda „ $\frac{2}{5}$ „ „
$\frac{9}{10}$ toman.
Sagoe-kalappa en ander gebak $\frac{1}{10}$
Daags 1 toman of 25 pond meel voor 18 zielen. Het gebak als overtollig ter zijde stellende en de toespijs in aanmerking nemende, vermeen ik, op grond der berigten bij andere burgers ingewonnen, dat men in welvarende Christen-huisgezinnen de consumptie kan stellen per ziel op 2 pond *sagoe*-meel. Dus kost het hoofdvoedsel 2 duiten daags, in geld of arbeid.

De minder-vlijtige Mohammedanen, wier toespijs schraler is, hebben, zoo als wij later zullen zien, meer *sagoe* noodig.

De eigendom der sagoe-boomen wordt op *Boeroe* onderscheiden in *matta's* en *doesson's*. Het eerste is een geplant groepje van 4, 5 of meer volwassen, of weldra volwassen boomen, benevens een geëvenredigd aantal jonge boomen, en behoort aan den planter of diens regthebbende; van zulk eene matta kan men rekenen dat 's jaars een paar boomen rijp zijn voor de velling. Het tweede is een groot of klein *sagoe*-bosch, van zelf uit den grond voortgekomen; dit is over 't algemeen communaal eigendom, hoewel er ook eenige kleine doesson's door verkoop het eigendom van particulieren zijn geworden.

De matta is vatbaar voor verkoop; men koopt die van den Mohammedaan tegen *f* 5 à *f* 6 koper en meer, naarmate veel of weinig boomen der rijpheid nabij zijn. Intusschen ontdoet de Mohammedaan zich slechts van de matta in de hoogste behoefte aan geld, en verkoopt hij bij voorkeur den volwassen boom (namelijk de permissie van vellen) per stuk tegen *f* 3, *f* 2, *f* 1, *f* 0,70, *f* 0,50, naarmate het voorwerp voordeelig staat, of nog een zeker aantal maanden noodig heeft om de

volkomen rijpheid te verkrijgen. Christenen verkoopen geene sagoe-boomen, maar koopen er zoo vele zij kunnen.

Wat er van den onoverganklelijken grondeigendom volgens oud- oeroesche instellingen wordt, is moeijelijk te zeggen; de bepaling, dat die eigendom na de velling van het gewas tot den verkooper terug keert, moge in wezenlijkheid bestaan bij den verkoop van boomen per stuk, en denkbeeldig bij den verkoop van boomen per groep: doch zeker is het dat de Christen, die eene matta koopt, ook na de velling der rijpe boomen de jonge boomen laat voortgroeijen en door bijplanting laat vermeerderen, zoodat hij zijn tijdelijk grondbezit zonder einde kan rekken.

De verkoop van geheele doesson's is in 't geheel niet met de instellingen overeen te brengen. Zulk een verkoop heeft echter plaats gehad aan Christenen bij kleine boschjes, en aan de Amblauwers, op de Zuidkust, bij zelfs zeer groote bosschen.

Die instellingen hebben voor den drang der tijden moeten wijken, en laten thans niets meer overig dan de ijdele aanspraak dat, als de laatste oude en jonge boom van het terrein verdwenen is, de eigendom ook weder aan de erfgenamen van den eersten verkooper vervalt.

Op *Boeroe* bereikt de *sagoe*-boom een' ouderdom van ongeveer 25 jaar, doch reeds eerder schiet hij in vrucht, waardoor zijn merg of sagoe verloren gaat. De beste ouderdom tot vellen is omstreeks 20 jaar. Ik heb in de bosschen eene menigte boomen gezien, waarvoor men het geschikt oogenblik voorbij liet gaan, en vele zelfs die van ouderdom waren gestorven; want er zijn geen arbeidende handen genoeg om al de sagoe in te zamelen, welke de doesson's van het Regentschap *Kajélie* kunnen opleveren.

De wijze, waarop het meel uit den stam wordt getrokken, is overbekend; noch Christenen, noch Mohammedanen, maken van dien arbeid hunne dagelijksche kostwinning, zoo lang zij beter middel van bestaan hebben; het zijn dus de minder-bemiddelden, die zich aan denzelven voortdurend toewijden. Sommigen koopen een' of meer boomen tegen bovengemelde prijzen, welke hun door hunnen arbeid 2, 3 tot 4 dubbeld worden vergoed. Velen, die geen' boom kunnen koopen, ondernemen de exploitatie voor halve rekening, namelijk de helft van het product voor den eigenaar, de andere helft voor den sagoeklopper. Een enkel man werkt onvoordeelig, — zij zijn meest

met hun tweeën. De mattas sagoe-boomen zijn voornamelijk in de nabijheid der hoofdplaats, zoodat de werklieden des avonds naar huis kunnen gaan.

Daar zijn boomen die uitleveren 50 à 52 toman's, men noemt ze *sagoe-toenie*, zij zijn zeer schaarsch. — De meeste boomen leveren uit 28 à 32, gemiddeld 30 toman. Aan zulk een boom kan de geheele arbeid (namelijk vellen, kloppen, kneden, wasschen en afpakken) door 2 man verrigt worden in 8 dagen.

Dit een en ander leidt tot de volgende uitkomsten. Van een gegeven aantal boomen van allen ouderdom (wel te verstaan: boomen in matta geplant en zorgvuldig onderhouden; het doesson-gewas is eene andere zaak), kan 's jaars $\frac{1}{20}$ of $\frac{1}{25}$ worden geveld. De eigenaar, die zelf niet klopt, kan, zoo hij zich met den verkoop haast, ten hoogste rekenen op *f* 3 per velbaren boom; of, zoo hij op het goede oogenblik een klopper treft, op 15 toman sagoe, namelijk eene waarde van *f* 3,60; en de eigenaar of kooper, die zelf klopt, op 30 toman's of eene waarde van *f* 7.20. De sagoeklopper, die niets dan zijn eigen arbeid bijbrengt, wint in 8 dagen met zijn' makker de helft van het totaal, of het kwart voor zich zelven, namelijk $7\frac{1}{2}$, doch stelle slechts 7 toman à 25 pond. Hij onderneemt dien arbeid drie maal 's maands zonder overspanning, en oogst dus 21 toman. Zijn huisgezin, gesteld op 5 zielen, à twee pond daags, verbruikt 300 pond of 12 toman 's maands; dus blijft hem over 9 toman of eene coulante marktwaarde van *f* 2.16, om in de andere behoeften te voorzien. De *sagoe*-klopper van beroep heeft dus als vrijgezel een goed, doch als gehuwde die kinderen heeft, een *slecht* bestaan; van deze laatste zijn er gelukkig maar weinigen.

Kolom q. — *Klapperboomen.*

Elf van de 66 burgers zijn in het bezit van klapperboomen; het totaal bedraagt 1950 boomen, welke veel toebrengen voor het plaatselijk vertier, doch niets voor den buitenhandel.

Kolom r. — *Tuinen of ladangs.*

Even zoo is het gelegen met de gronden, waarop groenten, boom- en aardvruchten worden gekweekt. Zeven burgers vinden daarin een ruim bestaan, en bewerken in 't geheel 2600 vk. roeden of goed 5 bouw.

Kolom s. — *Vaartuigen.*

Deze kolom is onvolledig. Gedurende mijn onderzoek waren verscheidene burgers met hunne vaartuigjes op reis; anderen hebben op de algemeene vraag naar vaartuigen verkeerdelijk ontkennend geantwoord, dewijl zij de kleine hulkjes van verscheidene benamingen niet als zoodanig rekenen. Volgens naauwkeuriger opneming bezitten de Christenen 8 *orembaai's*, metende te zamen 9¼ koijang, waarmede zij voornamelijk de noordkust bevaren, namelijk in de oostmoesson, terwijl zij er in de westmoesson ook mede naar de Zuidkust gaan, doch minder; enkele reizen doen zij ook in den stillen tijd naar *Ambon*. Voorts bezitten zij 9 *roréhés* of vaartuigjes van denzelfden aard en bestemming, doch metende te zamen slechts 3½ koijang; benevens 13 bezeilde visscherbooten en 5 kleine roeibootjes. Ofschoon deze 35 bodems van alle grootte zeer veel tot de welvaart der Christen-gemeente toebrengen, is hun aantal niet geëvenredigd aan de wezenlijke behoefte.

De lust tot bouwen bestaat wel, doch de bekwaamheid ontbreekt; ook worden de burgers reeds te veel door andere werkzaamheden bezig gehouden, om er zich met vrucht op toe té leggen; zoodat het een groot voordeel voor *Kajélie* zou zijn, wanneer, door dezen of genen maatregel, eenige bekwame lieden daar werden gevestigd, om er hun dagelijksch werk van te maken.

Kolom t. — *De kajoe-poetie-olie.*

Na de *sagoe* is de *kajoe-poetie* het belangrijkst product. Gelijk het eerste voorziet in de noodzakelijkste behoefte, voorziet het tweede, als handelswaar, in de verbetering van het materieel bestaan.

De *kajoe-poetie*-boom groeit op *Boeroe* bij duizenden, voornamelijk rondom de baai van *Kajélie*, en behoort tot ongeëigend gewas, zoodat een ieder zooveel bladeren kan plukken als hij verkiest. Men geeft de voorkeur aan zeer jonge boomen, omdat hunne bladeren gemakkelijk zijn af te stroopen en meer olie-deelen bevatten; ook zijn de volwassen boomen naar evenredigheid schaars van bladeren voorzien.

De bladeren worden verkocht bij mandjes of bakoels, wegende p. m. 25 kattie, soms ook bij dubbelde bakoels van 50 kattie. Een man kan per dag 2 dubbelde bakoels, dus een pikol bla-

deren plukken en naar de fabrijk brengen; op eene enkele uitzondering na, brengt evenwel ieder man slechts 2 enkele bakoels daags naar de fabrijk en ontvangt daarvoor 's maands *f* 6 koper of 10 cents per bakoel.

Het fabrijk-gebouw bestaat uit eene eenvoudige loods, met atap gedekt. De toestel is een ijzeren ketel, op een gemetseld fornuis, voorzien van een houten schijf tot deksel, waarin een koperen helm is bevestigd. Deze ketel wordt, op eenige vingerbreedten na, met bladeren opgestopt en voorts met water aangevuld; dan begint men te stoken. De stoom ondergaat eene eerste condensatie in den koperen helm, welke men gedurig door begieten afkoelt, en eene tweede condensatie in een watervat, door hetwelk de stoom met eene koperen pijp geleid wordt. Uit deze pijp druipt het gecondenseerde vocht in een glazen recipiënt, aan den bodem doorboord, en geplaatst in een bak waarin eenige duimen water.

Daar het bedoelde vocht, zoowel water- als oliedeelen bevat, zoo blijft de olie in het recipiënt, en het water loopt er gedeeltelijk uit door de bewuste opening, tot dat het evenwigt is verkregen. Na 8 à 10 uren stokens, bevat de stoom geen olie meer; dan laat men het water uit het recipiënt wegloopen en schenkt de olie over in flesschen, om ze te laten bezinken. Na verloop van eenige dagen wordt de olie gezeefd door Chineesch papier en, aldus behoorlijk gezuiverd, op gewone wijnflesschen getapt.

Eene flesch geldt te *Kajélie* (tusschen de fabrijkanten onderling) *f* 2 koper; het Gouvernement koopt 's jaars 120 flesschen à *f* 2½, en de Ambonsche handelaren het overige tegen *f* 2½ à *f* 3 k. naar gelang van vraag en voorraad. De productie van geheel *Kajélie* staat aldus:

1 Chinees heeft 3 ketels à 46 bakoels, stookt 180 dagen 's jaars, verbruikt 8280 bakoels, gevende, à 6½ bakoel per flesch, 1273 flesschen.

8 Christenen hebben 12 ketels à 118 bakoels, stoken 180 dagen 's jaars, verbruiken 21240 bakoels, gevende à 6½ bakoel per flesch, 3268 flesschen.

13 Mohammedanen hebben 17 ketels, à 164 bakoels; zij stoken 90 dagen, verbruiken 14760 bakoels, uitleverende 2271 flesschen.

Daar zijn dus 22 fabrijkanten, 32 ketels, uitleverende 6812 flesschen 's jaars.

De Christenen deelen dus in deze productie bijna voor de helft. De prijs stond genoteerd in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 19 Januarij 1846 op ƒ 3¼ per flesch. In de Javasche Courant van 23 December 1846 op ƒ 2 à ƒ 2½ zilver de flesch. Te *Kajélie* geldt zij tusschen fabrijkant en fabrijkant ƒ 2 koper, en tusschen fabrijkant en vreemdeling ƒ 2¼ of ƒ 2½ of ƒ 2¾ koper. Het Gouvernement betaalt ƒ 2.40 koper. Rekenen wij die 3268 op ƒ 2¼, dan procuderen die 8 Christenen eene waarde van ƒ 7353 koper. De waarde der totale productie wordt intusschen door vele oorzaken gewijzigd: namelijk veel regen vermindert de oliedeelen in de bladeren; de Mohammedanen stoken zeer ongeregeld; de prijzen fluctueren aanmerkelijk in Europa, te *Batavia*, en dien ten gevolge, na verloop van tijd, op *Ambon* en *Kajélie*.

Vergelijken wij deze prijzen met de productie-kosten.

Het gebouw. . . . . ƒ 35.

De fornuizen (metselwerk van klipsteen) . . - 25.

De ijzeren ketels verschillen aanmerkelijk van inhoud en gedaante. Omdat er nog geene expresselijk voor deze nijverheid zijn vervaardigd, neemt men de eersten dien men krijgen kan, tot zelfs kleine suikerpannen. De beste, die men thans te *Kajélie* heeft, zijn cilindriek, hebben eene hoogte van 2½ voet op 3¼ voet middellijn. Met twee werkt men voordeeliger dan met één: de ketels hier bedoeld komen hoogst zelden te koop, en gelden op *Ambon* tot ƒ 150, en te *Kajélie* ƒ 200 per stuk.

Twee zulke ketels	ƒ	400
Twee houten schijven voor deksels	-	20
Twee helmen met pijpen (van bladkoper op *Ambon* gemaakt)	-	120
Twee tonnen (halve leggers)	-	30
Twee groote apothekers flesschen om te dienen tot recipiënt	-	2
Aanleg-kapitaal	ƒ	632 koper.

Vaste maandelijksche uitgaven:

Een bekwaam oliekoker.	ƒ	12
Een handlanger of leerling.	-	6
16 bakoels bladeren per ketel maakt voor 2 ketels in 30 dagen 960 bakoels à 10 cts.	-	96
15 st. brandhout (1 vaam op 3 duim) daags		
Transporteren	ƒ	114.

Per Transport	*f* 114.	
per ketel tegen *f* 8 's maands, maakt voor twee ketels	- 16	
150 ledige flesschen à 6 cts.	9	*f* 139.
Jaarlijksche vermindering van de waarde der ketels 10%.	*f* 40	
Gedurige reparatien aan helm en pijp . .	- 36	
Gewone slijtagie van het vorige p. m . .	- 8	
's jaars	*f* 84.	
's maands	*f* 7.	7.
Totaal.		*f* 146.

Elke ketel van 16 bakoels geeft gemiddeld 3 flesschen onzuivere olie daags, dus twee ketels per maand	180 fl.
Het verlies door zuivering der olie bedr. c. 17%	30 „
blijft	150 fl.

De waarde varieert op *Kajëlie* van 200 tot 275 cts. koper; door elkander is ze te stellen op *f* 2.25 per flesch.

150 fl. à *f* 2¼	*f* 337.
Uitgaven als voren	- 146.
maandelijksche winst,	*f* 191.

Door gebrek aan bladerenplukkers en houthakkers, alsmede door langdurende en zware regens in sommige tijden des jaars, rekent men dat men maar zes maanden van de 12 kan stoken.

De winsten zijn bijna in elke fabrijk verschillend, naarmate er goede groote en goedkoope ketels zijn, — naarmate de oliekoker bekwaam is, — naarmate de fabrijkant deel aan den arbeid neemt: sommigen koken zelven; anderen halen zelven hout en bladeren, en koken des nachs wat zij overdag kosteloos hebben ingezameld, doch deze werken op een zeer kleine schaal.

De onderneming als hierboven, ad *f* 632 aanleg- en *f* 139 vaste maandelijksche uitgaven, is op eene ruime schaal berekend; men kan ook met *f* 300 à *f* 400 beginnen en betrekkelijk nog groote winsten behalen.

Elk scheikundige, die van deze fabrikatie kennis neemt, zal den besten vorm en omvang der ketels en toebehooren gemo-

tiveerd kunnen opgeven; ze kunnen, in vergelijking der tegenwoordige ruïneuse prijzen, maar weinig kosten; de aanvoer van zulke ketels is dus de eerste stap tot uitbreiding. Het gebrek aan bladerenplukkers zou in dat geval sterker worden gevoeld, doch door de bemiddeling van het plaatselijk gezag zijn er schikkingen te vinden om aan de plukkers grooter vrachten op te leggen, en daarvoor naar evenredigheid te betalen; misschien beter nog door de pluk af te scheiden van het vervoer, en dit laatste geheel of gedeeltelijk per praauw te bewerkstelligen. Zoodra het slechts bekend is, voor hoeveel kaijoe-poetie olie en tot welken prijs debiet mag worden verwacht, kan het niet moeijelijk zijn goede plannen voor die vermeerderde productie in werking te brengen.

Kolom u. — *Arbeid.*

Slechts de timmerman en de schoolmeester bepalen zich bestendig bij hun beroep; al de overige ingezetenen nemen naar jaargetij en omstandigheden, die bezigheden bij de hand welke hun het best voegen; de Tifadoors zelfs niet uitgezonderd, want, ofschoon deze het gansche jaar door saguweer verkoopen, nemen zij deel aan de jagt, visscherij enz.

Kolom v. — *Productie voor plaatselijk gebruik.*

Door deze drukke bedrijvigheid is er op de plaats een ruim verbruik van al wat zij zelve of hare omstreken opleveren; en, door de gelegenheid om geld te verdienen, welke voor iedereen' openstaat, zijn de voortbrengselen van plaatselijk verbruik vrij duur. De consumptie van 70 à 80 vierk. flesschen saguweer daags is voor de hoegrootheid van de gemeente en van het garnizoen vrij sterk, doch schijnt onschadelijk te zijn; althans men hoort hoogst zelden van ongeregeldheden daaruit voortvloeijende. Daarentegen is de consumptie van jenever en arak volstrekt onbeduidend.

Kolom w. — *Producten voor den buiten-handel.*

Een der olij-fabrijkanten ontbreekt op den staat. Er zijn er in 't geheel 8, te zamen aan den gang houdende 12 ketels, te zamen verstokende 118 *bakoel* daags, — dus in de 180 dagen 21,240 *bakoel.* Men rekent 6½ bakoel bladeren voor één flesch gezuiverde olie, gevende genoemde hoeveelheid bladeren alzoo 3270 flesschen.

ARTIKEL.	Hoeveelheid.	Prijs te Kajélie in gulden van 100 duiten	AANMERKINGEN.	Prijs te Ambon.
Een Mohammedaansch huwelijk met eene dochter van hoogen rang: bruidsprijs en feest *f* 1000 à *f* 500.				
Een Moh. huwelijk met eene dochter van geringen stand, alles te zamen *f* 100.				
Een compleet pak: rok, broek, vest, hoed en schoenen *f* 160. Lederen schoenen *f* 4.— p. p.				
De toman sagoe.	25 pd.	*f* 0.24		50 à 60 duiten.
Sagoe lempeng.	2 broodjes	0.01	6 is een zwaar maal.	
Rijst of sagoe gebak.			énorm duur.	
Sirie en toebehooren.	p. dag.	0.04	p. man.	
Zout.	p. pikol.	*f* 4 à 10	gemiddeld *f* 6.	*f* 2 à 5
Zout in 't klein komt te staan.	p. p.	20.00		*f* 8 de pikol.
Rijst.	p. p.	10.00		6—12
Rijst in 't klein.	p. ½ pd.	0.16	de tjoepa.	*f* 0.07
Groenten, eene portie.		0.03	voor een klein gezin.	
Visch (versche).	p. pce.	0.30	van 4 à 6 pond.	
Gedroogde visch.	p. pikol.	16.00		25.00
Dinding.	p. pikol.	20.00		30.00
Dinding in 't klein verkocht komt te staan.	p. p.	40.00		*f* 40 de pikol.
Hoenders.	p. pce.	0.24		0.70 volwassen
Sagoeëer.	p. □ fl	0.10		*f* 0.10
Arak.	id.	1.20		*f* 0.80 bij pikol van 3½ kelder *f* 12
Genever.	id	2 50		*f* 17 de kelder
Wijn.	p. fl.	3.00		60 de kist.
Koffij.	p. kattie.	0.60		25 de p.
Suiker.	id.	0.40	areen suiker.	*f* 0.16
Rietsuiker.	id.	1.00	weinig in gebruik.	*f* 30 de p.
Kalappa olij.	pr. fl	0.60	de ronde flesch.	*f* 0.25
Damar p. bakoel.	40 katti.	2.00		1.00
id. in 't klein.		4.00	dagelijksche verlichting.	
Tabak.	p. tiembel.	1.20		1½ kattie *f* 0.80 à 1.50.
Lepels.	p. pce.	0.05	chineesch porselein.	
Andere lepels of vorken niet te koop en zelden in gebruik.				
Padi van Way-apoe	28 kattie.	1.00	in 't groot bij Asbéna.	
Padi id.	1½ katti.	0.08	in 't klein bij Gantang.	
Kaijoepoetie olij.	p. fl	2.25		*f* 2.40 à 3.00
Ebbenhout.	p pik	3.00		*f* 3.00
Aardappels	p. p.	8.00		*f* 12 à 6.00
Kalk.	p. maat.	1.33		$\frac{1}{40}$ koijang *f* 45 d.k.
id. op Ambon te leveren 15 pCt. boven dien prijs.				
Ataps 6 vt.	100 pce	1.66	aan 't gouvt.	
Katoenen blaauw.	p. vaam.	4.00	fijn Europ. } worden op de plaats zwart geverfd	*f* 1.50
id id.	id.	3.00	grover	2.00
id. wit ⅝	32 el	12.00		12.00
id. id. ¾	40 el.	25.00		20.00
id. id.	p. vaam.	1.50		
Europ. chitsen.	p. pce.	30 00	mignonettes. 32 el.	
id. gingang.	id.	25.00		
Suman. sarongs.		35.00	de corge. 20 st.	
Beng. chits.	p. kabaai.	2 00	veel gedragen.	
B. bl. Salemporis.	p. pce.	10.00		
B. witte id. id.	id.	12.00		
Staafijzer.	p. pikol.	20.00		
Geborduurde vrouwen muilen.	p. pr.	5.00		
Katoenen doeken.	p. pce.	1.50	Europ.	

Algemeene prijs-courant van Kajélie in Februarij 1847.

ARTIKEL.	Hoeveelheid.	Prijs te Kajélie in gulden van 100 duiten.	AANMERKINGEN	Prijs te Ambon.
De recepis.	1	*f* 1.20	zeer gewild.	
Zilveren gulden.	1	1.50	id.	
De piaster.	1	4.00	zeer schaars.	
„ doublon.	1	65.00	nog schaarser.	
Willem stuk.	1	15.50	id.	
Compagnies geweren.	p. pce.	30.00		
Hagel en kogels.	p. pd. lood.	0.90	zij gieten zelf.	
Buskruid.	p. pd.	0.75		
Vischnetten (djaring).	p. pce.	200.00	voor 8 man.	
id. id.	id.	800.00	de aller grootsten.	*f* 800.00
id. Werpnet (djala).	id.	30.00	voor 1 man.	15.00
Vischlijnen.	id.	4.00	van 30 à 35 vaam.	
Een mata sagoe.		10.00	een groep boomen.	12.00
„ sagoeboom.	id.	2.00		
„ orembaai.		300.00	ladende 5 koyang.	200.00
id. id.		150.00	„ 1 „	30.00
„ séman praoe.		20.00	„ 7 pikol.	15.00
„ lepalepa praoe.		12.00	„ 5 „	
„ kaijoepoetieketel.	à 24 bakoel.	400.00	met toebehooren.	300.00
id. id.	à 10 bakoel.	200.00	id. [krijgen.	
Timmerloon.	p. dag.	0.50	grof werk en schaars te	1.20
Metselloon.	id.	0.40	id. id.	1.00
Smidsloon.	id.	0.60	id. nog schaarser.	1.00
Bladerplukkersloon.	p. maand.	6.00	à 60 bakoel 's maands.	
Houtkappersloon.	id.	8.00	15 pce. daags.	*f* 0.75 daags.
Sagoekloppersloon.			de helft van het product.	
Varensgezelsloon.		6.00	per reis.	8.00
Olijkokersloon.	id.	12.00		
id. id.	id.	6.00	een handlanger.	

Een huis (met 4 kamers), houten verband, deuren en vensters, id. omwanding gaba gaba, dak atap; wordt niet verkocht maar met de hulp van vrienden gebouwd, die daarvoor worden beloond met voeding onder den arbeid en daarna een feest. Komt te staan op *f* 200 te Ambon, *f* 300.

Een huis (atap).	1 vertrek.	*f* 50.00		*f* 50.00
Een ledikant met toebehooren.		80.00	bijna niet in gebruik.	
Een gewoon nachtleger.		10.00	eenige matjes en kussens	
Eene tafel.		6.00		8 00
Een stoel.		6.00		7.00
IJzeren kwalies.	p. stel.	12.00	5 pce. van diverse grootte.	
Eene kast of kist.		50.00	voor kleeding etc.	
Aarden potten.	p. pce.	0.30	een kooksel v. 5 katt. rijst.	
Kapmessen.	id.	1.00	parang.	0.50
Bijlen.	id.	2.00		
Bosl. messen.	p. dozijn.	4.00		*f* 150 de ton *f* 2¼ per dozijn.
Koperwerk.	p. kattie.	3.50		2.50
Borden.	p. dozijn.	2.40	gemeen chinesche.	1.50
id.	id.	4 50	Delftsch.	
id	id.	6.00	Engelsch.	3.00
Kommen.	id.	3.00	Chinesch	1.00
Drinkglazen.	id.	5.00	de gemeensten.	2.50
Beter glaswerk.			onbekend.	
Een christen huwelijk: bruiloft en kosten bij den burgerlijken stand.		100.00		
Het bruidstoilet.		25.00	gehuurd p. dag.	

berekend à *f* 2¼	. . . .		*f* 7357
p. m. 60 pikol *dingging* à *f* 20	. . . .		- 1200
p. m. 6 „ gedroogde of gezouten visch	. . -		80
		koper	*f* 8637.

behalve de resultaten van hunne vaart en handel op andere deelen van *Boeroe.*

Zeker zijn dit nog nietige cijfers, wanneer men ze met zaken van hooger aangelegenheid in verband brengt; doch vergelijkt men ze met het gering getal van 66 à 70 werkende mannen, die reeds in al de behoeften van woning, voedsel en huisraad voor ruim 200 zielen hebben voorzien, en die nog *f* 120 à *f* 125 door elkander per hoofd verdienen, om die tot kleeding en veraangenaming des levens te bezigen, dan kan men hunne nijverheid lofwaardig en hun' toestand gelukkig noemen.

Ik zal dit hoofdstuk besluiten met eene prijscourant van *Kajëlie*, die dienen kan om de nijverheid en de behoeften van Christenen en Mohammedanen nog verder na te gaan. (Zie de bijlagen).

ZESDE HOOFDSTUK.

Korte beschrijving der hoofdplaats Kajëlie. — De Mohammedanen aldaar en hunne nijverheid.

Het fort ligt slechts eenige passen van zee, bezuiden *Tandjong Karbou* en bezuidwesten *Batoe Moestika.* Eenige passen beoosten het fort, bij de uitwatering der *Waai Soewel*, begint de Mohammedaansche buurt *Loemaété;* daarop volgen die van *Hoekoemina*, *Palamata*, *Tomahoe*, *Foggi* en *Massarëté*, vormende te zamen eene enkele lange straat, welke door de mondingen der *Lislessé*, *Waai Moni* en *Makselta* wordt doorsneden- Aan het einde dier straat, is de kraal van 's Gouvernements tamme koebeesten. Eenige passen bewesten het fort, beginnen de Mohammedaansche buurten van *Lelialie* en van *Tagalisa*, — daarnaast die van *Maroelat* en van *Waij Sama*, — daarnaast die van *Kajëlie*, — daarachter die van *Licella;* — vormende alle te zamen twee evenwijdig-loopende hoofdstraten, met de mondingen der *Saskalwane*, *Wasalboeta*, *Waaigoena* en *Waaibara* doorsneden. Daarachter heeft men nog de *Salolo* en verscheiden andere riviertjes, totdat men aan de groote monding der *Waijapoe* komt. De afstand, van het uiteinde der oostelijkste tot het uit-

einde der westelijkste buurt, is ruim een half uur gaans. Eertijds had elke buurt haar eigen messidjit; na het verloop van eenige buurten, worden er thans maar zes of zeven messidjits onderhouden. Die menigvuldige riviertjes, op zulk een klein bestek, maken hèt oord des te moerassiger, dewijl het met de mondingen zeer ongunstig is gesteld: in het hart der Westmoesson zelfs, treden zij buiten de oevers, zoodra het slechts ééu' dag in het naburig gebergte regent; in de Oostmoesson staat in de straten veelal een voet water. Het onderhoud der bruggen en wegen vordert dus veel arbeid; kleine bootjes kunnen bij hoog water door die riviertjes tot in en achter de buurten komen, doch voor *Orembaai's* zijn zij onbruikbaar. Eenige passen bezuiden het fort, staat de Gouvernements-woning, een ouderwetsch gebouw, vrij vochtig en bedompt, en dat nog lang kan staan om de groote soliditeit van het geraamte, alhoewel de omwanding etc. vele reparatiën vordert. Achter dat gebouw begint, zoo als reeds gezegd is, de buurt der Christenen met eene goede steenen kerk van het jaar 1837, waarin alle zondagen ochtend- en avond-godsdienstoefening door den schoolmeester wordt gehouden, en om de 1½ à 2 jaren een predikant den kansel betreedt.

De behoefte aan eene markt en geregelde marktdagen schijnt men op deze hoofdplaats nog niet te hebben gevoeld; ik vermeen evenwel, dat het nuttig zou zijn er eene op te rigten; doch alsdan zullen er bepalingen op de hanengevechten noodig zijn, dewijl de inboorlingen tot dus ver vrij van dobbelzucht zijn gebleven, en de vreemden van *Makassar*, *Ternate* etc. daar veelal aan zijn overgegeven.

Van de monding der *Soewel* roeit men, bij stil weder, in anderhalf uur naar de monding *Waijapoe;* in 2 uur naar *Tandjong Karbou;* in een groot half uur naar *Batoe Moestika*, in een groot anderhalf uur naar de monding der *Walea;* in eenige minuten naar de heuvels aan den oosterrand der baai waar de kaijoepoetie-boomen groeijen. Wat de communicatie te water betreft, is deze plaats gelukkig gelegen.

Aan de landzijde, is ze naauw ingesloten door een bosch van mangi- en ander zwaar geboomte, waaronder menigvuldige groepen en zelfs geheele doessons sagoe worden gevonden. Dat bosch strekt zich uit, van digt bij den oosterrand der baai tot ver achter de monding der *Waijapoe*, of circa drie uren gaans van oost naar west; en van de Mohammedaansche buurten tot

aan den voet van den *Hanhoni*, een' der toppen van de heuvelrijen, die van den *Batoe-boea* afdalen, dat is p. m. een duitsche mijl van het noorden naar het zuiden. Het komt mij hoogst waarschijnlijk voor, dat de nabijheid van een zoo uitgestrekt bosch, met zoo vele buiten hare oevers tredende rivieren en moerassige sagoe-doessons, de hoofdoorzaak is van de veelvuldige koortsen, waarover te *Kajëlie* wordt geklaagd. Veel kan daaraan verbeterd worden door doelmatige wegkappingen en waterleidingen, doch, aangezien het eensdeels de middelen van het plaatselijke gezag te boven gaat om in dezen iets volledigs tot stand te brengen, en anderdeels de zaak, bij eventuele uitbreiding van het etablissement, als van het hoogste belang moet worden geacht, zoo vermeen ik dat, in dat geval, eene geschikte Commissie zou worden vereischt tot topographische opneming en daarop gebaseerde maatregelen van assainissement.

Het djatie-bosch, achter de Christenbuurt, bestaat thans uit weinig meer dan een lange laan van schoone regt-opgaande boomen.

De koekraal, hierboven vermeld, is bevolkt met hetzelfde ras, dat reeds door Valentijn hoog is geroemd: „60 à 70 schoone koebeesten, die hem (het Opperhoofd) melk en de keurlijkste boter, die men eten kan, uitleveren, alzoo die zeer stijf, bijzonder aangenaam van smaak en heel geel uit de natuur is. Het is waar dat hij daarvan nu en dan den landvoogd voorziet, doch daar schiet rijkelijk zooveel over, dat hij er zijn gebruik en nog wel wat meer van over heeft." Het schijnt alzoo dat de Indische kas er destijds nog minder bij profiteerde dan thans. Daar zijn nu 73 runderen, die in 1846 hebben opgeleverd 11 kalveren. Zij hebben een kwarto tot koewachter, die daarvoor *f* 4.13 koper 's maands geniet. Ingevolge van eene aanvraag om slagtvleesch voor *Banda*, heeft de vorige opziener in 1845 afgescheept 80 beesten. De tegenwoordige opziener heeft onlangs, op eene aanvraag om runderen ter voortteling op *Ceram*, verzonden zes koeijen en een' stier. Thans blijf nog over:

13	Stieren
33	Koeijen
16	Stierkalveren
11	Vaarzen.
73	p^{ce}.

Voorts dwalen nog achter het djattie-bosch een aantal gouvernements-runderen van hetzelfde ras in het wild, die, tot den tegenwoordigen opziener, buiten de verantwoording zijn gebleven; hoe of wanneer zij in de wildernis zijn geraakt, heb ik niet meer kunnen opsporen. Ze zijn in 1845 zoo goed mogelijk geteld door een' wachter, die digt bij hun gewone drinkplaats op een' boom was geposteerd, ten getale van 61; dus behalve de troepjes, die andere drinkplaatsen kunnen hebben. Bij besluit van den vorigen Gouverneur der *Molukkos* is de verkoop à *f* 50 koper per stuk van deze wilde runderen voor 's lands rekening toegestaan. Sedert 1845 zijn er vier verkocht. De opziener namelijk geeft permissie tot schieten, en dan zendt men een' jager uit, die zeker genoeg van zijn schot is om er geen vruchteloos aan te schieten, en die daarvoor met een stuk vleesch wordt beloond. Van frauduleuse jagt, door Christenen of Mohammedanen, is tot dusver nooit gehoord. Dewijl deze tamme en wilde runderen, (wier bekend getal nu reeds eene waarde van *f* 7000 uitmaakt), bij eventuele uitbreiding der zaken op *Boeroe*, welligt aan den landbouw dienstbaar kunnen worden, zou het niet overbodig zijn eene kleine som disponibel te stellen, en de noodige maatregelen te beramen, om de wilde provisioneel te temmen, en, naar bevind van zaken, met die te *Kajëlie* te vereenigen, of wel tot afzonderlijke kudden te vormen, nadat er een voldoend aantal stieren zou zijn gecastreerd of uitgevoerd, want hun tegenwoordig getal houdt de voortteling tegen. Onder de bannelingen op *Ambon* zijn lieden genoeg, die op *Java* of *Madura* met het temmen en verzorgen van runderen gemeenzaam geworden zijn, en in dat geval zou de verkoop, althans het schieten, dadelijk moeten worden gestaakt.

Gaan wij thans over tot de Mohammedaansche bevolking en hare nijverheid op de hoofdplaats *Kajëlie*. (Zie bijlage L^a^. B).

Toelichtingen op dezen staat.

Kolom A. *De Negri's.*

Bij dezen staat zijn de negri's of buurten opgebragt naar volgorde van plaats aan de baai, te beginnen aan de west-zijde.

Algemeene toestand der Mohammedaansche inboorlingen te Kajélie bij den aanvang van A°. 1847.

NEGRI OF BUURT.	REGENT.				BEVOLKING.					PRODUCTIEVE BEZITTINGEN.										WERKERS.							Halfoersche bevolking aan den regent ondergeschikt.
	Zijn Naam.	Zijn Titel.	Zijn aantal kwarto's.	Zijn aantal Anhoemlalin's.	Zielen.	Waarvan overheids-personen.	Waarvan priesters.	Waarvan werkende vrouwen.	Waarvan werkende mannen.	Geweren.	Djarings of groote vischnetten.	Djala's of werpnetten.	Njimoe of groote visch-lijnen.	Sagoeboomen.	Klapperboomen.	Tuinen.	Orembaai's of handelsvaartuigen 1 à 5 koijan.	Visschersbooten of kleiner bootjes.	Kaijoe-poetie-ketels.	Sagoekloppers.	Visschers.	Bladenplukkers.	Houthakkers.	Varensgezellen.	Ambachtslieden.	Gedeelte der bevolking, dat vele in stede van eene enkele bezigheid als middel van bestaan bij de hand heeft.	
a.	*b.*	*c.*	*d.*	*e.*	*f.*	*g.*	*h.*	*i.*	*k.*	*l.*	*m.*	*n.*	*o.*	*p.*	*q.*	*r.*	*s.*	*t.*	*u.*	*v.*	*w.*	*x.*	*ij.*	*z.*	*aa.*	*bb.*	*cc.*
Kajelie . .	Labe Wail.	Radja.	6	—	265	10	3	78	91	7	1	6	7	100,000	200	30	3	45	8 à 73	allen.	10	—	allen.	15	—	3/4	382
Licella . .	Soebaradja Hintiton.	Radja.	12	2	143	4	2	44	48	6	—	3	—	40,060	600	—	2	14	1 à 12	id.	3	—	3	3	—	3/4	1276
Waij Sama .	Mansoor Djamaloedin.	Orang kaija.	8	—	90	7	2	27	35	2	1	1	2	8000	150	4	—	11	—	id.	3	—	allen.	8	—	4/3	687
Maroelat .	Schat Lebe.	Pattie.	1	—	57	4	2	18	21	3	—	1	—	3000	100	—	—	7	2 à 18	id.	2	—	2	2	—	allen.	—
Tagalisa . .	Baofa Silipaham.	Radja.	4	—	101	3	2	30	34	6	—	1	—	5000	150	9	—	15	—	id.	1	—	allen.	3	—	allen.	130
Leliali . . .	Batjamaon Besi.	Radja.	3	—	117	6	2	33	43	8	—	1	—	1500	200	—	2	7	1 à 8	id.	3	—	6	4	—	2/3	40
Loema été .	Siwa Lima.	Sengadji.	3	—	84	6	2	25	26	2	—	2	5	8000	100	—	—	8	1 à 8	id.	6	allen.	4	5	—	2/3	98
Hoekoe Mina	Labado Beso gie.	Pattie.	1	—	169	4	2	53	50	4	—	10	9	2000	30	—	—	18	2 à 24	id.	25	2	—	allen.	—	allen.	—
Palamata .	Hoedjali Belato.	Orang kaija.	2	—	121	4	2	37	48	3	—	2	6	2000	120	—	—	14	—	id.	10	allen.	2	10	4 smeden	2/3	—
Tomahoe . .	* * *	Orang toea.	—	—	30	2	2	11	14	—	—	—	1	300	—	—	—	2	—	id.	1	id.	1	2	—	allen.	—
Foggie . . .	Latoe Baoe Soïl.	Pattie.	5	—	72	4	2	23	20	1	1	—	5	150	30	—	—	6	1 à 8	id.	5	id.	4	2	—	1/2	175
Massaréré .	Rachman Wail.	Orang kaija.	20	12	162	6	3	52	49	5	—	7	10	2000	120	8	2	10	1 à 13	id.	8	id.	1	1	—	3/4	691
			64	14	1411	60	25	436	479	47	3	34	45	171,950	1800	51	9	157	17à164	12 negri's —	77	5 negri's	3 negri's 23 man.	1 negrie 55 man.	4	—	—

NB. Zie verder omtrent den in- en uitvoer de bijlagen R en S.

De negris *Ilat* en *Bara*, die men nog op de lijst van VALENTIJN vindt aangeteekend als de 8e en 9e in rang, zijn sedert een aantal jaren, door het verloopen der bevolking, ontbonden en ingedeeld bij de negri *Kajélie*. De negri *Tomahoe*, op bedoelde lijst de 7e in rang, verwacht thans hetzelfde lot; zij bevat niet meer dan 30 zielen, en kan beschouwd worden als reeds werkelijk bij *Loemaété* te zijn ingedeeld, alhoewel zij nog een' eigen Orang-toea heeft.

Kolom B. *De Regenten.*

Zij stammen voor het grootste gedeelte af van de personen, die tijdens de deportatie in 1657 het gezag in handen hadden. LABÉ WAIL, van *Kajélie*, bezit veel invloed en schijnt mij toe een regtschapen en verstandig man te zijn; hoewel reeds in de 60 jaar, legt hij nog veel activiteit aan den dag. Bij eventuele uitbreiding der zaken op *Boeroe* zou hij daarom beschouwd kunnen worden als de persoon van het meeste gewigt, bovendien ook, omdat zijn Halfoersch grondgebied het belangrijkst is, en hij de eenigste Johoe is, die digt genoeg bij zijne Halfoeren woont om ze te kunnen beschermen en besturen.

SOEBA RADJA, van *Licella*, is oud en afgeleefd; hij is niet van verstand misdeeld, doch van alle regenten het stugste in het geven van inlichtingen omtrent zijn Halfoersch gebied.

RACHMAN WAIL, van *Massarété*, schuift amfioen, heeft weinig invloed of energie.

MANSOER DJAMALODIEN, van *Waij Sama*, en BAOE SOÏL, van *Foggi*, zijn jong en actief; zij zullen onder goede leiding bekwame Hoofden worden, alhoewel zij niet van stijfhoofdigheid zijn vrij te pleiten.

De overigen zijn allen ordelijke en gehoorzame lieden, van welke meer goeds dan kwaads valt te zeggen.

Kolom D. *Rangen.*

Men houdt den titel van Radja voor hooger dan alle overige; trouwens, de titels beduiden weinig, dewijl de functie en magt dezelfde is.

Kolom E, F. en C. *De kwarto's en de anhoemlalins.*

De Regenten ontvangen eene onbeduidende retributie van de handelspraauwen, die hunne Halfoersche domeinen bezoeken; naar de grootte der praauw, wordt hen van elke lading uitgekeerd een stuk lijnwaad (waard omstreeks *f* 10 koper) of wel een paar Sumanapsche kleedjes. Voor 't overige, zoo als in het derde hoofdstuk vermeld is, trekken zij geen ander loon voor hun bestuur dan den arbeid hunner Halfoersche kwarto 's en anhoemlalins; het is daarom van belang te weten, hoeveel elk hunner er heeft, en in welke verhouding dat getal staat tot hunne Halfoersche bevolking. Uit genoemde kolommen blijkt omtrent de kwarto's, dat er in 't geheel zijn 60 Halfoeren benevens nog vier Mohammedanen, welke laatsten kwarto dienst doen bij drie regenten, die geen Halfoeren onder hunne bevelen hebben.

Ten opzigte der anhoemlalin's blijkt dat alleen *Licella* en *Massarété* zich nog het regt voorbehouden van er jaarlijks te vorderen, namelijk 2 & 12 = 14, aan welke vordering echter niet geregeld wordt voldaan. Eene kolom zou hier nog vereischt worden voor het aantal anhoemlalin's, welke *Kajélie*, *Licella* en *Massarété* thans werkelijk bezitten, doch daaromtrent waren de antwoorden zoo moeijelijk te verkrijgen, dat ik er van af moest zien; en aangezien de regenten hunne anhoemlalin's laten wonen, waar zij verkiezen, en er nog nooit eenige contrôle op heeft bestaan, zoo was een direct onderzoek daaromtrent voor als nog niet mogelijk. Ik heb evenwel den opziener uitgenoodigd geene gelegenheid te laten voorbij gaan, om daaromtrent positieve inlichtingen te erlangen. Volgens voorloopige narigten, moet het totaal thans omstreeks 250 zielen bedragen.

Kolom F. *Aantal zielen.*

1411 zielen was het cijfer, voor den aanvang van 1846 officieel opgegeven (Bijlage L[a] O); ik geloof dat het als naauwkeurig kan worden beschouwd (althans voor het mannelijk geslacht), omdat de opziener DE FRETES de telling *in persoon* en bij hoofde heeft gedaan. Voor het loopende jaar was de telling, bij mijn vertrek, nog niet geschied, doch de zekerheid bestaat, dat er geene belangrijke verandering kan zijn. In 1824 bedroeg het cijfer, volgens missive van den Assist. Resident LANS, 1210 zielen; zoodat de Mohammedaansche bevolking, in 22 jaar, is

vermeerderd met 201 zielen, of slechts $16\frac{1}{2}\%$, in hetzelfde tijdvak, waarin de Christenen vermeerderden met $30\frac{1}{2}\%$. De oorzaak van het verschil ligt vermoedelijk in de mindere nijverheid der Mohammedanen.

Kolom G. *Overheidspersonen.*

Dit zijn de bobatto's, of Hoofden der Soä's, waarin elke negri is gesplitst. Ik heb hun aantal in deze kolom te zaamgetrokken, ter verduidelijking van de aaneenschakeling des gezags, — niet om dat getal in mindering van de werkbare en wezenlijk werkende mannen te brengen, want de bobatto's werken even goed als elk ander voor den kost.

Kolom H. *Priesters.*

Dezelfde aanmerking geldt den priesterstand.

Kolom I. *Werkende Vrouwen.*

De vrouwen zijn ijveriger dan de mannen. Al de uren welke zij op hare huiselijke bezigheden kunnen uitsparen, besteden zij ter vermeerdering van inkomsten, door bereiding en verkoop van sagoe-brood, van visch, van serie, door inzameling en verkoop van schelpvisch, het plukken van kaijoe-poetie-bladeren, enz. enz.; niets, wat maar eenigzins met hare sexe en krachten is overeen te brengen, is haar te groot of te klein; velen verdienen 60 duiten daags met de schelpvisch alleen.

Kolom K. *Werkende of weerbare mannen.*

De aard hunner werkzaamheden zal in kolom V en de volgende worden behandeld. Het cijfer van

gende worden behandeld. Het cijfer van	479	
vermeerderd met de jongelingen en knaapjes	263	
geeft voor het mannelijk geslacht een totaal van		742
Het cijfer der vrouwen,	436	
vermeerderd met de huwbare dochters en meisjes,	233	
geeft voor het vrouwelijk geslacht een totaal van		669
zoodat het aantal mannen dat der vrouwen overtreft		73

of nagenoeg 5%; bij de Christenen bedraagt datzelfde verschil 15%.

Tijdens den Adsist. Resident LANS bedroeg het aantal weerbare mannen 279, zoodat het zou zijn vermeerderd met 200 of ruim 60% in hetzelfde tijdvak, gedurende hetwelk de geheele bevolking, waarvan die weerbare mannen een onderdeel uitmaken, slechts is vermeerderd met 16%: ik geef de cijfers op, zoo als zij aan de officiele stukken van 1824 ontleend en 1846 zijn afgeleid, doch ik ken het eiland te kort om dit opmerkelijk verschijnsel te verklaren of te beoordeelen.

Kolom L. *Geweren.*

47 Stuks, en, zoo als doorgaans bij den Inlander, voor het grootste deel onbekwaam. Bij den Mohammedaan is het geweer eer een voorwerp van weelde, omdat hij er op verre na dat winstgevende gebruik niet van maakt als zijn Christen-nabuur.

Kolom K. *Sagoe-boomen.*

Onder de punten van statistiek onderzoek, die met de tegenwoordige welvaart en toekomstige uitbreiding op *Boeroe* in verband staan, is de sagoe een der belangrijkste: men moge rijstbouw en andere kultures invoeren of niet, de sagoe blijft voor den inboorling het hoofdvoedsel, zoodat de hoeveelheid der boomen en de som arbeids, tot inzameling van het meel, in het naauwste verband staan, niet alleen met de vermeerdering, waarvoor de bevolking vatbaar is, maar ook met hare belastbaarheid in geld, product of handenarbeid.

Wij hebben in het vorig hoofdstuk gezien, dat de Mohammedaan meer sagoe verbruikt dan de Christen. Stellen wij zulks op 3 pond daags per ziel, dan geeft de toman voedsel voor 8 dagen, en 46 toman zijn voldoende voor een jaar. Wij hebben gezien dat de gemiddelde opbrengst per boom is 30 toman; doch om met de ruimste cijfers te beginnen, zullen wij aannemen dat voor die 46 toman worden gevorderd 2 volwassen sagoe-boomen. Wij hebben eindelijk gezien dat 2 man een' boom bewerken in 8 dagen. Uit een en ander blijkt: dat gedurende één jaar, voor de voeding van één' persoon, worden vereischt twee volwassen boomen, en 32 dagen arbeid van één' man. Voor de voeding eener bevolking van 1411 Mohammedaansche

inboorlingen en 77 vreemdelingen (Chinezen, Macassaren en Mistiken, die niet tot de burgerij worden gerekend), zegge p. m. 1500 zielen, — worden alzoo 's jaars gevorderd: 3000 velbare sagoe-boomen, en 48000 werkdagen, van 1 man, of (het geheele jaar berekend op 300 werkdagen) *van 160 man gedurende het jaar.*

Vervolgen wij thans de berekening met naauwe, hoewel nog aanneembare, cijfers. Stellen wij de consumptie van den Mohammedaan gelijk met die van den Christen, op 2 pond, de toman op 25 pond, den boom op 30 toman en den arbeid op 10 dagen voor 19 toman, — dan consumeren die 1500 zielen 's jaar 43,800 toman, het product van 1460 boomen en 23052 mans werkdagen of (à 300) den arbeid van 77 man.

Nemen wij nu van de beide uitersten,

als:	3000	boomen	en	48000	werkdagen
en	1460	„	„	23052	„
	4460	boomen	en	35526	werkdagen,
den middelterm	2230	boomen	en	35526	dagen,

dan is er vrij groote zekerheid, dat in het hoofdvoedsel der bedoelde 1500 zielen is te voorzien met 2300 boomen, en 120 man, werkende 300 dagen 's jaars.

Het erkende cijfer der werkbare mannen bedraagt, volgens kolom K. 479 en dat van de sagoe-boomen, volgens kolom P. 171,950. Het ruim verschot van beschikbare handen behoeft dus geen betoog, doch het is noodzakelijk te verifieren: a) het cijfer der boomen, b) de verhouding van het aantal jaarlijks rijp wordende boomen tot het geheel. Omtrent deze twee belangrijke punten kan ik, tot mijn leedwezen, geen voldoende opheldering geven, omdat ik te kort in de *Mollukkos* was, en niemand heb aangetroffen, die de zaak had bestudeerd. Men gelieve zich dus te vergenoegen met de cijfers van kolom P, mij door de respectieve Hoofden opgegeven naar hun beste gissingen, die vermoedelijk wel het minst mogelijk zijn, en wat de verhouding der velbare tot nog niet velbare boomen betreft, onderwerp ik de volgende gissingen aan verlichter oordeel. De boom heeft 20 jaar noodig om tot volle rijpheid te komen; als alle planten, die voor boom worden geteld, mogten slagen, dan zou er jaarlijks zijn te vellen $\frac{1}{20}$ van het geheel; stelt men, dat de helft mislukt, dan zou men kunnen rekenen,

dat van al die planten jaarlijks het 40e gedeelte voor de velling rijp is; en dit zou geven op 171950 boomen van allen ouderdom 4300 velbare boomen 's jaars. Het zal veel tijd en moeite kosten, wanneer men hieromtrent zekerheid gaat zoeken, want omtrent de opbrengst der matta's weet men slechts weinig, en omtrent de *mogelijke* opbrengst der doesson's is, zelfs door de daarbij betrokkene Hoofden, nooit eene berekening gemaakt: die honger heeft, gaat kloppen en treft meer boomen dan hij noodig heeft, zoo als ten duidelijkste blijkt uit de vele boomen die men ongeveld laat sterven. (Zie verder Bijlage La T.)

Kolom Q. *Klapperboomen.*

Zij zijn te *Kajëlie* tamelijk vruchtbaar, doch de consumptie op de plaats is te groot om uit te voeren of veel olie te maken: ook staat de prijs der olie 60 duiten per ronde flesch.

Kolom. R. *Tuinen.*

Deze hebben weinig te beteekenen, zij zijn door elkander niet grooter dan 100 □ roeden, en daarop worden ter naauwernood groenten, aard- en boomvruchten gewonnen om in de consumptie te voorzien. De zeden zijn nog zeer weinig tot landbouw gestemd.

Kolom S. *Orembaai's.*

Het onbeduidend getal van orembaai's, te zamen metende 4 koïjang, steekt droevig af bij de 5 corra corras met 600 opvarenden, welke de O. I. C. van *Boeroe* (met *Ablaw*) voor de honghi vloot vorderde. Voor de tegenwoordige behoeften zijn die 9 orembaai's ter naauwernood voldoende, er zullen dus, bij eventuele uitbreiding der zaken, in tijds maatregelen genomen moeten worden om den aankoop of liever den aanbouw voort- en ondersteuning bij te zetten.

Kolom T. *Visscherbooten en hulkjes.*

Ook het aantal van deze is nu reeds beneden de behoeften. (Zie verder Bijlage La P).

Kolom U. *Kaijoepoetie-ketels.*

Dertien Mohammedanen zijn in het bezit van 17 ketels, metende te zamen 164 bakoels. Zij stoken door elkander slechts 90 dagen 's jaars, verbruiken alzoo 14760 bakoels bladeren, waartoe benoodigd zijn 7380 halve één-mans werkdagen en 22950 stuks brandhout, waartoe gevorderd worden 1530 één-mans werkdagen; zij produceren daarmede p. m. 2270 flesschen zuivere kaijoepoetie-olie of eene waarde van *f* 5017 koper.

Kolom V. *Sagoe-kloppers.*

Dewijl ieder inboorling het regt heeft in de doesson zijner negri te gaan kloppen en de meeste negris doessons bezitten, zoo komen er weinig Mohammedanen in de noodzakelijkheid van den boom eens anderen, voor halve rekening, te gaan bewerken, en is een ieder verpligt dien arbeid voor zijn eigen huisgezin te gaan verrigten: van daar dat alle Mohammedanen tijdelijk sagoe-kloppers zijn en maar een enkele als sagoe-klopper van beroep kan worden aangemerkt.

Kolom W. *Visschers.*

Reeds gedeeltelijk toegelicht bij kolom *m*, *n* en *o*. Hier zij alleen bijgevoegd dat de vangst wordt verdeeld: b. v. van een bootje met twee opvarende $\frac{1}{3}$ voor den eigenaar der boot en netten, $\frac{1}{3}$ voor den netwerper of visscher, $\frac{1}{3}$ voor den roeijer. Wanneer de verkoop der vangst van een' dag uitlevert 40 à 50 duiten per hoofd, rekent men zulks voor eene gewone vangst. Wat de werkdagen betreft, zou men kunnen rekenen 20 man daags of 300 's jaars.

Kolom X. *Bladerenplukkers.*

Deze geeft slechts 2 bladerenplukkers van beroep en 5 negris, waarvan de geheele bevolking deel neemt aan die pluk, naarmate deze of gene omstandigheid haar daartoe noopt of er van terughoudt; het is dus niet na te gaan, wat elke negri verdient. Voldoende zij het, dat 's jaars op de plaats worden verstookt p. m. 44280 bakoel, waarvoor betaald wordt (of moet

worden betaald, want onder de Mohammedanen is de zuivere toetelling van geld minder zeker), *f* 4280 koper, — dat daarvoor de arbeid wordt verstrekt van 22140 halve één-mans werkdagen, en dat eenige behoeftige Christenen voor een gering gedeelte in dien arbeid en winst deelen.

Kolom Y. *Houthakkers.*

23 Mohammedanen maken daarvan hunne hoofdbezigheid, en 3 negris nemen deel in dien arbeid, naar omstandigheden als boven. Voor 15 ketels à 180 dagen wordt vereischt 2500
en voor 17 ketels à 90 dagen 1530
4030

vrachten hout, van 15 p[ce] per vracht. Worden de 30 vrachten berekend à *f* 8, zoo verdienen de houthakkers daaraan gezamenlijk *f* 1075 k. en het aantal werkdagen bedraagt 4030.

Kolom Z. *Varensgezellen.*

Ongeveer 100 man zijn gewoon hunne diensten op de orembaais te verhuren, zoo dikwerf die gevraagd worden, doch het gering aantal vaartuigen, die bovendien soms maanden lang stil liggen, maakt dat dit bedrijf tot dusver weinig winst onder de bevolking geeft. Men zou kunnen rekenen dat de 9 orembaais vorderen 100 man, en op zee zijn 60 dagen 's jaars of 6000 werkdagen.

Kolom AA. *Ambachtslieden.*

4 gebrekkige smeden met zeer gebrekkige werktuigen kunnen weinig tot de welvaart bijbrengen: het is duidelijk dat voor dit en andere even onontbeerlijke handwerken voorziening van hooger hand gevorderd wordt.

Kolom BB. *Totale arbeid.*

Zoo als men ziet heeft verre weg het grootste gedeelte der bevolking geene geregelde altoos voortdurende bezigheden. Zij leeft, wat het hoofdvoedsel betreft, van eenige dagen handenarbeids in de doessons, en, wat hare verdere consumptiën be-

treft, als het ware bij den dag, van het werk dat elke dag op mag leveren. Daaronder behoort onder andere eene kleine leverancie van kalk aan het Gouvernement. Deze wordt gebrand uit klipsteen, en men rekent ongeveer 30 werkdagen per maat van $\frac{1}{40}$ koijang, waarvoor betaald wordt ƒ 1.33. Wijl de aflevering op *Ambon* geschiedt en met die van *Amblauw* door elkander loopt, is het niet wel mogelijk op te geven voor hoeveel *Boeroe* daarin deelt. Stellen wij slechts 100 maten, dan absorbeert de kalk, op de gebrekkige wijze zoo als die thans wordt bereid, 3000 werkdagen.

De hoofdzakelijke arbeid der Mohammed. bevolking bedraagt dus:

Voor de sagoe	35526	één-mans	werkdagen;
Voor de kaijoe-poetie-bladeren 22140/2 of	11070	„	„
Voor het brandhout der ketels	4030	„	„
Voor de visscherij	7300	„	„
Voor de vaart	6000	„	„
Voor de kalk	3000	„	„
	66,926	één-mans	werkdagen.

479, of na aftrek van den minderen arbeid der overheidspersonen, priesters, zeer oude of gebrekkige lieden, 400 werkende mannen, 365 dagen, geven	146000	werkdagen.
Rest	79074	id.

Uit dit overzigt volgt 1e dat de Mohammedaansche bevolking eene redelijke welvaart geniet, doch minder dan die der Christenen; 2e dat, bij eventuele uitbreiding der zaken, waarschijnlijk gerekend kan worden op den arbeid van 200 à 250 man, gedurende 300 dagen 's jaars, voor zoodanige cultures of werkzaamheden als het Gouvernement ter bevordering der nijverheid zou noodig achten.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Het littoraal der baai en binnenlanden van Kajélie.

De Noordoosthoek des eilands ligt tusschen de straat van *Manipa* en de Kajelische baai. Door die landstreek stroomt de

Waléa, een riviertje van 30 à 40 voet breedte, met vrij gelijke bedding, en 1 à $1\frac{1}{2}$ voet water in de west-moesson; de oevers zijn 2 a 3 voet hoog, — de monding ligt bij de rots van *Kramat* en is door de branding ontoegankelijk gemaakt. Eene heerlijke vlakte van ongeveer 6 □ palen breidt zich uit langs deze rivier, en voornamelijk langs den linker oever. Het oord is onbewoond en onbebouwd, men vindt er slechts eenige hutjes tot rustplaatst voor de Christenen die hier jagt maken op de herten. Het terrein is bedekt met hooge vette alang-alang, waar tusschen hier en daar een kaijoe-poetie- of andere hoogstammige boom is opgeschoten; en ginds en herwaarts wordt het met kleine boschjes doorsneden.. Van de naburige heuvels beschouwd, heeft deze vlakte een zeer schoon aanzien. De aardsoort is tot op 1 voet diepte zwartachtig, vet en los, daaronder iets lichter van kleur; op $2\frac{1}{2}$ a 3 voet diepte, stuit men op keisteenen. De loop en de oevers der *Waléa* laten eene ruime aftapping toe, dan zelfs, wanneer de waterstand op het laagst is, zooals in de westmoesson. Mogt nu de invoering van den natten rijstbouw noodig geacht worden, dan zouden deze bestroombare vlakten daartoe eene uitgestrektheid aanbieden van ongeveer 1500 bouws, en een' zamenloop van de meest gunstige omstandigheden, namelijk: 1e de nabijheid der hoofdplaats, welke slechts een paar mijl varens van de monding der *Waléa* ligt, terwijl men met een' landweg van 1 mijl in het midden der vlakte zou zijn, waaruit zou voortvloeijen een groot gemak voor de landbouwers, wanneer die uit de Mohammedaansche buurten worden getrokken, en een snel, goedkoop en gemakkelijk vervoer van het product; 2e de voortreffelijkheid der aardsoort; 3e eene gezondere luchtstreek dan de Kajélische, omdat de vlakten van *Waléa* noch van groote sagoebosschen, noch van moerassen zijn omringd. Wil men dit oord niet voor rijstkultuur bestemmen, dan blijft het dezelfde voordeelen behouden voor den tabak. Katoen zou, uithoofde van de aardsoort, en koffij, uithoofde van de nabijheid der zee, minder zijn aan te raden.

Aan de noordwestzijde der Kajélische baai, niet ver van *Tandjong Karbou*, heeft men een heuvelachtig en golvend terrein, *Namléa* genaamd; de aardsoort is mager en geelachtig, er is geen stroomend water; de uitgestrektheid bedraagt ongeveer vier palen in de lengte en één in de breedte. Het beste gebruik zou daarvoor denkelijk zijn de aanplanting van katoen.

Bezuiden *Namléa* is nog eene kleine vlakte, aan de oevers der *Waiboi*; de uitgestrektheid bedraagt slechts een paar honderd roeden in de lengte en ongeveer 400 roeden in de breedte, zegge omstreeks 150 bouws. De aardsoort is vet en zwartachtig tot op 2 voet diepte, dus geschikt voor tabak, nopal of suikerriet; doch dit laatste zal om de kleine uitgestrektheid wel niet in aanmerking komen.

Daar bewesten ligt, aan de *Waai Saléko*, eene schoone vlakte, *Léba* genaamd. Zij heeft eene lengte van 3, op eene breedte insgelijks van 3 palen, is omringd van zwaar bosch, en bewassen met hooge alang-alang, waartusschen hier en daar een pisang-tuintje van eenige roeden wordt gevonden. De aardsoort is vet, los en donker-graauw tot op een voet diepte, daaronder dezelfde aardsoort, doch meer geelachtig en vermengd met zand. De *Saléko* is wat te diep, om te worden afgetapt, digter bij het gebergte zou zulks welligt mogelijk zijn. In deze heerlijke vlakte kan men planten wat men verkiest: tabak, suikerriet, nopal, en, nabij het gebergte, aardappelen, uijen, enz.

Uit dit een en ander volgt: dat rondom de baai en op korten afstand van de hoofdplaats reeds veel meer voortreffelijke gronden zijn, dan de Mohammedaansche bevolking, al werd zij ook met die van *Amblauw* vermeerderd, voor uit te voeren cultures kan bezigen.

Gaan wij thans over tot de binnenlanden aan de *Waijapoe* en tot de Halfoeren, die daar verspreid liggen. Als men deze rivier bij hare monding begint op te roeijen, ontwaart men aan beide zijden niets dan moeras-geboomte op overstroomd terrein, of liever grond, welke nog in aanwas is, zoodat er nog geene wezenlijke oevers bestaan. Het water is daar diep, niet snel vlietend en zeer troebel; deze modderkleur heeft de *Waijapoe* gemeen met de *Wamala* ter zuidkust, doch onderscheidt haar verder van alle andere rivieren van *Boeroe.*

Na een uur roeijens verkrijgen de oevers de noodige vastheid, en moeras-geboomte wordt door ander zwaar bosch vervangen; een klein uur hooger op ziet men hier en daar een groepje pisang en kalapa's, de overblijfselen van tijdelijke kebons of kleine akkertjes, welke de in den landbouw nog zoo wispelturige inboorling om even wisselvallige redenen verlaat of betrekt. Omstreeks drie uur van de monding, verheffen de oevers zich drie à vier voet boven den stroom, zoo als die is in de

west-mousson bij tamelijk droog weder; zij dragen echter de duidelijke sporen van de aanmerkelijke rijzing des waters bij gewone regens, en van het onstuimig geweld, waarmede het in de oost-mousson komt afstroomen, en op vele plaatsen eenige honderd roeden buiten die oevers treedt. Te dezer hoogte wordt de hoofdstrekking van het bosch reeds hier en daar afgebroken door opene vlakten van eenige vierkante palen; de eerste derzelve draagt den naam van *Arnoto*, en ligt aan den linkeroever der *Waijapoe*, doch is te hoog voor kunstmatige irrigatie; de aardsoort is daar uitnemend schoon. Weder een uur roeijens hooger op, treft men aan den regteroever de veel uitgestrekter vlakte van *Hetlima*, welke hier en daar met klein boschaadje is doorsneden, en voor 't overige bedekt is met frissche krachtige alang-alang, waartusschen de koenir-plant evenwel nog welig opschiet. De aardsoort is daar, tot op 2 voet diepte, donkergrijs, bijzonder vet, zonder klei, doch vermengd met zand. De oever is, bij de vlakte van *Hetlima*, ongeveer 5 voet hoog, en de steilte toont, hoe zij gedurig door de zwelling der rivier wordt afgezaagd. Langs tallooze bogten nog een uur of drie oproeijende, bereikt men eene kleine Halfoersche ladang, *Walalmata* genaamd: daar is de oever bijna 8 voet hoog en het land geheel vlak, doch met zooveel boschaadje doorsneden, dat er weinig open terrein overblijft. Ook hier bevond ik de aardsoort, tot op 2 voet diepte, donker-grijs, zeer vet en vermengd met eenig zand; en de bewoner der ladang verzekerde mij, dat die aardsoort tot op 4 voet onveranderd bleef, van hetwelk hij zich dikwijls, bij gelegenheid van begrafenissen, had overtuigd. Nog vier uur door soortgelijke landstreek met steeds rijzende oevers opgeroeid zijnde, bereikt men, aan den regteroever, eindelijk *Rorenzo*, het verblijf van den Regent, wanneer hij zijne Halfoersche stammen komt bezoeken (*). Het geheele verblijf bestaat uit eene woning met eenige bijgebouwtjes en een nachtverblijf voor vreemdelingen. Het oord is omgeven van zware bosschen, waartusschen hier en daar eenig open terrein wordt

(*) Eene geregelde opneming van de monding der *Waijapoe* tot aan *Rorenzo* zou wenschelijk zijn, doch is nog niet geschied. Omtrent dien afstand, welke p. m. 2 mijl in regte lijn moet bedragen, zal ik slechts noteren, dat wij hem hebben afgelegd in 11 uur, in eene snel varende orembaai met 12 scheppers, welke van die 11 uur er negen onafgebroken hebben doorgeschept.

NB. Deze noot was van April; de bedoelde opneming heeft plaats gehad in Junij, — de afstand in de regte lijn van de monding tot *Rorenzo* 1¾ en tot *Wahirie* 2¾ mijl.

gevonden. De aardsoort is even gunstig bevonden als te *Walalmata* en blijft zulks tot eene diepte van 3 voet.

Een uur roeijens boven *Rorenzo* bereikt men bij den linkeroever het Halfoersche gehucht *Wasoehan*, bestaande uit een twaalftal woningen, waarin huisgezinnen, uit drie verschillende fenna's, zijn gevestigd. De mannen loopen, op de tjidako na, meestal geheel naakt, — slechts de Matléa's of Parwies dragen eenige kleeding. De vrouwen daarentegen dragen sarongs en badjoe's, even als aan strand; en de verregaande onreinheid dezer kleeding toont aan, dat dezelve zeer spoedig moet verslijten; zoowel mannen als vrouwen zijn onbegrijpelijk schuw, en nemen, op de nadering van den Europeër, met pak en zak de vlugt, wanneer zij niet door hunne Hoofden krachtdadig worden tegengehouden. De huizen zijn tamelijk goed zamengesteld uit een houten verband, met omwanding van gaba-gaba en een dak van atap. Het huisraad is hoogst ellendig. Er zijn ook eenige pieken en elgen voor de varkensjagt, doch geene vuurwapenen. Het gehucht ligt aan den zuidelijken rand van een zwaar bosch: daar bewesten begint de uitgestrekte vlakte van *Baman*. Nabij *Wasoehan* is de aardsoort dezer vlakte dezelfde, als die van *Wallatata* en *Rorenzo*, doch eenigzins meer vermengd met zand.

Een goede mijl westwaarts van *Wasoehan* ligt het gehucht *Wagapa*, de woonplaats van den *Matléa* der fenna *Baman*; de weg derwaarts leidt door geheel open en vlak terrein, en, waar men ook graaft, men vindt overal dezelfde heerlijke aardsoort, als te *Wasoehan*, — ook dragen de boomen, struiken en alang de blijken van den rijkdom des gronds. Het gehucht bestaat uit 5 huisgezinnen; de woningen zijn van buiten en van binnen even armoedig, als die te *Wasoehan*, en de menschen daar ingelijks even schuw en onzindelijk. Van dit gehucht heeft men het beste gezigt op de uitgestrekte vlakte, welke wij, naar den naam der fenna, de *vlakte van Baman* zullen noemen. Dezelve ligt ingesloten tusschen twee boogvormige bergketenen. De eerste begint een paar mijl bewesten het gehucht, en heeft eene lagere vertakking, welke dat gehucht ten noorden voorbijgaat en op het *bergje Wasoehan* toeloopt, terwijl de hoofdstrekking met hooge toppen, die achter de bedoelde vertakking uitsteken, toeloopt op den *berg Wagapa* (bezuiden *Léliali*) en van daar zich oostwaarts, met steeds afnemende toppen, tot *Tandjong Karbou* verlengt. Van de tweede keten is te *Baman* het begin

niet te zien; men ontwaart slechts hooge blaauwe toppen, het begin van de eerste keten; van daar loopt zij ver bezuiden *Baman* rond, om zich te vereenigen met het oosterlijk kustgebergte, waarvan de *Batoe boea* het culminante punt uitmaakt.

De *Waijapoe* (die niet ontspringt uit het westerdeel des eilands, maar bepaaldelijk uit het zuider-gebergte, van welks tegenovergestelde helling de *Wamala* naar *Masarété* vloeit), dringt in deze vlakte van de zuidwestzijde, en doorslingert dezelve in tallooze bogten tot *Rorenzo*, van waar wij haren verderen loop reeds hebben beschreven. Zij is, bij gunstige waterstand, nog bevaarbaar, tot *Watemoen*, dat is bijna een dag roeijens boven *Rorenzo*, doch op dat traject heeft men dikwijls rotsbrokken, ondiepten en afdrijvende boomstammen te ontwijken. Bij het krieken van den morgen, van *Watemoen* afzakkende, zou men, onafgebroken doorscheppende, des avonds de monding van de baai kunnen bereiken.

De juiste uitgebreidheid dezer schoone vlakten kan eerst, na behoorlijk topographisch onderzoek, worden geconstateerd. Zeker is het intusschen, dat het *open* en *gelijk* terrein met *vetten bodem* zich niet tot eenige vierkante palen bepaalt, maar verscheidene geogr. kwadraat-mijlen bedraagt, en dat alzoo voor de vele cultures, welke zulke gronden vorderen, hier bouws bij tien-duizend-tallen voorhanden zijn. Belangrijke voordeelen gaan daarmede gepaard. Dit open en hoog terrein is, volgens getuigenis der bewoners, oneindig gezonder dan de kust; deszelfs effene gedaante is volmaakt geschikt om in alle rigtingen te worden doorsneden met karrewegen, welke zonder veel moeite zijn aan te leggen en te onderhouden, en alle kunnen leiden naar dezen of genen oever der *Waijapoe*, om alzoo een spoedig en onkostbaar transport te verzekeren; de nabijheid van eenige uitgestrekte sagoe-bosschen ten oosten verzekert den werkman het hoofdvoedsel tegen den laagst mogelijken prijs; de overvloed van ander geboomte verzekert den ondernemer al de brandstof en keur van timmerhout voor zijn etablissement, tegen geene andere kosten dan die van kappen en aanvoeren. Ware hier eene talrijke bevolking, dan zou men voor agricole ondernemingen op groote schaal geen gunstiger landstreek kunnen wenschen. De landstreek bewesten de eerste en tweede bergketen hierboven bedoeld, bestaat, volgens de verzekering der inboorlingen, uit woest en onbewoonbaar gebergte, en wordt door hen nimmer bezocht. Bewesten de 2°

bergketen nadert men het meer van *Wako holo* aan den voet van den *Siël.*

Aan de oostzijde worden de vlakten van *Baman* begrensd door digte en zeer hooge bosschen, met uitgestrekte sagoedoessons. Van het gehucht *Wagapa*, $\frac{1}{4}$ mijl noordoost optrekkende, stuit men tegen eene hoogte van c^a^. 30 voet; daarboven vindt men een open plateau van ongeveer een paal in het vierkant: deze plek draagt den naam van *tanah Ternate.* Daar wast, in plaats van welige alang-alang, slechts eene magere spigtige grassoort, met vele kale plekken daartusschen; de aardsoort is daar droog en roodachtig-zwart, tot op $\frac{1}{4}$ voet diepte, daaronder okerkleurig tot op eene aanmerkelijke diepte en tamelijk los. Van dit plateau westwaarts gaande, komt men in een uitgestrekt digt en moerassig sagoe-bosch, en vervolgens aan het gehucht *Goefoet fohim*, de woonplaats van den *Mattléa* der fenna *Dafa.* Dit gehucht bestaat uit een twaalftal daken, waaronder zeven huisgezinnen wonen. Van *Goefoet fohim* loopt de weg weder door zwaar bosch, dat met eenige opene plekken worpt afgewisseld. Ook deze streek is gezegend met de rijkste aardsoorten, zoo als de krachtige groei harer boomen duidelijk aantoont.

Beschouwen wij thans de landstreek achter den regteroever der *Waijapoe.* Een mijl bezuidoosten *Rorenzo* bereikt men de opene vlakte van *Siemlou*, welke verscheidene palen in omtrek heeft en voor het meerendeel is begroeid met hooge alang-alang, waartusschen echter groote plekken gras worden aangetroffen. Tot op $\frac{1}{4}$ voet diepte bestaat daar de grond uit plantaarde; daaronder is de aardsoort geelachtig-graauw vet, zeer los en vermengd met veel fijn zand; op $2\frac{1}{2}$ à 3 voet diepte, wordt die grond zoo vochtig, dat men dieper gravende denkelijk spoedig water zou vinden. Achter deze vlakte komt men aan het gehucht *Basalalé* aan de *Waai Lo.* Dit riviertje heeft eene breedte van c^a^ 20 voet, en oevers welke in de westmousson 5 à 6 voet hooger zijn dan de stroom, doch welke in de oost-mousson geheel onderloopen. Het gehucht bestaat uit een vijftal huisgezinnen; de aardsoort is nog milder dan die van *Seimlou.*

Oostwaarts van *Basalalé* loopt de weg door een sagoe-bosch aan den regter oever der *Waai Lo;* het is reeds van den tijd van Jaffer Wail in geregelde exploitatie, doch blijft onuitputtelijk; de sagoe-boomen staan zoo digt op elkander, dat men niet meer dan twintig schreden in het rond kan zien. Daarna

krijgen de kajoe-bapa's en andere hoogstammige boomen de meerderheid, en vormen weldra een digt bosch van het hoogste en schoonste hout. Een middelbare kaijoe-bapa heeft, van den grond tot aan de hoofdtakken, meer dan 100 voet lengte en is zeer geschikt voor scheepsmasten, de stam is meestal loodregt. Na een marsch van twee uur bereikt men eindelijk eene opene plek van eenige honderd roeden in omtrek; daar staat het gehucht *Walalboté*, de verblijfplaats van den tegenwoordigen *Matléa* der fenna *Kafan*, wiens vader dit oord had verlaten, om nog dieper in de wildernis te gaan wonen. Eene groote menigte kalappa's, pisangs en andere vruchtboomen zijn van die vroegere bewoning overgebleven, en maken nu een wezenlijken rijkdom uit. De aardsoort is daar dezelfde als de vlakte van *Siemlou*; het terrein is ook niet moerassig, zooals in de doesson bij *Basalalé*; — desniettemin vindt men, volgens verklaring der bewoners van *Wallaboté*, daar water op 3½ à 4 voet diepte. Het gehucht bestaat uit een tiental huisjes, met goed houten verband en omwandingen van boomschors.

Van *Wallaboté* leidt de weg oostwaarts, met onophoudelijke bogten, naar *Krip Soöel*, zoodat men vier uur voor dien marsch noodig heeft, hoewel de afstand, in regte lijn, weinig meer dan een mijl zijn kan. *Krip Soöel* bestaat uit twee huizen en eenige bijgebouwtjes, bewoond door drie gezinnen, welke het eenige gehucht en dus de geheele fenna van *Wieriet* uitmaken, weshalve het gehucht zelf veelal *Wieriet* genoemd wordt. Bij het gehucht *Krip Soöel* is een watertje van denzelfden naam, namelijk een spruit, welke zich van de *Waijlata* scheidt, en er zich later weder mede vereenigt. De aardsoort bestaat uit ¼ voet humus, en daaronder vetten donkeren zandgrond, tot op 3 voet diepte. Op eene straal van 50 schreden, is het gehucht omringd van welige bamboe en hoogstammig geboomte; andere gewassen zijn daar schaars.

Van *Krip Soöel* loopt de weg weder door een uitgestrekt en digt woud, in noordwestelijke rigting, naar *Alolon*. Het terrein is zeer moerassig in de sagoe-doessons, doch tamelijk droog, dáár waar hoogstammige boomen de meerderheid hebben. Alhoewel de Europeër, of de zwaar bevrachte Halfoer, dezen weg in vier, en de onbevrachte Halfoer in 2½ uur aflegt, kan de afstand, in regte lijn, weinig meer bedragen dan een duitsche mijl. *Alolon* is eertijds bewoond geweest; nu staat er niets meer dan eene enkele hut, tot nachtverblijf van reizigers en

sagoe-kloppers. Zij ligt in eene volstrekte wildernis en aan den rand van een diepen modderpoel. Van *Alolon* leidt de weg door digt sagoe-bosch; na een uur gaans in noordelijke rigting, stuit men tegen den *Batbaboe* (varkens-steen), een bergje van ongeveer 500 voet hoogte, met eene steile helling aan de zijde van het bosch; het behoort tot eene westelijke vertakking van de keten der *Batoe baoe*. Van den *Batbaboe* overziet men de landstreek ten noorden, tot aan de baai, ten oosten stuit het gezigt op voorgebergten die den *Batoe boea* verbergen. Ten westen overziet men de reeds beschrevene bosschen, en daarachter de vlakten *Baman* tot aan de keten *Wagapa*. De *Batbaboe* vereenigt zich, door een' lageren bergrug, met den *Hanhoni*: en deze rug scheidt twee opene vlakten van verscheidene palen omtreks, gedeeltelijk begroeid met alang-alang, maar veelal ook met welig gras; de westelijke draagt den naam van *Wa-Jasil*, de oostelijke dien van *Sawa bessie*, en deze strekt zich uit tot aan het djatie-bosch achter het fort *Defensie*. Van den *Hanhoni*, die niets meer dan een groote heuvel is, overziet men de geheele Kajélische baai met haar littoraal, zoo als dat in het zesde hoofdstuk is beschreven. Op den *Batbaboe* en den *Hanhoni* wast een overvloed van kaijoe-poetie-boomen. De aardsoort is daar mager en donker graauw, tot op slechts 2 duim daaronder, tot $1\frac{1}{2}$ voet, geel en kleiachtig, daaronder, hooggeele compacte klei.

Uit de détails omtrent den weg van *Rorenzo* tot het gehucht *Krip Soöel* en tot den heuvel *Hanheni* blijkt, dat *al* het land van den regter-oever der *Waijapoe* tot aan de oostelijke keten van *Batoe boea*, met uitzondering der opene vlakten van *Hetlima*, *Siemlou*, *Wa-jasil* en *Sawa bessie*, bestaat uit onafgebroken woud op effen bodem, moerassig in de sagoe-doessons, droog in de bosschen van kaijoe bapas en dergelijke zware houtsoorten. Bij eene eventuele uitbreiding van zaken, staat der cultuur, in de vier genoemde opene velden, en, wat meer is, in die van *Baman*, reeds te veel bebouwbare vette grond ten dienst; de bosschen kunnen dus worden gespaard voor de productie van sagoe en timmerhout.

De Halfoeren leggen hunne paden liefst door den uit den aard reeds vochtige doessons, welke zij, door afdamming van sprankjes en beekjes, tot gemak der vischvangst en der sagoeklopperij, geheel of gedeeltelijk tot moeras maken. Hoe meer zij in het slijk zakken, hoe meer zij over lange omgevallen

stammen moeten huppelen en van den eenen tronk op den anderen moeten springen, des te liefelijker komt hun het pad voor. Zij volgen dus die moddergeulen zoo lang zij kunnen, al is het ook, dat de afstand door tallooze bogten meer dan verdubbeld wordt. Deze gesteldheid is een uitvloeisel van de aangeboren schuwheid der Halfoeren: de voormalige invallen van zeeroovers en hunne voortdurende vrees voor vreemdelingen brengen mede, dat zij aan verholen paden, waarin geen ander dan zij op hun gemak kunnen gaan, de voorkeur zullen geven, totdat zij door hooger hand tot het maken van redelijke wegen worden gedwongen. Dit zal volstrekt noodzakelijk zijn, al ware het slechts voor paden van 5 voet breedte, zoodra deze oorden meer dan thans moeten worden bereisd. Noch beoosten den regter-, noch bewesten den linkeroever, is tot dusver eenig belangrijk terrein gevonden, dat naar goedvinden kan worden bestroomd: de nasporingen zijn echter zorgvuldig gedirigeerd door een Javaansch Hoofd, die in de zaak grondig is bedreven. Deze omstandigheid doet weinig af voor de rijstteelt zelve, wijl de bestroombare gronden langs de *Waléa* daartoe meer dan voldoende zijn; doch zij verdient in aanmerking te worden genomen bij die cultures, voor welke eene kortstondige bestrooming, op een gegeven tijdstip, onmisbaar of hoogstwenschelijk is.

Overgaande tot de vereischte détails omtrent het cijfer der bevolking, moet ik al dadelijk aanmerken, dat (met terzijdestelling van hetgeen de heer ENGELHART twintig jaar geleden in zijn rapport kan hebben vermeld), er nog nimmer eene officieele opgave, op aanneembare gronden, is gedaan: deze aanmerking geld niet slechts de Halfoeren van *Kajélie*, maar die van al de overige regentschappen des eilands.

De Assist. Resident LANS stelde in 1824 het totale cijfer der Halfoeren van *Boeroe* op 1157 zielen; de opziener MOLLE stelde in 1844 dat cijfer op 2258, en de opziener DE FRETES in 1845 op 7000; en deze drie ambtenaren hadden geput uit dezelfde bron, namelijk de opgaven der Regenten; doch geen derzelve noemt de fenna's op, en de gehuchten natuurlijk nog minder. Eene vierde opgave, te *Ambon* zaamgesteld, uit de narigten, ingewonnen van eenige Ambonsche burgers, die op de zuid- en noordkust ten handel varen, brengt dat cijfer op 40000 zielen, doch deze laatste heeft nog minder waarde dan al de overige, omdat de berigten dier handelaren berusten op gissingen; volgens het weinige dat zij van de Wanangans op eene

verwarde wijze te weten komen, en door de verbeeldingskracht of zucht naar ronde getallen, verbazend overdrijven. (*) Nimmer komen die burgers verder dan de Wanangan's, of geisoleerde woonplaatsen van de fenna-hoofden, of de personen die den stam op de kust vertegenwoordigen. Ik ben ver van te beweren, dat de opgaven, welke ik gedurende mijn kort verblijf omtrent de hoegrootheid der Halfoersche bevolking heb gekregen, juist zijn; doch ik geloof den eenigen weg te hebben ingeslagen om een aanvankelijk aanneembaar cijfer te verkrijgen, dat van lieverlede door den plaatselijken ambtenaaar tot volkomenheid kan worden gebragt, naarmate hij voortgaat ter gelegener tijd goede narigten en aanteekeningen te nemen. Ik heb namelijk bij mijne komst, zoodra ik met de indeeling in fenna's bekend werd, van iederen Regent eene opgave gevorderd van de namen van *al* zijne *fenna's*; en daarin ben ik nagenoeg zeker, dat geene ommissiën kunnen bestaan, anders dan ten opzigte van het regentschap *Licella;* — vervolgens heb ik, op mijne togten, van elken *Matléa* eene opgave gevorderd van al de gehuchten, tot zijne fenna behoorende; daarin kunnen eenige opzettelijke ommissiën bestaan, doch denkelijk weinig; — eindelijk heb ik van elken *Matléa*, of bij voorkeur van elken *Balistoea*, wanneer daartoe gelegenheid was, voor elke hoemalolin of gehucht eene opgave gevorderd van het aantal mannen, vrouwen, jongelingen, huwbare dochters, weduwen en kinderen; hetwelk mij dan, volgens 's lands wijze, met knoopen in touwtjes werd voorgesteld. Deze opgaven zijn denkelijk voor het groote meerendeel *beneden* de waarheid, en dikwijls *blijkbaar valsch* ten opzigte van het aantal *vrouwen*, doch er is geen middel om tot dusver meer zekerheid te bekomen. Vooreerst zou er een lange tijd vereischt worden om al de *Balistoeas* te bezoeken, en dan nog zou men ten hunnent een ander dan het opgegeven getal moeten vinden, omdat *ook de huizen* van elk gehucht soms zeer ver uit elkander liggen, terwijl daarentegen, op andere plekken, verscheidene huisgezinnen van diverse stammen bij elkander wonen. Ik geloof dan ook, dat toekomstige nasporingen met meer vrucht gedaan kunnen worden, door dieper in de aangelegenheden van het *fenna*-bestuur door te dringen, dan wel door lange togten, welke toch incompleet moeten blijven,

(*) ROORDA VAN EYSINGA stelt de bevolking op 60000 zielen, in zijne Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Indie, van 1838. Andere schrijvers, zelfs van 1850, hebben dat cijfer overgenomen.

althans als men het voornemen niet ten uitvoer brengt om volstrekt *al* de Halfoersche *woningen*, hoe of waar ook op *Boeroe* gelegen, één voor één te gaan bezoeken.

Mijne opgaven omtrent de Halfoeren in de binnenlanden van *Kajélie* zijn deze. (Zie staat L[a]. C).

La. C. Halfoersche bevolking van het regentschap Kajélie.

NAMEN der FENNA'S.	NAAM van den MATLÉA.	WOONPLAATS van den MATLÉA.	Aantal gehuchten.	NAMEN der GEHUCHTEN.	RIVIER, waaraan GELEGEN.	In het gehucht. Zielen.	In het gehucht. waarvan weerbare mannen.	In de fenna. Zielen.	In de fenna. waarvan weerbare mannen.	Aanmerkingen.
				Wasoehan.	Wai Soehan.	16	4			De berg, de rivier en 't ge-[hucht hebben denzelf-[den naam.
				Résim lau.	Wai Lo.	21	7			
BAMAN.	POETAR.	Wagapa.	5	Niwelahin.	Wai Anan.	22	8			
				Kafhoto.	Wai Loepmoto.	15	7			
				Wagapa.	Wai Gapa.	21	8	95	34	Idem, Idem.
				Wakoniet.	Wai Koniet.	19	7			
DAFA.	SWAVIE.	Goefoet fohim.	4	Wakalitie.	Wa Kalitie	14	5			
				Piter lalé.	. . . .	9	4	. . . .	. . . .	Bij Wagapa en andere gehuchten verspreid.
				Goefoet fohim.	Wai Goefoet foehim.	30	11	72	27	
KOFAN.	WABESA	Walaboté.	2	Walaboté.	Wai Lalboti.	16	6			
				Basa lalé,	Wai Salalé	18	8	34	14	
WIEBIET.	NIHAT.	Krip Sooël.	1	Krip Sooë.	Wai Krip sooël.	13	6	13	6	
				Wa Leman.	Wai Leman.	15	5			Dit grondgebied was de eerste verblijfplaats der Johoe's Van Wahierie zijn [zij in de 16e eeuw ver-[huisd naar Waléa bij [Kramat, en van daar [in de 17e eeuw naar ['t fort
WAHIRIE.	DARÉ.	Wahirie.	3	Kapan Wäin.	Wai Kapan Wäm.	27	11			
				Wahirie.	Wai Hirie.	12	5	54	·21	
				Wahatá.	Wai Hata.	14	7			
WATEMOEN.	DJAGAT.	Watina.	3	Walisa fata.	Wai Lisa	18	5			
				Watina.	Wai Tina.	19	6	51	18	
WAFEFOE.	WATSJINA.	Kibo.	1	Kibo.	Wai Kibo.	16	6	16	6	
TAWAR	ANOEAÏL.	Warmoli.	1	Warmoli.	. . . .	27	9	27	9	
HAÏNG.	JANIES.	Waton.	1	Watori.	Wai Tori	20	7	20	7	
			21		Totaal. . . .			382	142	

142 weerbaren mannen op 382 zielen is te veel, of liever 382 zielen op 142 mannen is te weinig: in de andere regentschappen zullen wij echter de cijfers nog veel onwaarschijnlijker vinden. Om eene zielsbeschrijving naar de Halfoersche instellingen in te rigten, heeft men niet minder noodig dan de volgende kolommen:

1. Mannen in het bezit van ééne of meer vrouwen.
2. Gehuwde vrouwen, levende bij haren man of diens plaatsvervangenden erfgenaam.
3. Weerbare mannen, buiten het bezit eener vrouw.
4. Onbenaderde weduwen.
5. Huwbare maagden.
6. Gehuwde maagden, namelijk de zoodanige, welke reeds onder de verbindtenis van de *daälla*, en nog niet onder die van de *dahoema téma* zijn.
7. Knapen.
8. Meisjes.
9. Totaal zielen.

Ik heb bij mijn onderzoek, die verdeeling willen beproeven als correctief van het onbestaanbaar klein getal voor het vrouwelijk geslacht; doch ik moest er spoedig van afzien, uithoofde van de onwilligheid om op dit punt andere dan blijkbaar *valsche* opgaven te doen: hetzij dat die onwilligheid moet worden toegeschreven aan achterhoudendheid omtrent de geldelijke waarde, welke een gegeven getal jonge dochters door haren kaléle voorstellen, hetzij aan eenig ander vooroordeel: die onwilligheid bestaat, en is voor eerst niet te overwinnen; trouwens het aantal weerbare mannen, waaromtrent zij *minder* achterhoudend zijn, is voor het tegenwoordige het voornaamste. Intusschen heb ik mij nader van de zaak willen verzekeren, en daartoe, in het Kajélische, tien bejaarde mannen voor mij geroepen, en hoofdelijk afgevraagd de namen van al de nog levende of reeds gestorven kinderen, welke zij tot dusver hadden verwekt De uitslag daarvan was, dat er evenveel meisjes als knaapjes worden geboren, en dat de vrouwen door elkander baren: 2½ kind per hoofd; ook heb ik zulks in een paar andere regentschappen met denzelfden uitslag herhaald. Dien ten gevolge vermeen ik dat bij de Halfoeren op *Boeroe* het aantal weerbare mannen moet worden vermenigvuldigd met 3, om tot een approximatief geëvenredigd aantal zielen te geraken. Bij den eersten oogopslag zal deze verhouding van 3 tot 1 onjuist voorkomen; elders

toch in de Molukkos rekent men dezelve als 4 tot 1, en op *Java* 4½ tot 1.

Doch de staat der Mohammedanen L[a]. B. toont aan, dat de verhouding van 3 tot 1 de ware is voor *Kajélie*, waar eene betrekkelijke welvaart heerscht; — daar nu de Halfoeren betrekkelijk *gebrek lijden*, kan bij hen de verhouding der zielen tot de werkende mannen wel *minder*, maar *niet meer* zijn. Zoo als men bij de andere regentschappen zal zien, bedraagt het aantal zielen, en vooral het vrouwelijk gedeelte, minder dan die evenredigheid; desniettemin heb ik het raadzaam geacht de opgave der Hoofden, nadat ze door deze aanmerkingen zijn toegelicht, in haar geheel te laten. Trekt men eindelijk van het aantal geboorten, à 2½ per vrouw, het geringst mogelijk gedeelte af voor de sterfte in de eerste kinderjaren, dan blijkt het, dat het cijfer der Halfoersche bevolking eer achteruit dan vooruit gaan moet. De reden daarvan kan gevonden worden in de ontberingen van goed en voldoend voedsel, woning, kleeding, voornamelijk ook goede ligging, en zoo vele andere gemakken, welke met het nomadische boschleven onbestaanbaar zijn. Minder talrijk en minder knellend waren denkelijk deze ontberingen 190 jaar geleden, toen de *Johoe's* te midden hunner fenna's woonden, en een aartsvaderlijk Bestuur de belangen van elk gehucht afzonderlijk ter harte kon nemen; doch naarmate dat tijdstip in het verledene valt, veranderen ook bij elk opvolgend geslacht de banden, die voormaals tusschen den Halfoer en zijn *Johoe* bestonden, en die nu tusschen hem en den *Regent aan de Kajélische baai* overblijven: en die verandering is geheel ten nadeele van het volk, dat in de bosschen leeft en zoo veel meer ontberingen lijdt dan zijne Hoofden en vertegenwoordigers aan de Wanangan's, waarmede de vreemdeling kennis maakt. Hoewel deze aanmerkingen meer elk ander regentschap, dan het Kajélische, gelden, heb ik gemeend ze hier te moeten plaatsen, als aan het begin der beschrijving van de Halfoersche gewesten.

Keeren wij terug tot de Halfoeren van *Kajélie*, voor zoo ver nog hunne geringe productie en consumptie betreft.

Hun voornaamste voortbrengsel is de sagoe, waarvan ongeveer 5000 toman wordt uitgevoerd. Voorts eenige honderd mandjes tabak à 4 kattie per mandje; eenige honderd pikols padie, bij asbena of mandjes van 28 kattie à *f* 1 koper. Eenige duizend kalappas en andere kleine artikelen van plaatselijke consumptie te *Kajélie*. Zij kennen het gebruik van kopergeld, en

bedienen er zich van, wanneer zij hunne voortbrengselen zelve naar de baai brengen; doch meestal worden deze door de Kajélische Christenen, die al jagende en handelende het regentschap doortrekken, ten hunnent verruild tegen grof lijnwaad, kapmessen en chinesche kramerij; de Sumanapsche sarongs b. v., welke men te *Ambon* koopt à *f* 25 rec. de corge of *f* 1.50 k. per p[ce]. wordt aan de *Waijapoe* verruild tegen twintig tomans sagoe of, tegen Kajélischen prijs, eene waarde van *f* 4.80 koper: het overige naar evenredigheid. Zout wordt bijna niet verkocht.

Voor zoo ver ik hunne werkzaamheden kon nagaan, meen ik, dat de Halfoeren aan de *Waijapoe*, na in al de behoeften van hun eigen verbruik en hun kleinen handel te hebben voorzien, omstreeks een derde van hunnen tijd, over zouden hebben voor de bezigheden welke bij eventuele uitbreiding zouden ontstaan. Stellen wij, dat van de 142 werkbare mannen, 47 disponibel waren gedurende het gansche jaar, zoo zoude zeker met die 47 man, in een zoo vruchtbaar en gunstig gelegen oord, reeds deze of gene kleine exploitatie met voordeel, zoowel voor den werkman als voor den ondernemer, zijn te beginnen; doch uithoofde van de noodzakelijkheid van aanleggen en onderhouden van vrij goede wegen en van de behoefte aan bouwmaterialen en handenarbeid tot de eerste oprigting van een etablissement, is het te voorzien, dat voor den arbeid te velde op deze kleine bevolking *niet* kan worden gerekend.

De houtzagerij te *Péla* door Valentijn genoemd, schijnt te bewijzen, dat de O. I. C. van de Boeroesche bosschen voordeel heeft weten te trekken; de groote verscheidenheid van boomen vermeerdert die waarschijnlijkheid: immers *ijzerhout* voor balken en staanders, — *Bapas* voor masten, — nog vele andere soorten van rondhout en planken; *ebbenhout*, *lassi* en vele andere fijne soorten; van alles is overvloed, zoowel voor de constructie van huizen en schepen, als voor meubelwerk. Het is dus niet onwaarschijnlijk dat de overlevering omtrent expresselijk tot houtvervoer ingerigte vaartuigen der O. I. C. met de waarheid strookt.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

De Zuid-Oostkust.

In het eerste hoofdstuk is reeds met een paar woorden melding gemaakt van een voorgebergte der hoofdketen, waarvan de *Batoe boea* het culminante punt uitmaakt. Dat voorgebergte doorgaans 600 à 800 voet hoog, loopt zoo digt langs de kust, dat er van *Péla* tot *Tandjong Seroma* geene noemenswaardige uitgestrektheid van vlakken bodem overblijft. Voegen wij hierbij dat het regentschap *Ilat* geheel is te niet gegaan en deszelfs voormalig grondgebied geheel is ontvolkt, dan kunnen wij volstaan met de aanmerking: dat het wenschelijk zijn zou, dezen of genen regent verantwoordelijk te stellen, dat dit oord geen schuilhoek voor *onbekende* lieden worde, — terwijl wij verder de *oostkust* stilzwijgend kunnen voorbijgaan.

De zuid-oostkust van *Tandjong Seroma* tot *Tandjong*, of *Batoe Pekka*, bevat de regentschappen *Loemaété* en *Waij Sama*. Beginnen wij met het oostelijke *Loemaété*, beslaande langs de kust, van *Tandjong Saroma* tot *Tandjong Watata*, eene uitgestrektheid van ongeveer 2 mijlen; deszelfs uitgestrektheid binnen 's lands is moeijelijk te bepalen, naar gissing kan het zijn $1\frac{1}{2}$ mijl, alzoo eene oppervlakte van 3 □ mijl.

Achter *Tandjong Seroma* schuift het hoog gebergte dieper landwaarts in, en vertoonen zich aan de kust groote, steile en digt begroeide heuvels. Bij *Tandjong Poli* worden die heuvels lager en minder steil: eene lange reeks derzelve vormt slechts hoogten, welke geschikt schijnen voor koffij aan de landzijde en voor katoen aan de zeezijde. Bij de monding der *Loemara* houden die heuvels op, en ook in de daaropvolgende bergrij is eenige gaping, zoodat hier eene vrij groote uitgestrektheid van vlakken of althans van zachthellenden bodem bestaat, tot aan die bergrijen, waarachter de piek van den *Loemara* zich verheft. Deze hoofdberg ligt een paar mijl landwaarts in, en kan niet minder dan 3000 voet hoogte hebben.

De hoofdrivier, welke daaruit ontspringt, heet eigenlijk *Waai Lasiatta*, doch wordt meestal de *Loemara* genaamd. Met hare monding is het gesteld zooals reeds in het 1e hoofdstuk in 't algemeen is opgegeven, namelijk: de zee werpt tegen dezelve eene Tanoeson op, een' natuurlijken dam van zand en keisteenen, waardoor de monding zoodanig is versperd, dat het water alleen bij eb door smalle geulen langs dien tanoesan kan afloopen,

en gedurende den vloed wordt teruggedrongen in groote kommen of natuurlijke bassins, welke de rivier zich, op eenigen afstand van het strand, heeft uitgegraven, en welke te eng worden, zoodra er sterke en langdurige regens vallen; weshalve alsdan een groot gedeelte van het kustland wordt overstroomd. Om over de *Loemara* te oordeelen, vóór dat zij zich in die kommen verspreidt, gaat men eene goede paal landwaarts in; daar is zij 30 à 40 voet breed, heeft eene zeer ongelijke bedding en is volstrekt onbevaarbaar voor praauwen. Oesniettemin bedienen zich de Halfoeren van bamboe-vlotjes, om eenige manden damar (welk artikel door het water niets in handelswaarde vermindert) tot daar te laten afzakken, en bekreunen er zich weinig om of zulk een vlotje soms op de steenen uit elkander stoot. Zij visschen dan hunne manden weer op, en maken een ander vlot. De *Waai Poli* heeft dezelfde gesteldheid als de *Loemara*. Beider uitwatering dient tot *Wanamgan* of handelsplaats voor kleine orembaais, en, dewijl deze met zwaar weder op de onbeduidende plekjes, die tot ankerplaats moeten dienen, weldra in gevaar komen, zoo gaan de orembaais, met den vloed, door de geul naar binnen, en vertoeven in de bedoelde kommen, totdat zij naar elders verzeilen.

De vlakten, achter de heuvels, beoosten de *Loemara*, zijn vrij uitgestrekt en bedekt met doessons of andere zware bosschen. De opene vlakten, achter de monding, zijn klein en op een paar tuintjes na, in den staat van volslagene wildernis. De aardsoort bestaat daar, tot op 2 voet diepte, uit donker geelachtigen fijnen en tamelijk vetten zandgrond, gedekt door $\frac{1}{4}$ voet plantaarde. Een dezer plekken, *Waroe praal* genaamd, is door aftapping van een sprank der *Loemara* te bestroomen, doch slechts voor eenige weinige bouws. Hoogstwaarschijnlijk zijn, aan den voet van den hoofdberg, zachthellende gronden in overvloed, welke voor den natten rijstbouw en andere kultures geschikt zijn; het heeft echter aan tijd en gelegenheid ontbroken om dit behoorlijk te onderzoeken.

Het geheele regentschap bestaat uit drie fenna's. (Zie Staat L. D.)

La D. STAAT *der bevolking van 't Regentschap Loemaété.*

NAMEN der FENNA'S.	NAAM van den MATLÉA.	WOONPLAATS van den MATLÉA.	HANDELPLAATS der FENNA.	NAMEN der GEHUCHTEN.	Aantal zielen	Waarvan werkbare mannen.
WAHAMOHA.	Adah.	Semana.	Poli.	Walpirie	12	4
				Polotnoa.	9	4
				Semana.	14	5
KLAKLAMITIN.	Gandar.	Wahisa.	Loemara.	Wahisa.	12	7
BOAAI	Sofin.	Birlena.	Poli.	Birlena.	19	6
				Wamora.	11	5
				Tofa.	11	5
				Fatoe bakang.	10	3
3 Fenna's.			2 Wanangan.	8 Gehuchten.	98	39

De sagoe-boomen zijn in dit regentschap even merggevend, en naar evenredigheid even talrijk, als aan de *Waijapoe.* Ook hier komt de Halfoer dus met weinig arbeid aan zijn hoofdvoedsel, doch zijne woning is veel gebrekkiger, en zijn verblijf in de bosschen veel langduriger dan ginds; want hij heeft slechts sagoe en damar, om ze op de Wanangan's tegen eenig lijnwaad en ijzerwerk te verruilen, en beiden worden diep in de bosschen verzameld.

De harst of damar van *Loemaété* is bijzonder zuiver en helder, wit of lichtgeel van kleur; de bakoels of manden van $\frac{1}{3}$ à $\frac{1}{2}$ pikol zijn echter dikwerf met vuil vermengd, door den gebrekkigen afvoer op kleine vlotjes. De harstgevende boomen moeten diep landwaarts in, tusschen of op het gebergte, worden gezocht, omdat, volgens eene figuurlijke Halfoersche uitdrukking, *de boom niet wil bloeden*, dat is: geen harst wil afwerpen, *zoo lang hij den golfslag hoort.* Al de Halfoeren stemmen in, dat zij zoo veel harst kunnen vinden, als zij begeeren, en tienmaal meer dan thans in den handel zouden brengen, zoo het transport naar zee gemakkelijker was. Zij hebben eene eigene wijze van vervoeren; vijf man b. v. ondernemen het transport van 25 vrachten, van de plaats der productie naar zee: nu dragen zij elk eene vracht tot op eene paal afstand of meer, naar gelang van het terrein, en zetten ze neder, halen dan een tweede vijftal, en zoo vervolgens. Vinden zij een riviertje, dan maken

zij dadelijk een vlotje, en laten zich afzakken zoo ver zij kunnen.

Doch, hoe zij het ook aanleggen, het vervoer van elke bakoel is een lang en moeijelijk werk: daarom noemen zij de damar, even als de varkens, *dagang besar*, in tegenoverstelling van sagoe, welke zij, om het gemakkelijker vervoer, *dagang ketjil* noemen; nu brengt de gewoonte mede, dat dagang besar alleen kan worden verruild tegen dagang besar, b. v. een stuk salempori; en dagang ketjil alleen tegen dagang ketjil, b. v. een boslemmermes tegen een paar toman sagoe. Geld is volstrekt onbekend, althans volstrekt ongangbaar. De Christen-burgers van *Ambon* drijven op *Loemaété* een' handel, die zeer voordeelig zou zijn, als hij uitgebreider ware. Een hunner heeft mij den uitslag voorgerekend van twee reizen met eene kleine orembaai, welke beide keeren hij voor *f* 78 (Ambonsche prijs) aan lijnwaad en andere kleine artikels had geladen, die op gewoon crediet van 5 à 6 maanden waren verkocht. Bij de eerste reis kreeg hij voor zijne goederen 86 bakoel damar en 320 toman sagoe, hetgeen hem te *Ambon* opbragt . . . . . . *f* 180.

Bij de tweede reis kreeg hij, in retour, 498 toman sagoe, 45 bakoel damar en 5 varkens, al hetwelk hem te *Ambon* opbragt	*f* 224
Te zamen	*f* 404
daarvan aftrekkende het bedrag der koopgoedern .	- 156
Blijft	*f* 243

waarop, ook na aftrek der kosten voor de orembaai en opvarenden gedurende 2 à 3 maanden, een redelijke winst overschiet.

De toman sagoe van deze kust is niet van een bepaald gewigt, zoo als te *Kajélie*; dezelve weegt van 12 tot 15 ℔ en geldt te *Ambon* 20 à 30 Cts. Een Halfoer maakt 4 à 5 van deze tomans daags. De bakoel damar weegt ongeveer 50 ℔ en geldt te *Ambon* *f* 2.50 à *f* 3 per pikol. Nagenoeg al de damar van deze kust wordt op *Ambon* zelf verbruikt, want het is de gewone verlichting van alle huisgezinnen, welke niet tot de zeer vermogende behooren.

Het varkensvleesch kost te *Ambon* 25 Cts.; de varkens van *Boeroe* gelden daar *f* 11 tot *f* 25 per stuk.

De gewone voet, waarop thans de ruilhandel gedreven wordt is:

Voor 1	boslemmermes. . .	2 toman sagoe.
Voor 4	idem	1 bakoel damar.
Voor 1	parang.	15 tom. sagoe of 3 à 4 bakoel damar.
Voor 1	ijzeren pan . . .	40 tom. sagoe of 5 bak. damar.
Voor 1	vierk. flesch arak. .	6 à 7 tom. sagoe (zelden te verkoopen).
Voor 1	stuk Europ. katoen $\frac{5}{4}$ 32 El,	2 à 3 varkens, doch zelden te plaatsen, omdat het te duur is.
Voor 1	sarong plekat (geweven),	8 bakoel damar.
Voor 1	dito batik (gedrukt),	16 à 18 id. id. (bijna nooit te plaatsen).
Voor 1	geweven hoofddoek,	2 bakoel damar.
Voor 1	gedrukten hoofddoek,	6 bak. damar (zelden te plaatsen).
Voor 1	stuk salemporie (grof wit Beng. Lijnwaad à 20 el),	1 groot varken.

Naar mijne gissing bedraagt de uitvoer van *Loemaété* 100 à 150 bakoel damar en eenige duizend toman sagoe 's jaars. Hoogstbelangrijk zoude het zijn, wanneer men omtrent den uitvoer eenig *positief* narigt kon inwinnen; daardoor toch zou men niet alleen kunnen oordeelen over de productie van elk regentschap, maar ook bij benadering over het cijfer der bevolking, door opsomming der werkdagen tot de gegevene hoeveelheid product benoodigd; zulke positieve narigten heb ik ongelukkig *niet*. De achterhoudende matléa's en regenten waren ten deze slechte vraagbaken, en de Ambonesche burgers, op de kust ten handel, nog gebrekkiger. Met deze heb ik mij moeten vergenoegen, want officieele aanteekeningen van uitvoer worden te *Kajélie* alleen gehouden *voor Kajélie*, en niet voor de rest van het eiland, zoo oneigenaardig *achterland* genoemd. Te *Ambon* heb ik de registers van invoer geraadpleegd, en daaruit getrokken nevenstaanden staat voor *Boeroe* (*Kajélie*) en het achterland van *Boeroe* (of de noord- en zuidkust) (zie staat L^a. E).

La. E. AANVOER *van Boeroe op Ambon in* 1846, *volgens aanteekening van den Ontvanger der Ink. en Uitg. regten.*

DATUM.		DOOR BURGER	Varkens.	DAMMER.	Sagoe.	Aardappelen.	Tabak.	Kadjang.	Lassi-balken.	Hotton. *(gierst.)*	Fl. kaijoe-poetie-olie.
					tom.	*pik.*	*tiemb.*	*tiemb.*		*tiemb.*	
Feb.	11	Simima . .	8	20 p.							
»	18	P. Aijal . .	7	50 b.	200						
Maart	16	Hoesin . . .	—	—	—	25					
»	18	Latoeparisa .	6	—	100	—					
Junij	18	Bamaka . .	—	80 b.	—	10	8				
Julij	18	Papoea. . .	—	—	—	8	60	50			
Sept.	7	Tangaam . .	—	—	—	4	—	3	10		
»	24	Gerrits . . .	—	—	—	10	50	5			
Oct.	2	Lancens . .	8	12 p.	—	—	200	—			
»	8	Papoea . .	—	60 b.	—	—	—	—			
»	22	Latahero . .	6	—	—	1	60	—	—	200	
»	27	Kantik . . .	—	—	150	—	90	—	—	—	100
Nov.	4	Lemba . . .	4	—	—	—	400	30	—	15	
»	10	Patarichi . .	—	—	—	5	—	38	—	22	
»	10	Aijal . . .	3	—	—	—	—	10	—	10	
Dec.	1	Oei Entjang .	8	—	—	20	—	20	8	12	
»	20	E. Anthonij .	9	—	—	3	42	—	—	33	
»	20	Tio king hing.	3	—	—	—	300	—	—		
			62	108 p. of 270 b.	450	86	1210	156	18	292	100

NB. Vergelijk verder met Bijlaag La. S.

Deze opgaaf is echter blijkbaar onnaauwkeurig; vide 100 flesschen kaijoe-poetie-olie, in plaats van 5,000 à 6,000, en 450 toman sagoe, in plaats van 5,000 uit *Kajélie*, behalve die van de zuidkust; voorts geen dingding hoegenaamd. Deze aanteekeningen *moeten* wel onnaauwkeurig zijn, omdat de praauwen, die niet van *Kajélie*, maar van de kust komen, geen schriftelijk consent van uitvoer medebrengen, voornamelijk ook, omdat de invoer dier artikelen te *Ambon* aan geen inkomend regt onderhevig is; en eindelijk omdat de van *Boeroe* naar *Ambon* bestemde handelspraauwen, reeds bij en in de Ambonsche baai, worden bestormd met kleine praauwtjes uit den omtrek, die zich spoediger en goedkooper kunnen voorzien, zoodat er zelden eene onaangebrokene lading op de hoofdplaats komt. Ik geloof echter, dat het ter bevordering der kennis van *Boeroe* wenschelijk zoude zijn, om te *Ambon*, al ware het slechts voor één jaar, naauwkeurige aanteekening te houden van den uitvoer

I.[a]. F. (Bladz. 169.) **Staat der bevolking in het regentschap Waai Sama.**

NAAM DER FENNA.	Naam van den MATLÉA.	Wanangan of Handelplaats.	Woonplaats van den MATLÉA.	Aantal gehuchten.	Namen der Gehuchten.	Aantal zielen.	Waarvan weerb. mannen.
WATÉMOEN	Sasnahan.	Waai latoe.	Waai latoe.	3	Waai latoe.	25	10
					Defoe.	100	38
					Lawat.	25	9
TOEAAI	Oelinama.	Tiet barie.	Tiet barie.	2	Tiet bari.	8	4
					Fatal mina.	7	3
WAAI GIRA	Rasliha.	Walie.	Walie.	3	Laiët.	105	40
					Waloepa.	105	39
					Walie.	10	4
WAHA MOHA ...	Patinara.	Ihil.	Ihil.	2	Totatak.	10	4
					Ihil.	5	2
WAN HERAN ...	Labang Oné.	Waai Olo.	Toena.	4	Toena.	9	3
					Loema,	10	3
					Omin labé.	7	2
					Fiendars lamé.	6	2
WAHAMOHA	Dawid.	Tihoe.	Tihoe.	2	Tifoe.	6	3
					Watebé.	14	6
KAKANHA	Silhoewel.	Lata.	Koembang Pohon.	3	Koembang Pohon.	11	5
					Geba Bohio.	11	6
					Leksiwa.	9	5
WAAI LOEA	Hadjie.	Ockie.	Fenana.	3	Orohi.	60	23
					Loelwelé.	53	19
					Fenana.	31	11
REBOE	Lamon.	Ockie.	Fengoegoel.	2	Fenfoegoel.	22	9
					Sega.	10	3
KAKLAMITIN ...	Koetama.	Walia.	Walia.	2	Walia.	5	3
					Wamloa.	6	2
TAWAR	Batjang.	Nala.	Wagie.	1	Wagie.	8	4
11 Fenna's.				27	Gehuchten.	678	262

naar *Boeroe* en den invoer van *Boeroe*, met onderscheiding van de Kajélische baai, de zuidkust en de noordkust; en soortgelijke aanteekeningen te *Kajélie* te houden, voor zoo ver des opziener's narigten omtrent den kusthandel reiken.

Gaan wij over tot de beschrijving van het regentschap *Waij Sama.*

Het beslaat langs de kust, van *Tandjong Watata* tot aan den linkeroever der *Wawalie*, eene lengte van ongeveer 6 geographische mijlen; binnenslands strekt het zich niet veel verder uit dan één à twee mijl, gevende naar gissing eene oppervlakte van 9 vierk. mijlen. Daarop liggen verspreid 11 fenna's (zie staat L[a] F).

Van al deze Wanangan's worden er slechts drie druk bezocht, namelijk *Tihoe*, bewesten de *Waai Olo*; *Tietbari*, beoosten de *Waaij Kolo*, en *Okkie* in het midden van beide, aan de monding der rivier, en tegenover het eiland van denzelfden naam. Dit *Poeloe Okkie* is voor de vaart langs de kust een goed verkenningspunt; het ligt ongeveer een vierde mijl uit den wal en is, naar evenredigheid van zijne kleine uitgestrektheid, zeer hoog en zeer steil; het is met zwaar geboomte overdekt, en onbewoond.

Ter dezer hoogte heeft men een gezigt op het grootste gedeelte van de kust des regentschaps; men ziet, even als op de oostkust, een laag en meestal steil voorgebergte aan of kort bij zee voortloopen, terwijl daarachter de strekking van een hoofdgebergte zich van het zuid-oosten naar het noord-westen uitbreidt, en met eene vertakking afdaalt tot *Tandjong Pekka*; de spits van den *Atnoöel* en die van den *Koembang Poön*, minstens 3000 voet boven het zeevlak, zijn de culminante punten van dit hoofdgebergte, welks zuidzijde eene vrij zachte helling schijnt te hebben. Tusschen hetzelve en het kustgebergte loopen eenige andere bergrijen van middelbare hoogte in verschillende rigtingen, en vormen in de tusschenruimte eenige lange valleijen, met sagoe en zwaar bosch begroeid, doch *opene vlakten* van noemenswaardige uitgestrektheid zijn in het geheele regentschap niet te vinden.

De *Waai Sama*, waarnaar de voormalige hoofdplaats en zoo ook het geheele landschap werd genoemd, is een geheel onbeduidend riviertje.

Digt daar bewesten is de uitwatering van de *Waai Olo*;

men ontdekt slechts met moeite de geul, die haar tot monding dient. Achter eene tanoesan van 10 à 15 voet hoogte, loopt eene vrij diepe langwerpige kom evenwijdig met het strand; daarna komt men in de wezenlijke bedding. Deze is 40 à 60 voet breed, zeer ongelijk en vol steenen, waarvan het meerendeel met *glimmer* is bespikkeld. Op de meeste plaatsen stond in Januarij geen 2 voet water, zoodat, om de tien of twintig roeislagen, het praauwtje moest worden gesleept: voor de vaart is deze rivier dus geheel onbruikbaar. Dewijl zij echter (ik weet niet waarom) als eene hoofdrivier des eilands bekend staat, achtte ik mij verpligt haar op te gaan, zoover de gesteldheid van zaken toeliet; dit bedroeg een goede mijl, doch na aftrek der bogten denkelijk slechts een paar groote palen van strand. Langs den regteroever loopt de steile rug van een der hierboven bedoelde tusschengebergten, naar gissing 600 à 700 voet hoog. De linkeroever is te hoog, om wanneer men door de rivier marcheert, veel van het land aan die zijde te zien; een paar ellendige ladangs zijn de eenige sporen van menschelijke bewoning; wijders bespeurt men wel, dat er eene zekere uitgestrektheid van vlakken bodem achter dien oever loopt, doch, waar men hem ook bestijgt, men staat dadelijk in eene ondoordringbare wildernis. Langs den linkeroever heb ik op verscheidene plaatsen gaten gegraven, en de aardsoort bevonden: $\frac{1}{4}$ voet humus, daaronder 1 à $1\frac{1}{2}$ voet fijnen en redelijk vetten zandgrond, daaronder dezelfde aardsoort, doch iets magerder en met *glimmer* bezwangerd.

De *Waai Tifoe* of *Tihoe*, welke haren naam aan de *Wanangan* heeft gegeven, is een onbeduidend riviertje. Niet ver van hare monding is eene naamlooze vlakte van ongeveer 1 paal in het vierkant; ze is bedekt met een rietgewas, léba-léba genaamd, en alzoo gemakkelijk te ontginnen; het terrein is niet bestroombaar, de aardsoort is daar mager, okerkleurig en zonder klei, denkelijk geschikt voor nagelen, kapas enz. In de nabijheid is ook de vlakte *Lia Honi*; deze is kleiner en heeft een meer hellend terrein, met dezelfde aardsoort als op het léba-léba-veld en op het nabijgelegene bergje *Salboli*. Daar beoosten ligt, tusschen twee bergruggen van dezelfde strekking als de *Salboli*, eene lange vallei, welke geheel met sagoe en zwaar geboomte is bedekt. Voor 't overige is het littoraal der bogt van *Tihoe* ingesloten door hoog gebergte en heeft geene andere vlakte dan de reeds genoemde.

Een paar tandjongs verder treft men de monding der *Waij-lata*, eene rivier van de soort van *Waai Olo* en op dezelfde wijze versperd door een tanoeson, waarachter zich groote kommen hebben gevormd. Het voorgebergte loopt hier zoo digt langs de kust, dat men aan deze zijde vruchteloos naar vlak terrein zou zoeken; achter hetzelve, loopen weer andere bergrijen in verschillende rigtingen tot aan de hoofdketen van den *Atnoöel* en *Koembang Poön*.

Vaart men vervolgens *Tandjong Wahio* om, dan bevindt men zich in de bogt van *Okkie*; dit *Wahio* is niets meer dan een geisoleerd rotsgevaarte in zee, door een smalle zandstrook aan den wal verbonden; zoodat men het uit de verte voor een eilandje zou aanzien. Zoodra men het voorbij gevaren is, krijgt men ten westen een vergezigt op de bergspitsen van *Massarété*, waarvan er eenige zich boven de voorgebergte verheffen, gelijk in de Java-zee de *Smero* zijne spits achter de groote Tengersche keten uitsteekt; doch hier is het tafereel op kleine schaal.

De monding der *Waai Okki* is, na die der *Waijapoe*, de meest toegankelijke, welke wij tot dus ver hebben beschouwd. Intusschen heeft de golfslag ook hier reeds eene basis van keisteenen gelegd, welke in weinig jaren met zand tot een breeden dam zal zijn opgehoogd. De geul is nu nog 25 à 30 voet breed; door haar komt men in eene diepe langwerpige kom, omgeven van het zwaarste bosch. Als men uit die kom stroomopwaarts vaart, doet de *Waai Okki* zich voor als eene breede zeer snelvlietende rivier, doch op $2\frac{1}{2}$ paal landwaarts in wordt hare bedding zoo ondiep, dat men ook met het kleinste hulkje niet verder kan komen. Tot daartoe is hare bedding met keisteenen bezaaid, door kleine watervallen van $\frac{1}{2}$ à $\frac{1}{4}$ voet bemoeijelijkt, in diepe kuilen en plekken van 1 à 2 voet water afgedeeld; blijkens de gesteldheid der oevers, moet zij in de oost-moesson aan geweldige zwellingen onderhevig zijn. Desniettemin is de *Waai Okki* voor den afvoer met vlotjes en zeer kleine praauwtjes beter geschikt dan de *Waai Olo*; bovendien laat de gesteldheid dier oevers op vele punten eene aftapping toe. Langs den linkeroever loopt een lange bergrug, zoodat daar weinig vlakke bodem overblijft. In een verlaten ladang vond ik daar de aardsoort eenigzins roodachtig, vet en zonder klei. Langs den regteroever bespeurt men eene vrij groote uitgestrektheid vlakke boschgronden, die bij de zwellingen der oost-mousson overstroomd worden; de aardsoort bestaat daar

grootendeels uit zand, met een paar duim plantaarde bedekt. Dit terrein zou, zoo al niet voor den natten rijstbouw, met voordeel voor de pepercultuur zijn te gebruiken. Verder door de bedding opmarcherende, komt men op ruim 3 palen van het strand, tusschen eenen ringmuur van bergen, waarvan de *Kakoe Napana*, die tot Halfoersche begraafplaats dient en alzoo langs kleine paden is te bestijgen, een ruim overzigt der kom schijnt te beloven. Zoodra men echter boven is, vindt men zich in die verwachting teleurgesteld; het geboomte is zoo verbazend digt en hoog, dat er zelden een zonnestraal doordringt. Een dier hoogste boomen heb ik laten beklimmen, doch het uitzigt van dat toppunt leverde niets op dan bergen, en bergen daarachter, en spitsen die, nog verder naar achteren, boven al het andere uitstaken.

Ik vermeen dus dat men, met uitzondering van den zandigen boschgrond hierboven vermeld, in de omstreken der *Waai Okki* naar geene verdere vlakten behoeft te zoeken.

Een pad van den *Kakoe Napana* leidt naar *Fenfoegoel*, het hoofdgehucht der fenna *Reboe* en de woonplaats van de *Matléa*. Het bestaat niet uit nette huisjes voor één gezin, zoo als aan de *Waijapoe*, maar slechts uit groote opene loodsen, met balébalé's ter weerszijde, en een klein omwand vertrekje in een der hoeken; het gansche zamenstel is ellendiger dan van een koestal op *Java*. Eenige kommen, een ijzeren pan en eenige aarden potjes maken al het huisraad uit; van hoofdkussens, slaapmatjes of wat slechts tot ligging kan dienen, is geen spoor te vinden. De mannen hebben weinig en slechte kleeding, velen zelfs niet meer dan de tjidako; de vrouwen daarentegen hebben allen goede sarongs en badjoe's van Sumanapsche, Europesche of Bengaalsche stoffen. Alles te zamen genomen heerscht daar eene bittere armoede en verregaande ontiegheid. Onder de 8 daken, die te *Fenfoegoel* staan, is niettemin woning voor 25 huisgezinnen; intusschen beweert de *Matléa* dat er slechts 5 gezinnen zijn, en dat de overige ruimte moet dienen tot herberging van Halfoeren uit de meer binnenslands liggende gehuchten, wanneer zij voor hunnen handel aan de kust komen.

Van de monding der *Waai Okkie* westwaarts willende gaan, is men verpligt het strand te volgen, dewijl zich daarachter een diep en ondoordringbaar bosch van sagoes en zwaar geboomte verheft. Ik heb daar een dadap met zeer weinig doeris opgemerkt, van de soort welke men op *Java* blindoe noemt.

De Halfoeren noemen hem *Galala*, en zeggen dat die boom schaarsch is. Omstreeks een uur bewesten *Okkie* vindt men een smal pad, dat van het strand door het bewuste bosch naar het hoofdgehucht leidt van de fenna *Watémoen*; de plek zelve heet *Waai Lahoe*, naar eene beek van dien naam. Er zijn slechts vier woningen, eene in de smaak als aan de *Waijapoe*, en drie opene loodsen, zooals te *Reboe*. Onder die vier daken is woning voor p. m. 50 zielen, doch de *Matléa* geeft er op 25, en zegt, omtrent de overblijvende ruimte, hetzelfde als die te *Reboe*: zulke opene loodsen hebben voor ons het inconvenient, dat ook de aandachtigste inspectie geene inlichting omtrent het aantal bewoners geeft, dewijl er geene afscheidingen voor elk huisgezin in zijn. — De aardsoort is te *Waai Latoe* niet zeer gunstig; slechts een goede duim plantaarde, en reeds op een voet diepte harde magere gele aarde. Katoen is denkelijk het eenige, wat hier kan worden geplant; doch er is weinig vlak terrein en alles is met zwaar bosch bedekt. De sagoe wordt ter dezer hoogte reeds zeldzaam.

Een goede paal bewesten de monding der *Waai Latoe* vindt men weder een pad, door het bosch loopende naar *Tietbarie*, het hoofdgehucht der fenna *Toeaai*; dit gehucht bestaat uit drie woningen, iets beter dan die te *Reboe*. Het terrein is hier eenigzins vlak, — de aardsoort bestaat uit graauwen en tamelijk vetten zandgrond, met een paar duim plantaarde; de rivier *Tietbarie* is voor aftapping vatbaar; na omkapping van het bosch zou dus hier een honderdtal bouws zijn te vinden voor sawa of andere cultuur. De *Tietbarie* is even breed als de *Waai Olo*, doch minder snelvlietend; zij komt uit het noorden, loopt vervolgens evenwijdig met het strand tot het gehucht, en vormt daar eene wijde kom, almede door een tanoesan verdekt. In die kom liggen de orembaais volkomen veilig, en ze hebben er bovendien eene heerlijke gelegenheid tot timmeren; want er is overvloed van voortreffelijk hout, en de Halfoer is zeer gewillig, om voor een sarong of iets dergelijks weken lang zijne dienst te verhuren. Er lag in Januarij eene fraaije orembaai van 2 à 3 koijang in aanbouw; een Ambonsch burger namelijk had zich meester gemaakt van een aangedreven wrak van een djoelong, en daarvan het onderste, dat nog bruikbaar was, behouden en het met knieën en deugzame planken opgebouwd: de materialen en de arbeid kosten hem waarschijnlijk geen *f* 30, hoewel het vaartuig eene coulante waarde van *f* 200 à *f* 300

vertegenwoordigt. Uit zichzelven bouwen de Halfoeren nog geen vaartuigen.

Eene mijl bewesten de *Tietbarie* heeft men de monding der *Waai Kolo*, welke almede bekend staat als een hoofdrivier, die uit het befaamde meer van *Wakolo* ontspringt.

Daarom ben ik de rivier opgegaan. Achter de gewone tanoesan is eene langwerpige noordwaarts loopende kom; deze verlatende kan men nog een twintig roeislagen doen, doch verder niet, want de bedding is daar geheel droog gedurende het grootste deel des jaars. Deze bedding is breed, ondiep en geheel met keijen bedekt. Zij loopt door vlak land, met hoog bosch, op zeer mageren grond. Na een marsch van een goed uur door deze bedding, wees men mij, op nog een mijl afstands, een klein steil bergje in het westen, *Kakoe Sameet* genaamd; en men verzekerde mij stellig, dat *dáár* de oorsprong der *Waai-Kolo* was. De omstreken der mondingen zijn geheel onbewoond.

Van het regentschap *Waai Sama* wordt voornamelijk uitgevoerd damar en sagoe, soms ook eenige lassie-balken en ander meubelhout, doch zelden.

Naar gissing kan de jaarlijksche uitvoer bedragen:

Van	*Waai Olo*	250	B.	damar	en	2400	toman	sagoe.
„	*Tihoe*	150	„	„	„	1200	„	„
„	*Waailata*	250	„	„	„	2400	„	„
„	*Okkie*	400	„	„	„	3000	„	„
„	*Tietbarie*	250	„	„	„	1000	„	„
		1300	B.	damar	en	10000	toman	sagoe.

De invoer bedraagt zooveel messen, Sumanapsche sarongs, salemporis, Europesche lijnwaden en ijzeren pannen, als de Ambonsche handelaren er voor willen geven; stellig is daaromtrent niets op te geven, doch de ruilprijzen verschillen weinig met die van *Loemaété*.

Ten slotte van dit hoofdstuk zij nog vermeld, dat het eiland *Amblauw*, hetwelk op verre na zijne bewoners niet kan voeden, sedert onheugelijken tijd de ontbrekende sagoe uit de regentschappen *Loemaété* en *Waij Sama* heeft getrokken. Reeds vóór de déportatie, A^no^. 1657, waren verscheidene Amblauwsche negris in bezit geraakt van eenige doessons; na die deportatie is dit bestendig toegenomen, zoodat men thans, van *Tandjong Seroma* tot *Batoe Pekka*, schier evenveel Amblauwers als Halfoeren aantreft. Hoewel nu hunne vestiging, in den collectiven

zin, als permanent kan worden beschouwd, blijft het verblijf van elk individu slechts tijdelijk: de Amblauwer steekt over naar de zuid-oostkust van *Boeroe* in kleine praauwtjes, neemt noch vrouwen, noch kinderen mede, klopt sagoe zoo veel hij voor het gebruik van zijn huisgezin en voor zijnen handel noodig heeft, en vertrekt dan weder naar *Amblauw*. De Amblauwsche Hoofden oefenen daar geen ander gezag uit dan over Amblauwers; en zelfs de minste Halfoer zou zijne onafhankelijkheid weten te handhaven, wanneer een Amblauwsch Hoofd het in den zin kreeg, hem bevelen te geven. Wat den oorsprong van het bezit der sagoe-doessons betreft, daarover wordt tusschen de Amblauwsche en Boeroesche Hoofden soms wel getwist, doch geheel in der minne. De Amblauwers beweren, dat hunne voorvaders die doessons hebben gekocht; de Halfoeren beweren, dat ze slechts tijdelijk zijn afgestaan; geen hunner kan zijne stelling bewijzen, doch ook geen hunner verlangt de bestaande orde van zaken te veranderen. Die orde getuigt zeker voor de vredelievende geaardheid van beiden, doch er vloeit een nadeel uit voort, namelijk: Ternataansche en andere Moluksche zwervelingen komen zich op de zuid-oostkust bij de Amblauwsche doessons nederzetten, voor zoo lang als zij verkiezen. Nu achten de Amblauwers zich buiten verantwoording omtrent het gedrag van die vreemden, wijl zij zelven geene politieke regten op *Boeroe* hebben; en de Halfoeren achten zich van alle verantwoording omtrent die vreemden ontheven, dewijl deze zich bij de Amblauwers hebben aangesloten; op die wijze ontsnappen zoodanige zwervelingen aan alle toezigt. Veel kwaads is daar tot dusver nog niet uit geboren, doch in beginsel kan het nimmer raadzaam zijn nederzettingen toe te laten, waarvoor geene autoriteit verantwoordelijk is; ik acht het dus even noodzakelijk als gemakkelijk, om daarop onverwijld de noodige regelingen vast te stellen.

Eindelijk kan hier nog worden genoteerd, dat, volgens verhaal van den regent van *Massavooi*, een gedeelte der Amblauwsche bevolking met vrouwen en kinderen in het regentschap *Loemaété* is gekomen, met het oogmerk eener permanente nederzetting en wel in het begin dezer eeuw. Doch de nieuwe kolonie werd zoodanig door ziekten, en voornamelijk door buikziekte geteisterd, dat zij geheel zou zijn weggesmolten, bijaldien zij niet weder spoedig naar *Amblauw* ware opgebroken.

NEGENDE HOOFDSTUK.

De Zuid-Westkust en de Westkust. — De Zuid-Westkust bevat de regentschappen van Massarété en van Foggi. — Het regentschap van Massarété.

(Zie den staat der bevolking L^a G.)

Onder deze 691 zielen (volgens opgave der Hoofden) zijn 183 gehuwde mannen, hebbende te zamen 241 echtgenooten, zoodat de polygamie hier sterker is dan in eenig ander deel van *Boeroe*. Deze 241 gehuwde vrouwen hebben te zamen 210 kinderen, dus nog geen kind per hoofd; de weerbare mannen, gehuwd en ongehuwd, bedragen 240 of iets minder dan $\frac{1}{3}$ der zielen.

Deze 12 fenna's liggen verspreid op de Zuid-Westkust van *Batoe Pekka* tot *Tandjong Wakasit*, eene lengte van nagenoeg 9 mijl; hoe ver het grondgebied van *Massarété* zich in de breedte uitbreidt, is niet juist te bepalen; naar gissing zou het zijn omtreeks 2 mijl, gevende alzoo eene oppervlakte van 18 □ duitsche mijlen. Door het geheele regentschap loopt eene bergketen, waarvan vele toppen minstens 3000 voeten hoogte hebben, en die, vooral in het westerdeel, met zware vertakkingen reikt tot aan het strand. In die gebergten is geen grond, waarop de sagoeboom kan tieren. — Beginnen wij met de beschrijving van het ooster-distrikt.

Batoe Pekka en *Noesa Klassie* vormen eene kleine straat, die toegang heeft tot de bogt van *Namrolé*, waar de Orembaais ankeren in de oost-mousson; in de west-mousson ankeren zij veilig in de zich daarbij aansluitende kleine bogt van *Lektama*. Achter *Batoe Pekka* loopt, in zwaar bosch, een pad, dat de communicatie te land met het gebied van *Waij Sama* uitmaakt. Digt bij *Noessa Klassie* ligt nog eene zandplaat, met name *Loktonal*, welke eenige voeten boven de zee uitsteekt.

Een mijl benoordwesten de monding der *Waij Kolo* ligt het gehucht *Wasamoet*, behoorende tot de fenna *Waai Kibo*. Tot woning staan in dat gehucht twee daken op stevige palen, doch lek als een zeef, omdat de atap uit *Waai Sama* moet worden aangevoerd, wijl hier geen sagoe groeit. In plaats van omwanding hangt men festonsgewijze aan het dakverband rottans, waaraan de bladeren zijn gelaten; deze soort van gordijn beschermt

L^a. G. (Bi

Namen der Fenna lolem's of distrikten.	Berg waarop of waaraan gelegen.	Aantal zielen.	Waarvan weerbare mannen.
Fensomonpaoe of ooster-distrikt.	V. Waléli	15	5
	Tifoko	14	5
	Walie	17	5
	Katiempo	19	7
	V. Walelie	20	6
	Soemboer	16	6
	Wakero	15	5
	V. Kakbillé	62	30
	Wapata	17	7
	Wabéhé	18	5
	Wapédé	14	6
	V. Wanama	22	10
	Foedé	27	11
	S. Tefdoela	23	7
	S. Waloebhara	26	7
		325	122
Fentifoen of middeldistrikt.	Wamina	22	6
	Wafita	22	5
	Bolalé	14	3
	Waaslalé	18	5
	Waroho	13	4
	Sibot	24	7
	Lapiktaboön	11	4
	Doditsjia	13	5
	Waaskiki	22	9
	Watèmé	19	7
	Taoek	13	4
	Lepa	20	6
		211	65
Fensomonsaka of wester-distrikt.	Watoefa	13	5
	Kakrema	20	7
	V. Wawali	14	4
	S. Wamongi	15	5
	Wahaka	24	7
	Sekatkakor	22	7
	Ekpoto	16	6
	Fatraman	12	4
	Poenfaai	9	3
	Wadina	10	5
		155	53
3 distrikten.		691	240

bij staat, ligt het gehucht *op* den
e *V* in de vlakte *bij* dien berg; —
trand *onder* dien berg.

Onder de zoodat de polygamie hier sterker is
dan in eeni hoofd; de weerbare mannen gehuwd
en ongehuw

zeer slecht tegen het gezigt der buitenstaanden, en in 't minste niet tegen regen en wind. In die woning is noch huisraad, noch kleeding, noch wapening, noch provisie te vinden; het weinige dat de menschen bezitten, verstoppen zij diep in de wildernis uit vrees voor de zeeroovers. De tafel schijnt bij de Halfoeren nationaal; ze is uit bamboe zamengesteld en staat vast in den grond, tusschen twee gelijksoortige banken; de Halfoer eet en kout, aan die tafel gezeten, met de beenen afhangende zoo als wij, en nooit met de beenen kruiselings zoo als andere eilanders. Onder die twee daken wonen 5 mannen, waarvan 4 gehuwd, en hebbende te zamen 6 kinderen, dus 15 zielen in 't geheel.

Het woud, dat dit gehucht omgeeft, bestaat uit kaijoe-bapa en ander zwaar geboomte. Op sommige plekken is het nog laag, omdat daar vroeger gierstbouw is geweest, totdat de grond was uitgeput. De aardsoort is mager, stofachtig en geelachtig, en levert zoo weinig uit dat bij lange droogte de inwoners zich moeten voeden met wilde wortels en boombladeren, waardoor menigeen van honger omkomt. Als hoofdvoedsel worden geteeld hotton (gierst), papaja, jagong en kladdi. Voor den ruilhandel wordt geteeld tabak op de vetter gronden van *Namrolé.* Opmerkelijk kwam het mij voor, waarom de bedoelde huisgezinnen niet voor goed hun zetel naar hunne tabaks-velden en op zooveel beter grond overbragten; hun antwoord was: dat zij het niet van zich konden verkrijgen, de woonplaats hunner voorouders te verlaten. Zij lijden meest allen aan de cascadoe, en zijn zwak en mager door gebrek aan goed en genoegzaam voedsel. De weelde van zout veroorloven zij zich nimmer; zij vervangen het door na den maaltijd eene teug zeewater te drinken, wel te verstaan, wanneer hunne bezigheden hen strandwaarts hebben geroepen en zij met een paar bamboezen vol zeewater zijn terug gekeerd, doch opzettelijk doen zij daarvoor geen' togt dan na lang gemis. De weg van *Wasamoet* naar het Namroleesch strand loopt eerst door eene westelijke verlenging van het bewuste hooge bapa-bosch; — daaruit komende stuit men tegen den voet van het voorgebergte, en slaat zuidwaarts af door een open allang-allang-veld tot aan *Namrolé*, dat eigenlijk niets meer is dan eene onbewoonde plek aan de bogt van dien naam.

Evenzoo is het gesteld met *Lektama*, doch daar ten minste staat eene hut tot ontvangst van den regent, als hij de kust

bezoekt. Kort achter die hut verheft zich de *Waleli*, een vrij hooge en zeer steile berg, zich uitstrekkende van het Z. W. naar het N. O. ter lengte van eene paal. In de omstreken van dezen *Waleli* zijn de eenige vlakten des regentschaps, namelijk ten oosten die van *Waai Kibo*, bij het gehucht *Wasamoet* vermeld, en ten westen die van de fenna *Maas baai*. Van *Lektama* loopt de weg bewesten den *Waleli*, door het bosch *Kagé lalé*. Daar staan weinig bapa's en veel volwassen kaijoe-poeties; de lommer is hoog en luchtig als van een oud dadap-plantsoen, het terrein is effen of zacht glooijend, de aardsoort is minder gunstig: op 1 voet diepte treft men gele klei en daarboven magere gele aarde, met vele steenen vermengd; kapas zou er mogelijk nog slagen. Aan den rand van het bosch *Kagé lalé* staat eene groote en doelmatige woning, met eenige bijgebouwtjes behoorende aan *Patie*, het Hoofd van de fenna *Moël*. Deze is gehuwd met de dochter van den *Matléa* van *Waai Kibo*, wier kaléli hij tot dus ver nog niet heeft betaald, — daarom moet hij op het grondgebied van zijn schoonvader wonen, tot dat de schuld is afgedaan. Intusschen regeert hij nu zijne eigene fenna op eenen afstand, dat veel ongerief moet baren, doch daaraan onderwerpt de Halfoer zich liever dan van Hoofd te veranderen, of dezen te beletten om aan 's lands instellingen te vòldoen. In dit huis zag ik vijf jonge vrouwen, gekleed in nieuwe doch vuile chitzen, en omringd van afzigtelijk vuile kinderen; en echter zijn dit de aanzienlijken des lands. Eenige goede pieken en kapmessen, eenige porseleinen kommen, eenige dozen ter berging van kleeding, twee ijzeren pannen, en een koperen siriebak tot geërfd pronkstuk, werden mij met blijkbaar welgevallen vertoond als de gelukkige overwinst op langen en zwaren arbeid. Hoewel niet bepaald ongezond, waren al de huisbewoners kennelijk mager, en droegen de blijken van eene ongenoegzame en slechte voeding, en geen wonder: de wilde sagoe-boom ontbreekt, de *hotton* en varkens, welke dit gemis konden vergoeden, worden verkocht om aan de begeerte naar lijnwaad te voldoen; nu blijft er, tot levensonderhoud niets meer over dan jagong, papaja, kladdi en andere aardvruchten, waarvan de oogst altijd schraal uitvalt en soms geheel mislukt. De hervorming van den Halfoer zal moeten aanvangen met eene krachtige verbetering in zijne voeding, woning en verregaande onzindelijkheid.

Nog een half uur westwaarts door het bosch van *Kagé lalé*

trekkende, komt men aan de grens tusschen de fenna's *Waai kibo* en *Maas baai.* Op het grondgebied van laatstgenoemde fenna vond ik ½ mijl ten Zuid Westen van de *Kakoe Wakéro* een klein tabaks-plantsoen. Ruwer begin van landbouw is er wel niet uit te denken. De boomen liggen omgekapt en half verbrand op het veld, doch dit is ook al wat er aan is verrigt; van spitten of omwerken van grond is geen sprake: de menschen bezitten noch patjol, noch eenig ander werktuig; de smalle ijzeren schop of moker zelfs is nog niet bij hen in gebruik. Zij kappen het kreupelhout weg, stoppen de plantjes in den harden geheel onbereiden grond, en dekken ze ter naauwernood met eenige blaren, die het digtst bij de hand zijn. De zaadbedden worden op koele plekken aan den oever der *Waai Tina* aangelegd; zoodra men zes blaadjes aan de zaailingen telt, worden ze overgeplant op het veld, dat omstreeks 30 à 40 voet hooger ligt. Daar laat men de planten vier maanden over aan haar lot, totdat zij 4 à 5 voet zijn opgeschoten, dan topt men op 12 à 14 goede blaren, behalve het aardgoed. Men velt eene maand na de topping en laat de plant een' dag droogen in de zon; vervolgens brengt men ze over in eene hut, daartoe op het veld zelf gebouwd. Daar wordt niet meer gedroogd; men stroopt de blaren van de stengels en schikt ze tot stapels van twee voet, door steenen zacht gedrukt. Na eene broeijing van 10 dagen wordt de tabak gekorven, en afgepakt in tiembels of platte ronde mandjes van 1 à 1¼ kattie, welke op *Ambon* gelden *f* 1 pr. stuk, en aan de kust worden verruild de 7 of 8 mandjes tegen een Sumanapsche sarong of tegen de waarde van *f* 2. Een huisgezin onderneemt een plantsoen van 100 à 200 planten; de gemiddelde opbrengst is 20 mandjes van 100 planten. Al het product dezer omstreken wordt *Tambakoe-Namrolé* genoemd, omdat de van die *Wanangan* uitgevoerde tabak op *Ambon* sterk is gezocht, en zulks met regt: hij is zacht en geurig, en kan met den besten tabak van Javaansche bereiding wedijveren. Waar ligt nu de oorzaak van deze goede hoedanigheden? Zeker niet in de ellendige wijze van verbouwen; zoo ik mij niet vergis, ligt de oorzaak gedeeltelijk in de broeijing en grootendeels in de aardsoort. Die aardsoort is op 2 voet diepte ligt geel, zeer los, en eer mager dan vet, op 1 voet diepte iets donkerder van kleur, doch insgelijks droog en los.

Een kwartier gaans bezuiden dit plantsoen vindt men, aan de *Waai Tina*, twee schamele woningen, die 5 minuten van

elkander liggen; — zie daar het gehucht *Fakakoe* of de woonplaats van den *Matléa* van *Maas baai!* Nog twee soortgelijke gehuchten, of 1 dag reizens in het gebergte; — ziedaar zijn gansch gebied!

De *Waai Tina* vertoont zich hier als eene breede ondiepe rivier, doch de gesteldheid van hare hooge oevers doet blijken dat zij in de oost-moesson ten minste 6 à 7 voet moet zwellen. Zij is doorgaans bevaarbaar voor kleine praauwtjes tot op ½ à ¾ mijl van zee, en hooger op nog voor kleine bamboevlotjes. Hare monding is, als die van de overige, met een tanoessan verdekt en weinig aanbevelenswaardig. Het terrein aan de *Waai Tina* is hoog, vlak en grootendeels open. De aardsoort is meestal zoo als van het tabaksveldje hierboven beschreven, en dus, blijkens het product, al dadelijk voor eene verbeterde en uitgebreider kultuur daarvan geschikt. Die gronden zijn voorts uitmuntend geschikt voor katoen en welligt voor kaneel. Van het strand tot aan het gebergte zullen welligt 8 vierkante palen van dit terrein disponibel zijn, en om den grondeigendom zal men niet behoeven te twisten: er is meer, dan 20 fenna's kunnen gebruiken.

Wijders is mij te dezer plaatse opgegeven:

1o. Omtrent de jagong. Van 20 vruchten oogst men 1000 vruchten of 50 voor 1 in drooge jaren; zijn de regens overvloedig, dan geeft het gewas 100 voor 1; men plant 2 à 3 maal 's jaars 20 tot 40 vruchten per huisgezin.

2o. Omtrent de padie. Noch natte, noch drooge rijstbouw is hier bekend.

3o. Omtrent de hotton of gierst. Men meet die bij bossen, een bos geeft voedsel aan een' volwassen en wakker werkend man, gedurende twee dagen; (het gewas was reeds verbruikt, zoodat ik geen' bos kon krijgen om het gewigt te weten). Het geeft 50 voor 1. Een ieder plant zoo veel hij maar eenigzins kan, want het is, behalve hoofdvoedsel, ook artikel van ruilhandel tegen lijnwaad, zoodat er steeds gebrek aan is. Men verkoopt de hotton aan de Ambonsche orembaais, niet bij bos, maar tot korrel gestampt, bij tiembel of mandje, waarvan ik almede het gewigt niet kan bepalen; naar gissing moet het zijn 1 à 1½ kattie, en de bos levert uit 2½ tiembel, waaruit zou volgen: dat een Halfoer daags verbruikt bijna 2 kattie hotton. Zij erkennen met de hotton even als met de andere céréalen kwistig om te gaan, zoo lang er voorraad is; en in tijd van

schaarschte den buik te vullen met blaren, wilde wortelen en wat de zee aan hoorn- en schelpdieren oplevert, of, wat schier even verderfelijk is, hunne eigene hotton van den Ambonschen handelaar, die dikwijls op hunne kortzigtigheid speculeert, tegen de vierdubbelde waarde terug te koopen, om te betalen met een volgend gewas. Van daar zijn zij, ondanks hunnen ijver, meestal in schuld.

Beschouwen wij thans dit gedeelte der kust van de zeezijde. — Wanneer men de bogt van *Lektama* verlaat, vertoont zich, in de eerste plaats, de *Waleli* als een kolossaal en geisoleerd rotsgevaarte, dat, zelfs aan den voet, reeds steil en vervolgens bijna loodregt boven de vlakte oprijst, — ter hoogte naar gissing van 1000 voet, — tot aan den top digt met geboomte bewassen, — zich ter lengte van eene paal uitstrekkende van oost naar west, — aan de oostzijde als met scherpe vertakkingen en piramidale verlengingen te niet loopende in de bogt van *Namrolé*, en aan de westzijde te niet loopende bij de kleine bogt, door *Tandjong Lektama* en *Tandjong Haméta* gevormd. Beoosten den *Waleli* bespeurt men de reeds beschreven vlakte *Waai Kibo*, — bewesten dezelven die van *Maas baai:* beiden blijken nu, in vergelijking van het rijzend amphithéater dat ze insluit, slechts onbeduidende valleijen of groote ravijnen te zijn.

Bewesten den *Waleli* verheft zich weldra een dergelijk gevaarte, de *Fenelé* genaamd, in de rigting van Z. Z. W. naar N. N. O. minder hoog dan de *Waleli*, en zich achter denzelven vereenigende met zwaarder gebergte, welks top daarboven komt uitsteken, naarmate men zuidwaarts zeilt.

Daarna vertoont zich eene bergstrekking onder den naam *Doninak fenak*, loopende van West naar Oost tot achter den *Waleli*, doch op grooten afstand en aanmerkelijk hooger, zoo als uit de blaauwe tint van hare opperste randen is af te leiden. Hare zuidwestelijke en zeer steile helling maakt het grondgebied uit der fenna *Moël*, welke *Tandjong Behimpo* tot grens met de de fenna *Maas baai* erkent.

Weder bewesten laatstgenoemde bergstrekking, verheft er zich eene, welke al de overige in hoogte en uitgestrektheid overtreft: de *Tefdoela*, naar gissing 4000 à 5000 voet hoog, loopende van W. Z. W. naar N. N. O. Hare helling, aan de zeezijde, maakt het gebied uit van fenna *Moël*, dat eindigt bij *Tandjong Magoegoel* of *Batoe toelis*, waar het gebied van de fenna *Taslatoe* begint.

Daar al de genoemde bergstrekkingen meerendeels van het westen naar het oosten, en de kust daarentegen van het zuidoosten naar het noordwesten loopen, zoo schieten er hier en daar driehoekige kloven over, waarin welligt eenige duizend ☐ roeden vlakke, of althans minder hellende bodem worden gevonden. Dat alles is met zwaar bosch begroeid, en daarin hebben de zes gehuchten van *Moël* ginds en herwaarts openingen gekapt om het noodige voedsel te planten; want daartoe is, volgens algemeene verzekering, dieper landwaarts geen geschikte grond. Vijf dier gehuchten liggen op het gebergte, — sommige zelfs schijnen tegen de steilten te kleven. Het gehucht *Kakbellé* ligt in de kloof tusschen den *Kakoebellé* en den *Kakoetéhoe*. — Beschouwen wij dit van meer nabij.

Het driehoekig grondbezit van het gehucht *Kakbellé* beslaat geen halve vierkante paal, en daarvan is het meerendeel door kreupelhout bezet. Het terrein is hellend. De aardsoort is, op 2 voet diepte, vuil-geel, kleiachtig en gekorreld; de opperkorst heeft 3 duim magere, stofachtige, graauwe aarde en is met steenen bezaaid. Daarop groeit wat gierst, wat jajong, wat obies, doch in gewone jaren ter naauwernood voldoende om de bewoners te voeden, namelijk: 30 weerbare mannen, 20 vrouwen en 12 kinderen (volgens opgaaf). Desniettemin wordt op dien grond met voordeel tabak geteeld. De huizen liggen ver vaneen, doch op de plek, waar de *Balistoea* woont, staan er twee bij elkaar. Daar zag ik eenige vrouwen en jongedochters, wier innemende trekken en slanke leest een' gunstigen indruk zoude maken, als de oorspronkelijke type niet door onzindelijkheid en vermagering was misvormd. Ook deze waren gewikkeld in nieuw, doch walgend vuil lijnwaad; dit is zoo duur dat al de kinderen naakt liepen, en de mannen ter naauwernood met lompen waren bedekt. Die thans zoo gevaarlijke drift naar Europeesch lijnwaad wordt bevredigd door den verkoop van een weinig tabak, en voornamelijk door den verkoop van het hoofdvoedsel of de hotton. In allen eerbied voor het beginsel van handelsvrijheid, vermeen ik, dat het voor den Halfoer eene weldaad zijn zou, bijaldien een vaderlijk toezigt den verkoop zijner céréalen aan banden wilde liggen, en het evenwigt herstellen door ondersteuning en voorlichting op de wijde baan des landbouws; de Halfoer verlangt niets meer dan door veldarbeid lijnwaad te verdienen, om vrouwen te koopen en deze naar den zin der vrouwen te tooijen.

West en Noordwest van *Kakbellé* liggen nog eenige gehuchten van dezelfde gesteldheid, en desgelijks behoorende tot fenna *Moël*. Ofschoon ik reeds in vele bijzonderheden omtrent de Halfoersche misère ben getreden, geloof ik het gehucht *Wanama* nog te moeten beschrijven als de type van die Halfoeren, welke, door de ligging hunner woonplaats, minder dan de strandbewoners met vreemden in aanraking zijn gekomen.

Men verbeelde zich, in een digt bosch, eene plek door wegkapping van ettelijke boomen ten halve voor het zonlicht geopend, — er is niets dat naar huizen gelijkt: de vijf Halfoerenkotten bestaan uit kleine vakjes dekking, door berooking en ouderdom met tallooze gaten doorboord. Twee stokken van 4 à 5 voet tot hoofdstijlen, en vier stokjes van 2 voet, dragende twee vakjes atap, zonder eenige omwanding: ziedaar de geheele woning van den *Balistoea!* Zij onderscheidt zich echter door eene kleine *degoe-degoe*, of slaapbank. Een enkel vakje atap, rustende op vier stokjes, waarvan de twee voorste iets hooger dan de twee achterste: ziedaar het geheel zamenstel der andere Halfoeren-kotten! De echtkoets bestaat daar uit eenige bij elkander gesnoerde blaren, — de kinderen slapen in het zand, of in het slijk, naar gelang van regen of droogte, — de ongehuwden schieten zich op waar zij goed vinden; geen wonder dus, dat de *hadat* op het stuk der kuischheid toegeeflijk is geweest. Naar huisraad zou men vruchteloos zoeken; daar wordt gekookt in bamboe, geroosd in bamboe, gedronken uit bamboe, vuur aangemaakt met bamboe, lansen vervaardigd van bamboe. Bij een zoo uitgestrekt gebruik van dit nuttig gewas verwonderde het mij, waarom er ook niet, zooals in sommige streken van *Java*, daken gemaakt werden van bamboe, waardoor de moeite zou zijn bespaard van sagoe-atap van *Waij sama* te halen. Die daken waren hun onbekend, en toen ik hun het eenvoudig zamenstel wees, was het antwoord, dat zij er buiten konden zoo goed als hunne voorouders, doch dat zij er bij gelegenheid de proef van zouden nemen. Intusschen was het getal van drie wilden, die ik bij mijne komst gevonden had, tot tien aangegroeid, en daarvan waren er negen afzigtelijk met cascadoe geteekend; slechts de *Balistoea* had eene zuivere huid, een matig embonpoint, een' hoofddoek en een broekje; de anderen lieten hunne lange, als touwtjes zaamgekroesde, haren om den schedel fladderen, en hadden alleen de schaamdeelen gedekt. Allen waren brood-mager, doch sterk

en vlug als Orang-oetans; één hunner had de opmerkelijke lengte van 5 voet 7 duim rijnl.; ook de anderen waren lang en breed-geschouderd naar evenredigheid.

Van de vrouwen, die met hare kinderen en honden, bij onze nadering, in het bosch waren verdwenen, kwamen er eindelijk drie schoorvoetend terug. Zij onderscheiden zich van die te *Kakbellé* door meer vreesachtigheid, nog anguleuser vormen en nog vuiler kleeding. Men zou genegen zijn haar toe te roepen: Baadt u tweemaal daags, goede vrouwen! Behoudt de gierst om u en uwe zuigelingen te voeden, koopt voor uw' tabak sagoe in plaats van lijnwaad; en weeft u dan schortjes van boombladeren, zoo als uw allereerste moeder!

Door den *Balistoea* werd mij opgegeven omtrent het aantal zielen:

5 gehuwde mannen.
5 gehuwde vrouwen.
2 onbenaderde weduwen.
9 ongehuwde mannen en jongelingen.
0 huwbare dochters; zij waren reeds tegen de kaléli van de hand gezet.
6 kleine kinderen.

dus 27 zielen, in plaats van 22, zoo als mij was opgegeven. Dit verschil kan dienen om de waarde der andere door de fennahoofden opgegeven cijfers eenigzins te beoordeelen.

Omtrent den landbouw gaf hij op: 20 à 25 mandjes tabak, en 50 à 60 bosschen gierst pr. huisgezin en iets minder per vrijgezel 's jaars; — voorts kladdi, pisang, obies, katjang enz., ter hoeveelheid van eene vrij voldoende voeding in jaren van milden regen, of van geheelen of gedeeltelijken hongersnood in jaren van droogte. Omtrent de consumtie van handelswaren: zoo veel lijnwaad en parangs, als zij konden bekomen voor het totaal van hun' tabaksoogst en ³/₄ van hun gierst- en katjangoogst.

Met de gehuchten *Reblalha* en *Wáloebhara* is het beter gesteld. Deze hebben een' tamelijk rijken bodem in hunne bergkloven, aan den voet van den *Tefdoela*, en zijn, door hunne ligging aan zee, iets meer beschaafd en minder arm, omdat zij tusschen den Ambonschen handelaar en eenige afgelegene gehuchten als tweede hand eenig voordeel genieten. — Doch nemen wij eindelijk afscheid van het *ooster*-district van *Massarété*.

Wind, stroom en gebrek aan tijd hebben mij belet het middel-

district te bezoeken. In het voorbijzeilen is mij gebleken dat het bestaat uit hemelhoog en steil gebergte, waarop men eene afwisseling ziet van naakte steenmassas, waarvan de scherpe vertakkingen de zonderlingste gedaanten vormen; digte bosschen van hoogstammig geboomte in de menigvuldige kloven, eenige hoog-gelegene plateaux, waar eene kleine bevolking door rusteloozen arbeid aan de enge oppervlakte ontrooft wat zij tot haar onderhoud noodig heeft, namelijk hetzelfde voedsel als in de oostelijke fenna's, en voorts tabak en aardappelen ter betaling van lijnwaad, parangs enz. De tot dit district behoorende *Wanangan* van *Méfa* is in 1842 bezocht door een' der *élèves* van het instituut voor *Moluksche* onderwijzers te *Ambon*, met oogmerk om eenig narigt in te winnen omtrent het volk en het binnenland. Die élève, PIKAOLIE genaamd, heeft zich vier maanden te *Méfa* opgehouden, en vele togtjes langs de kust gedaan; doch zoo dikwerf hij noordwaarts wilde doordringen, ontliepen hem zijne wegwijzers; slechts eenmaal kon hij een marsch van drie dagen doen; hij overnachtte dan in gehuchtjes, zoo als *Wanama*. Hij heeft geen vlak terrein hoegenaamd gevonden, en met ongeloofelijke moeijelijkheden op zijn' weg te kampen gehad langs de geheel ongebaande paden, door digte wildernis en veelal door steilten en vervaarlijke naakte rotsen.

Gaan wij over tot *Wamala*, de eerste *Wanangan* van het wester-district.

De rivier *Waai Mala*, waarnaar de handelplaats is genoemd, heeft dezelfde gele modderige kleur als de *Waijapoe*, en ontspringt, naar men zegt, uit diezelfde bergketen, (vermoedelijk van den *Atnaöel* en *Koembong Poön*), zoodat deze keten alsdan eene waterscheiding tusschen de N. en Zuidkust uitmaakt. Zij voert zelfs in de westmousson zooveel water af, dat zij aan de zee, tot op een rayon van een klein kanonschot, hare eigene gele kleur mededeelt. Hare monding is omringd van talrijke en groote zandbanken of vroegere tanoessans, gescheiden door kommen, die, naar gelang van eb of vloed, droog of vol staan. De geul is bevaarbaar voor orembaais van 4 à 5 koijangs; doch de felle stroom en plotselinge zwellingen, waaraan men blootstaat, maken de ligplaats binnen de geul onveilig; ook wemelt het daar van haaijen en krokodillen. Daarentegen hebben die menigvuldige zandbanken, waarvan reeds eenige met geboomte zijn bedekt, eene verlenging des lands en alzoo ter weerszijde van de *Waai Mala* eene kleine baai of bogt gevormd,

waarin de vaartuigjes vrij veilig liggen, namelijk: de linkerbogt of *Telo Kawierie* voor de westmousson, en regterbogt of *Telo Wawalie* voor de oostmousson. Als men de *Wamala* opvaart, bevindt men haar even breed en diep als de *Waijapoe*, doch reeds op eene paal afstands van de monding stuit men op de eerste banken, die weldra zoo menigvuldig worden, dat slechts hier en daar kuilen van eenige vadems en voor 't overige eene bedding van 1 à 2 voet diepte overblijft, dikwijls zelfs geen ½ voet, zoodat mijn hulkje over de keijen moest worden gesleept; — die plekken vormen meestal een' waterval van ettelijke duimen, waar de stroom pijlsnel over vliegt. Zoo is de gesteldheid in de westmousson, doch in de regenmaanden van de oost-mousson, voert de *Wamala* ontzettende watermassas in onstuimige woede zeewaarts: ook dragen de boorden daarvan de blijken; deze zijn ginds als door ijsschotsen gegroefd, verder geheel weggevaagd, zoodat de keijen-bedding zich nog een aantal roeden buiten hare gewone grenzen heeft uitgebreid. De rivier is dus geheel ongeschikt voor het transport.

Over 't algemeen is de regteroever hooger dan de linker, doch aan beide oevers vindt men sporen van zware overstroomingen. Na een paar uur de onophoudelijke bogten der bedding te hebben gevolgd, bereikt men, aan den regteroever, het bergje *Taoetama*, naar gissing 250 à 300 voet hoog en in regte lijn niet meer dan 3 paal boven de monding. Dit bergje is een laatste trap van den *Nebrihi*: een gebergte naar gissing 2500 voet hoog, zich uitstrekkende van O. naar W. met een aantal vertakkingen naar het Zuidwesten, die perpendiculair op de lijn der kust loopen. Op ongeveer 3 paal van den linkeroever komt men aan den voet van den *Tawlalé*, waarvan het culminante punt welligt 2800 voet hoogte heeft, en wiens westelijke verlenging de oostelijke verlenging van den *Nebrihi* ten noorden passeert. Langs dezen doortogt dringt de *Wamala* in het tot dus ver beschreven dal, dat ongeveer 8 □ palen kan beslaan en overal tusschen de zee of het hoog gebergte is ingesloten. Daar binnen is het terrein vrij vlak, gedeeltelijk begroeid met digt maar laag bosch, en gedeeltelijk met alang-alang of kreupelhout. Eenige beken en watersprankjes, die naar de *Waij Mala* stroomen, geven gelegenheid tot het aanleggen van sawas. De grond is op 3 voet diepte zoo week, dat men dieper gravende spoedig water zou krijgen; op 2 voet diepte heeft men goeden vetten sawa-grond; op 1 voet diepte

is de grond drooger en met veel zand vermengd; bovenop ligt 2 à 3 duim vegetale aarde.

Het geheele dal is, met uitzondering der tijdelijke bezoeken aan de *Wanangan*, volstrekt onbewoond, uit vrees voor de invallen van zeeroovers, die zich soms om het jaar, soms om de twee jaar vertoonen, en in 1845 nog een aantal menschen en goederen hebben buit gemaakt aan de monding der *Waai Mala*. De gehuchten liggen op het gebergte, en het naaste een halven dagmarsch van het strand.

Steken wij nogmaals in zee, om ook over de configuratie van het geheele Wester-district een' blik te werpen. Op een kwart mijl bezuiden de monding der *Waai Mala* ziet men de kust van *Tandjong Kabat* tot *Tandjong Waai Koema*, dat is nagenoeg 8 mijl. Beoosten den *Tawlalé*, hiervoren reeds vermeld, ontwaart men den *Fokha*, die weinig met de *Tefdoela* in hoogte verschilt en met eene steile helling in het middeldistrict te niet loopt. Benoorden de monding der *Wamala* ziet men, achter den *Tawlalé* en den *Nebrihi*, de piramidale kruin verrijzen van een gebergte van den eersten rang; doch zoo diep landwaarts in dat er moeijelijk over zijne hoogte of zijn afstand is te oordeelen; sommigen noemen den berg *Sanané*, — sommigen weder anders, — de meesten zeggen den naam niet te weten, omdat die berg niet tot hun grondgebied behoort; ik gis dat het een der toppen van de Siëlsche keten zijn zal. Van den *Nebrihi* zijn de strandwaarts loopende vertakkingen op dit punt slecht te onderscheiden, doch zooveel te duidelijker volgt men den oppersten rand van die bergstrekking, welke van de *Wamala* in westelijke rigting voortloopt tot *Tandjong Wakasit* of omstreeks 4 mijlen; — over die geheele uitgestrektheid is de hoogte vrij regelmatig, of naar gissing 2500 voet. Digt achter den *Nebrihi* rijst een piramidale berg, waarvan ik den naam niet kon vernemen, doch oogenschijnlijk van dezelfde hoogte als de *Fokha* of *Tefdoela*.

Schilderachtig is zeker de woeste pracht van dit bergtooneeel, doch het geeft geen gegronde hoop voor landbouwkundige ontwikkeling: behalve het kleine dal van *Wamala* ontwaart men hier en ginds wel eenige steile ravijnen en kloven tusschen naakte steenmassas, maar geen bebouwbare vlakten, terwijl de naamlooze spits, zoo even vermeld, aantoont dat ook achter den *Nebrihi* geene vlakten zijn te denken. Het is dus een smal hoog plateau, waaraan de Halfoer van het wester-district, door

door verdubbelde vlijt, zijn voedsel moet ontrooven en den aardappel en den tabak moet winnen, waarmede hij in zijne behoefte aan lijnwaad voorziet.

Omtrent de productie voor den Ambonschen handel is mij door de gezamenlijke Hoofden het navolgende opgegeven:

De drie districten planten tabak, doch met zeer ongelijke winst. In de goede vlakten van *Maas baai* en *Waai Kibo* (Ooster-distr.) onderneemt elk huisgezin een plantsoen van 100 à 200 planten, en oogst een tiembel van de 5 planten of gemiddeld 30 tiembel 's jaars. Op de gebergten daarentegen verkrijgt men pas een tiembel van de 15 planten. In de twee volgende districten is de verhouding tusschen het product van vlak of steil terrein nagenoeg dezelfde, en wijl daar schier geene vlakten zijn, oogsten de meeste huisgezinnen 15 tiembel 's jaars. Het geheele regentschap oogst volgens die rekening 's jaars:

	3441	tiembels.
of	5161	kattie.
dat is dus geen	52	pikol.

De drie districten telen hotton. Elk huisgezin zaait gemiddeld 2 bos, en oogst 50 *voud* of 100 bos à $3\frac{3}{4}$, — maakt slechts 375 kattie of 250 tiembels bij ruimen oogst. Men rekent dat de 40 huisgezinnen op vlakken bodem, van de beide *Waai Kibo's* en *Maas baai*, 's jaars kunnen verkoopen:

90 of te zamen	3600	tiembel.
en de 143 huisgezinnen op het gebergte gemiddeld 70 of te zamen	10010	„
	13610	„
	20415	pikol.

Omtrent de katjang heb ik hunne rekening niet kunnen volgen; de aanplanting en de opbrengst verschillen elk jaar en in elke fenna.

Het middel- en het westelijk district teelt aardappels, het oostelijke niet. Het gewas geeft gemiddeld 8 voor 1; het wordt verkocht bij tiembels van $\frac{1}{4}$ pikol. Een huisgezin poot 1 à 3, gemiddeld 2 tiembels, — maakt voor 93 huisgezinnen 186 te poten; of te oogsten 1488 tiembels

of 372 pikol.

Den verkoop van varkens kan men stellen op 2 à 3 's jaars

pr. gehucht; of voor 37 gehuchten 100 p^{ce}. Van deze producten is de handelswaarde, op de kust zelve, het gemakkelijkst te berekenen bij Sumanapsche sarongs, als algemeen gewild. Wij hebben dus 3441 T. tabak, welke naar gelang van kwaliteit en vraag worden omgezet, de 6 à 10 tiembels, (zegge gemiddeld de 8 tiembels) tegen 1 sarong, maakt 430 sarongs

13,610 tiembels hotton, die worden omgezet de 25 tegen 1, maakt	445	idem
Eene hoeveelheid kadjang, soms meer, soms minder, bij de hotton, en omgezet 13 tiembels tegen 1 sarong, naar gissing	200	idem
1,488 tiembels aardappelen omgezet de 4 tegen 1 sarong	372	idem
100 varkens door elkander à 3 sarongs	300	idem
	1847	sarong's,

of de ruilbare waarde van dien en diverse messen en lijnwaden. De Sumanapsche sarong zal den aanvoerder te staan komen op *f* 2 koper pr. p^{ce}. zoodat de Halfoeren van *Massarété* hun product verruilen tegen eene handelswaarde van *f* 3694 k.; — dit verdeeld over 183 geeft ruim *f* 20 per huisgezin, of over 481 mannen en vrouwen ruim *f* 7⅔ per hoofd, en zulks tot voor hen allernadeeligste prijzen, en nadat zij door hunnen arbeid in al de verdere behoeften des levens hebben voorzien.

Op *Ambon* zijn die producten waard:

3,441 tiembel tabak ten minste 75 c., want op de bazar geldt de tiembel *f* 1 à *f* 1½ z.	*f* 2580.
204 pikol hotton	- 1632.
100 „ kadjang	- 500.
372 „ aardappelen à *f* 10	- 3720.
100 varkens	- 1600.
	f 10032 koper.
Te zamen 750 pikols of 25 koijang scheepsruimte. Zoodat na aftrek der verruilde goederen	- 3694.
De ruime som van	*f* 6338

overblijft om de onkosten der reis te dekken, en eene goede winst aan den handelaar te verzekeren.

Ik heb *Massarété* een weinig uitvoeriger beschreven dan de overige regentschappen, omdat het bij den schraalsten bodem de meeste nijverheid heeft, het drukst wordt bevaren, en door zijne voortbrengsels van eenig belang is geworden voor de consumptie der Europeërs op *Ambon.*

Het regentschap Foggi.

(Zie den staat der bevolking L[a] H).

Langs de kust beslaat dit regentschap van *Wakasit* tot Tandjong *Sarmena* eene lengte van 2 mijl; hoever het zich binnenwaarts uitstrekt, weten de Hoofden zelven niet: er zijn geen naburen die hun den grond betwisten. Uit zee gezien, vertoont het land niets dan eene aaneenschakeling van hoog en steil gebergte langs de kusten, nog hooger ketens daarachter, tennaastenbij gelijk *Massarété*, doch op groorer schaal en overal met hoog bosch bedekt. Tusschen enkele bergkloven zijn eenige effene plekjes grond te zien. Ik ben de *siopo* eene goede paal opgegaan; ze is volstrekt onbevaarbaar zoowel in de west- en de oost-mousson, en onderhevig aan geweldige zwellingen. In de nabijheid der monding zijn ongeveer 2 □ palen vlak terrein, en de aardsoort is daar voortreffelijk, desniettemin is het oord onbewoond. Bij de monding der *Waij Koema* is almede eenig vlak terrein; doch geheel bedekt met bosch.

Het land levert noch sagoe, noch kadjang, noch aardappelen op; de bewoners voeden zich met hotton, jajong, diverse aardvruchten, en sterven dikwijls van honger. In hunne behoefte aan lijnwaad en ijzerwerk voorzien zij met hotton, een weinig tabak, hertenvleesch en varkens. De hotton geeft 40, de jajong 70 voor 1, — 15 planten geven 1 tiembel tabak. Een huisgezin zaait een bos hotton en 40 jagongs en kweekt 200 à 300 tabaksplanten. De ruilprijzen zijn voor 1 Sumanapsche sarong 35 tiembel hotton, of 20 tabak, of 2 ekkor *dingding.* Voor 1 p[ce]. salemporie 55 tiembel tabak, of 100 tiembel hotton, of 8 ekkor dingding of 1 varken.

De geheele uit- en invoer is onbeduidend klein.

In dit armoedige land is de kaléli hooger dan elders, omdat de meisjes eerst genomen worden als zij huwbaar zijn. Over 't algemeen geniet de vrouw hier nog meer vrijheid dan in de andere regentschappen. De vermenging van ongehuwden is hier

La. H. **Staat der bevolking van het regentschap Foggi.**

NAMEN der FENNA'S.	Rang der Matléa's.	NAMEN der MATLÉA'S.	WOONPLAATS van den MATLÉA.	WANANGAN of HANDELPLAATS.	Aantal gehuchten.	NAMEN der GEHUCHTEN.	SITUATIE.	Aantal zielen	Waarvan weerbare mannen.
Ilfatoe . . .	3e	Olbagoe.	Walmanoe.	Wamsasie.	4	Karawé.	op den berg van dien naam.	27	10
						Mboehéné.	aan de rivier van idem.	13	5
						Tafoe baharat.	op dien berg	13	5
						Walmanoe.	aan die rivier	16	6
Faboti . . .	1e	Wandeït.	Siopo.	Siopo.	1	Siopo.	idem.	5	1
Ilkakoe. . .	2e	Lis boli.	Bohoe Kakoe.	Waboho.	4	Leana kehoe.	op dien berg.	8	4
						Fokeka.	idem.	8	3
						Waboho.	op den Moekamiha.	6	3
						Bahoe kakoe.	op dien berg.	12	6
Kamité . . .	4e	Adé.	Ramongi Kakoen.	Wakadoe.	3	Ramongi Kakoen.	idem.	17	9
						Marisampoön.	idem.	13	5
						Noeké.	idem.	15	7
Wanoso. . .	5e	Wanéwit.	Misfafa.	Waftaoe.	2	Misfafa.	idem.	13	6
						Waldeha kakoe.	aan de rivier Waldeha.	9	4
					14			175	74
5 Fenna's in de volgorde van Oost naar West.				5 Wanangan's behalve Waij koema.					

volkomen geoorloofd, mits er huwelijk op de zwangerschap volge. Het overspel wordt iets strenger gestraft dan elders, namelijk 10 rottingslagen voor de overspeelster, 15 voor den overspeler, die tevens 1 stuk salemporie als schadevergoeding aan den beleedigden echtgenoot moet uitkeeren.

De Westkust.

Ik heb bij *Foggi* veel gevraagd naar *Lissatéké-punt*, dat bij Valentijn en op latere kaarten staat aangeteekend als de belangrijke hoek, van waar de kust noordwaarts begint te loopen, doch noch de praauwvaarders, noch de Hoofden kenden dien naam, men kende slechts *Liestétoen*, en dat is eenvoudig de kromming der kust, een weinig bewesten de monding der *Waai Koema*. De naaste landpunt, die van het *Waoe Oedasch* gebergte schijnt af te dalen, en waarachter geen westelijk land uitsteekt, noemt men *Tandjong Sarména.*

De geheele westkust heeft, van *Tandjong Sarmena* tot *Tandjong Palpetoe*, eene lengte van ongeveer zes mijlen. Zeer digt langs het strand, loopt het hoogste gebergte van *Boeroe*; de naakte kruin van den *Lemadang* steekt boven alle toppen uit, en zijne helling is aan die zijde vervaarlijk steil, en zelfs gedeeltelijk loodregt. Aan den voet liggen de drie Tomahoesche eilanden, welke, met dien voet, de straat afbakenen waarin de zeeroovers zich zoo dikwerf komen nestelen, en waar zij, uit hoofde der koraal-reven, zoo moeijelijk zijn te vervolgen.

De westkust was eertijds verdeeld in drie staatjes, van welker bevolking de overblijfselen nog onder de Mohammedaansche buurten van *Kajélie* bestaan, namelijk *Tomahoe*, *Palamata* en *Hoekoemina;* doch die landen zelve zijn sints lang geheel onbewoond. Ofschoon de overleveringen, omtrent de Ternataansche Stadhouders en omtrent den oorlog van 1652 tot 1657, deze negorijen als magtig en belangrijk voor de nagelteelt doen voorkomen, twijfel ik echter of ze ooit eene aanzienlijke bevolking hebben gehad, want er zijn bijna geen vlakten of slechts bebouwbare hellingen. De geheele westkust zou dus bij eventuele uitbreiding der zaken op *Boeroe*, alleen aandacht verdienen om de noodzakelijkheid van de roovers daar op te sporen.

TIENDE HOOFDSTUK.

De Noordkust.

De noordkust van *Tandjong Palpetoe* tot *Tandjong Karbou* bevat het grondgebied der thans bestaande regentschappen of voormalige staatjes van *Bara*, *Licella*, *Tagalisa*, *Maroelat* en *Leliali*. — Beginnen wij van de westzijde.

Wanneer men *Palpetoe* is omgevaren, zoekt men vruchteloos naar de lange smalle golf, welke op VALENTIJN's en andere kaarten wel twee mijl in de zuid-oostelijke rigting het land indringt; ik heb daarvan niets bespeurd dan eene bogt of kromming der kust, zeker langer dan vele andere bogten, doch naar evenredigheid weinig dieper. Rondom deze kust ligt het grondgebied van het voormalige staatje van *Bara*, dat sints lang onbewoond is, en van welks in de 17de eeuw weggevoerde bevolking ook te *Kajëlie* geene overblijfselen meer zijn. Het geheele landschap wordt gedomineerd door den *Lemadang*, wiens tafel of kop, met dubbelde spits, tegen de zee aan de Westkust staat gekeerd, terwijl zijn hooge rug aan de noordkust vijf à zes mijl oostwaarts loopt. In die hooge bergstrekking onderscheidt men de meer voorwaarts springende spitsen van den *Bara*, naar welken het landschap is genaamd; en verder is het geheele terrein, tot aan zee, met hooge steile bergen en rotsen bedekt, waarop een zwaar bosch onafgebroken voortloopt. Daarin groeit veel schoon ebbenhout; doch voor 't overige schijnt het grondgebied van *Bara* zonder eenige waarde voor den tegenwoordigen tijd.

Als men des Lemadang's staart of slotrug, welke diep in het regentschap *Licella* dringt, eindelijk voorbij is, opent zich een ruimer amphitéater dan wij tot dusver op den togt rondom *Boeroe* hebben gezien. Eene bergstrekking (welke ik bij gebrek aan eenen inlandschen naam de *Licellasche keten* zal noemen), komt wel van achter den bedoelden slotrug te voorschijn, doch hare toppen zijn onvergelijkelijk lager en verder verwijderd van de kust; zoodat het terrein met eene betrekkelijk zachte glooijing oploopt. Door eene wijde kloof in die keten, ontwaart men diep in het zuiden, den *Siël*, welks platte kop met twee kleine spitsen zoo bijzonder op den *Lemadang* gelijkt. Bewesten de bedoelde kloof loopt de *Licellasche keten* in onregelmatige vormen, dan eens digter bij, dan eens verder van de kust, totdat

13

zij eindelijk afdaalt tot de heuvelen-rij, die bij *Tandjong Karbou* te niet loopt. Zoo is het karakter der Noordkust, op welke *Licella* eene lengte van 9 mijl beslaat.

Hoever dit regentschap zich binnenwaarts uitstrekt, is voor alsnog niet te berekenen; want de Regent maakt aanspraak op het meer van *Wakoholo* en zelfs op het grondgebied van eenige stammen, die te *Waij Koema* aan de zuidkust ten handel komen; dus eigenlijk op al het binnenland van *Boeroe*, voor zoo ver de bezittingen der overige regentschappen niet zijn aangewezen. (Zie staat der bevolking van het regentschap *Licella*, L^a. I).

Uithoofde van ziekte en ouderdom heeft de regent van *Licella* mij niet, gelijk zijne ambtgenooten, op mijne reis kunnen vergezellen, en de personen, die hij mij ter zijner vervanging medegaf, zijn mij van geene dienst geweest hoegenaamd; zoo dat ik, op de plaats zelve, niet met de *Matléa's* in aanraking ben geweest, en eerst later te *Kajélie* met groote moeite, en ten gevolge van strenge maatregelen, de vier eerste van de bovenstaande lijst voor mij heb gekregen.

Van daar dat deze staat der bevolking nog minder vertrouwen verdient dan die der landschappen, waar ik, op de plaats zelve, elken *Matléa* over zijne eigene fenna ondervroeg, nadat al het mogelijke was gedaan om zijne beschroomdheid, vooroordeelen en achterdocht, door gepaste toespraak te overwinnen. Uit den staat, zoo als die is, blijkt intusschen, dat de zes fennas van de kust niet minder, maar wel meer dan 471 — en de acht fennas der binnenlanden niet minder, maar wel meer dan 805 zielen moeten bevatten. Er blijkt nog uit, dat van laatstgemelde alleen *Lekha* tegen de bergketen ligt die *Massarété* van het binnenland scheidt, en dat alle de zeven andere zijn gelegen in de nabijheid van het meer *Wakoholo*; waaruit volgt, dat dit oord het best-bevolkte van *Boeroe* moet wezen Waren deze détails, bij mijne komst op het eiland of slechts gedurende mijn verblijf op de zuidkust, mij bekend geweest, dan zou ik natuurlijk òf van *Wamala* of van *Waai Koema*, den togt naar *Wakoholo* hebben ondernomen; doch geen *enkel stuk*, geen *enkel mondeling verhaal* gaf mij destijds narigt, en ik maakte mij, volgens de twee reisverhalen door Valentijn opgenomen, omtrent dat oord zulke ongunstige denkbeelden, dat ik mij niet geregtigd achtte, om, voor een togt uit nieuwsgierigheid naar zoo goed als onbewoonde streken, den tijd voor mijne commissie

L^a. I. (Bladz. 104.)

Staat der bevolking van het regentschap Licella.

NAMEN der FENNA'S.	Naam van den MATLÉA.	Woonplaats van den MATLÉA.	Handelplaats.	Aantal gehuchten.	Namen der Gehuchten.	Aantal zielen.	Waarvan weerbare mannen.	Situatie.	Aanmerkingen.
WAMNIBOE.	Hoeli.	Wanipé.	Fena foehoen of in het Maleisch Licella lama.	4	Wanipé.	42	21	Tusschen het strand en het gebergte beoosten de Wa-ili.	Licella lama is de plek, waar vóór 1657 de hoofd-negri Licella stond.
					Tifoe.	44	12		
					Waas paai.	44	15		
					Wapoté.	27	10		
FOEWA . . .	Masoe.	Wamana.	Licella lama.	2	Wamana.	52	18	Beoosten Wamniboe.	Aan dezen Matléa wordt door de overigen de rang van Hennolon toegekend.
					Watawi.	32	9		
WANANGAN.	Ramiet.	Wamata.	Licella lama.	2	Wamata.	52	15	bij Licella Lama.	
					Wamangi.	33	9		
WA-ILI . . .	Radian.	Waséré.	Licella lama.	1	Waseré.	49	15	aan de W. Ili.	
WAMLOBI .	Wasa hitoe.	Walanga.	Licella lama.	1	Walanga.	29	9	Westelijk deel der N. kust.	
GEBRIHI . .	Basania.	Wabébé.	Licella lama.	1	Wabébé.	67	20		
LEKHA . . .	Sidoeaïl.	Wakassie.	Wakoema. Zuidk.	1	Wakassie.	43	15	Aan de W. Koema bij de Z. Kust	
KAFAFA . .	Koediengoe.	Imtanga.	Wamala.	1	Intamga.	84	32	bij den Siël.	
WAKOLO . .	Masboël.	aan 't meer.	Wamala.	1	Wakolo.	90	36	bij het meer.	
WAÏ ENO .	Bakinal.	Kapoto.	Wamala.	1	Kapoto.	61	17	idem.	
WADOEPA .	Lawardan.	Wasapoea.	Wamala.	1	Wasapoea.	79	35	idem.	
NALBESSIE .	Naotang.	Woha.	Wamala.	1	Waha.	122	41	idem.	
WALPANGA.	Jakorali.	Wagrahi.	Wamala.	2	Wagrahi.	124	41	idem.	
					Wameta.	31	10		
FANABOE .	Basiara.	Wamitie.	Wamala.	1	Wamiti.	171	52	idem.	
14 Fenna's.			1 op de N. Kust. 2 „ Z. „	20		1276	432		

eene maand te overschrijden en andere regentschappen te verwaarloozen. Te minder achtte ik mij daartoe geregtigd, omdat mijn voorganger, de heer ENGELHART, aan het meer is geweest, en diens rapport alles moet bevatten wat daarvan wetenswaardig is. Toen ik de détails ontving, welke aan dit oord eenige belangrijkheid geven, was het te laat de zaak in persoon te gaan onderzoeken: mijne afreize was op twee dagen later bepaald. Er is dus in de tegenwoordige beschrijving van *Boeroe* eene gaping, welke moet aangevuld worden met het rapport, twintig jaar geleden, door den heer ENGELHART uitgebragt, of wel door eene opzettelijke reis naar *Wakoholo*, waarmede veel tijd zal zijn gemoeid; want, welke ook de aanspraken van den ouden regent zijn mogen, zeker is het dat zijn invloed daar weinig te beduiden heeft; — dat er aan de kusten geen wegwijzers zijn, waarop men kan rekenen, — en dat de Halfoeren zelve niets zullen doen om de reis te bevorderen, maar wel om ze tegen te werken. Er zouden dus intijds middelen moeten worden beraamd, om te *Wamala* en *Waij Koema* goedwillige wegwijzers uit het bovenland te lokken, en tevens zou daar verzameld moeten zijn een klein aantal Halfoeren, waarop men almede staat kon maken, ten einde van de hoogst noodige transport-middelen zeker te zijn.

Intusschen zal ik hier aanteekenen, wat mij te *Kajélie* omtrent de bedoelde landstreek is opgegeven bij het opmaken van den staat der bevolking.

Het meer *Wakoholo* of *Wakolo* ligt aan den voet van den *Siël*, en dus veel oostelijker dan tot dusver op de kaarten is bekend gesteld. Alleen de fenna van den *Matléa Masboël* woont rondom de oevers; de andere zijn wijd in den omtrek verspreid. De geheele landstreek bestaat uit hoog gebergte, waartusschen ettelijke vlakten of liever breede ravijnen met allang-allang worden gevonden, doch van geene grooter uitgestrektheid dan ¼ à 1 vierk. paal. De aardsoort is in die kleine vlakten donkerbruin en zeer vet, tot op 2 voet diepte, — dan stuit men op gele klei. De Halfoeren telen daar jajong, kladdi en diverse aardvruchten en voornamelijk hotton, die er voordeelig slaagt. De overvloed hunner céréalen veroorlooft hun de varkens met zooveel keus te voeden, dat deze eene monsterachtige dikte erlangen, zoodat zelfs de ratten aan de langs den grond slepende kwabben vet beginnen te knagen; in dien staat voert men ze naar de zuidkust, om ze tegen lijnwaad en ijzerwerk

te verruilen; het beest vermagert op de reis, *want deze duurt 5 of 6 dagen.* De geheele uitvoer bepaald zich tot varkens en een weinig hotton, en de bergbewoner komt hoogst zelden met den kusthandelaar in aanraking, maar verruilt zijn product bij de bewoners van *Massarété*, welke hem niet meer dan 1 Sumanapsche sarong per varken betalen. Met uitzondering der bedoelde kleine vlakten, is het gebergte met zwaar bosch bedekt. Het klimaat is er koud en zeer vochtig; de meeste boomen zijn met mos bekleed. De paden naar de noordkust zijn zoo ontzettend moeijelijk, dat de bergbewoners altijd naar de zuidkust ten handel gaan en met de noordkust schier nooit gemeenschap hebben. Voor een onbeladen Halfoer is de marsch, van het meer naar de zuidkust, twee dagen; voor den terugmarsch (insgelijks onbeladen) het dubbel getal; van terugmarschen met zware vrachten zijn geen voorbeelden, — daarmede zouden zes à acht dagen gemoeid zijn, wanneer men steeds den naasten weg bleef gaan.

Keeren wij terug tot de noordkust.

De Wanangan *Licella lama*, of *fena fohin*, zoo als de Halfoeren hem noemen, ligt bij de plaats waar voormaals de *Johoe* was gezeteld. Zijn handel kan nooit belangrijk geweest zijn, want deze zijn eenige *Wanangan*, is door talrijke koraalreven, of gebrek aan beschutting of ongenoegzame kromming der kust, alleen genaakbaar voor kleine orembaais, en ook voor deze alleen veilig in de oost-mousson. Zoo dus een dergelijk vaartuigje bij toeval in de west-mousson komt, is men verpligt het op het strand te halen, want bij de minste bui komt het anders in gevaar. Eene ondoordringbare wildernis van hoog hout, sagoe en rottan bosschen, loopt zoo digt langs het strand, dat de togt langs hetzelve uiterst moeijelijk is. Een klein hutje staat bij de ankerplaats; beoosten is de uitwatering van een riviertje, *Wamanie* genaamd; bewesten is een klein gehuchtje van lieden uit *Tagalisa*: wijders is het oord mijlen ver in den omtrek geheel onbewoond. Een paar paal bewesten deze hut vond ik een pad, dat mij door de wildernis bragt, tot aan den voet van een' kleinen bergrug, over welken het pad voortliep tot op eene plateau ter hoogte van een paar honderd voet boven het strand. Het draagt den naam van *Kakoe Boeloeana* en maakt een' laatsten trap uit van hooger zuidelijk gebergte, dat echter van deze zijde moeijelijk is te naderen; menigvuldige ravijnen en trapsgewijs rijzende bergruggen liggen tusschenbeide. Dit plateau

beslaat eenige vierkante palen en is versierd met duizende kaijoe-poetie's, welke het eer als een' tuin dan als eene wildernis doen voorkomen; de bladeren zijn van de geurigste soort, zoodat, als immer de grondstof aan de baai mogt verminderen, een kaijoe-poetie-stoker hier,* digt bij zee, een' kostbaren voorraad zou vinden. De aardsoort bestaat uit licht-bruinen berggrond, vetachtig, zonder klei, vermengd met veel kiezel en gedekt met een paar duim humus. De kaijoe-poeties staan niet digt op elkander en geven een luchtigen aangenamen lommer; wanneer de geaardheid van dezen boom andere gewassen *niet* vijandig is, dan bestaat hier de beste gelegenheid voor onderscheidene kultures, welke soortgelijke gronden en een luchtigen lommer noodig hebben.

Daalt men dit plateau ten weste af, zoo komt men in uitgestrekte vlakten, aan de landzijde door eene zachte berghelling en aan de zeezijde door eene smalle strook bosch begrensd. De aardsoort is daar voortreffelijk, en de allang-allang bereikt er meer dan eene manshoogte. Door deze vlakte vindt de *Waai Ili* of groote rivier van *Licella*, haren weg naar zee. Het is de breedste en tevens de ondiepste rivier van geheel *Boeroe*, — hare keijen-bedding is op vele punten 300 à 400 voet breed, Uit de gesteldheid der allang-allang en andere planten aan de boorden dier bedding blijkt, dat ze in den regentijd geheel door den stroom wordt bedekt, in de west-mousson loopt in haar midden slechts een hoofdtak van 40 à 50 voet breedte en hier en daar nog een verloren geul; aan bevaarbaarheid is niet te denken. De kleur van het water, dat zeer troebel is, kan melkwit worden genoemd, althans in vergelijking van de bruine of gele tint aan andere troebele rivieren eigen; de smaak is niet onzuiver, en men klaagt over geene kwade uitwerking op de gezondheid. De hierboven bedoelde vlakten, rondom hare monding, beslaan ongeveer 2 paal in de breedte en 3 paal in de lengte en zijn gemakkelijk te bestroomen door aftapping van de *Waai Ili* of eenige kleine spranken, welke zich in dezelve ontlasten, en, na naauwkeurig onderzoek der naburige berghelling, zou men vermoedelijk het bestroombaar terrein zien verdubbeld. Het schijnt door de natuur bestemd voor den natten rijstbouw, maar zou ook bruikbaar zijn voor katoen en andere cultures.

Op dezen togt werd ik aangetast door de koorts, welke sedert eenige weken op vele punten van *Boeroe* heerschte. Ik heb

daarom mijne reis moeten bespoedigen en weinig meer van *Licellas* kusten gezien.

Omtrent den uit- en invoer is mij opgegeven, dat de zes fennas aan deze zijde van de bergketen voor den kusthandel produceren: omstreeks 2700 toman sagoe en 160 bakoel damar 's maands, gedurende de 3 à 4 maanden der oost-mousson, waarin de orembaais gewoon zijn hier te komen. Daarvoor wordt ingeruild lijnwaad en ijzerwerk op den voet van 60 toman sagoe of 8 bakoel damar tegen 1 salemporie. Gedurende de westmousson staat de handel zoo goed als geheel stil.

Ik ga over tot het naastvolgende regentschap. (Zie staat der bevolking van het regentschap *Tagalisa* La. K.)

Over den aard van het grondbezit van *Tagalisa* bestaat een geschil, dat reeds dateert van vóór 1657 en dat, alhoewel onbeduidend op zichzelf, aanleiding tot verwarring geeft. De regenten van *Licella* en *Leliali* namelijk beweren, dat hun grondgebied aan elkander grenst; — die van *Tagalisa* beweert, dat het zijne daartusschen ligt, zooals onwedersprekelijk het geval is, niet alleen met *Tagalisa*, maar ook met het thans ontvolkte grondgebied van *Maroelat*. *Leliali* beweert, dat de Hoofden van *Tagalisa* en *Maroelat* nooit wezenlijke *Johoe's* zijn geweest, maar *Hennolons* van den *Johoe Leliali*. *Tagalisa* beweert, dat het meer dan 200 jaar onafhankelijk is, ten blijke waarvan kan strekken, dat het Hoofd van *Tagalisa* tijdens de deportie reeds denzelfden titel voerde als die van *Leliali*, namelijk *Pattie*, en dat hij sedert onder het Hollandsch gezag steeds op gelijken voet met dien van *Leliali* en *Licella* is behandeld. Aangezien dit laatste almede positief is, vermeen ik, dat het ter voorkoming van verdere verwarring niet overbodig zou zijn: 1° de aanspraken van den regent van *Leliali* op *Tagalisa* te verklaren voor vervallen; 2° de grensscheiding voor *Tagalisa* te erkennen, als met *Licella*, *Tandjang Wamasie*, en met *Leliali*, *Tandjong Walisie*; 3° waarna het onbevolkte grondgebied van *Maroelat* als van regtswegen zou vervallen onder *Leliali*.

Tusschen die grenzen beslaat *Tagalisa*, langs de kust ca. 2 mijlen en binnen 's lands 1 mijl, zegge 2 □ mijlen. Deze kust, uit zee gezien, vertoont niets dan een onafgebroken en zwaar bosch, loopende ligt langs het strand, met eene rij heuvelen op korten afstand, en daar achter hooger bergruggen, loopende van Z. W. naar N. O. De *Wanangan Waipôté* is eene onbe-

La. K. Staat der bevolking van het regentschap Tagalisa.

NAAM der FENNA.	NAAM van den MATLÉA.	WOONPLAATS van den MATLÉA.	WANANGAN.	Aantal gehuchten.	NAMEN der GEHUCHTEN.	BEVOLKING. Gehuwde mannen.	Gehuwde vrouwen.	Ongehuwde mannen.	Weduwen.	Huwbare dochters.	Kinderen.	Zielen.	UITVOER. Damar.	Ding-Ding.	Padie.	INVOER.
					Teboe.	4	4	1			1	10				Zout, lijnwaad, aardewerk, messen, tjintjin's en kleine versierselen, alles ingeruild naar de evenredigheid van 1 pce. Salempori tegen 6 B. damar of 5 Ekkor ding-ding, of 10 B. padie.
WAHANGAN	Oentong.	Wai pôté.	Wai pôté.	4	Koelibleo.	2	2	2			2	8	40	20	40	
					Batolong.	3	3	2			2	10				
					Lepatie.	3	3	1			3	10				
					Walisie.	5	5	2			3	15				
					Hatwano.	2	2	2			3	9				
					Mistello.	4	4	—			4	12				
WAI KIBO	Hoelie.	Wai pôté.	Wa oena.	6	Watébé.	2	2	4			4	12	40	30	50	
					Ihal boön.	2	2	—			2	6				
					Wamitie.	2	2	—			2	6				
					Batassa.	2	2	2			2	8				
					Wamsinoe.	2	2	2			2	8				
TRAHA	Hôlé.	Wai ponté.	Sawa.	4	Wamatin.	2	2	2			2	8	—	20	30	
					Samietna.	2	2	2			2	8				
3 Fenna's.			3	14		37	37	22	—	—	22	130	80	70	120	

woonde plek, waar, gedurende de west-mousson, de orembaais even onveilig liggen als te *Licella.* Niet ver van de *Wanangan* is eene opene vlakte van omstreeks 3 paal lang en 1 paal breed; het oostelijk deel heet *Wa-äna*, het westelijk *Méséa.* De aardsoort is zwart, vet en vermengd met zand tot op 1 voet diepte, daaronder wordt de kleur roodachtig; achter die vlakte stuit men dadelijk op het gebergte, — er is geen water in de nabijheid gevonden dat tot bestrooming kan dienen. Tabak zou er denkelijk goed slagen.

Omtrent het cijfer der bevolking heb ik voor dit regentschap de opgave der Hoofden meer gedétailleerd medegedeeld dan bij andere regentschappen, omdat de onwaarschijnlijkheden hier het menigvuldigst en het duidelijkst gekarakteriseerd zijn, als: 1° op 37 huwelijken geen enkel geval van polygamie; 2° geene enkele weduwe; 3° geene enkele huwbare dochter; 4° slechts 22 jonge kinderen op 37 huisgezinnen; 5° de regelmatige repetitie van 2 mannen, 2 vrouwen, 2 jongmannen en 2 kinderen in 4 gehuchten van dezelfde fenna. Mijne aanmerkingen op deze grove onwaarschijnlijkheden zijn door de *Matléas* met een aantal uitvlugten beantwoord, en, ondanks hunne eenvoudige en respectueuse houding, bleven zij zoo stellig bij die opgave volharden, dat er blijkbaar afspraken toe waren gemaakt. Ik refereer mij ten deze aan de algemeene aanmerkingen, welke ik in het 7e hoofdstuk, over het cijfer der Halfoersche bevolking in de Kajélische binnenlanden, voor dat en voor al de andere regentschappen heb gemaakt.

Omtrent de productie voor den handel is mij opgegeven, dat de damar wordt ingezameld op het gebergte *Waoena*, van waar men de bakoel in 2 dagen naar de kust draagt.

De herten worden gejaagd in de vlakten van *Leliali*, genaamd *Wapéran*; een enkel jager bezit een geweer, de meeste bedienen zich van de lans, van honden en strikken. Het vleesch wordt aan dunne lappen gesneden en redelijk goed gedroogd en gezouten; dan verkoopt men deze ding-ding bij *ekkor*, dat is een geheel beest min den gewonen afval. De gedurige handtering van zout, bij het bereiden van ding-ding, heeft het verbruik van dat artikel onder deze Halfoeren tot eene geregelde gewoonte gemaakt.

De padie wordt in de nabijheid der gehuchten gezaaid, of zoo men wil, gepoot (*die tiekam*); men steekt in den onbewerkten grond slechts een kuiltje, waarin eenige korrels worden

gelegd; dan laat men er van groeijen wat wil; men plant nimmer over, en geeft zich zelden de moeite om te wieden. Het gewas staat 5 maanden te velde, en geeft, nadat de regens schaars of overvloedig zijn, 6 tot 24 tot 32 voor één, meer nooit. Een huisgezin poot van 1 tot 7 gantangs, de gantang is $\frac{1}{12}$ bakoel, — de bakoel weegt 28 à 30 kattie.

Maroelats grondgebied strekte zich voormaals niet verder uit, dan een paal langs de linker-oever der *Samalagie*, aan welker regter-oever de hoofd-negorij *Leliali* lag. Het is sedert lang geheel ontvolkt. Wij kunnen dus overgaan tot het laatste regentschap, *Leliali*.

L[a]. L. Staat der bevolking van het regentschap Lelialie.

Eenige FENNA (*).	MATLÉA.	WOONPLAATS van den NATLÉA.	WANANGAN.	NAAM der GEHUCHTEN.	Gehuwde mannen	Gehuwde vrouwen.	Ongehuwde mannen.	Weduwen.	Huwbare dochters.	Kinderen.	Zielen.	AANMERKING.
Fiengapie.	Watie.	Waminoet.	Wablaö.	Batasa.	2	2	2			2	8	Omtrent het opgegeven cijfer der bevolking dezelfde aanmerking als bij het staatje voor Tagalisa op Pag. 200.
				Sawa.	2	2	2			2	8	
				Wanaoe.	2	2	2			2	8	
				Waloho.	2	2	2			2	8	
				Waminoet.	2	2	2			2	8	
					10	10	10	—	—	10	40	

(*) Het gevolg hiervan is, dat men naar Tagalisa moet gaan om eene huisvrouw te kiezen.

Van *Walisie* tot *Tjiko Marassa* beslaat dit regentschap langs de kust eene lengte van ruim drie mijl, en binnen 'slands ongeveer 1½ mijl, zegge 5 □ mijl oppervlakte. Even als te *Tagalisa*, loopt hier een hoog bosch digt langs de kust; achter hetzelve eene rij heuvelen, en daarachter eene verlenging van de Licellasche keten. De *Wanangan* is onbewoond, er staat slechts een huisje voor tijdelijk nachtverblijf; hij ontleent zijn naam van het riviertje *Wablaö*, dat zich daar ontlast. Deze *Wanangan*, ofschoon de beste van de geheele noordkust en ofschoon gelegen in de Lelialische bogt, *Laboean corra-corra* genaamd, omdat voormaals de *Honghi*-vloot daar ankerde, is evenwel nog zoo onveilig in de west-mousson, dat men bij sterken noorden wind moet verzeilen of op strand verhalen.

In het bosch aan de kust staan reusachtige boomen ijzerhout in menigte, en ook vele prachtige en regtopstaande ebbenhoutboomen. Een half uur bezuiden de *Wanangan* is een veld van een vijftigtal bouws, *Lasilalé* genaamd, 't welk door de *Wablao* zeer goed kan worden bestroomd. De aardsoort bestaat daar uit ¼ voet zwarte en redelijk vette aarde, vermengd met zand; daaronder treft men een mengsel van witte en zwarte aarddeelen, mager en kiezelachtig. Er groeit veel kaijoe-poetie, doch het beste gebruik van den grond zou zijn, de natte rijstbouw. Een weinig beoosten het veld *Lasilalé* begint eene aanzienlijke opene vlakte van goed 3 paal, in de rigting van Oost naar West, en ruim 2 paal van het gebergte tot aan het bosch der kust. De aardsoort is, volgens op vijf punten gestokene monsters, losse zwarte grond, 1 voet diep en daaronder geelachtig met veel zand, in de nabijheid der kust ook vermengd met steenen. Van het naburige gebergte *Kakoe Wakoesa* stroomt een aantal smalle, maar diepe beken, die, zelfs bij lange droogte niet ledig loopen en denkelijk zoowel in de West- als in de Oost-mousson tot irrigatie der vlakte dienstbaar zouden zijn. Intusschen schijnt het terrein te gunstig voor den katoenbouw, om er iets anders mede te doen. Te dier hoogte is nog een groot meer, *Waij Méré* genaamd.

De bevolking van *Lelialie* voedt zich, even als die van *Tagalisa*, met jajong, obies en andere aardvruchten; voorts met een weinig rijst, met ding-ding en met zout, eindelijk nog met sagoe van *Licella*.

De rijstbouw en jagt worden gedreven als te *Tagalisa*.

De herten zijn zeer overvloedig. De padie geeft 24 à 48 voor 1.

De bevolking levert aan den handel ebbenhout en dingding. Zij koopt in lijnwaad, messen, aardewerk, zout en sagoe. Door het gering getal zielen is de handel natuurlijkerwijze onbeduidend.

De ruilingen geschieden op den voet van een pikol zout tegen 2 ekkor ding-ding of 4 pankal ebbenhout (stukken van één vaam lengte op $2\frac{1}{2}$ à $3\frac{1}{4}$ duim diameter); 1 p^ce^. salempori tegen 1 ekkor ding-ding of 8 pankal ebbenhout; sagoe, 10 toman, tegen 1 ekkor ding-ding; of wel de permissie om een' boom te *Licella* te gaan vellen en kloppen tegen 1 ekkor.

Tjiko Marassa, dat het regentschap ten oosten begrenst, is een zeeboesem van opmerkelijke gedaante. Langs eene gewone kromming der kust komt men in een zoo smal kanaal, dat men het voor eene riviermonding zou houden, als het water niet zout was, en niet naar binnen stroomde. Door dit kanaal komt men in een groot langwerpig zoutwater-meer, dat van alle zijden door bergen en bosschen is ingesloten. Het oord is onbewoond, het kanaal alleen toegankelijk voor de allerkleinste bootjes, en het meer zelf is zeer diep.

ELFDE HOOFDSTUK.

Het eiland Amblaauw.

Amblaauw is zoo digt bij *Boeroe* gelegen, — er is eene zoo groote overeenkomst van volksaard, instellingen en algemeene belangen, en sedert onheugelijken tijd hebben de twee landen zoo onafscheidelijk in hetzelfde lot gedeeld — dat *Amblaauw* eer als een onderdeel van *Boeroe*, dan als een op zich zelf staand geheel kan worden beschouwd.

Het ligt een paar mijl bezuidoosten *Tandjong Seroma* en beslaat ongeveer 2 □ mijlen in oppervlakte. Het is zeer bergachtig, en heeft een' schralen steenachtigen bodem met weinig bebouwbaren grond; en ofschoon het niet van kleine riviertjes is ontbloot, bezit het op verre na geen sagoe genoeg tot voeding der tegenwoordige bevolking. Desniettemin geeft VALENTIJN op, dat het oudtijds sterk bevolkt was, en dat in zijnen tijd van 15 voormalige dorpen nog 9 waren overgebleven, welke te zamen inhielden 1815 zielen waarvan 419 weerbare mannen.

Wijders vermeldt VALENTIJN, dat *Amblaauw* weleer heeft gestaan onder den *Sengadjie* van *Loemaété;* dat koning HAMZA

L^a. M. (Bladz. 205.) **Staat der bevolking van het eiland Amblaauw.**

NAMEN der BENAS.	Op welke kust gelegen.	Naam en titel van het Hoofd.	Aantal gehuchten.	Namen der gehuchten.	BEVOLKING. Datis.	Gehuwde mannen.	Gehuwde vrouwen.	Ongehuwde mannen.	Weduwen en huwbare dochters.	Jonge kinderen.	Zielen.	BODEMS. Orembaais.	Jemans of kleine roei- en zeilbootjes.	Kleine roeibootjes.
MAAS WOÏ . .	N.	Halaté (patie).	3	Toekmoelie.	2	4	4	n	5	9	30	1	5	4
				Mahtéloe.	1	4	4	6	7	5	26			
				Boetoeté.	3	2	2	7	3	11	25			
OELIMA . . .	W.	Snéné (orang kaija).	5	Namkatoe.	3	10	10	16	9	28	73	4	10	5
				Boï.	1	1	1	2	—	2	6			
				Belasé.	1	2	2	2	2	3	11			
				Salihoe.	3	7	7	7	7	15	44			
				Maas woï.	1	2	2	2	1	5	12			
SELATI	N.	Baharo (orang kaija).	2	Belatoe.	3	11	11	2	6	16	46	1	2	3
				Waai Séi.	1	2	2	—	4	1	16			
LOEMOÏ . . .	O.	Ara (orang kaija).	4	Sowakil.	5	20	20	7	4	50	101	4	9	10
				Waai Seï.	3	3	3	3	4	19	32			
				Asa.	5	4	4	4	—	11	23			
				Batha.	1	10	10	7	1	31	59			
EILARA	Z.	Besniawa.	3	Behelo.	8	10	10	10	7	25	62	1	5	5
				Loemoï.	1	4	4	1	2	9	20			
				Relolo.	2	5	5	1	3	12	26			
SILASIE . . .	Z.	Boäna (orang kaija).	3	Lolike.	2	4	4	3	3	6	20	—	4	4
				Matmaloea.	1	1	1	3	2	4	11			
				Silasie.	7	29	29	7	13	31	109			
SIWAR	Z.	Hannies. (orang kaija).	2	Solisa.	3	6	6	6	1	16	42	—	2	3
				Lowsilé.	2	2	2	1	1	3	8			
7 Benas.			22		59	143	143	105	92	319	802	11	37	34

het in 1638 heeft vrij verklaard en een eigen *Sengadjie* er aan heeft gegeven; dat er ook nagelbosschen zijn geweest; dat het levendig heeft deel genomen aan den opstand van 1652 tot 1657; dat de O. I. C. er toen een fort en behoorlijk garnizoen heeft gelegd, hetwelk dikwijls is afgeloopen; dat, van 1680 af, de O. I. C. er slechts eene wacht van eenen korporaal en 3 à 4 man heeft uitgezet, zoo als in zijnen tijd in praktijk was, „om den sluikhandel en andere misdadige aanslagen van den inlander te ontdekken en voor te komen." Het stond toen onder het opperhoofd van *Boeroe*, zoo als thans onder den opziener aldaar.

Hier volgen de staat der bevolking en eenige andere détails zoo als mij die door de gezamelijke Hoofden van *Amblaauw* zijn opgegeven (zie staat La. M).

Toelichtingen.

1°. De *Béna* is op *Amblaauw*, wat de fenna op *Boeroe* is, met uitzondering van een klein verschil in de namen der onderdeelen en in de vermaagschapping met betrekking tot het huwelijk. De *Béna* is verdeeld in *Noeroe's* (wijken of gehuchten); de *Noeroe* is verdeeld in *Dati's* of geslachten, waarvan één man de belastbaarheid van het geslacht voor den openbaren arbeid representeert. Men mag niet trouwen in zijn eigen *dati*; men mag niet trouwen in zijn eigen *Noeroe*: men mag trouwen in eene andere *Noeroe* van zijn eigen *Béna*; men mag trouwen in eene andere *Béna.*

2°. De O. I. C. schijnt, na 1657, de op *Amblaauw* verspreide negris, even als op *Boeroe*, te hebben zaamgetrokken onder het vuur van het fort.

De overblijfselen staan op de noordkust tusschen de *Waai boea* en de *Waai Siléhoe*; en de gehuchten van de *Benas*: *Maas Woï*, *Oelima* en *Salatie* liggen daar nog verspreid aan weerszijde der ruïne. De *Béna's*: *Loemoi*, *Eilara*, *Silassie* en *Siwar* liggen aan de Zuid-Oostkust rondom de weinige sagoe-doussons die het eiland bezit.

3°. De bevolking is Mohammedaansch, zoo als die van *Kajélie*, doch dat geloof schijnt er minder diepe wortelen te hebben geschoten: de mesdjits worden minder vlijtig bezocht, de priesters zijn minder in getal, en de vaartuigen zijn versierd met verboden beelden van vogels en gedrochten, die tot het heidendom behooren.

De polygamie schijnt er niet te bestaan.

De Amblaauwsche Hoofden zijn minder achterhoudend geweest dan de Boeroesche met de opgave omtrent het aantal vrouwen:

143 en 105 of 248 volwassen mannen
tegen 142 en 92 „ 235 „ vrouwen

geeft eene aannemelijker verhouding van sexe dan de cijfers voor *Boeroe* opgebragt. Ten opzigte der propagatie is het getal van 319 kinderen op 143 moeders almede aannemelijker. Daar nu het voedsel en de welstand der beide eilanders nagenoeg gelijk zijn, zoo zou de zielsbeschrijving van *Amblaauw* provisioneel tot maatstaf genomen kunnen worden, om de opgaven van *Boeroe* bij benadering te corrigeren in deze evenredigheid: de weerbare mannen 31% van het totaal zielen.

4o. De opgave van het aantal vaartuigjes moet ver beneden de waarheid zijn, want de Amblaauwers hebben eene drukke vaart op *Ambon* zoo wel als op *Boeroe*; de achterhoudendheid op dit punt ontstaat denkelijk uit vrees voor verpligte praauwen-dienst.

5°. Hoe ijverig de Amblaauwers ook zijn, zoo hebben zij toch dikwijls met gebrek te kampen. De vischvangst is niet altoos even voldoende, en de doessons aan de Zuid-Oostkust van hun eiland en eenige *matta's* op de noordkust bevatten alle te zamen geen 3000 sagoe-boomen, en het getal, dat daarvan jaarlijks kan worden geveld, is nog niet voldoende voor het tiende gedeelte der jaarlijksche consumptie. Neemt men daarbij in aanmerking, dat op hun magere bodem geen enkele boom of aardvrucht voordeelig slaagt, dan is het duidelijk, dat de Amblaauwers van honger zouden sterven, bijaldien zij geene uitgestrekte doessons op *Boeroe's* Zuidkust bezaten, zoo als reeds onder de beschrijving van *Loemaété* en *Wai sama*, is aangetoond. Volgens eene ruime berekening, bezitten zij in 't geheel p. m. 60,000 boomen,

waarvan jaarlijks worden geveld p. m. . . .	1500	id.
die gezamenlijk uitleveren	37,500	tomans,
waarvan zij zelven verbruiken.	30,000	„
zoodat zij in den handel kunnen brengen 's jaars .	7,500	toman.

Ik heb, bij de berekeningen van nog disponiblen handenarbeid onder de Mohammedanen op *Boeroe*, reeds gewag ge-

maakt van de leverantie van kalk aan het bestuur te *Ambon*. Die leverantie heeft, volgens een nota van den Pakhuismeester te *Ambon*, niet meer bedragen dan:

in	1842	—	16	maten
„	1843	—	55	„
„	1844	—	5	„
„	1845	—	172	„
„	1846	—	226	„
5	jaar		474	maten

of dooreen 95 maten door *Boeroe* en *Amblaauw* te zamen geleverd. De Amblaauwers hebben daarin het grootste aandeel en zijn dien arbeid niet ongenegen, hoewel zij berekenen 30 werkdagen noodig te hebben voor de productie van ééne maat. — Zoo dus de Boeroesche bevolking tot uitgebreider werkzaamheden mogt worden opgeleid, geloof ik dat men wel zou doen haar van de kalkfabricatie te ontheffen, al ware het slechts om voor eene zoo onbeduidende zaak, het voorwendsel van drukte te ontnemen. Daaruit volgt niet dat het raadzaam zou zijn, *Amblaauw* met de geheele leverantie te belasten. Het Gouvernement betaalt *f* 1,33⅓ k. p^r^. maat of *f* 53⅓ kop. p^r^. koijang met 15% vracht. . . . . 8. Het artikel zal denkelijk voor minder dan . . . . *f* 61 — p^r^. koijang op *Ambon* zijn te fabriceren; en van den handen-arbeid der Amblaauwers is welligt op eene andere wijze meer voordeel te trekken.

TWAALFDE HOOFDSTUK.

Diverse aanteekeningen.

1 Generaal-cijfer der bevolking.

Bij de recapitulatie vinden wij nu, dat de bevolking der afdeeling niet wel is op te sommen, omdat daarbij *positive* en *gegiste* cijfers moeten dienen.

De positive cijfers, volgens de officiële zielsbeschrijving van ult. December 1845, zijn: te *Kajélie* 279 Christenen en vreemdelingen, waaronder 202 Moluksche Christenen of zoogenaamde burgers, voorts 1411 Mohammedanen. Om de inheemsche bevolking te vinden, zullen wij alleen de laatste uittrekken.

Zegge 1411 zielen, waarvan 479 weerbare mannen.

De gegiste cijfers zijn a. de Halfoeren van *Boeroe*, als: in

de *Kajélische* binnenlanden	382	zielen,	waarvan	142	w.	mann.
in het regentschap *Loemaété*	98	„	„	39	„	„
„ „ „ *Waij sama*	678	„	„	262	„	„
„ „ „ *Massarété*	691	„	„	240	„	„
„ „ „ *Foggie*	175	„	„	74	„	„
„ „ „ *Licella*	1276	„	„	432	„	„
„ „ „ *Tagalisa*	130	„	„	59	„	„
„ „ „ *Lelialie*	40	„	„	20	„	„
Of een door de Hoofden erkend cijfer van . . .	3470	„	„	1268	„	„

Het bedrag omtrent het aantal weerbare mannen is voor alsnog niet te herstellen, doch het aantal zielen kan naar evenredigheid van dat erkend getal worden verbeterd. Gelijk op pag. 207 is aangegeven: 1411 zielen, waarvan 479 weerbare mannen, vermeen ik dat de huisvaders, ongehuwde mannen en jongelingen gerekend moeten worden op 1 weerbaar man voor 3 zielen.

Dit geeft alzoo . . .	3804	zielen,	waarv.	1268	w.	mann.
dus Mohammedan. en Halfoeren op *Boeroe*. . . .	5215	„	„	1747	„	„
b. De Mohammedanen op *Amblaauw*.	802	„	„	248	„	„
Christenen en vreemdelingen.	279	„	„	94	„	„
Totaal. . .	6296	zielen,	waarv.	2089	w.	mann.

Daarbij zijn echter nog niet opgenomen de Anhoemlalins, waarvan het getal nog niet is nagegaan, doch dat onbeduidend moet zijn, en de zwervelingen op de kusten, waarvan ik melding heb gemaakt bij de beschrijving van de Amblaauwsche nederzetting op *Waij sama*.

II Moluksche rondzwervers op *Boeroe's* kusten.

Zulke zwervelingen heb ik ontmoet te *Loemaété*, te *Waij sama*, te *Bara*, te *Licella*. Zij erneren zich met sagoe-kloppen en schildpadvangst, — het laatste echter meer tot voeding dan tot handel, want de carret-schildpad is op *Boeroes* kusten zeldzaam. De meesten waren onderdanen van den sulthan van *Ternate*. Die te *Loemaété* verhaalden mij, dat zij behoord hadden tot eene expeditie door dien sulthan in 't laatst van 1846 uitgezonden om een weerspannig vassal te *Tamboekoe (Celebes)* te

kastijden. Zij zeiden te zijn vertrokken met 28 korra-korra's van 60 à 70 man elk; dat te *Tamboekoe* een paar honderd man over de kling was gejaagd en een paar honderd zielen gevankelijk naar *Ternate* waren gevoerd; dat, na afloop der expeditie, een aantal Ternatanen, uit gebrek aan levensmiddelen, zich van de vloot hadden afgezonderd, en links en regts fortuin waren gaan zoeken. Wat daarvan waar of onwaar zijn moge, zoo schijnt het noodig, dat het verblijf van vreemden op de kusten van *Boeroe* aan eenige voorzigtigheids-maatregelen worde onderworpen.

III. Macassaarsche Paduakans op *Kajélie.*

In 't laatst van Februarij, heb ik te *Kajélie* zien binnenloopen 3 paduakans van *Macassar,* voorzien van geregelde passen. Zij komen om tripang te steken, en verzamelen, het eene jaar door het ander, 4 à 5 pikol pr. paduakan. Zij brengen lijnwaad mede om hunne dagelijksche verteringen en inkoopen te bekostigen. Na de openzetting van *Macassar* als vrijhaven, zal het welligt niet onraadzaam zijn, der recherche te *Kajélie* meer kracht en zekerheid bij te zetten, dan tot dus ver noodig was; anders toch is er gevaar dat lijnwaden, waarvoor nog geene regten zijn betaald, uit de Kajélische baai hunnen weg vinden naar die dorpen op *Ambons* kusten, waar geene of althans geene toereikende recherche mogt bestaan.

IV. Raschepen onder vreemde vlag op *Kajélie.*

Gedurende 1845 en 1846 hebben eenige vreemde raschepen de Kajélische baai bezocht, namelijk: 3 Amerikanen, 1 Spanjaard, 1 Balinees en 8 Engelschen. Van 7 dier schepen, tijdens het beheer van den vorigen opziener, is het oogmerk der komst niet meer op te geven. Van de zes andere, namelijk 5 Engelschen en 1 Spanjaard, gedurende het verblijf van den heer DE FRETES, is behoorlijk narigt. De Spanjaard heeft water en brandhout ingenomen en vermoedelijk zijn bestek verbeterd; hij had eene lading cigaren van *Manilla* naar *Cadix.* Van de Engelschen voer 1 van *China* naar *Engeland;* 1 van *China* naar *Bali* tot inkoop van rijst; 1 van *Manilla* naar *Sydney;* 1 van *Bombay* naar *China;* 1 van *China* naar *Sydney.* Zij kwamen allen om water, brandhout en ververschingen in te nemen, en vertoefden ten hoogste 2 dagen. *Kajélie's* schoone baai, in de passage van het westen naar *China* en van *China*

naar *Nieuw-Holland* liggende, zou welligt meer vreemde schepen tot zich trekken, naarmate de gunstige gelegenheid meer wereldkundig werd en zij aan de gezagvoerders meer geriefelijkheden kon aanbieden. Het gevaar van smokkelhandel zou, geloof ik, met Europésche schepen, die zoo spoedig verzeilen, minder wezen dan met lang vertoevende kleine Indische vaartuigen, omdat er te *Kajélie* nog geene kapitalisten zijn, die dadelijk met gezagvoerders van groote schepen zaken kunnen doen. Walvisch-vaarders hebben, van September 1845 tot Maart 1847, *Kajélie* niet aangedaan; tijdens het bewind van den vorigen opzigter moeten er geweest zijn, doch een gedétailleerd berigt ontbreekt.

V. Ziekten op *Boeroe.*

De Halfoeren kennen zeer weinig artsenijen en zoeken de geneeskracht meerendeels in tooverij. Bij heete koortsen, verkoelen zij het ligchaam met natte doeken en drinken groote hoeveelheden water; bij koude koortsen verwarmen zij zich in zonneschijn of rook; — het verdere verdient geene melding.

Ik ga over tot de beantwoording van eenige vraagpunten door den Chirurgijn Majoor de Bruin gesteld, en waarop ik den regent van *Kajélie* en eenige Halfoeren van lange ervaring heb gehoord.

De pokken *(kaboki)* zijn *onbekend* in de binnenlanden, doch verschijnen, na zeer lange tusschenpoozen, somtijds op de hoofdplaats in de baai. De Halfoeren, die zich tijdelijk te *Kajélie* bevinden, nemen in dat geval dadelijk de vlugt, en komen niet terug voor dat de ziekte is verdwenen.

De mazelen zijn onbekend.

De kinderen zijn veel gekweld met *boba* of etterbuilen, van een afzigtelijk voorkomen, doch niet gevaarlijk.

De siphilis is op het eiland onbekend; slechts enkele vreemdelingen ter hoofdplaats dragen de blijken van hare verwoesting.

De *cascadoe* is zoo algemeen, dat denkelijk geen derde der bevolking op eene zuivere huid kan roemen.

De koortsen zijn, zoowel in de binnenlanden als op de kusten, het gansche jaar door *menigvuldig* en heerschen *algemeen* in den tijd der kentering (*pantjeroba*). Men noemt de intermitterende: *Motin Tafa*, en de continuerende: *Motin Remréma;* de eerste zijn zeldzamer dan de laatste.

De intermitterende koorts gaat dikwijls vergezeld van braking, doch niet van diarrhée en hoogst zelden van ijlhoofdigheid; zij duurt 1 à 3 maanden, en sleept van 20 lijders er 1 à 3 in het graf. (Hare verdwijning kenmerkt zich niet door het opkomen van etterbuilen, bloedvinnen, of zelfs zweren aan den mond; doch meestal door splijting van het vel der lippen).

De continuerende koorts gaat doorgaans vergezeld of van diarrhée of van braking, soms van beide tegelijk en dikwijls ook van ijlhoofdigheid. Zij duurt van 3 tot 8 dagen, en eindigt even als de andere met splijting van het vel der lippen. Van de 20 lijders bezwijken er 3 à 4. Deze koorts rigt de meeste verwoesting aan, als de padie wordt gesneden (Maart).

Plotselinge krampkolijken met braking en diarrhée, doodelijk afloopende, zijn niet bekend.

Men onderscheidt de buikziekten in *Tiafoetoet* en *Oewa lama*. De eerste kenmerkt zich door 10 à 20 stoelgangen in het etmaal, vergezeld van hevige krampen en bloedloozing; zij duurt van 2 tot 5 dagen en doodt 5 tot 7 lijders van de 20; geheele gehuchten worden er soms tegelijk door aangetast. Zij woedt om de 2 of 3 jaar en verschijnt doorgaans in het begin der west-mousson. De tweede verschijnt op geene vaste tijden, is veelvuldig, kenmerkt zich door 4 à 5 stoelgangen daags, vergezeld van pijn in de lendenen; schier nooit heeft zij den dood ten gevolge.

Naar deze opgaven van de meest ervaren inboorlingen, is *Boeroe* bezwaarlijk te rangschikken onder die eilanden, welke met een uitnemend gezond klimaat zijn bevoorregt.

AMBON, *April* 1847.

EXPLOITATIE VAN BOEROE,

DOOR

T. J. WILLER.

SOERABAIJA, *December* 1849.

Mijne beschrijving van Boeroe, een officieel stuk, dat zonder mijne voorkennis in het Indisch Archief verscheen, levert eene weinig vruchtbare lektuur op: eene bijdrage tot de land- en volkenkunde van een' bij het publiek lang vergeten hoek in de lang vergeten Molukken. Doch, in een tijd als deze, die zich kenmerkt door beknelden toestand der Nederlandsche finantiën, door dringende behoefte aan produktie en nieuwe wegen van handelsvertier, door eene nog dringender behoefte aan een uitweg om het vaderland van zijne overbevolking te ontlasten en zijne gevangenhuizen zooveel mogelijk te ledigen; in een tijd als deze, waarin reeds vele dagbladen en vlugschriften tot de twee laatstgenoemde doeleinden op Boeroe hebben verwezen, zou ik bij het lezend publiek te kort schieten, wanneer ik ten minste geene poging waagde, om aan te toonen in hoever van dat lang vergeten eiland een dadelijk of toekomstig voordeel is te trekken.

Daarom zal ik, in de eerste plaats, de voordeelen die Boeroe, hetzij voor koloniale ontwikkeling, hetzij voor Nederlandsche kolonisatie aanbiedt, en die in de voorafgegane beschrijving in verschillende hoofdstukken zijn aangeduid, thans meer aanschouwelijk voor het overzigt opsommen. Ik zal, in de tweede plaats, nagaan op hoe vele en op welke wijzen Boeroe kan worden geëxploiteerd. Daarna zal ik die wijzen van exploitatie onderling vergelijken. Eindelijk zal ik opsommen, wat wij tot nog toe weten van de hooge bergvlakten van Boeroe en het

gevoelen ontwikkelen, dat het minder wenschelijk is eene eerste volkplanting te beproeven op die gebergten, dan wel in de lagere vlakten.

I.

Van de terreinen, op Boeroe voor ondernemingen van landbouw beschikbaar, en zulks kosteloos wat het grondbezit betreft, verdienen die van het regentschap Kajélie meer aandacht dan die der overige regentschappen: niet alleen omdat zij, bij grooten omvang, andere lokale voordeelen vereenigen, maar ook omdat van de terreinen der overige regentschappen bezwaarlijk gebruik is te maken, alvorens de politieke toestand der Halfoeren zal zijn gereorganiseerd. Neemt men alzoo maar nota van den beschikbaren bodem, die dadelijk in aanmerking komt, dan vindt men een totaal van 46000 bouws *vlak open* terrein van de *mildste aardsoorten*, gedeeltelijk vatbaar voor bestrooming en dus geschikt voor eenen rijstbouw in het groot, waaraan de Molukken zoo zeer behoefte hebben, en overigens geschikt voor vele belangrijke produkten voor de Europesche en Indische markt, als: geperlde sagoe, koffij, tabak, peper, kakao, en, des verkiezende, nog specerijen, katoen, cochenille, enz. (*)

Bij de kostelooze toeëigening en heerlijke gesteldheid dezer uitgestrekte opene vlakten, moeten nog de volgende omstandigheden ten voordeele der exploitatie worden opgesomd:

1°. De overvloed van reeds aanwezig voedsel als:

a. Het sagoemeel, waarvan 2 pond één dag voeding per ziel geeft, en thans à 1 duit per pond verkrijgbaar is. De hoeveelheid sagoe is onberekenbaar groot. Een boom kost hoogstens *f* 2 en 16 werkdagen, en levert uit p. m. 750 pond of ruim 370 dagen voeding.

b. Een overvloed van obi's en andere aardvruchten, pisang, brood- en andere vruchtboomen.

c. Groote vischrijkheid der rivier Waijapoe en der Kajélische baai.

d. Hoenders, ganzen, duiven, eenden, tamme varkens, etc. die er alle reeds goed voortkomen en naar verkiezing worden vermenigvuldigd.

e. Herten en wilde zwijnen in overvloed en met vrije jagt.

(*) Zie de *Aanwijzing van terreinen* hier achter gevoegd.

f. Eene kudde van 140 der schoonste runderen, gevende voortreffelijke melk en boter, uitgestrekte vette weiden, gouvernements eigendom en thans van weinig waarde, waarop zij, met weinig zorg, tot grooter aantal zijn te fokken.

g. Palmwijn.

h. Rijst tot lagen prijs, door het aanleggen van sawah's aan de Walea.

i. Aardappels, kool, uijen en meer groenten, door het aanleggen van tuinen in de hooge deelen der vlakte van Leba en elders, bewesten de Waijapoe.

k. Ruime gelegenheid tot het kweeken voor eigen gebruik van koffij, suikerriet, vruchten, specerijen en versnaperingen.

2°. De overvloed van bouwmaterialen, als:

a. Gaba-gaba, atap en wat de sagoeboom verder oplevert.

b. Alle houtsoorten die men wenschen kan voor de constructie van huizen, vaartuigen en meubelen, tegen geene andere kosten dan van kappen en aanvoeren.

c. Kalk en klei voor baksteen.

d. Goemoetoe en andere zelfstandigheden voor touwwerk; zeer waarschijnlijk ook rame (dit laatste niet speciaal onderzocht).

3°. Gezwegen nog van de voortreffelijke gelegenheid om specerijen en andere koloniale waren te verbouwen, en om schoone houtwerken in den groothandel te brengen, zou de berekenbare hoeveelheid sagoeboomen ook dadelijk op kunnen leveren een goed product voor de Europesche markt. Van Singapore zijn uitgevoerd naar Engeland:

in 1846,	geperlde sagoe	20877	pikols
	sagoemeel	16404	„
in 1847,	geperlde sagoe	26792	„
	sagoemeel	28913	„
		92986	„ zegge circa 3000 last,

of de lading voor 10 schepen van middelbare grootte, en in 1848 ging die productie nog voorwaarts. Er zijn te Singapore vijf of zes fabrieken, die de ruwe sagoe opkoopen van de noordwest kust van Borneo, de oostkust van Sumatra en eenige eilandjes daartusschen. Die ruwe grondstof gold te Singapore in Junij 1848 $ $1\frac{1}{4}$ of ruim drie zilveren guldens, en de geperlde $ $2\frac{3}{4}$ de pikol. De fabriekatie is gemakkelijk en niet kostbaar, zelfs niet te

Singapore, waar de interest hoog is en de werkman minstens $ 6 's maands verdient. De fabriekatie bestaat voornamelijk in wasschen, dekanteren, roosten en afpakken, al hetwelk even gemakkelijk en veel goedkooper op Boeroe kan geschieden, omdat onze handenarbeid goedkooper en onze grondstof beter is. Neemt men nu nog in aanmerking, dat die grondstof, instede van drie guldens zilveren specie, op Boeroe geen 150 koperen duiten zal kosten, dan is het zonneklaar dat de geheele Engelsche sagoehandel in onze handen moet vallen, zoodra wij het ernstig willen. Wat kan eene beginnende kolonisatie beter verlangen? te meer nog dewijl de kolonist zich slechts zou bezighouden met de fabriekatie en de Halfoer met de grondstof. (*)

4°. De situatie des eilands en gesteldheid der baai als:

a. Ligging aan de groote oostersche passage van Engeland, China, Nieuw-Holland, Bali en vice versa, en eene veilige ankerplaats voor raschepen van alle grootte en in alle tijden des jaars.

Schoorvoetend en onder voorwendsel van gebrek aan water en brandhout, vertoonen zich thans de vreemde vlaggen te Kajélie; doch de haven zij slechts opengesteld, door administratieve maatregelen gerieflijker gemaakt, en hoogstwaarschijnlijk wordt zij eene lievelingsplek als ververschingsplaats voor walvischvangers, Chinavaarders etc. Wie zal voorts haar nautikale en merkantile waarde afbakenen, wanneer zij eenmaal van reparatie-werven voorzien en de produktie van het binnenland beduidend werd?

b. Nabijheid van onzen hoofdzetel te Ambon, dat slechts 25 mijlen van Kajélie ligt.

c. Te Kajélie, een fort, militaire bezetting en gevestigd

(*) Volgens de hier onlangs (1857) ingewonnen narigten zijn op de Hollandsche markt 2000 kisten wit geperlde sagoe van *Singapore* van 70 à 100 ned. ponden netto gerealiseerd tot *f* 13 à *f* 14 de 50 Ned. pond, en zou, bij de toenemende duurte van levensmiddelen de vraag naar het artikel vermeerderen als het tot lager prijs kon worden aangebragt.

Moluksche bruine geperlde sagoe, aangevoerd in balen, en van gelijke korrel (ter grootte van flesschen-hagel) staat *f* 11 à *f* 12 de 50 Ned. pond. Dezelfde sagoe geldt maar *f* 9 à *f* 10 als die is ongelijk van korrel en bleek van kleur, en dient dan niet tot voedsel maar tot *stijfsel* of ander fabriekmatig gebruik.

De uitvoer van Singapore naar Europa wordt tegenwoordig gerekend
op 50 ton geperlde sagoe
op 50 ton sagoe-meel *s' maands.*

Het meel dient tot stijfsel en fabriekgebruik; voornamelijk bij de preparatie van calicots. De geperlde is zeer fijn en sneeuwwit, en geldt thans in Londen 20 sh. de Ct. Wt. De vracht tot Europa is 5 P. St. per ton.

Europeesch bestuur; welk laatste, hoe gebrekkig het zij, door zijnen duur van bijna twee eeuwen, gemakkelijk zal zijn uit te breiden en te volmaken.

5°. De mogelijkheid van voldoende middelen van vervoer, als:

a. De bevaarbaarheid waartoe de Waijapoe met geringe krachtsinspanning is te verbeteren, voor groote en kleine praauwen, die dan tot het centrum der exploitatiën kunnen doordringen.

b. De platte terreinsgedaante, die het aanleggen van tallooze karrepaden naar de boorden der Waijapoe toelaat. De mogelijkheid om overvloedig en goedkoop van buffels en de noodige paarden van Bima te worden voorzien.

c. De genaakbaarheid van Walea en de vlakten rond de baai, voor kleine zeepraauwen.

6°. De bevolking in de nabijheid, als:

a. Omstreeks 1500 mohammedanen met 480 werkbare mannen, waarvan 200 permanent voor kultuur, op aannemelijke voorwaarden, zijn te rekwireren.

b. Omstreeks 400 Halfoeren in de Kajélische binnenlanden, met 150 werkbare mannen, waarvan 50 kunnen worden gerekwireerd.

c. Ruim 3000 Halfoeren, waaronder ruim 1100 werkbare mannen, welker aanzijn, produktie en konsumptie voordeelig voor de exploitatie kan worden, alhoewel zij nog niet voor direkten arbeid kunnen worden gerekwireerd, omdat zij in de regentschappen zijn verspreid.

d. Ruim 800 mohammedanen op Amblau, met 250 werkbare mannen, waarvan minstens 50 kunnen worden gerekwireerd voor praauwdienst, tegen redelijk loon.

e. Ruim 280 moluksche christenen te Kajélie, met 70 volwassen mannen, waarvan denkelijk een twintigtal, tegen billijke voorwaarden, is te verbinden als opzigters over inlanders, of als gezellen bij Europesche ambachtslieden.

II.

Hoe rationeel bedacht of uitgewerkt, zou elk ontwerp, om Boeroe's ressources tot eene belangrijke exploitatie te bezigen, blootstaan aan bedenkingen als deze:

„*Maar is dat afgelegen, weinig bekende en slecht bevolkte eiland dan het eenige van onzen Archipel, waar zulk eene krachts-*

ontwikkeling met voordeel kan worden besteed? — Hebben wij niet Manado, Timor en zoo veel andere bezittingen, die gelijke en zelfs grootere voordeelen aanbieden? die ook beter zijn bekend, beter zijn bevolkt?" Tegen die bedenking, stel ik over twee vragen : 1°. Hebben wij al dan geene behoefte aan dadelijke kolonisatie? 2°. Zijn, voor dat doel, al de ressources van deze of gene meer bevoorregte landstreek reeds onderzocht en gekonstateerd? en zoo ja, zou ook dan niet dezelfde bedenking op denzelfden grond kunnen worden herhaald, zoolang er nog een enkel punt in Indië over bleef, dat niet het onderwerp van hetzelfde onderzoek voor hetzelfde oogmerk was geweest? Zou men niet in het ijdele vervallen, wanneer eene nog te zoeken volmaaktheid, het positive, dadelijke en aanneembare moest doen verwerpen?

Doch vóór er kwestie van bepaalde plannen zij, valt er eerst te letten op de keuze der grondslagen. De volgende zeven verdienen welligt eenige overweging.

A. In het voordeel der algemeene welvaart van Nederlandsch Indië, eene exploitatie door europesche ondernemers met indische werklieden van elders aangevoerd.

B. Ter verbetering der Moluksche finantiën, eene exploitatie door het plaatselijk bestuur, met de beschikbare bevolking van Boeroe.

C. In het voordeel der Indische kas, eene exploitatie door speciale ambtenaren, met Indische ballingen en kettinggangers.

D. Eene dergelijke exploitatie met eene zorgvuldig zamengestelde javaansche volkplanting.

E. In het voordeel des moederlands en ter bevrediging der geneigdheid tot kolonisatie, eene nederlandsche volkplanting van daartoe uitgelezene landbouwers.

F. In het voordeel van het moederland en Indië, eene kolonisatie van alhier veroordeelde Europeanen.

G. In het voordeel des moederlands, eene kolonisatie met nederlandsche veroordeelden.

Met elk dezer grondslagen is al dadelijk gemoeid het voorschot van veel of van weinig, maar altoos van zeker kapitaal. De eerste vraag is dus, of de onderneming moet worden afgepast naar de fondsen die gemist kunnen worden, dan wel omgekeerd, of de hoegrootheid der fondsen in verband zal worden gebragt met de vereischten der onderneming, die het rationeelst wordt bevonden.

Met elk dezer grondslagen is al verder gemoeid de voorziening in de behoeften aan:

1°. Wetenschappelijke voorlichting, of leiding van eenige deskundigen.
2°. Een zeker aantal òf van ondernemers in den wezenlijken zin, òf van geretribueerde personen, die in hunne plaats optreden.
3°. Een geëvenredigd aantal arbeiders.
4°. Het noodzakelijkst aantal ambachtslieden.
5°. Eene organisatie van bestuur, in verband met de belangen der exploitatie en die des eilands.
6°. Eene geëvenredigde organisatie der militaire magt.
7°. Geneeskundige hulp.
8°. Voor eene exploitatie met andere dan Boeroesche arbeiders, valt er nog te voorzien in de behoefte aan een geevenredigd aantal vrouwen. En zijn die arbeiders Europeanen, dan is er nog behoefte aan:
9°. Een geestelijk herder.

Dewijl deze voorzieningen, naar elk der aangegeven grondslagen, dienen te worden gewijzigd, en meer nog, dewijl eenige dier grondslagen welligt kunnen worden gekombineerd, zoo ware het even overbodig als moeijelijk, om voor elk derzelve een ontwerp uit te werken. A priori is het echter mogelijk eene vlugtige vergelijking te maken der goede en kwade kansen aan elk der bedoelde grondslagen verbonden.

III.

A. *Door Europesche ondernemers en Indische werklieden.*

Deze wijze van exploitatie schijnt de minste goede kansen op te leveren. Het zal wel niet ontbreken aan personen tot onderneming geneigd; *doch van waar de fondsen?* Zij, die én industrie én aktiviteit én kapitaal bezitten, zullen aan andere oorden de voorkeur geven: het kapitaal zal gevonden worden met voorschot der schatkist; dan loopt de kans van winst voor den ondernemer, de kans van verlies voor den lande. Bovendien, in een oord waar schier alles moet worden gekreëerd, is aanvankelijk eene direkte en sterke gouvernementale werking te verkiezen boven eene door partikulieren gegevene en zwakkere impulsie, die aan gebrek aan eenheid en vele botsingen bloot

staat. En van waar de werklieden? Het zij slaven, pandelingen, of vrijwillig voor een tijd verbonden arbeiders, zij zijn moeijelijk en schaars te verkrijgen; zij stellen voor een belangrijk kapitaal; en, zoo lang zij niet voltallig zijn of blijven, is de onderneming, dus ook het voorschot, aanmerkelijk gekompromitteerd.

B. *Door het plaatselijk bestuur, met de beschikbare bevolking.*

Geeft de minste kansen van verlies; doch ook de minste van belangrijk voordeel. De exploitatie zou zijn beperkt tot den arbeid van 200 Mohammedanen der baai, voor den veldarbeid; de hulp van een vijftigtal Amblauwers voor praauwdienst, — en misschien nog eenige Halfoeren voor de wegen enz.

C. *Met Kettinggangers*

Geeft, tegen even weinig kansen van verlies, meer kansen dan B op belangrijk voordeel, doch tegen grooter kosten, wanneer het onderhoud der werkers in rekening moet worden gebragt. Voorts is ten deze de vraag, of er kettinggangers in voldoend aantal kunnen worden gemist.

D. *Javaansche volksplanting.*

Hierop valt onmisbaar de bedenking, dat Java zelf nog gebrek aan werkers en vooral aan landbouwers heeft. Daar tegen is aan te voeren, dat dit gebrek waarlijk niet zal worden vergroot door de emigratie van ettelijke honderden op eene bevolking van 10 millioenen zielen; ettelijke honderden, welker afwezigheid, bij eene gelijkmatige repartitie in de keus der plaatsen van werving, ter naauwernood zal worden bespeurd. Wijders bewijst de statistiek van Dr. Bleeker (Ind. Tijds.) dat, ook voor Java, de regel geldt, hoe, in zekere gegevene omstandigheden, eene bevolking in een bepaald aantal jaren verdubbelt: het moge voor N. Amerika varieren van 15 tot 25, en voor Java van 25 tot 35 of minder jaren, bewezen is het, dat de volksvermindering, door eene emigratie als boven bedoeld, van onbeduidend korten duur zou zijn. Dit op den voorgrond gesteld, dan zijn, in vergelijking der drie vorigen, de vele goede kansen van D te tastbaar om niet dadelijk in het oog te sprin-

gen: werkers, die in den landbouw lust aan bedrevenheid paren, welker vreedzame geaardheid een gemakkelijk bestuur en eene goede verbroedering met den inboorling waarborgt; — die, opgevoed onder het Javaansch belastingstelsel, zonder tegenstand of nijd, een ruim deel van de winsten der exploitatie terug laten vloeijen naar de schatkist; — welker voorbeeld, ten deze, allergunstigst kan werken op die Moluksche volken, welker toestand nu of later mag gedoogen van aan soortgelijke lasten naar billijkheid te worden onderworpen.

E. *Nederlandsche volksplanting*

Staat in verband met het groote vraagstuk, of het blanke ras, dat van den 53en graad n. br. naar de evenachtslijn wordt overgeplant, daar, onder voortdurenden veldarbeid, kan bestaan en voorttelen? Is nu onzer dagen, dat vraagstuk aan de boorden der Saramakka bevestigend opgelost (*), wordt het kortstondig bestaan der Nederlandsche volksplanting in Suriname reeds voldoende geacht, om *overtuiging* daar te stellen, dan mag de landbouwer, die op zijn geboortegrond te vergeefs brood tegen arbeid zoekt, hoopvol de armen naar Boeroe uitstrekken; de aangewezene ressources en de zorgen der regering waarborgen hem hier al datgeen, waarvan ginds het mangel steeds knellender en hopeloozer wordt. Men geve slechts acht op de stem der rede, die zegt, dat van voorwerpen, door *onbekwaamheid*, *zwakheid* en *verdorvenheid* van zeden, zoo wel als door armoede, tot den stand van wezenlijke prolétaires vervallen, dat van zulke voorwerpen niets dan ellende en teleurstelling is te wachten, wanneer zij, in een land waar zoo veel staat te scheppen, de *eerste* kern eener Nederlandsche bevolking moeten uitmaken. Zij zegt duidelijk, dat zulke voorwerpen aanvankelijk ten kleiner en van lieverlede ten grooter getale kunnen worden toegelaten, wanneer eene volksplanting van jonge, krachtvolle, bekwame en ordelijke landbouwers tot een zelfstandig bestaan zal zijn gekomen.

En zulk eene klasse van landgenooten, met al de opofferingen aan hunne kolonisatie verbonden, kan bezwaarlijk in volstrekte onzekerheid, worden gewaagd. Heeft alzoo de Saramakka geen bewijs geleverd, en is ook elders het bedoelde

(*) Zie een brief van Paramaribo, Julij 1847, over den gunstigen staat van zaken aan de Saramakka, opgenomen in de Arnhemsche Courant van October 1847.

vraagstuk niet ten stelligste en voordeelig opgelost, dan is het uur voor de bedoelde kolonisatie ook nog niet geslagen.

F. *Europeërs in Indië veroordeeld*

Waren dan verkieslijker als een doelmatig, weinig kostbaar en dadelijk middel van proefneming. Immers die gekondemneerden hebben den toets van het klimaat in het algemeen reeds lang doorgestaan; hunne bloeijende gezondheid, tijdens zij te Fort Oranje voor korveeën in de open lucht, in stede van zittend handwerk werden gebezigd, doet vermoeden, dat zij, zonder veel gevaar, voor indischen landbouw zijn te bestemmen. Wel missen zij de eigenschappen, in E bij de landbouwers ondersteld; doch bij hen zou de exploitatie toch met minder nadeelen hebben te kampen dan bij den nederlandschen prolétair. Eene veel omvattende en scherpe discipline zou voorts bij hen, veroordeelden, geoorloofd zijn, om hun de ontbrekende hoedanigheden in te planten. De vraag is slechts, of er een bekwaam aantal Europesche veroordeelden uit de indische gevangenhuizen is te trekken; en deze vraag geloof ik toestemmend te kunnen beantwoorden.

Het aantal militaire gevangenen op bedoeld fort varieert van 260 tot 300.

Gedurende de laatste vijf jaren was het gemiddeld getal, dat er jaarlijks werd heen gezonden, 90 man, waarvan $^1/_3$ gekondemneerden voor den tijd van 3 tot 10 jaar, en $^2/_3$ gedetineerden voor den tijd van $^1/_2$ tot 2 jaar. De discipline wordt gehandhaafd met rottanslagen, arbeid aan den kogel en het cellulair stelsel.

Sedert twaalf of meer jaren worden de gevangenen gebezigd tot kleermakerswerk. Zij voorzien thans de geheele armee van kleeding, en worden voor dat werk goed betaald; zoo zelfs, dat zij, behalve hunne versnaperingen gedurende de gevangenschap, nog eene som overhouden, die zij, bij hun ontslag, in kontanten medenemen. Van velen bedraagt die afrekening tot *f* 500.

Van zedelijke verbetering gedurende de gevangenschap zijn weinig voorbeelden; daarentegen zijn er vele van algeheele ontaarding.

Het naaiwerk der Europesche veroordeelden zou even goed verrigt kunnen worden door Javaansche of andere Indische veroordeelden; want de inlanders zijn voor dat handwerk, over het

algemeen, bijzonder geschikt; —, voor snijden der kleeren zijn zij minder geschikt dan Europeanen — doch voor dien arbeid is een betrekkelijk gering aantal Europeanen voldoende.

Ik vermeen daarom, dat, voor eene eerste proef van Europesche kolonisatie op Boeroe, het benoodigd aantal Europesche gekondemneerden zeer wel van dit fort is te erlangen; en zulks zonder dat de kleermakerij er veel bij lijde.

De individu's zelven zouden er bij winnen, mits dat zij zorgvuldig werden gekozen, en, zoo veel mogelijk, uit de gevangenen die pas op het fort komen, en dus minder aan de zedelijke besmetting van tuchthuisstraf zijn blootgesteld geweest.

Nog een ander voordeel is, dat de meeste veroordeelden in Europa een ambacht hebben geleerd.

G. *Nederlandsche veroordeelden.*

Is eenmaal proef F geslaagd, dan zou men ze gerustelijk met gekondemneerden, in de Hollandsche gevangenhuizen uit gezocht, op grooter schaal kunnen voortzetten; en daarna kunnen beslissen wat voordeeliger ware: Boeroe te bestemmen om het moederland te ontlasten van behoeftigen, dan wel van gevangenen.

IV.

Voor de nasporingen, die in mijne beschrijving van Boeroe zijn uiteengezet, had ik maar zeven weken beschikbaar. In Januarij en Februarij 1847 heb ik de groote vlakten van het regentschap Kajélie goed doorkruist; ik ben het geheele eiland omgeroeid, en in elk regentschap een eind naar binnen gedrongen; doch niet tot op het centraal gebergte: ik waag mij dus niet aan vele redeneeringen over oorden, die ik niet zelf heb gezien.

. . . .

. . . .

(De rest van dit artikel wordt hier weggelaten omdat de stoffen zijn gecompleteerd en verhandeld in den arbeid van den heer CORNETS DE GROOT.*)*

AANWIJZING

VAN

TERREINEN,

DIE, BIJ EVENTUELE EXPLOITATIE-ONTWERPEN, IN AANMERKING KOMEN VOOR GEZET ONDERZOEK EN OPMETING.

REGENTSCHAP.	NAAM der VLAKTE.	Terreins gedaante en gegiste grootte in v. palen.	Bouws disponibel.	Aardsoort boven.
Kajélie Noord-Oosthoek.	Waléa.	Vallei 6 v. palen.	1500	2½ voet losse zwarte vette aarde.
Kajélie Noordkust der Baai	Namléa.	Golvend terrein 4 v. palen.	1200	Mager en geel.
Kajélie Westkust der Baai.	Wai Boï.	Golvend terrein ½ v. paal.	100	2 voet losse zwarte vette aarde.
Kajélie Westkust der Baai.	Léba.	Opene vlakte 9 v. palen.	2000	1 voet id. id. id.
Kajélie Linker oever der Waijapoe.	Arnoto.	Clairières 1 v. paal.	200	2½ voet id. id. id.
Kajélie Regter oever der Waijapoe.	Hetlima.	id. 4 v. palen.	1200	2 voet id. id. zandig.
Kajélie Regter oever der Waijapoe.	Walalmata.	id. 2 v. palen.	500	2 voet id. id.
Kajélie Regter oever der Waijapoe.	Rorenzo.	golvend terrein 1 v. paal.	200	2 voet id. id.
Kajélie Linker oever Waijapoe.	Wasoehan.	Clairière 1 v. paal.	—	2 voet id. id.
Kajélie Linker oever Waijapoe.	Baman, ook genaamd Wagapa.	Open golvend terrein, omgeven van hoog gebergte 100 v. palen.	30000	2 voet donkergraauw, los vet, zonder klei zandig.
Kajélie Regter oever Waijapoe.	Siemlau.	Zelfde terrein 15 v. paal.	4600	¼ voet humus, 2½ v. losse grond, vet zandig geel.
Kajélie Bezuiden de stad.	Wayasil en Sawabesie.	Valleijen 15 v. palen.	4500	Weilanden.
			46000	
Loemaété Nabij de Z. O. kust.		Hellingen met bosch 15 v. palen.		Losse geelachtige vette zandgrond.
Waai Sama Nabij de Zuidkust.	Bosch-valleijen tusschen het hoofd- en kustgebergte ± 40 v. palen.			½ voet vette zandgrond.
Waai Sama Zuidkust.	Tietbarie ½ paal.	Boschachtige valleijen	100	1½ voet vette zandgrond.
Massaréte Zuid-Westkust.	Waai Tina.	Open hellend terrein 8 v. p.	2500	2 voet losse magere grond geelachtig.
Massaréte	Wamala.	Dal 8 v. p.	2000	2 voet vette zandgrond.
Foggi. — (Westkust.)	Siopo	Dal 2 v. p.	500	id. id.
Licella Binnen 's lands.	Wakoholo, bij het meer aan den voet van den Siel.	Zie de beschrijving van den heer ROSCOTT.		
Licella	Kakoe Boelana monding der Wai Ili.	Opene vlakte 6 v. p.	1500	2 voet losse vette grond.
Licella	Bezuiden de Wai Ili.	Zachte helling 15 v. p.	3000	id.
Tagalisa	Wa-äna.	Opene vlakte 3 paal.	900	1 voet vette losse aarde.
Leliali	Lasi-lalé.	Opene vlakte ⅓ paal.	50	¼ voet vette zandgrond.
Leliali	Beoosten id.	Opene vlakte 6 v. palen.	1500	1 voet id.

Aardsoort daar onder.	RIVIER.	BEVOLKING in de NABIJHEID.	Mogelijk gebruik.	Mogelijkheid van te *créeren* transportmiddelen n. Kajélie.
Keisteenen.	Waléa, aftapbaar, niet bevaarbaar.	Mohammedanen van Kajélie.	Sawa's.	Karrenwegen 1 mijl of over zee 2 mijl.
Zand.	Geen.	Geen.	Kapas.	2 mijl over zee.
Zand.	Wai Boi, niet bevaarbaar.	Geen.	Tabak, nopal.	Over zee ½ mijl.
Geel zand.	Saléko, gedeeltelijk aftapbaar.	Geen.	Uijen, aardappels, tabak enz.	Over zee 2½ mijl.
Zand.	Waijapoe, niet aftapbaar.	Geen.	Tabak, nopal, koffij, suikerriet enz.	3 uur over Waijapoe.
Zand.	id. id.	Geen.	id. id.	4 uur id. id.
Onveranderd tot op 4 voet.	id. id.	Geen.	id. id.	6 uur id. id.
d. tot op 3 voet.	id. id.	Geen.	id. id.	9 uur id. id.
Zand.	id. id.	Halfoersch gehucht.	id. id.	1 à 2 dagen over de Waijapoe.
Zand.	id. id.	300 à 400 Halfoeren.	Alle stapelproducten.	Karrenwegen naar Waijapoe, en dan 1 à 2 dagen varens.
Op 3 voet diepte water.	id. id.	Geen.	Veeteelt.	id. id.
Moerassig.	Geen.	Geen.	Veeteelt.	Karrenwegen.
	Loemara.	100 Halfoeren.	Tabak, kapas enz.	Over zee.
Mager.	Wai Okkie gedeeltelijk aftapbaar.	600 à 700 Halfoeren.	Eenige Sawa's.	id. id.
	Tietbarie, aftapbaar.		Sawa's.	id. id.
Onveranderd.	Waai Tina	700 Halfoeren.	Tabak, kapas.	id. id.
Water.	Wamala, aftapbaar.		Sawa's	id. id.
	Siopo.			id. id.
			Aardappels, pluimvee, varkens en waarschijnl. vanille.	Naar de N.-kust en de baai, *geen*, naar de Z.-kust moeijelijk.
Zand, klei, kiezel, keijen.	Wai Ili, aftapbaar.	471 Halfoeren.	Sawa, peper enz.	Over zee.
id.	id.	Geen.	Peper, sawa's.	Over Licella.
Rood kleiachtig.	Geen.	130 Halfoeren.	Peper, enz.	Over zee.
Magere kiezelaarde.	Wablaoe, aftapbaar.	40 Halfoeren.	Sawa.	id. id.
Geel zand.	Eenige aftapbare beeken.	Geen.	Sawa en kapas.	id. id.

Zie toelichting ommezijde.

Tot toelichting der betrekkelijke waarde van dit staatje, diene: dat ik al die terreinen vlugtig heb bezocht, in gezelschap van twee Javaansche hoofden, die van jongs aan bij de cultuur werkzaam waren in de Preanger regentschappen. Wat de uitgestrektheid betreft, gelden de opgebragte cijfers slechts voor *oogmaat*. Van de aardsoorten, hebben wij op elk terrein drie monsters gestoken. Op de *onmogelijkheid* van bestrooming is misschien af te dingen, met name in de vlakte van Baman. Wijl die twee Javanen bedreven waren in de irrigatie, heb ik hunne eerste bevinding opgeteekend zoo als ze was. Doch ons verblijf in die vlakte was van te korten duur, en de bestrooming is een punt van te veel gewigt, om bij die *eerste bevinding* te berusten.

T. J. W.

(Bladz. 214.)

LIJST

VAN DE

BEKENDE HOUTSOORTEN

OP HET EILAND

BOEROE,

Opgemaakt in 1847 *door de Heeren* DE FRETES *en* PIKAOLIE.

Nummer.	NAMEN DER HOUTSOORTEN.		Ouderdom van den volwassen boom.	Dikte van den stam.	Hoogte van den stam.	Welk gebruik door de inlanders van het houtsoort gemaakt.	*Aanmerkingen.*		
	Maleisch van Ambon.	Halfoersche					waar.	hoeveelheid.	afvoer.
			Jaren.	Voeten, in omtrek.	Voeten.				
1	Atonglaut	Eloelon	100	3½	20	Voor planken en roer van orembaaijen.	Strand.	Veel.	Makkelijk.
2	Arang, ebben hout	Kajasan	26	3	13	Voor het maken van stoelen enz.	N. W. hoek en Léliali.	Veel.	Moeijelijk.
2b.	Asini	Asini	40	2	30	Geen.	Oevers.	Veel.	Makkelijk.
3	Belo itam	Amitin	40	2½	25	Voor geweerladen en kromhouten van vaartuigen.	Stranden.	Weinig.	Id.
4	Baru	Balo	20	2	16	Voor kromhouten van vaartuigen, de schors dient voor touwwerk.	Overal.	Veel.	Id.
5	Bessij	Telat, ijzerhout.	80	6	60	Voor balken, planken, latten enz.	Overal.	Veel.	Id.
6	Bintangor	Iptaon	40	2½	25	Voor masten en kromhouten van orembaaijen.	Stranden.	Weinig.	Id.
7	Bapa mera	Hini mila	25	18	100	Voor masten, planken en balken.	Binnenland	Veel.	Moeijelijk.
8	Bapa putij.	Hini peti	25	18	100	Idem Idem.	Id.	Id.	Id.
8b.		Belfatoe	50	1½	30	Geen.	Binnenland	Veel.	Makkelijk.
9	Boewa rauw	Boewa raoe	20	1	24	Voor brandhout.	Overal.	Zeerweinig.	Id.
10	Dorian	Adlian	30	10	70	Voor masten, balken en planken.	Geplant.	Weinig.	
11	Gomoe	Arbali	20	6	40	Voor planken, doch is niet duurzaam.	Riv. oevers.	Weinig.	
12	Govasa	Pasal	40	2	12	Voor timmerhout van orembaaijen.	Overal.	Veel.	Makkelijk.
12b.	Kakohol	Kakohol	40	2	30	Geen.	Oevers.	Veel.	Id.
13	Gajang	A-an	20	2	20	Voor brandhout. Vruchtboom.	Riv. oevers.	Weinig.	
13b.	Sapien	Sapien	40	2	30	Geen (de bladen worden als tabak gerookt).	Id.	Veel.	Makkelijk
14	Halaor	Belaon	40	4	60	Voor zolderplanken.	Kusten.	Weinig.	Id.
14b.		kaloemoa	40	2	30	Geen.	Binnenland	Veel.	Id.
15	Djamboe utan		30	2	25	Voor balken.	Stranden.	Weinig.	Id.
15b.	Kakwadil		40	1	30	Stampers.	Riv. oevers.	Veel.	Id.
16	Katapang utan		35	15	60	Voor vlerkpraauw en masten.	Riv. oevers.	Veel.	Id.
17	id. pantij		15	1	20	Voor brandhout.	Stranden.	Weinig.	Onnut.

18	Kenar	Renal	40	2½	15	Voor heften van messen en parangs. Zacht hout.	Overal.	Veel.	Makkelijk, doch onnut.
18b.	Kaoeran-kaoeran			1	25	Geen.	Bergen.	Veel.	Moeijelijk.
19	Kanarij	Ihal	36	10	60	Voor zolderplanken. Vruchtboom.	Geplant.	Weinig.	
20	Koeda param puwan	Ponjiwel	50	15	30	Voor vlerkpraauw. Ondeugdzaam, geschikt voor violen (harbabi).	Stranden en rivieren.	Weinig.	Makkelijk.
21	id. laki-laki.	Toeiel	50	15	30	Idem. Idem.	Id.	Idem.	Id.
22	Kamirij	Eslipoet	30	4	50	Voor brandhout. Vruchtboom.	Overal in 't binnenland.	Weinig.	
23	Laharoen		40	2	35	Voor timmerhout van huizen.	Oostkust.	Zeer weinig	Moeijelijk.
24	Laharon. Ten regte Laharoen, zie 23.							Id.	Id.
25	Lassij putij		40	10	50	Voor timmerhout van huizen.	Stranden.	Veel.	Makkelijk.
26	id. kuning		40	10	50	Idem. Idem.	Id.	Id.	Id.
27	Makila		40	4	30	Voor zolderplanken.	Stranden.	Weinig.	Id.
28	Maas		20	4	18	Voor planken van orembaaijen en voor houtskolen.	Stranden.	Weinig.	Moeijelijk.
29	Mangij mangij		30	3	24	Voor palen, tarrataras als anderzins.	Overal.	Veel.	Makkelijk.
30	Mata buta	Atboeta	15	1	18	Voor geweerladen.	Stranden.	Weinig.	Id.
31	Mera	Amila	30	6	40	Voor planken, balken, latten als anderzins.	Bergen	Weinig.	Moeijelijk.
32	Manga utan	Wahè	20	2	30	Voor brandhout. Vruchtboom.	Geplant.	Idem.	
33	Nannij		60	6	50	Voor palen, balken, palisaden enz.	Moerassen en bergen.	Veel.	Moeijelijk.
33b.	Nepo	Nepo	20	1	30	Geen.	Oevers.	Veel.	Makkelijk.
34	Nanka	Nakan	20	3	30	Voor geweerladen.	Geplant.	Weinig.	
34b.	Togawie		30	1	25	Stampers.			
35	Poetij	Elan	30	7	25	Voor houtskool en voor kromhouten als anderzins van vaartuigen. Uit de bladen stookt men kajapoeti-olie.	Overal.	Duiz.tallen.	Der bladen makkelijk.
36	Pingan	Prala	40	20	30	Voor vlerkpraauwen.	Rivieren.	Veel.	Id.
37	Palon		30	1	30	Voor tarratarras.	Overal.	Veel	Id.
38	Polat	Lassin	20	1-	30	Voor brandhout.	Overal.	Veel.	
39	Sukum	Soeön	35	6	30	Voor zolderplanken en vlerkpraauwen. Broodboom.	Geplant.	Bijna geen.	

Nummer.	NAMEN DER HOUTSOORTEN. Maleisch van Ambon.	Halfoersch	Ouderdom van den volwassen boom.	Dikte van den stam.	Hoogte van den stam.	Welk gebruik door de inlanders van het houtsoort gemaakt.	Aanmerkingen. waar.	hoeveelheid.	afvoer.
			Jaren.	Voeten, in omtrek.	Voeten.				
40	Salamulij	Lana	50	3	10	Voor stoelen, wandelstokken enz.	Stranden.	Weinig.	Makkelijk.
41	Samar		35	2	40	Voor balken en planken.	Stranden.	Weinig.	Id.
42	Tomie-tomie	tomtomo	15	1	20	Voor brandhout. Vruchtboom.	Geplant.	Weinig.	
43	Tieman	abato	10	1	12	Idem. Idem.	Vlakten.	Weinig.	
44	Tonke buwa kitjil	Teï	20	1	30	Idem. Idem.	Moeras.	Veel.	
45	id. besar		20	1	30	Idem. Idem. daklatten.	Id.	Veel.	Makkelijk.
46	Waringin dawon besar		50	2	60	Idem. Idem.	Overal.	Weinig.	
47	id. kitjil		50	2	60	Idem. Idem.	Id.	Idem.	
48	Tjenké	Boeklawan	30	2	30	Nagelboom.		Uitgeroeid.	
49	Hutun		30	10	50	Voor brandhout.	Stranden.	Veel.	
50	Marsegu	Moera	20	5	30	Voor zolderbalken en planken.	Overal.	Veel.	Makkelijk.
51	Kikir	Pitil	10	1	20	Zeer hard, deugdzaam hout. Rood. Voor stokken en lansen.	Overal.	Veel.	Id.
52	Lengoa	Lana	50	5	30	Voor balken en planken.	Stranden.	Weinig.	Id.
53	Mata ikan		30	2	20	Voor balken en geweerladen.	Stranden.	Veel.	Id.
54	Pala utan	Gokréman	30	2	30	Voor brandhout (wilde muscaat).	Gebergte.	Veel.	
55	Kasondong utan	Hesin	50	20	40	Voor tafelbladen. Zacht, ondeugdzaam hout.	Overal.	Weinig.	Makkelijk
56	Kapor	Hanjapal	20	4	40	Voor planken. Slecht hout.	Binnenland	Veel.	Id.
57	Kanarij djawa	Ihal	30	6	60	Voor vlerkpraauwen. Vruchtboom.	Geplant.	Weinig.	
58	Blimbing oetan	Takrera	30	2	30	Voor zolderplanken. Vruchtboom.	Geplant.	Weinig.	
59	Kapok	Gaboes	25	2	35	Voor brandhout.	Geplant.	Weinig.	
60	Kapas	Basé					Geplant.		

NADERE TOELICHTINGEN

OF

BIJDRAGEN TOT DE KENNIS VAN BOEROE,

EN

BESCHOUWINGEN

TER ZAKE DER

KOLONISATIE

VAN

DEN INDISCHEN ARCHIPEL IN 'T ALGEMEEN EN
GENOEMD EILAND IN 'T BIJZONDER.

DE EXPLOITATIE VAN BOEROE.

(Vervolg).

'S HAGE 12 April 1857.

Op last van ZExc. den Minister van kolonien J. C. BAUD, droeg ZExc. de Gr.-Gl. ROCHUSSEN in 1846, aan den toenmaligen Gouverneur van Borneo, A. L. WEDDIK, als Gouvernements kommissaris voor de Molukken, eene taak op van niet enkel staatkundige, maar ook van menschlievende en wijsgeerige strekking: het onderzoek namelijk, hoe het specerij-monopolie was af te schaffen zonder den planter te schaden; hoe landbouw en handel uit hun doodslaap waren op te wekken; hoe zedelijke zoowel als stoffelijke ontwikkeling was te bevorderen. In minder dan twee jaar, had de kommissaris al de afdeelingen der Molukken bezocht, alles in persoon nagegaan, en over zijn veel omvattend onderzoek verslag uitgebragt. Ware in 1848 het staatkundig verband van Europa en daarmede dat van Indie niet ernstig bedreigd,. — waren daarna geene koloniale verwikkelingen in den weg gekomen, — hadden de intentien der Indische Regering destijds verwezentlijkt kunnen worden, dan zou toen het lot der Molukken dadelijk en gunstig zijn geregeld.

Op voordragt van den kommissaris, ZHEG. ter assistentie toegevoegd, werd ik belast met nasporingen van verschillenden aard op Boeroe, welk eiland de aandacht van het Ministerie had getrokken voor eene eventuele kolonisatie. Dat belangrijk punt was mij wel aangeduid om er, bij mijne nasporingen, op indachtig te zijn; doch het was mij niet ter beantwoording voorgelegd. Van kolonisatie heb ik dan ook niet gesproken in mijn verslag (of beschrijving) dd. Ambon April 1847; eerst in het hier voorgaand artikel dd. Soerabaija December 1849, dat, blijkens opschrift en inhoud, ten doel heeft op te sommen de wijzen waarop Boeroe kan worden geexploiteerd, heb ik van verschillende kolonisatien gewaagd; maar mijn gevoelen omtrent

de raadzaamheid van Nederlandsche Volkplanting, heb ik afhankelijk gelaten van den uitslag der proef aan de Saramakka.

Thans, door den heer CORNETS DE GROOT uitgenoodigd, om bij een door ZHWG. voorgenomen herdruk mijner stukken nog zoodanige nadere beschouwingen te voegen, als waartoe het tijdsverloop van 8 à 10 jaar aanleiding kon geven, zal ik het vraagstuk der *Nederlandsche volkplanting* voor het oogenblik ter zijde stellen, en mij bepalen tot verduidelijking der middelen tot exploitatie van Boeroe door *afzonderlijke kolonisten.*

Op den voorgrond zij gesteld het tastbaar belang van den kolonist om zich den landzaat, — wiens hulp op den duur en vooral bij de eerste nederzetting onmisbaar is — tot vriend te maken; en dat hij zijne genegenheid niet winnen, zeker althans niet behouden zal, zonder diens geaardheid, behoeften en instellingen te kennen, en deze laatste te ontzien, zoo niet te eerbiedigen.

Doch het zij mij geoorloofd de verhouding tusschen den landzaat en ons, nog uit een ander oogpunt te bezien: de *dure verpligting* namelijk om goed te maken wat de O.-I.-C. gedurende 150 jaar heeft verzuimd, of bedorven. Het berouwt mij zelfs dat ik daarvan niet sprak in voorgaand artikel dd. 1849..

Die dure *verpligting* springt in het oog, zoodra er sprake is van plannen om het onschatbaar eiland Boeroe stelselmatig dienstbaar te maken aan de belangen des' vaderlands of van hen die er hun geluk willen beproeven. Hoe toch zou men op zegen kunnen hopen, als men, in ijver voor tegenwoordige belangen, de oogen sloot voor het kwaad dat onze voorzaten hebben gesticht, en dat tot onze dagen voortduurt.

Dat de Oost-Ind^e^. Comp^ie^. in 1652 te vuur en te zwaard de stranden verwoestte, en daar de specerij-boomen vernielde, dat zij in 1657 de Mohammedaansche bevolking en hoofden, waarmede zij in oorlog was, dwong om de op vier kusten verspreide dorpen te verlaten en zaam te trekken aan de Kajélische baai onder het kanon des forts, al dat geweld kon, zoo niet gebillijkt, dan toch verklaard worden door de begrippen van dien tijd omtrent het monopolie en omtrent de verhouding van den koning van Ternate tot de Oost-Ind^e^. Comp^ie^. en tot zijne leenmannen op Boeroe. Doch het is minder te verklaren, en in der eeuwigheid niet te regtvaardigen, dat ook de weerlooze Halfoer, die vreemd was aan het geschil, ten verderve werd gebragt. De specerij-boomen, in de binnenlanden, waren het eigendom van den Halfoer, en niet van den Mohammedaanschen adel, of van

den Suzerein: geen tractaat tusschen den Ternataanschen koning en de Oost-Ind^e. Comp^ie. kon regt geven om er den eigenaar van te berooven. Nogthans geschiedde dat: van schadeloosstelling werd nooit gerept; daar werd slechts vlijtig gewaakt dat er geen nieuwe nagelboomen opschoten; en de Halfoer, verstoken van zijnen natuurlijken rijkdom, verviel te eerder tot armoede, dewijl hij zijnen naar Kajélie gebannen adel trouw bleef, en daar voorzag van onderhoud, en zelfs van bedienden (*).

Die trouw en beider gemeenschappelijke oorsprong doen vermoeden dat het gezag van den Mohammedaanschen adel, vóór 1652, zacht en vaderlijk is geweest. Na 1657 daarentegen, kon dat gezag, op grooten afstand, wel strekken om den Halfoer uit te zuigen, maar niet om hem te beschermen. Op de Oost-Ind^e. Comp^ie. rustte dus de verpligting aan die valsche verhouding een eind te maken: den Halfoer hoofden te geven die bij hem woonden, die hem beschermden tegen de steeds hooger klimmende eischen der ballingen te Kajélie, tegen bedrog en vexatien van kustvaarders, waartegen hij, onbekend zoo als hij nu nog is, met den prijs van koopgoederen en zelfs van *munt*, nooit was opgewassen; hoofden die hem beschermden tegen strooptogten en menschenroof der Ilanons of andere zeeschuimers, uit schrik voor welke hij, tot den huidigen dag, geen gehuchten nabij het strand durft opslaan; hoofden eindelijk, die hem konden voorlichten en leiden om de schatten, die de bodem, ook na de extirpatie van den nagelboom, overhield, op eene verstandige wijze te benutten. De Oost-Ind^e. Comp^ie. heeft dat *niet* gedaan. Zij heeft den *bergwilde* laten uitschudden of verjagen door al wie wilde; zij heeft zich in het geheel niet om hem bekommerd. Dat onverstandig baatzuchtige stelsel van *onthouding van directe inmenging in het inwendig bestuur*, gevoegd bij het snoode stelsel van extirpatie, heeft ten gevolge gehad: dat de Halfoer, ondanks het paradijs dat hij bewoont, ondanks de vlijt die hem eigen is, sedert twee eeuwen, verkwijnt in schuwheid en ellende, — jaarlijks in aantal vermindert (†),

(*) Anhoemlalin (zie het 3e hoofdstuk mijner beschrijving).

(†) VALENTIJN schatte de bevolking van al de dorpen van Boeroe op 3734 zielen. Tot welk jaar dat cijfer betrekking heeft en of de bergwilden er onder begrepen waren, is uit zijne duistere opgaven niet af te leiden. Ik denk dat hij er alleen onder verstond de Mohammedanen. De Kajélische hoofden hebben mij verzekerd dat, bij de komst der Ternataansche stadhouders op het laatst der 15e eeuw, de Halfoeren tien maal talrijker waren dan nu. Wat hiervan zij, daar blijven er nu nog ± 6000 over, een getal groot genoeg om zich hun heil en het onze aan te trekken.

en van lieverlede van de aardbol moet verdwijnen, als er bij tijds geen hervorming komt in zijn politiquen staat. — *Politiquen staat*, zeg ik: want het begin van dat lijden lag in politique gebeurtenissen, en de voortduring daarvan in politique stelsels.

De Oost-Ind^e^. Comp^ie^. heeft meer dan eene halve eeuw opgehouden te bestaan. Moet nu de voortduring van dien staat geweten worden aan het gezag dat hare nalatenschap aanvaardde? Neen! Bij eene onmetelijke en verwarde nalatenschap als die der O. I. Cie, erft men noch de dadelijke *kennis*, noch de dadelijke *gelegenheid*, noch de dadelijke *middelen* om overal te herstellen wat gedurende 150 jaar overal is verdorven. Dat de Indische regering, trots oorlog en staatkundige levensquestiën op Borneo, Celebes, Sumatra en zelfs op Java, steeds een aandachtigen, een kennis- en heilzoekenden blik naar dat betrekkelijk zoo kleine Boeroe heeft gerigt, daarvan getuigen de pogingen van den edelen v. d. Capellen, den edelen Merkus, van andere staatsmannen die nog niet tot de geschiedenis behooren; daarvan getuigt inzonderheid het voormaals nooit gedacht bezoek van een *Gouverneur-Generaal*, vergezeld van een geleerde als Bleeker, die wetenschappelijk en terstond aanvult wat aan de kennis des lands ontbreekt, of aanwijst waar en hoe er nog moet worden aangevuld (*). En zou men dan nog twijfelen of ons gouvernement genegen is tot eene hervorming van den Halfoer, thans nu er sprake is om onze overbevolking naar Boeroe over te planten? Die twijfel kan niet oprijzen bij den nadenkende. Over den aard dier hervorming en meer nog over de middelen die er toe leiden, zal veel verschil ontstaan. Hoewel ambtenaar, geloof ik daarover mijne bescheidene meening te mogen zeggen, dewijl

(*) Ten aanzien mijner *beschrijving* van Boeroe, moet ik noodzakelijk verwijzen naar den merkwaardigen arbeid van Dr. P. Bleeker hiervoren bedoeld, *Reize door de Menahasa en den Molukschen Archipel* (Batavia 1856).

Daaruit blijkt onder anderen dat het cijfer der Halfoersche bevolking, dat ik volgens de opgaven der halfoersche hoofden in 1847 had gesteld op 3470 zielen, in 1854 door den gezaghebber de Fretes werd opgegeven 6812 zielen. Dit belangrijk verschil is niet moeijelijk te verklaren. De officiele bevolkingsstaten die ik bij mijne komst op Boeroe vond, waren zeer gedetailleerd ten aanzien der baai-bewoners; maar van de halfoeren der binnenlanden werd opgegeven een ondersteld getal, zonder aanduiding der namen van de stammen en gehuchten. Mijne eerste naamlijst der *gehuchten* is, voor het plaatselijk gezag, denkelijk een grondslag geweest om, naar elken stam en elk gehucht afzonderlijk, nasporing te doen, en alzoo tot juister cijfer te geraken dan voormaals mogelijk was, toen men zich vergenoegde met globale opgaven van Mohammedaansche regenten, die belang bij verkleining meenen te hebben.

het gouvernement zelf de aandacht des publieks naar de aangelegenheden van Boeroe schijnt te leiden (*).

Die meening kan ik het best in onderstellingen blootleggen.

Verbeelden wij ons, ten 1e, dat de O. I. Cie. hoewel vervallen tot het stelsel van monopolie, niet ware vervallen tot het stelsel van *onthouding;* en dat zij, consequent aan hare maatregelen van 1657, den Mohammedaanschen adel wel hadde geduld in het ambt van Kampongshoofd te Kajélie, maar ontnomen hadde den titel van Johoe en de mogelijkheid om gezag te behouden in de 13 halfoersche regentschappen; dat zij daarom in elk dier regentschappen (even als in zoovele andere onbeheerde oorden der groote en kleine Oost), haar wapenschild hadde gebeiteld op een zuil ten teeken harer souvereine regten.

Verbeelden wij ons, ten 2e, dat zij den vaandrig JOHAN LEIPZICH, of een zijner onderzoeklievende opvolgers, hadde aanbevolen een halfoerschen woordenschat te verzamelen; dat zij dien woordenschat hadde overgegeven aan de Linguisten van dien tijd, om (zooals geschiedde voor het maleisch) er een spraakkunst of begin van spraakkunst uit zaam te stellen (†): opdat het haren dienaren mogelijk werde de taal te leeren, de gevaarlijke tusschenkomst van den Mohammedaan te ontwijken, met den Halfoer om te gaan van aangezigt tot aangezigt: zijnen aanleg en belangen te doorgronden, den hem kenmerkenden ijver te leeren schatten en leiden — al ware het slechts ten voordeele der Edele Maatschappij.

Verbeelden wij ons, ten 3e, dat het der Edele Maatschappij hadde beliefd der wereld iets meer toe te dienen dan de jaarlijksche portie van 800/m pond nagelen, waarop hare wijsheid de wereld had geransonneerd, en dat het haar beliefd hadde dat meerdere te doen voortbrengen door den Halfoer: of, als dat volstrekt niet mogt, hem dan te laten planten koffij, rijst, tabak, of wat anders, mits hem latende werken tegen *loon*, loon wel te verstaan dat direct in zijne handen kwam.

Verbeelden wij ons, ten 4e, dat de O. I. Cie. eenmaal voordeel trekkende van den Halfoer, zijne gehuchten ook meer

(*) Anders toch zou mijne beschrijving in 1849 niet zijn gegeven aan het Indisch archief en de Gouverneur-Generaal zou in 1856 niet hebben aangenomen de opdragt van het werk van Dr. BLEEKER.

(†) Dewijl een Ambonees in 3 à 4 weken de woorden leert die hij noodig heeft om met den halfoer te praten over ruilhandel enz. gis ik dat een Europeër geen jaar noodig heeft om bijeen te krijgen den benoodigden woordenschat en verdere bouwstoffen waaruit de linguist eene eerste spaaakkunst kan zamenstellen.

nabij de stranden had willen zien, en alzoo die stranden beter had doen bewaken tegen zeeroovers.

Verbeelden wij ons, ten 5e, dat al die dagelijksche aanraking ook eenig licht hadde gegeven omtrent het heidensch bijgeloof van den bergwilde; en dat, te Ambon, de vroome bedienaars des woords, om het even of de leer van Nabiata hen ergerde of slechts verwonderde, toch aandacht hadden geslagen op dien geheimzinnigen man en zijne weldadige werking op het gemoed van den bergwilde (*); dat zij er op hadden aangedrongen dien wilde te mogen bekeeren, en dat de Edele Maatschappij de middelen daartoe had gegeven voor Boeroe, zoo goed als voor de Aroe's.

Verbeelden wij ons, ten 6e, dat toeval geleid hadde tot onderzoek naar de *instellingen* des lands: tot de zekerheid dat de bergwilde leefde in eene geordende maatschappij; dat grondbezit en grondeigendom behoorlijk bij hem waren geregeld; dat er verscheidene schakels van gezag bestonden, die volkomen in elkander sloten, en volkomen konden werken, ware slechts de hoogste schakel, de Johoe, niet door ballingschap ontaard (†).

(*) Sla ik een oog op de zeven geboden en het net van bijgeloof der bewoners van Noord-Halmahéra (zie pag. 54), dan zie ik in Gosoeong een halfoer wat schranderder dan zijn landslieden, die de juiste begrippen van regt, zoowel als de dwalingen van zijn tijd, zamenvat in zeven duidelijke formules, en daardoor zijn naam aan de vergetelheid ontrukt. Trachten wij nu Nabiata toe te lichten. Was hij Halfoer, was hij vreemdeling? De overlevering zwijgt. Van waar kwam hij? Volgens de overlevering van den top eens bergs, die vóór of na hem door geen mensch is bestegen. Waar bleef hij? Hij voer op van waar hij was gekomen. Wanneer verscheen hij? In vervlógene tijden, zeer lang vóór de Ternataansche overheersching, dus vóór dat het Islamismus in den Archipel bestond. Hoe kwam hij aan de besnijdenis? onbekend. Hoe kwam hij tot eene voorstelling der Godheid, zoo zigtbaar berekend voor den eenvoudigen Halfoer? (zie pag. 113). Hoe kwam hij tot eene leer die vrij bleef van de duizende gedrochtelijkheden die anders het heidendom eigen zijn? Men verliest zich in onzekerheid. Voor het naast gis ik, dat hij was Halfoer en uit een geslacht bekwaam om te regeren: dat hij daarom bij zijne drie eerste geboden, of eerste grondslagen der menschelijke maatschappij in het algemeen, nog gevoegd heeft de vier staatkundige geboden, waarop de halfoersche maatschappij berust; dat hij na de prediking zijner leer, zich als kluizenaar heeft teruggetrokken op den Tomahoe; dat de Eswohis of ingewijden zijnen dood hebben verborgen of vermomd in Hemelvaart om zijn geestelijk gezag te bestendigen; dat het nageslacht het wonder te vaster gelooft naarmate de overlevering ouder wordt. Doch in Nabiata zelven zie ik evenmin bedrog als baatzucht; ik zie in hem een deugdzaam man, die zijn tijd en land in wijsheid vooruit was. In zijne leer zie ik eene juiste uiting van het instinctif godsdienstig gevoel, dat den mensch ook op den laagsten trap van ontwikkeling als mensch karakteriseert: een heidendom ja, maar vlekkeloozer dan eenig ander uit onzen archipel, een heidendom zelfs, dat, beter dan het ons vijandig Islamismus, tot christendom is te brengen. Hartelijk wensch ik dat hooger geplaatsten of meer bevoegden er over zullen denken als ik: opdat het leide tot Evangelisatie van Boeroe.

(†) Zie in de Beschrijving: Hoofdstuk 3 § 1.

Verbeelden wij ons dat de O. I. Cie. in haar eigen belang, nog meer dan dat van den Halfoer, een daadzakelijk en van haar uitgaand gezag had willen enten op diezelfde instellingen.

Verbeelden wij ons, ten 7^e^, dat de O. I. Cie., uit de aanzienlijke inlandsche families van Ambon, zooveel jongelieden gekozen had als er noodig waren, om, in elk Regentschap, op te treden als Christenregent, onder den halfoerschen titel van Johoe.

Indien tot die maatregelen besloten ware in 1657, dan zou, in 1857, Boeroe produktiver wezen dan de rijkste Javaansche afdeeling van soortgelijke grootte; — het zou hebben eene bevolking van ongeveer 200/m Halfoersche Christenen; en die geheele bevolking zou zich kenmerken door de deugd, de vlijt, de welvaart die men ziet bij de tegenwoordige Christenen te Kajélie: want deze zijn van denzelfden volksstam als gene; gelijke aanleg, gelijke opleiding, gelijke politique toestand hadden, in hetzelfde land, noodwendig geleid tot gelijke gevolgen.

Maar! hoor ik aanmerken: Gij verliest uit het oog dat de O. I. Cie. alleen bestemd was om, door *koop* en *verkoop* schatten te vergaderen: en gevolgelijk daar, waar noch de veiligheid harer nederzetting, noch haar handelsbelang gemoeid was, zich van alle magtsontwikkeling of staatkundige inmenging moest *onthouden*, als van eene schuldige verkwisting.

Ik verloor dat niet uit het oog, integendeel: ik wijs op den ellendigen toestand, waarin de Halfoer nu verkeert, als een gevolg van dat *Stelsel van Onthouding*. Met mijne voorafgaande onderstellingen, heb ik maar willen aanwijzen, wat, in de 17^e^ en 18^e^ eeuw, de weg zou geweest zijn voor een ander gezag dan dat der O. I. Cie., voor een souverein bijv. die, zoowel toekomstige grootheid als dadelijk voordeel, had willen zoeken in volksgeluk; ik heb er mede willen verduidelijken mijn gevoelen, dat, ook in deze eeuw, de hervorming van den Halfoer op Boeroe moet aanvangen met het volgende:

1^e^. Spoedige verkrijging van kennis der taal.

2^e^. Uitsluiting van alle mohammedaanschen invloed en bemoeijing.

3^e^. Organisatie van gezag op halfoersche grondslagen met gesalarieerde Christen-regenten aan het hoofd.

4^e^. Eene voldoende bescherming der kusten tegen zeeroovers.

5^e^. Krachtige aanmoediging van de nagel- en notenteelt met vrije beschikking, of, als des planters belang het vordert, een beschermenden prijs.

6e. Cultuur-arbeid voor het gouvernement tegen billijke betaling van product, — of voor particulieren tegen kontante betaling volgens een tarief.

7e. Verkondiging des christendoms, zoodra de kennis der taal en de organisatie des gezags voldoende is gevorderd.

8e. Vaccine en geneeskundige hulp, toegediend door eenige inlandsche christen-élèves, te vormen aan de medische school te Batavia. Daarvan kan men niet alleen verwachten een betere gezondheidstoestand, maar ook eene makkelijker verbreiding des christendoms.

9e. Regeling van een belastingstelsel, gedeeltelijk in persoonlijke dienst, gedeeltelijk in product.

Dat met deze maatregelen *geld*, *tijd*, en *inspanning* gemoeid is, spreekt van zelf; doch veel minder dan men welligt denkt. Blijkt het duidelijk dat de regering het nooit door haar als beginsel aangenomene, maar uit nood gevolgde *stelsel van onthouding* verwerpt, en vervangen wil door active en weldadige inmenging: wees er dan verzekerd van dat de gouverneur der Molukken, binnen het jaar, langs den goedkoopsten en billijksten weg, een eind gemaakt zal hebben aan het gezag van den Mohammedaan over den heiden; en dat de eerste bouwstoffen voor taalkennis verzameld zullen zijn. Wees er verzekerd van dat de gouverneur onder de Ambonsche, zoo niet onder de Kajélische jongelingschap, sujetten genoeg zal kunnen bestemmen tot de dienst op Boeroe; en dat die sujetten onder de leiding van een man als Roskott (*), in zeer korten tijd, geschikt zullen zijn om als Johoe op te treden. Eenmaal zoo ver zijnde, zullen de overige maatregelen geleidelijk volgen, en binnen weinig jaren volledig beslag hebben erlangd.

Ziedaar hoe ik wenschen zou dat het voorledene werde goedgemaakt, zoo niet geheel uitgewischt.

Maar zouden dan de kolonisatie-plannen zooveel jaren worden uitgesteld als er verloopen tot dat al die maatregelen effect sorteren? Misschien ware dat het voorzigtigst: want het zou den kolonisten al de hulp en sympathie verzekeren, die eene welgeordende en welvarende maatschappij in Indië kan aanbieden; doch het zou niet strooken met de stemming dezes oogenbliks.

Bij mij staat het echter vast, dat aan geen plannen van kolonisatie, of zelfs van exploitatie door particulieren op Boeroe,

(*) Afgevaardigde van het zendelinggenootschap en directeur van de Ambonsche school tot opleiding van Moluksche onderwijzers.

gevolg moet worden gegeven, vóór dat de *hervorming van den Halfoer* volgens de hierboven aangeduide of betere grondslagen, als staatsbeginsel zal zijn verkondigd, en tot begin van uitvoering zal zijn gekomen. Gebeurde dat niet, dan ware er te wachten dat de kolonisten al de gronden die hun aanstonden, vacant of niet vacant, in beslag namen als goeden prijs, dat zij den Halfoer zelven, zoolang hij den nek wilde krommen, behandelden als de serfs van hun verkregen domein, en, als hij zich schuil hield, jagt op hem maakten als op een schichtig hert: niet om hem te dooden, maar om hem te vangen en tot gedwongen arbeid te brengen; er ware te wachten dat de Halfoer nog schuwer en ellendiger werd dan hij nu reeds is.

De kolonisten en de landzaten kunnen onmogelijk uit elkander blijven: hunne verhouding moet dus met regtvaardigheid worden geregeld, en met strengheid worden gehandhaafd.

En nu afgehandeld hebbende de hervorming des Halfoers en zijne verhouding tot den Europeër, welke cardinale punten in mijne vorige stukken niet zijn toegelicht, zal ik, om verder aan de uitnoodiging van den Heer C. DE G. te voldoen, mijn artikel van December 1849 tot leiddraad nemen voor nadere indicatien en beschouwingen.

Bij § 1 heb ik in de *derde* plaats de aandacht gevestigd op de **sagoe**, welke als grondstof geleverd kan worden door den Halfoer, en door den kolonist veranderd kan worden in een fabrikaat, dat gereeden aftrek in den groothandel vindt. Hoe meer van die grondstoffen, hoe meer van die fabrikatiën hoe beter: langs dien weg ontstaat er een natuurlijke en voordeelige band tusschen Halfoer en kolonist, en deze laatste erlangt een middel om zijne Europesche benoodigdheden te betalen. Uit dat oogpunt, acht ik ook voor ons onderwerp van hooge waarde de Brochure die de Heeren V. D. BROEK hebben geschreven voor Java (*).

Daarin lees ik op p. 36;

„Les huileries de Marseille seules ont trituré en 1855, 700,000 quintaux métriques, soit 1,112,000 picols de graines oléagineuses provenant, les arachides de la côte de Guinée, et les sésames de la côte du Coromandel. Ces chiffres démontrent suffisamment l'importance de cette culture, et la certitude d'une défaite facile et avantageuse de ses produits."

(*) Reflexions sur les changements apportés depuis 1844 au systhème des cultures à Java — Paris 1856.

Die cijfers zijn welsprekend. Ik trek er de slotsom uit dat, als de cultuur van **olie** gevende gewassen, bestemd voor de Europesche markt, raadzaam is voor Java, die cultuur nog veel raadzamer zal zijn voor *Boeroe.* De klapper- de Djarak- en de Katjang-teelt kan, zoo niet door den Europeër zelven, toch onder zijn opzigt en voor zijne rekening, met groot voordeel worden gedreven door den Halfoer.

Nog lees ik in die brochure:

„De créer, par contrat, des fabriques d'huile de sésame, (*widjèn*) d'arachide (*katjang-tjina*) et de ricin, (*Djarak*) pour avoir, en moins de 10 ans, un million d'hectolitres à envoier en Europe."

Is er voortdurend debiet te wachten voor zulke ontzettende hoeveelheden Indische olie, en wordt, andermaal, opgevat het denkbeeld dat reeds in 1849 op Java in onderzoek werd gebragt, namelijk gouvernements-contracten tot bereiding en levering van olie bestemd voor de Europische markt: dan zie ik geene enkele reden waarom de kolonisten op Boeroe niet begunstigd zouden worden met zulke contracten; hetzij dan op kleine, of op middelbare schaal; — ook zonder gouvernements-contracten zullen de kolonisten altoos plaatsing voor hunne olij vinden; — en als de productie aanzienlijk wordt, kan ze welligt met den tijd ook leiden tot de fabricatie van zeep, zoo als de Bengaalsche, die in Indie algemeen gebruikt wordt. **Potasch,** gelijk men weet, is met voordeel uit den pisangstam te trekken.

Uit VALENTIJN, 2e deel, paga. 147, blijkt dat er, bij den aanvang der vorige eeuw, veel werk van de **druif** werd gemaakt; dat de mogelijkheid om wijn te verbouwen door dezen beweerd, door genen tegengesproken, *bewezen* werd door VALENTIJN zelven, die zijne vrienden onthaalde op wijn dien hij zelf gemaakt had, en dien men dronk voor Hochheimer. Als de Boeroesche kolonist zijn erf wil versieren met den wijngaard, zal hij in alle geval daar heerlijke druiven van plukken.

De heer v. D. BROEK raadt ook aan eene uitbreiding van de **schapenteelt** in de onbewoonde gebergten van Java. Dewijl de rijzing van den prijs der wol in verband staat met den prijs der zijde, zou de schapenteelt ook evenveel aandacht verdienen voor eventuele kolonisatie op Boeroe: aan geschikten droogen berggrond is, bewesten de vlakten van Baman, geen gebrek; ik waag den Europeër liever aan veehoederij dan aan geregel-

den veldarbeid: de vraag is nu of er schapenrassen zijn te vinden, wier lange wol, onder de keerkringen, niet ontaardt in kort *haar*.

Van de 140 koeijen die er waren heb ik reeds gesproken in mijn artikel December 1849. Het ras is goed; de weiden zijn onafzienbaar: men kan er een belangrijken tak van nijverheid van maken.

Nog lees ik in de brochure van de heeren V. D. BROEK den raad om iemand naar Frankrijk te zenden, ten einde daar te bestuderen de **Bombyx Cynthia**, die zich voedt met de bladen van den palma-christi (onze Javaansche Djarak kliki.) Dewijl deze vlinder in de keerkringen te huis behoort, is het te denken dat hij in Indië, waar de Djarak zoo welig en overvloedig is, volkomen zal slagen. Ik heb mij tot den heer V. D. BROEK gewend voor het geval dat er een werk over in het licht zou komen; dat is nog niet geschied. De Haagsche courant van het begin dezes jaars houdt eenige narigten in, over het slagen van deze nieuwe zijdewormen in Sicilië, Algiers en de Hyères. Ook moeten er losse artikels over zijn geschreven in het Journal d'agriculture. — De zijde-productie, door een wezenlijk troprischen Bombyx met bladen van den Djarak gevoed, is eene zaak van zoo hoog gewigt, dat ze, in het belang van vele onzer buitenbezittingen en in 't bijzonder van Boeroe, een gezet onderzoek van wege ons gouvernement overwaardig is.

Eene vezelstof, die hennep en vlas in kracht en élasticiteit overtreft, de zijde, in fijnte en glans, nabij komt, waarvan het touwwerk niet rot, het zeildoek lenig, ligt en minder voor verstikking vatbaar is, en tevens neteldoeken, zoowel als schitterende damasten kan opleveren, deze vezelstof, de **Ramie**, schijnt bestemd om duizende handen in Nederland arbeid en brood te verschaffen.

Dat zulks tot nog toe geen plaats greep, wijte men noch aan ons gouvernement, noch aan onze geleerden, noch aan onze fabrikanten. In 1817 reeds, werd een officieel rapport ter dier zake uitgebragt.

In 1843, vestigde de Hoogleeraar C. L. BLUME (in de *Ind. Bij*) de algemeene aandacht op dat voortreffelijk gewas. In 1844, zoo reeds niet vroeger, waren in de residentie Samarang 1676 huisgezinnen bij de rami-cultuur ingedeeld. Omstreeks dien tijd, of wat later, stelden de heeren MEERBURG te Leiden hunne prachtige ramifabrikatiën ten toon, en drongen aan op

eene bezending van de grondstof in aanzienlijke hoeveelheid (*). Dientengevolge, welligt, werden de Residenten en Ass[t]. Residenten in 1849 geraadpleegd, hoe de rami-productie als volkscultuur op Java kon worden georganiseerd, en zooveel mogelijk verbreid, zonder de reeds bestaande Gouvernementsculturen te schaden. Uit het algemeen verslag van 1854 blijkt niet dat er thans Rami wordt geproduceerd voor de Europesche markt, en dat is niet te verwonderen, als men nagaat hoevele soorten en welke soorten van stapelproducten ons, nu reeds, toevloeijen van Java. Doch voor de rami-teelt, zooals door den Hoogleeraar Blume teregt wordt aangewezen, is plaats op de buitenbezittingen.

Sommigen beweren dat die netel het best voorkomt in koele bergstreken; anderen, dat zij slaagt in onbeschaduwde vlakten, waar men, gravende, spoedig water vindt; weder anderen, dat zij volstrekt schaduw behoeft, en dat de nabijheid van moerassen haar gunstig is: ik geloof dat ze overal kan slagen, als de bodem maar vochtig is.

De vezeldraden liggen in den bast, welke met eene bruine opperhuid is overtogen. De Javaan splijt den stengel van onder tot boven, ontdoet hem van de inwendige houtdeelen, en trekt dan den bast over zijn mes, eerst om er de slijmdeelen van weg te nemen, en dan om er de opperhuid van af te stroopen: zoodanig dat hij de enkele draden in zijne hand houdt. Hoe bedreven en ijverig hij zij, is er ruim een dag noodig om 400 stengels aldus te bewerken; en dat geeft niet meer dan een Ned. pond (zoo althans was ons resultaat in Modjokerto in 1849; in het Samarangsche werd gerekend dat een geheel huisgezin daartoe een dag noodig had). Voegt men daar nu bij de kosten van aanplant, van transport en weeken der stengels, de kosten van den fabrikant (in Indië) die de vezels moet wasschen, droogen, hekelen en afpakken, mitsgaders commissie en vracht naar Europa, dan is het duidelijk dat, op die wijze, de rami te veel zou kosten, en ook, bij gebrek aan handen en aan geoefende handen, het volstrekt onmogelijk zou zijn, er zooveel van te produceren, dat het eene grondstof werde voor het fabriekwezen in Nederland.

De heer Weber, dien ik in 1850 bezocht, is met die industrie in 1848 begonnen te Tjogrek, nabij Buitenzorg; zijne

(*) Ik meen 128/m Pd. die voornamelijk bestemd waren voor drie complete stellen fregatzeilen, welke door het Ministerie van Marine werden verlangd.

plantsoenen waren met veel zorg aangelegd (onbeschaduwd). Hij rekende op 125 pond vezelstof per bouw, en op vier inzamelingen 's jaars van elken bouw. Hij vertoonde mij een monster van zijn best fabrikaat; — bij den eersten opslag zoude men het voor zijde hebben aangezien, zoo fijn, glanzig en schitterend wit. Niet de cultuur van den stengel, maar de tijdroovende arbeid van schillen en schrapen was het beletsel dat de uitbreiding zijner industrie tegen hield. Daarom had hij beproefd de stengels, na ze te hebben geweekt, onder de gewone hollandsche braak te brengen; — dit voldeed niet. Toen liet hij eene braak van nieuw Engelsch model maken, met zeven regels; deze voldeed in alle opzigten, behalve het voornaamste: de vezels waren wel te scheiden van de houtdeelen, maar niet van de dunne bruine opperhuid (*). Daartoe beproefde hij zwavelzuur, doch zonder te slagen; zoodat hij terug kwam tot schillen en schrappen met de hand.

In genoemd tijdschrift de Indische Bij van 1843 (dat mij eerst dezer dagen in handen viel), vindt men op p. 401 eene beschrijving van den voormaligen Resident van Palembang, PRAETORIUS, waaruit blijkt dat aldaar de stengels zes dagen worden geweekt, om den *buiten*-bast te doen verrotten en daarna af te stroopen. Doch er blijkt tevens uit dat, als het niet op hoeveelheid maar op hoedanigheid aankomt, de stengel niet wordt geweekt, maar geklopt, en de vezels uitgetrokken, en dat ook die bewerking *gebrekkig is, en duur te staan komt.*

Of, na 1850, de fabriekatie is vooruitgegaan of niet, is mij onbekend. Zoo neen, dan is het uiterst wenschelijk, dat de wetenschap zich verledige een scheikundig middel op te sporen, en een eenvoudig, maar naar den eisch van het gewas ingerigt werktuig te doen zamenstellen, ter vervanging van bovenbedoelden gebrekkigen en kostbaren handenarbeid. Dan eerst zal het mogelijk worden deze vezelstof in aanzienlijke hoeveelheid voor de Hollandsche markt te produceren; want de moeijelijkheid zit niet in de cultuur, maar in het uitvinden van eene rationeele fabricatie. Is die uitgevonden, dan ook kan de rami eene bron van welvaart worden voor vele onzer buitenbezittingen, — en voornamelijk voor den eventuelen kolonist op Boeroe; want de Halfoer zal hem de grondstof leveren tot

(*) Of die dunne opperhuid ook volstrekt weggenomen moet worden als men de vezelstof bestemt tot kabels en staand want, dit verdient welligt te worden onderzocht.

spotprijs, en de handenarbeid zal daar even goedkoop zijn als elders.

Het verbruik van **zijde** is, met de weelde, zoo toegenomen dat de productie bezwaarlijk gelijken tred kan houden, ook dan zelfs als de wormkweekerij niet getroffen wordt door ziekten als die welke zich in de laatste jaren openbaarden. Daaruit volgt dat de prijs der ruwe zijden, die reeds zoo aanmerkelijk is gestegen, (*) op den duur tot rijzing zal neigen: al is het ook dat geldcrisis, of andere voorbijgaande omstandigheden, eene tijdelijke daling veroorzake.

In zuidelijk Europa is de zijdeteelt, uit haren aard, behalve in groote établissementen, ook zeer goed en zelfs winstgevend te drijven door huisgezinnen *ten platten lande*, waar men beschikken kan over een zolder of een paar ledige kamers, waar de vrouwen en dochters des huizes snipperuren genoeg hebben om de insekten op geregelden tijd te voederen en te verzorgen, en waar het moerbezie-blad, elken dag en in voldoende hoeveelheid, te koop is. Dat blad, die grondstof, kost in Frankrijk soms 5, soms 6 francs de 50 Ned. pond. Op Java werd in 1840—45 dezelfde hoeveelheid geproduceerd tegen 20 à 23 c. Op Boeroe zal de productie nog minder kosten: en dat blad zal zijn van *uitnemende hoedanigheid* (†).

Van de opvoeding van zijdewormen, heb ik in 1838 in Frankrijk eenige notien opgedaan bij het établissement van den Hr. Camille Beauvois te Bergeries-Sènart. Alhoewel ik in Indie geene opvoedingen heb bestuurd, heb ik den loop der Javasche zijdeteelt nagegaan. Het gouvernement heeft er niets dan verdriet en schade bij gehad. Dientengevolge was het ook ongenegen er pogingen voor in 't werk te stellen in de Molukken, zoo als door den Gouverneur de Serière werd aanbevolen. Op Java zat de kwaal 1e in het *ontaarden* der wormenrassen. In Europa laat men het ei overwinteren: het insect reproduceert zich dus maar een maal 's jaars. Op Java kon het ei, (dat op 20° uitloopt) bij gebrek aan bewaarplaatsen van voldoende koude en *droogte*, niet overwinteren: hetzelfde ras gaf niet éénе, maar zes à zeven generatien 's jaars: ziedaar de oorzaak der ontaarding der rassen. De kwaal lag ten 2e in overgroote *sterfte* der wormen, door het *luchtbederf* dat hunne zamenhooping in de wormzalen ont-

(*) In weinige jaren met 30 à 35 pCt.

(†) Op de heuvels en bergen der zuidkust groeit veel geboomte, waaruit hars en wel de beste hars van de wereld wordt getrokken.

wikkelt (*). Intusschen werd er beweerd, door den Hr. F. E. LEYSSIUS, die eenige jaren in het vak had gewerkt, dat door eene andere constructie en inrigting, en door spaarzamer bevolking der wormzaal, het luchtbederf kon worden voorgekomen; en dat de ontaarding der rassen hare grenzen heeft: namelijk dat het ras niet verder ontaardt, als het gedaald is tot tonnetjes van 900 op één pond. Ik achtte het, in 1846 bij ons vertrek naar de Molukken, van overwegend belang, dat die twee opgaven onderzocht mogten worden door eene speciale commissie: werden ze juist bevonden, dan was, mijns erachtens, de zaak der zijdeteelt voldongen; althans het was duidelijk geweest, dat zij op *kleine schaal* door huisgezinnen van Moluksche Christenen met bijna wisse kans van voordeel kon worden ondernomen. Doch het gouvernement was te veel ontmoedigd om, dan zelfs als de twee door mij aangewezene punten ten stelligste en voordeelig werden opgelost, in eenig nieuw plan te treden. Er is dus niets van gekomen. Maar, nu ik zoek naar arbeid, die door den kolonist in *overdekte werkplaatsen* kan worden gedreven, en waartoe de Halfoer de grondstof zal leveren, kan ik mij niet onthouden nogmaals de aandacht op de zijdeteelt te verzoeken, althans om het denkbeeld van nader onderzoek niet te verwerpen. Het is hier de plaats niet om te treden in geregeld betoog, van al wat te pas komt bij de vraag of zijdeteelt in Ned. Indie al dan niet slagen zal. Ik doe slechts in het oog springen de daadzaken, dat wij de grondstof (het blad) kunnen produceren, zoo *goed* als eenig land, *overvloediger* dan eenig land, en *goedkooper* dan eenig land; dat de verzengde luchtstreek geen onmogelijkheid daarstelt om den worm, hoewel dan van inférieure qualiteit, al de phases van zijn bestaan te doen doorloopen: men zie slechts naar Bengalen, waar de zijdeteelt slaagt en zelfs op beduidende schaal. Ter speculatie dergenen die in de Europische wormkweekerij niet geheel vreemd zijn, laat ik hier volgen eenige gegevens van verschillende herkomst.

(*) In 1835 werd te Bergeries-Sénart de luchtstroom door een ongeluk aan den ventilator gestremd, dadelijk werden de wormen ziek en stierven bij duizenden. De lucht werd scheikundig ontleed. Instede van 21% zuurstof en 79% stikstof min 0,0005 koolzuurstof, vond men toen 79 stikstof, 17,5 zuurstof en 3,5 koolzuurstof. Later nam men eene proef met 12 gezonde wormen, die, met wat bladeren, gelegd werden in eene flesch, die men sloot. Na 24 uren werd de lucht in die flesch ontleed en bevonden 79,11 stikstof, 3,39 zuurstof, 17,5 koolzuurstof. Het lokaal wordt dus door den worm *verpest* als het geen aanhoudenden toevoer heeft van versche lucht.

	Resultaten genomen uit het werk van DANDOLO betreffende de teelt te Milaan in 1816.	Resultaten genomen uit mijne aanteekeningen van 1838 in het etablissement van den heer CAMILLE BEAUVAIS te Bergeries-Sénart. (D. Seine en Oise.)	Resultaten mij medegedeeld in 1846 door den heer F. E. LEYSSIUS destijds zijde contractant op Java.
Van de eitjes.	1 paar vlinders geeft 500 eitjes; circa 40/m eitjes wegen 1 ons; 160 vlinders geven dus 1 ons; 240 tonnetjes wegen 1 pond; 1 pond tonnetjes zou dus moeten geven 1½ ons eitjes; van 1 pond tonnetjes krijgt men echter zelden meer dan 1 ons of het 1/16 gedeelte.	Men rekent insgelijks 1 pond tonnetjes voor 1 ons eitjes.	1 Paar vlinders geeft 250 eitjes. 75000 eitjes wegen 1 ons.
Van de kubieke ruimte.	Gebouwen voor 20 ons die uit kunnen leveren 2400 pond tonnetjes hebben eene lengte van 77, eene breedte van 30, eene hoogte van 21 voet. — Gebouwen voor 5 ons of 600 pond tonnetjes zijn lang 40, breed 18, hoog 21 voet. Hoe kleiner de opvoeding, hoe grooter naar evenredigheid de ruimte.	Ten naastenbij denzelfden omvang van gebouwen.	Een gebouw van 25 op 24 voet is voldoende voor eene doorloopende teelt van 1 ons daags of 200 ons in het saisoen. Zulk een gebouw geeft daags 40 dus in het saisoen 8000 pond tonnetjes en verbruikt gedurende een saisoen 5 bouw of 135000 pd. bladen (*)
Van de vlakke ruimte.	Van de wormen uit 1 ons eitjes bereiken p. m. 29000 den vijfden leeftijd en hebben dan noodig eene oppervlakte van 184 v. voet; houden de wormvakken binnen 's rands bijv. 12 v. voet dan zijn er 15 à 16 noodig per ons.	Van de wormen uit één ons eitjes bereiken p. m. 35000 den 5n leeftijd en hebben dan noodig eene ruimte van 240 voet of 20 wormvakken van 12 v. v. per ons (de wormen zijn lang 42 lignes van den ouden fr. voet.)	Van wormen uit één ons eitjes bereiken p. m. 36000 den 5n leeftijd, die dan noodig hebben eene ruimte van 88 voet of 8 wormvakken elk van 11 v. voeten waarop plaats is voor 4500 volwassen wormen. (Zij zijn niet langer dan 45 à 50 Ned. strepen.)
Van de hoeveelheid voedsel.	Het blad geldt p. m. 5 fr. per 100 pond. 1 ons eitjes vordert 1600 à 1800 pd. bladen, waarvan 14 à 1600 pd. als voedsel wordt toegediend en 200 pond door uitzuivering en uitdamping verloren gaat.	Het blad geldt p. m. 4½ fr. per 100 pond. 1 ons eitjes vordert 2000 pond bladen.	Het blad komt te staan *geleverd* aan de kweekerij op 23 c. k. de 100 pond. Een ons eitjes verbruikt 675 pond bladen.
Toediening van het voedsel.	Deze hoeveelheid over 38 dagen te verdeelen in 200 strooisels, naar de behoefte van elken dag afgemeten.	Deze hoeveelheid over 24 dagen te verdeelen in 300 strooisels naar de behoefte van elken dag afgemeten.	1e leeft. 5 dag. 18 str.— 90 strooisels 2 " 3 12 " 36 " 3 " 4 7 " 28 " 4 " 4 6 " 24 " 5 " 5 5 " 25 " 21 dagen 203 strooisels
Handenarbeid.		Voor eene opvoeding van 10 ons: dagen werkens van mannen 20 à 2 is . . . . 40 fr. Id. van vrouwen 156 à 1¼ is 195 " Id. van kinderen 30 à 1 is 30 " Magnanerie totaal 265 fr. Kosten der spinnerij 3 fr. per 1 pd. zijde.	Voor eene opvoeding van 1 ons daags in doorloopende teelt, gedurende 8 werkmaanden, moet in vaste dienst worden genomen voor het jaar: 1 mandoor a ƒ10 's jaars . ƒ120 2 boedjans 4 " . 96 De arbeid van handlangers als zijnde reeds betaald voor de pluk van bladen 0 Europeesch opzigt. . . . . . 112 Verlichting en reparatie ruim ƒ1.— p. 1 pd.. . . . . . . 68 ƒ396
Algemeene uitkomsten.	240 tonnetjes wegen 1 pond. 1 ons eitjes geeft 120 pd. tonnetjes. 13⅓ pd. tonnetjes geeft 1 pd. zijde. 1 pond zijde geldt 25 à 28 fr. 200 pond bladen geeft 1 pd. zijde.	220 tonnetfes wegen 1 pond. 1 ons eitjes geeft 163 pd. tonnetjes. 12 pd. tonnetjes geeft 1 pd. zijde. 1 pond zijde (van het Sinna ras) geldt ruim 30 francs. 148 pond bladen geeft 1 pd. zijde.	900 tonnetjes wegen 1 pd. 1 ons eitjes geeft 40 pd. tonnetjes. 50 pd. tonnetjes geeft 1 pd. zijde. 1 pd. zijde is waard ƒ12 koper. 1080 pd. bladen geeft 1 pd. zijde en 2/5 pd. watten.

(*) Onder *doorloopende teelt* bedoelde de heer LEYSSIUS dat men de opvoeding verdeelt in serien van eclosie. Den 7n Mei bijv. komen de larven van de 1e serie in de wormzaal, en beslaan dan 1 vak. Den 21n of 22n zijn zij rijp en beslaan 8 vakken, die dan uit de wormzaal worden overgebragt naar spinkooijen (covonnières) Intusschen is den 8n Mei eene tweede en den 9n eene derde serie larven in de zaal gebragt en zoo vervolgens, zoodat er, elken dag, een vak larven binnen komt en 8 vakken rijpe wormen naar de spinkooijen gaan. Deze manier om de wormzaal te bevolken is alleen mogelijk in de verzengde luchtstreek waar men altoos bladen heeft en waar door bestendige warmte zes à zeven reproductien 's jaars, plaats grijpen: zoodat men elken dag vlinders en gevolgelijk ook eitjes en larven kan bekomen; — en waar het blad en de arbeid zoo goedkoop is dat men er weinig om geeft of er nu en dan eene serie mislukt.

Bergeries Sénart was een etablissement modèle, onder krachtige bescherming van den minister MARTIN DU NORD, en kreeg het op domeingrond gewonnen blad tegen een prijs ver beneden de waarde. De productie-kosten waren dus abnormaal. Dit deed weinig ter zake wijl het hoofddoel bereikt werd, namelijk een product dat diende tot standaard van volmaaktheid. De methode van den Heer BEAUVAIS had ten oogmerk: den worm spaarzaam, doch veel malen daags zijn voedsel toe te dienen; en hem, gedurende de vijf leeftijden, te houden in een zachten en *volkomen zuiveren* luchtstroom, die, met diverse kunsttoestellen tot ventilatie, verwarming of verkoeling, verdrooging of bevochtiging, — onafhankelijk van de buitenlucht, — gehandhaafd werd op 20° Reaumur en 75° Saussure. Die méthode, door den een meer, door den ander minder naauwkeurig overgenomen, is, in Frankrijk, van uitgebreiden en weldadigen invloed geweest. — Maar zij was gemaakt voor de gematigde en niet voor de verzengde luchtstreek.

Nadat nu de gouvernements zijdeteelt, gedurende een aantal jaren, op Java voor gouvernementsrekening had rondgetast naar vaste beginselen, werd de methode van BEAUVAIS, in 1838, door den ass^t^. Resid^t^. R. COUQUERQUE derwaarts overgebragt en naar plaatselijke omstandigheden gewijzigd. — Men kon echter, bij gebrek aan ijs, de warmte niet genoegzaam temperen, — de ventilatie ook, was ontoereikend om den luchtstroom aanhoudend te vernieuwen; — de muscardine en andere ziekten heerschten als van ouds in de wormzaal. — Ook de ontaarding was niet tegen te gaan. Eitjes van voortreffelijke rassen werden op 9000 voet hoogte in een steenen gewelf ter overwintering gebragt; dewijl de temperatuur daar stond tusschen de 8° en 9° Reaumur, liepen die eitjes niet uit; doch zij werden door de vochtigheid of andere omstandigheden, zoo geïnfluenceerd dat zij, van 't gebergte naar de kweekerijen gebragt zijnde, niets dan ellendige wormen gaven. Kortom de nieuwe methode mislukte, zoo als al wat men te voren had beproefd. Geen wonder dat het gouvernement de zijdeteelt omstreeks 1844 opgaf, en dat *één* pond zijde werd becijferd op *f* 1600.— (als men behalve het bedrag van grondstof, handen-arbeid en fabriek-kosten, ook de Europesche tractementen over het verkregen getal ponden verdeelde.)

Maar zulks is geen bewijs dat de zijdeteelt niet met winst is te drijven in Ned. Indie. Als men de algemeene uitkomsten

van de 3e kolom vergelijkt met de 1e kolom van vorenstaand tableau, dan zal men ontwaren dat de infériotiteit van het product wordt gecompenseerd door den lagen prijs van grondstof en handen arbeid; en dat de ruineuse kosten zitten in het Europisch opzigt. Werd dus de teelt gedreven door huisgezinnen welker mannen zich niet schamen moerbezien te planten en bladen aan te dragen (de Christenen te Kajélie bijv.) en welker vrouwen de kweekerij en spinnerij willen leeren, dan verviel niet alleen het Europ. opzigt, maar zelfs het geld voor grondstof of handenarbeid. En wilde de Europesche kolonist er zich mede bezig houden, dan kon hij, zonder zijne andere cultures te verzaken, de kweekerij en spinnerij, onder 't opzigt zijner vrouw, laten verrigten door inlandsche meisjes, die met *f* 1/4 daags ruim zijn betaald; en het blad kon hij zich door den halfoer doen leveren tegen spotprijs.

Het onderzoek dat vooraf moet gaan is te moeijelijk, te kostbaar en te langwijlig voor den particulier. Het zou, onder 's Gouvernements bescherming, dienen te geschieden door een wetenschappelijk genootschap in Indie gevestigd. Indien zoodanig genootschap kennis neemt: 1o. van de methode van graaf Dandolo; 2o. van de omstandige rapporten van den Inspecteur Diard (*); 3o. van de methode van Camille Beauvais; 4o. van de omstandige rapporten van den Inspecteur Rollin de Couquerque, dan zal daaruit blijken naar welke oogmerken de hervormers van de Italiaansche en Fransche zijdeteelt hebben gestreefd; hoe zij die hebben bereikt; — en waarom de ijverigste pogingen der genoemde Inspecteurs op Java zijn gefaald. Neemt men dan nog kennis 5o. van de methode der Chinezen, beschreven door Stanislas Julien, en 6o. van de wijze waarop de Bengalezen den worm opvoeden, dan heeft men tevens voor zich de geslaagde practijk in warme luchtstreken. — Maar afgescheiden daarvan is het mijns inziens noodig speciaal te onderzoeken:

1o. Of het in Indië gewonnen moerbezieblad (multicaule of Moretti bijv.) minder suiker of harsdeelen bevat dan hetzelfde blad gewonnen op Europeschen bodem. Dit punt is, zoover ik weet, nooit onderzocht; en daarvan kan afhangen zoowel de grootte van den worm, als de qualiteit van het tonnetje: want het zijn de suikerdeelen die den worm voeden en de harsdeelen die zijne vaten vullen, waaruit hij den zever, of zijdedraad, trekt.

(*) Met name dat over de voorstellen van den Heer R. Couquerque dd. October 1839.

2o. Of er ook *luchtbederf* plaats grijpt als een matig getal wormen (100,000 bijv.), wordt opgevoed in een gebouw zonder omwanding; en alzoo door netten of ligt traliewerk beschut tegen het gevogelte; en tegen zonneschijn, regen, of fellen wind door zeilen, die men naar verkiezing op en neêr haalt.

Vallen die twee proeven gunstig uit, dan blijft er weinig onzekerheid over, omtrent het slagen op kleine schaal van de zijdeteelt met *maandwormen*, waarvan het ras welligt nog door kruissing is te verbeteren. — Jaarwormen, van edele Europesche rassen kunnen dan wel in dezelfde gebouwen worden opgevoed, doch zij zullen een ander tonnetje geven dan het Europesche. Het aanvoeren van eitjes in houtskool, of andere slechte geleiders, kan per landmail wel spoedig plaats hebben tot Batavia, doch de verzending van daar naar elders rekt hun reis te lang. Overwintering in ijskelders, is even moeijelijk, en almede abnormaal. De Heer Beauvais althans, liet de eitjes soms wel voorbedachtelijk bevriezen, doch bewaarde ze in kelders van 6o à 8o R. en niet in ijskelders. — Ik geloof dat jaarworm-rassen, in Indië, niet zijn voort te planten.

Hoe klein het tonnetje, en hoe grof de zijde van tropische maandwormen moge zijn, dit doet weinig ter zake: de vraag is maar wat ze kosten in Indie, en wat ze opbrengen in Europa. Voor de grofste zijde is dadelijk debiet zoo goed als voor de fijnste, omdat het grove altoos bruikbaar is voor bonnetterie, passementrie, en andere fabrikaten meer, waarvan de lijst toeneemt naarmate men meer meubel- en kleedingstoffen uitvindt van zijde met wol of zelfs katoen.

Ik sta er niet voor in dat de zijdeteelt voor Europesche rekening slagen zal; maar ik hoop dat het voorgaande voldoende zal aantoonen dat de zaak overwaard is dat zij *in Indie* van nieuw aan worde ter harte genomen door een ligchaam, dat er tijd en middelen toe heeft. Slaagt men, — komt er, voor den Indischen worm, eene deugdelijke Indische methode tot stand, — dan nog is het geen industrie die gedreven moet worden voor Gouvernements-rekening, want de kosten van toezigt en administratie zouden de winst absorberen. Maar dan is het eene industrie bij uitnemendheid voor Chinezen op Borneo en Riouw, voor de Christenen in de Molukken, en voor de Europesche kolonisten. De Ned. handel kan er een nieuwen tak van bedrijvigheid in vinden. En het Gouvernement kan door eene ligte belasting op den uitvoer, alle vorige verliezen

langzamerhand dekken. Slaagt men niet, dan zullen de kosten van bedoeld onderzoek en proeven toch niets te beduiden hebben bij de kapitalen die er van 1830 tot 1844 in zijn verloren.

Eindelijk, moet ik hier gewag maken van de mededeelingen waarmede ik in 1851 werd vereerd door den gewezen Resident van Palembang (de baron A. DE KOCK, op pag. 83 reeds opgenoemd).

Volgens die mededeelingen, wordt de zijdeteelt als tak van bestaan sedert eeuwen, denkelijk van af den tijd der Brahminen, gedreven door de Heidensche bevolking van het distrikt *Komering-Oeloe*. De moerbezieboom wordt met stekken voortgeplant in paggars rond de huizen, en ook in nabij gelegene bosschen. De eitjes worden bewaard op oude lappen; de wormen leven op tetampa's (platte manden); als ze rijp zijn dient men hun takkebosjes toe, om er hun tonnetje in te spinnen. Het zijn de vrouwen en kinderen die zich met de opvoeding en verzorging belasten. (*) Het dévidage geschiedt op de plaats met zeer gebrekkige spinmachines. De zijde wordt gebragt naar Palembang en, door het volk aldaar, verwerkt tot slendangs en andere kleedij.

De heer DE KOCK was van oordeel dat eene in *Komering-Oeloe* zoo geliefde en winstgevende industrie aldaar, van hooger hand, moest worden aangewakkerd en uitgebreid: niet zoo zeer door verbetering, zegge verandering in de wijze van opvoeden (iets dat zoo moeijelijk gaat bij een onbeschaafd volk dat van geslacht tot geslacht zijne eigene wijze volgt), maar door de hoofden te doen zorgen dat zooveel mogelijk alle huisgezinnen, en zoo veel mogelijk ook in gelijke mate, zich met die industrie bezig hielden; wijders nog door hen aan te moedigen liever tonnetjes, dan zijde, naar de hoofdstad te brengen; wijl ze daar makkelijker en beter waren te spinnen; en, voornamelijk, door hun voor de tonnetjes, — die zij zelf in 1e 2e en 3e soort wisten te ziften, en in afzonderlijke praauwen naar de stad afvoeren, — eene billijke en kontante betaling te verzekeren. Op die wijs kwam de pikol zijde, te Palembang, niet hooger te staan dan *f* 400.— in denzelfden tijd toen de meest nabij komende Chinesche zijde daar *f* 800.— gold.

Ofschoon het streven van genoemden Resident destijds geen

(*) Détails omtrent de hoegrootheid der opvoeding welke één huisgezin onderneemt, of omtrent de verhoudingen tusschen eitjes, wormen, bladen, tonnetjes en zijde, ontbreken en kunnen ook niet verkregen worden zonder opzettelijke nasporingen in loco.

bijval mogt vinden, maar wijken moest voor andere cultuurinzigten, — blijft toch het tastbaar bewijs bestaan, dat de zijdeteelt, op een aantal onzer buitenbezittingen gedreven kan worden, zoo goed als in dat ééne Palembangsche distrikt.

Zal nu die industrie aangemoedigd worden bij Chinezen en inlanders, dan is de Komering-Oeloesche opvoeding misschien de meest practische. Zal ze gedreven worden voor rekening van den Europeer, dan dient het hiervoor bedoeld wetenschappelijk onderzoek vooraf te gaan; omdat de Europeer niet werken moet met weinige duizenden, maar wel met eenige millioenen wormen te gelijk; en omdat de methode tot voorkoming van luchtbederf en ziekten bij die millioenen, en tot instandhouding of verbetering van rassen, nog uitgevonden moet worden.

Bij § 2 van het artikel van 1849 somde ik op zeven grondslagen waarvan eventuele plannen van *exploitatie door particulieren* of plannen van wezenlijke kolonisatie moeten uitgaan; ook duidde ik aan negen voorzieningen van algemeenen aard. Daarbij heb ik er eene vergeten. Ik acht het namelijk volstrekt noodig dat, als men besluit tot kolonisatie met *Europeanen* of *Javanen*, er een krachtige maatregel vooraf ga tot wering van *Arabieren* en *Chinezen*, om het even van wat beroep.

Arabieren doen overal kwaad. Behalve dat hun hoovaardij en verachting voor den onbesnedene ons vernedert in de oogen van den Islamiet, is geen inlander opgewassen tegen hun vrekzuchtige sluwheid in den handel. Het is ongelukkig dat wij hen noodig hebben in de kustvaart. Moeten hun schepen ook toegelaten worden in de baai, dan kan men hun toch het vast verblijf te Kajélie en het bereizen der binnenlanden ontzeggen.

Laat men Chinezen toe, dan is het volstrekt onmogelijk sterken drank of opium te weren. Wel zijn zij uitmuntend berekend voor alle handwerken voor de kleine ondernemingen van landbouw die op Boeroe wenschelijk zijn; doch daartoe juist moet onze landgenoot worden bestemd. En wat den smallen handel aangaat, deze kan aan den Molukschen Christen worden overgelaten. Kwamen er Chinezen, dan ware het zoo goed als zeker dat zij, in weinig jaren, zoodanig zouden aangroeijen, dat de Europesche of Javaansche kolonisten werden verdrongen; dat de Mohammedaansche bevolking in schulden verzonk, en de Halfoersche onder het juk werd gebragt. Ik spreek uit ondervinding op Borneo.

In het laatste hoofdstuk mijner beschrijving, heb ik opgesomd

de ziekten des lands; ik kwam tot de slotsom dat Boeroe bezwaarlijk is te rangschikken onder die eilanden die gezegend zijn met een uitnemend gezond klimaat (*). Ik heb niet durven zeggen *Boeroe is ongezond*: een verblijf van twee maanden gaf mij daartoe geen regt. Dat ik er de koorts kreeg, dat mijn voorganger ENGELHARD er de koorts kreeg, en zijn togtgenoot de zendeling BORMEISTER aan die koorts bezweek; dat generaal CLEERENS er vermoedelijk de kiem heeft opgedaan van de ziekte waaraan hij overleed, en dergelijke voorbeelden meer: dat alles leidt mij slechts tot de conclusie dat *onderzoekingstogten* op Boeroe voor den Europeër niet minder gevaarlijk zijn dan in de onbewoonde bosschen, moerassen en zware gebergten van Sumatra, Borneo enz. Of het klimaat van Boeroe in zijn geheel genomen gezond is of niet, laat ik over aan hooger beslissing dan de mijne. Als mijn vermoeden geef ik slechts op dat de opene vlakten *buiten de nabijheid der zware sagoe bosschen* NIET ongezond zijn, althans niet meer dan de center valleijen van Sumatra, waar wel tijdelijke, maar geen permanente ziekte-oorzaken worden waargenomen. Maar ik acht mij zedelijker wijs verpligt een positiever gevoelen te uiten omtrent het klimaat van de plek aan de Kajélische baai, waar ons fort ligt, en de Christen, zoowel als de Mohammedaansche bevolking woont. Die plek acht ik *ongezond*: want onder ons klein garnizoen zijn altoos zieken; dikwijls zelfs is meer dan een vijfde buiten staat dienst te doen; en, in de Christen- zoowel als in de Mohammedaansche kampongs, zijn de ziekten schier even veelvuldig. Een Europesche geneeskundige zou te Kajélie eenigen tijd moeten zijn om de ziekte-oorzaken te kunnen aanwijzen. Ik geloof dat de lucht te Kajélie nadeelige eigenschappen krijgt van de nabijheid der moerassen, die, even bewesten of bezuidwesten liggen. Ik neem ook de mogelijkheid aan dat de zeewind nadeelige emanatiën kan aanvoeren van de bij eb droogvallende koraalriffen ten noorden des forts. In allen geval, — zoo lang de moerassen ten westen niet zijn afgeleid, en de bosschen aldaar en even bezuiden het fort, niet zijn weggekapt of aanmerkelijk gedund, zoo lang de geneeskundige dienst geen positief gevoelen zal hebben uitgesproken, — moet ik ten sterkste ontraden Europeanen met der woon te vestigen te Kajélie.

En dat is te betreuren. De christen-gemeente achter het fort

(*) Zoo als Ambon was 30 jaar geleden, zoo als Riouw en Singapore nu nog zijn.

ware anders al wat men verlangen kon voor de nederzetting van eenige Europesche huisgezinnen, bestaande uit smeden, timmerlieden enz; voor enkele lieden ook die, even als de Moluksche Christen, zich wilden wijden aan de jagt, vischvangst of kaijoepoetie stokerij. Het is te meer te betreuren omdat, als die enkele Europesche huisgezinnen opzettelijk waren uitgezocht, en zich onderscheidden door vlijt en reinheid van zeden, er dan eene spoedige en gelukkige ineensmelting zou plaats grijpen tusschen den Nederlandschen en dien Molukschen Christen. Waarlijk, wij zouden er ons niet over behoeven te schamen. En die Europesche huisgezinnen zouden weldra geschikt zijn om, uit de Hollandsche weeshuizen, te ontvangen eenige meisjes van 8 à 14 jaar, met het doel die op te kweeken en later uit te huwen, zoo niet aan Europesche, dan aan Moluksche Christenen: dit laatste ware de zekerste weg om tot volkomen verbroedering der beide rassen te geraken.

In meergemeld artikel, sprak ik ook van eene kolonie, genomen uit het Javaansche volk. Looten van zoo krachtigen stam, overgeplant op zoo weligen bodem, zouden Boeroe maken wat Java is: het ware maar eene questie van tijd en van leidende beginselen. De dag, hoewel nog verwijderd, zal komen om de Javaansche noorder grens te verleggen: de zee te bestemmen tot binnenwater: den onbewoonden of slecht bewoonden overwal te betreden, als het door de natuur zelve aangewezen tooneel, waarop het voortreffelijkste der Polynesische volken zich uitbreiden *moet*, zoodra zijn bakermat te eng wordt (*); en wat het tegenwoordige aangaat, zou volksverplanting van Java naar de buitenbezittingen, op zijn minst genomen, zoo natuurlijk, zoo uitvoerbaar en zoo staatkundig zijn, als volksverplanting van Nederland naar Sumatra, Borneo of Celebes. Bij het schrijven

(*) Die dag is verwijderd, als men den tijd meet met het leven van een mensch, maar nabij als men meet met het leven van een volk: want dan geldt een jaar voor eene week, en het bestuur van eenen landvoogd voor eene maand. Nu betwijfel ik of wij nog vele van die maanden hebben te verliezen, vóór dat die grensverlegging ernstig moet worden overdacht en voorbereid. In onderscheiden regentschappen aan de noordkust, is, zoo geene overbevolking, dan toch ophooping van bevolking; en juist van die soort voor welke de buitenbezittingen misschien een beter uitweg, dan Java's binnenlanden zouden zijn. En vergelijkt men de totale bevolking groot 10,581,890 zielen, tegen de oppervlakte van Java en Madura, 2444 V. Geogr. mijlen, dan krijgt men ruim 4300 zielen p. mijl, dus eene verhouding ver overtreffende die van Oostenrijk en Pruissen, ja zelfs die van Frankrijk, welks behoefte aan volksverplanting naar buiten toch dagelijks blijkt in Algerie.

van bewust artikel, had ik echter het oog op *Boeroe;* en ik gewaagde van Javaansche kolonisatie niet als doel, maar als middel: middel namelijk om van Boeroe geldelijk voordeel te trekken door etablissementen van landbouw, hetzij door het gouvernement, hetzij door particuliere ondernemers aan te leggen. Daarom was het mij onverschillig van waar de Javanen mogten komen, en gewaagde ik van repartitie der werving over de verschillende residentiën.

Doch zoodra gesteld mag worden een verhevener doel dan *exploitatie*, zoodra ons streven ook is het droef verledene uit te wisschen, den Halfoer te hervormen en te evangeliseren, ons eigen ras naast het zijne te planten, voor zoover de ondervinding dat mogelijk zal doen blijken, dan verandert de zaak: dan is de keus mij niet onverschillig, dan schuw ik het Mohammedaansche element, dan zoek ik Javanen die Christen zijn: die van Depok en soortgelijken zoek ik niet; Métisen nog minder: maar mijn doel is te bereiken, met de Javanen van Sidokarie, Modjowarno en Ngoro (*).

Zullen die genegen zijn hun bakermat te verlaten? Neen! want daar heeft de bakermat nog ruimte genoeg voor uitbreiding (†). Indien echter, op hooger wenk, de handen worden in een geslagen door ambtenaren en zendelingen, dan is er veel te verwachten van hun weldadigen invloed en van de kloeke inborst des Javaans: het zou hun mogelijk wel gelukken een veertigtal of meer huisgezinnen te bewegen tot verhuizing naar Boeroe. Trof hun daar eene broederlijk voorbereide ontvangst, ondervonden zij steeds leiding en steun van hooger hand, dan zouden zij spoedig komen tot dien rijkdom die hun voegt, en naar evenredigheid ook vermenigvuldigen: zoo door geboorte, als door emigratie van achtergelatene bloedverwanten of vrienden op Java. Dat immers is de gang van

(*) Dertig jaar geleden was Ngoro een wildernis. Tijdens mijn bestuur te Modjokerto (1849) telde het, meen ik, 1900 zielen; hun hoofddorp bestond uit net gebouwde en gealinieerde huizen zooals te Saparoea; hun grootste zorg was om een uitweg te zoeken voor hun enorm rijst gewas, waarvoor nog geen transportmiddelen bestonden. Dat huurland Ngoro is de créatie van een energiek en te weinig bekend man, de heer COOL (een Métis). Het bewijst de groote geschiktheid van den Javaan om te koloniseren in zijn eigen land: geschiktheid die noodig is, om tot eene kolonisatie naar buiten in staat te zijn.

(†) Onder het afdrukken dezes, verneem ik dat eenige jaren geleden een aantal hunner aanzoek heeft gedaan om te emigreren naar Borneo, uithoofde van tweespalt in het kerkgeloof.

zaken in Noord-Amerika, waar een wakkere volksstam zich komt overplanten op een voor hem geschikten bodem, en onder een hem passend regeringstelsel.

Vraagt men nu nog naar mijn einddoel met zoodanige kolonie, dan kan ik volstaan met te vragen: of men den tot landbouw, Christendom en Indische beschaving bestemden Halfoer beter voorgangers kan toewenschen dan die Javanen? Of men den Nederlander, dien men vormen wil tot een tropischen boerenstand, kan toewenschen beter of meer geoefende kameraden? Dat en geene andere is de bestemming, waarvoor ik de Javanen van Sidokarie, Modjowarno en Ngoro aanbeveel.

Heeft men *koelies* en daglooners noodig voor Europesche exploitatie, dan zoeke men ze niet op die plaatsen, maar in de regentschappen, waar de bevolking zich te veel ophoopt. Dan doet het geloof niets, en het beroep weinig ter zake: de Javaan leert alles en is te gebruiken tot alles, en zulks te eerder als hij is buiten zijn land. Buiten Java zal het zoeken naar vrije arbeiders weinig baten. Pandelingen helaas! zijn verkrijgbaar; en ik zag die liever verbonden aan onze ondernemingen van landbouw, dan aan de scheepvaart der Arabieren. Bij onzen landgenoot zou hun lot dragelijk en het uitzigt op vrijheid zeker zijn; bij den Arabier staat de zaak omgekeerd. Doch alhoewel het Pandelingschap buiten Java, bijna over geheel Ned. Indië is verbreid, zijn er, Gode zij dank, geen pandeling-markten (*). En om stuksgewijze ze te gaan oprapen gedeeltelijk in deze, gedeeltelijk in gene streek van den Archipel, dit zou te moeijelijk, te langwijlig en te kostbaar zijn voor Europesche ondernemingen op Boeroe.

Ik heb nu gezegd wat ik nog te zeggen had bij mijn artikel van 1849 ten aanzien van:

A. Exploitatie voor rekening van Europeanen.

D. Javaansche volksplanting.

De punten:

B. Exploitatie door het plaatselijk bestuur met de beschikbare bevolking van Boeroe,

en C. Exploitatie door speciale ambtenaren met kettinggangers staan buiten verband tot de kolonisatie-zaak. Omtrent B zij slechts aangestipt dat daar werkelijk mede is begonnen: de vlakte van Walea heeft in 1854 opgebragt 148 pikol rijst;

(*) Ik treed niet in de zaken van Nias, wijl ons dat te veel van ons onderwerp zou leiden.

hoe gering ook is dat een begin van natten rijstbouw, waaraan de provincie Ambon werkelijk behoefte heeft. Omtrent C valt op te merken dat het gebrek aan beschikbare bannelingen in of buiten den ketting, in de laatste jaren, zoo is toegenomen, dat het denkbeeld geheel komt te vervalleu.

Ik eindig hier met den opregten wensch, dat de door den heer van Vlissingen andermaal opgewekte aandacht op Boeroe, ten gevolge hebbe dat ondernemende mannen daar mogen geraken zoo niet tot fortuin, dan toch tot een ruim bestaan. Maar, sterker nog, wensch ik dat het leiden moge tot het geluk van den Halfoer, aan wien Nederland zooveel heeft te vergoeden; en tot geluk der bewoners van Kajélie, die, om hun deugd en vlijt, Neerlands belangstelling zoo waardig zijn.

T. J. WILLER.

GESCHIEDKUNDIG OVERZIGT

DER

REGERINGS-BEGINSELEN EN OPENBARE MEENING

OMTRENT

EUROPESCHE KOLONISATIE

IN NEDERLANDSCH-INDIE,

DOOR

Jhr. J. P. Cornets de Groot van Kraaijenburg.

I. *Doel en omvang.*

Vraagt men, hoe dit geschiedkundig overzigt te pas kan komen bij een speciaal werk over het eiland *Boeroe* en de Halfoeren? dan is mijn antwoord: dat sedert het jaar 1821 de Indische regering zelve het oog op dat eiland voor eventuele kolonisatie gerigt heeft; dat zij, toen en later, onderzoekingen heeft gelast en rapporten daarvoor heeft overwogen; en dat deze zoo dikwerf hernieuwde aandacht op *Boeroe*, het uitvloeisel was van het algemeene gronddenkbeeld van kolonisatie in Nederlandsch-Indie, zoo dat het een zich aan het andere vastknoopt.

Aangaande dat algemeene gronddenkbeeld nu, zal ik trachten aan te toonen, hoe van af het begin der zeventiende eeuw, het eene der regerings gedachten geweest is, om ons Indisch staatsgebouw te schragen niet alleen door blanke krijgslieden en beambten, maar ook door toevoer en vermenigvuldiging van blanke vrijlieden of burgers; en hoe deze regeringsgedachte, soms flikkerende als onderdeel van het bewinds-doel zelve, soms verduisterd, tot uitdovens toe, als de regeerders haar mistrouwden, verschillende tijden en toestanden heeft doorleefd en eindelijk tot de natie is doorgedrongen en weerklank bij haar gevonden heeft. Daaruit zal blijken, hoe, ook in het laatste tijdvak van veertig jaren dat wij weder in het bezit zijn van onze Oost-Indische kolonien, de vraag gedurig gerezen is, of

Europesche kolonisatie op ruime schaal daar nuttig en uitvoerbaar zou zijn? hoe in den aanvang, het regerings onderzoek deswege betrekking had tot *Java;* maar hoe, het tegenwoordige cultuur-stelsel daar verrezen zijnde, de regering er niet meer aan denkt om dat eiland tot uitgebreider kolonisatie te bestemmen, terwijl daarop van elders toch gestadig wordt terug gekomen; en eindelijk, hoe sedert een twaalftal jaren de overige eilanden in Oost-Indië, van onderscheidene kanten, voor kolonisatie aanbevolen worden, eensdeels tot ontwikkeling van welvaart en tot verzekering van onze vestiging, anderdeels om te gemoet te komen aan de kwalen waaronder een gedeelte van de natie hier te lande lijdt: pauperisme en gebrek aan werkkring voor de onbemiddelden op de lagere trappen van den beschaafden stand. Onder dat lijden werd het langdurig vasthouden gewraakt van het in 1826 door den Commissaris-Generaal DU BUS DE GISIGNIES ten aanzien dier overige eilanden gevolgde stelsel van inkrimping van beheer en bemoeijenis, opgevolgd en bevestigd door het stelsel van den Gouverneur-Generaal VAN DEN BOSCH, in 1830, om de krachten der regering uitsluitend aan te wenden tot de ontwikkeling van *Java* en *Sumatra*. Men beweerde, dat dit stelsel van onthouding een stelsel van verwaarloozing was, dat in de laatste jaren maar gedeeltelijk losgelaten, doch niet vervangen werd door eenig bevredigend en zigtbaar doel van bewind. In dezen onbestemden staat van zaken, breekt telkens het kolonisatie-denkbeeld door, omdat men daarin het middel meent te zien, dat leiden kan tot een doeltreffend stelsel in het belang van Indië en van Nederland. Geen dier buiten-bezittingen toch is zoo onbeduidend, dat eenige andere Europesche staat zich niet gelukkig zoude achten daar zijne vlag te hijschen en er met zijne materiele en intellectuele krachten te mogen woekeren.

Boeroe nu is geen onbeduidende, maar eene belangrijke buitenbezitting, althans kan dat worden als men er het noodige aan doen wil. Hoevele ressources het belooft aan onzen landgenoot, die zich daar zou willen vestigen, blijkt uit de twee voorafgaande stukken. Ik hoop nader gelegenheid te vinden om deswege het een en ander in het midden te brengen, na dat ik de kolonisatie-quaestie voor Nederlandsch-Indie in 't algemeen, zal hebben afgehandeld.

II. *Tijdvak der Oost-Indische compagnie. Haar stelsel van afsluiting en gelijktijdig streven naar kolonisatie.*

Volgens art. 94 der „*punten en artikelen, in forma van instructie voor den gouverneur-generaal*" van het jaar 1632, werden alle Nederlanders, Franschen, Italianen en andere Europeanen, niet met de schepen der Oost-Indische compagnie in Indië gekomen, onder een naauwlettend toezigt gesteld, opdat zij niets mogten doen tot benadeeling van den handel der compagnie. In het *uitsluiten* van anderen, het wel bekende hoofdbegrip van dien tijd, geformuleerd in de „*ordonnantie en instructie voor den Gouverneur-Generaal*" van het jaar 1617, werden slechts *uitzonderingen* in beperkten zin toegelaten, alleen bij wege van gunst. De *ordonnantie en instructie* immers zegt:

Art. 56. „En alzoo vóór dezen is verstaan en goedgevonden den particulieren en vrijen, doch met redelijke conditiën gelimiteerden binnenlandschen handel in de Indiën, toegelaten aan degenen die, *hunnen verbonden tijd wel en getrouwelijk uitgediend hebbende*, hetzelve aan den Gouverneur-Generaal en Raden van Indiën zullen *verzoeken*, — zoo wordt verstaan hetzelve alsnog dienstig en noodig te wezen en dat daarin zal worden gecontinueerd, doch met de *navolgende conditien en limitatien.*"

Art. 57. „*Eerst*, dat dezelve handel *niet* zal worden vergund noch toegelaten aan *iemand anders* als dengenen, die hun verbonden tijd volkomen en wel uitgediend zullen hebben."

Niettegenstaande dit zeer beperkend voorschrift, wilde de Oost-Indische compagnie koloniseren, immers in de *Molukko's*, alwaar de zetel harer Indische Regering toen gevestigd was. Dezelfde *ordonnantie en instructie* zegt daaromtrent:

Art. 58. „*Ten andere*, dat zoodanigen vrijen handel genietende personen, hetzij getrouwde of ongetrouwde, met hunne vrouwen en kinderen, slaven en slavinnen, *hunne continuele residentie en woningen* zullen moeten houden in de *Maleije*, in de vallei van het kasteel van *Amboina*, in *Neira*, *Poeloe-Aij* of zoodanige daaromtrent gelegene eilanden en plaatsen, als hunlieden bij den Gouverneur-Generaal en Raden van Indië *geconsenteerd* en *belast* zal worden."

De daarop volgende artikelen 59 en 60, strekken om dusdanige kolonisten en hunne kinderen, te onderwerpen aan het

toezigt en het gezag der regering, ook zelfs in het huwen met Indiaansche vrouwen, waartoe een voorafgaand verlof zou noodig zijn, nadat zou zijn gebleken, dat zij waren gedoopt en de christelijke religie hadden aangenomen. De artikelen 61 en 62 brengen die kolonisten en hunne nakomelingen onder de verdere verpligting, om in tijden van nood militaire diensten te doen, te water of te land. De artikelen 63 en 64 wijzen aan, in welke voorwerpen handel mogt gedreven worden; met voortdurende uitsluiting van Engelschen, Franschen en andere Europeanen. De artikelen 65 en 66 beperken de vaart en den handel der kolonisten tot „Amboina, de Molukkos, Banda en andere daaromtrent naast gelegen landen en eilanden." Zij mogten, volgens die voorschriften, niet gaan naar Java, Borneo, Celebes, Japan, Manilla, enz.

Een en ander is in de *ordonnantie en instructie* wel genoemd: „beneficiën ten gunste van de *vrijgelaten* personen," maar kolonisatie, — vermeerdering van Europesche bevolking, — was het hoofddoogmerk, zoo als te zien is uit het daarbij verder bepaalde; te weten:

Art. 72. „Boven alle welke beneficiën zullen ook de Gouverneur-Generaal en Raden van Indië, *om de landen te beter met der tijd te peupleren*, aan degenen die den vrijen handel verzoeken *en zich daartoe te lande tot den huwelijken staat begeven*, mogen uitdeeling doen van eenige kokosboomen, als ook van eenig gedeelte in de geconquestreerde landen, om te hunnen behoeve te cultiveren, te bouwen en de vruchten daarvan te genieten, daar en zoo zijlieden ten dienste van de compagnie zullen bevinden te behooren."

Art. 73. „Zullen ook, zoo het nood is, en dat zulks bij de particuliere vrije handelaars niet genoeg mogt bevorderd worden, alle mogelijke order stellen om de landen, principaallijk in *Amboina*, *Banda* en *Molukkos*, met allerlei bestiaal, zoo van schapen, als koeijen en geiten en bokken, paarden en andere, te beplanten."

Deze bepalingen en voorschriften werden later uitgebreid. Zoo werd, in November 1631, nadat de zetel der Indische regering, naar *Batavia* was overgebragt, vastgesteld, dat de „*vrije handelaars*" zullen wonen op *Batavia*, *Amboina* of *Banda*, en dat zij zouden mogen varen op *Pegu*, *Bengalen*, *Arakan*, *Patanie*, *Cambodja*, *Siam*, *Cochin-China*, *Solor*, *Makasser* en voorts „dáár de Compagnie geen handel drijft." Het trouwen

werd verscheidene jaren door bruidsgiften voor uit het vaderland komende vrouwen aangemoedigd. Dit werd wel in 1631 vervallen verklaard; maar in September 1647 werd op nieuw bepaald: *„tot voortzetting van koloniën,"* dat vrijlieden naar de *Kaap*, *Mauritius*, *Batavia* en *Ceilon* zouden gezonden worden: *„zooveel de schepen bergen kunnen"* (*).

Aan den eenen kant, ziet men dus het werk van een naijverigen geest van afsluiting, beperkende de toelating, de vaart en den handel van Europeanen en zelfs van Nederlanders; aan den anderen kant ziet men een duidelijk streven naar kolonisatie. Is hier tegenstrijdigheid? Ik meen dat ze duidelijk is: wel was alleenhandel de grondslag der Oost-Indische Compagnie, doch zij streefde ook naar souvereiniteit; zij begreep dat zij die niet kon bestendigen, zonder uitbreiding van haar eigen Europesch element; zij hinkte op twee gedachten; en zij miste haar kolonisatie-doel door de beletselen welke haar handelsdoel medebragt in de toelating, vestiging, vrije beweging en vrije vaart en handel van de *„vrij gelatene personen."*

Deze tweeledige drijfveer bleef onveranderd werken gedurende het tweehonderdjarig bestaan der Oost-Indische Compagnie.

Dit nam niet weg, dat ook in Nederland zelf de behoefte aan kolonisatie in Indië, zich reeds openbaarde in de zeventiende eeuw, tijdens den Raadpensionaris De Witt. Men schreef toen: „Comme nous avons conquis beaucoup de pays dans les Indes et que nous éprouvons avec quelle peine on est obligé de les garder et combien de troupes il faut pour cela, l'ancienne politique nous a enseigné qu'il n'y a pas de meilleurs moyens, principalement dans un état qui est fondé sur le commerce et la navigation, pour conserver des conquêtes au-delà des mers, que d'y établir des colonies." En na eenige bemerkingen omtrent hetgeen andere Staten in gelijken zin deden, werd de zaak ook in het belang der ingezetenen van Nederland, in deze voege aanbevolen: „Il est donc bien étonnant que sur les vieux et nouveaux exemples, la Hollande n'ait pas établi des colonies en faveur des habitants, plustôt que d'employer de si grosses sommes à des charités et de se voir tous les ans chargés de gens insolvables." Zie bl. 322 en volgenden, 2 deel, van het werk: *La richesse de la Hollande.* 1778.

Een andere schrijver is nog merkwaardiger. Deze verhaalt aldus:

(*) *Mr. P. Mijer, verzameling van instructiën, ordonnantiën en reglementen voor de regering van Nederlandsch Indië. Batavia* 1848.

Toen de Fransche troepen in het jaar 1672 het Nederlandsche gebied, met de snelheid van eenen watervloed, overstroomden, nam de Republiek het groothartige besluit (*), om haren rijkdom, haren handel, en hare onderdanen, naar een ander werelddeel over te brengen, liever dan voor den veroveraar te bukken, en koos *Batavia*, dat reeds de zetel van haren Oosterschen handel was, tot de hoofdplaats van het nieuwe rijk, hetwelk zij wilde stichten. De Nederlanders konden in hunne eigene havens een toereikend getal schepen vinden om *vijftig duizend huisgezinnen* naar Java over te brengen. Hun geboorteland was gedeeltelijk door de zee overstroomd en gedeeltelijk door den veroveraar bezet; hunne magt en hunne staatsmagt bestond in hnnne vloten en kolonien; en daar zij gewoon waren hunne oppermagt ter zee door de vruchten van hunnen Oosterschen handel te handhaven en het koren van Europa met de specerijen der Molukko's te koopen, zou het hun minder bezwaarlijk zijn gevallen hun vaderland, uit het noorden van Europa, naar het Zuiden van Azië over te brengen, dan aan eenige andere natie, welke immer het denkbeeld van zulk eene *volks-verhuizing* heeft opgevat; terwijl te gelijker tijd, alleen het ontwerp tot zulk eene *algemeene* uitwijking, en de middelen welke de Republiek bezat om dat ontwerp ten uitvoer te brengen, ons te regt den onafhankelijken geest, welke hare vrijheids minnende regering inboezemde, doen bewonderen, zoo wel als den voorspoed van haren handel, die grootendeels aan hare Oostersche bezittingen te danken was.

Vrij algemeen bekend is het voorts, dat de Gouverneur Generaal VAN IMHOFF bij eene memorie van het jaar 1741 (†) voorstellen deed tot kolonisatie van *Batavia* en omstreken en dat in of omstreeks het jaar 1750, eene kleine proef van kolonisatie in die omstreken genomen werd, door sommigen opgegeven als mislukt ten gevolge van het klimaat, door anderen gezegd als mislukt door verkeerde keuzen. Dit laatste komt voor in de Inleiding der vertaling van CRAWFURD's werk: *de Indische archipel, 2 deel,* 1824; en *in Indië* zelf werd daarover even zoo gesproken door de *Hoofd-Commissie van landbouw,* in een rapport van 15 Februarij 1827, hierna vermeld in het V hoofdstuk.

Men verlieze wijders niet uit het oog, dat tijdens de Oost-

(*) Hier zal slechts bedoeld zijn dat van een dusdanig besluit sprake was.
(†) Bijlage van het werk van *Du Bois: Vies des Gouverneurs Généraux.* 1763.

Indische Compagnie, voornamelijk in de achttiende eeuw, aanvang gemaakt werd met het invoeren van particulier landbezit op Java, bijzonderlijk door Nederlanders, 't welk in het begin van de tegenwoordige eeuw verder is voortgezet; waardoor geheele provincien in de residentien Bantam, Batavia, Buitenzorg, Krawang, Cheribon, Samarang, Japara en Soerabaija, voor en na particulier eigendom geworden zijn, — even als later het in huur afstaan van gronden, — onmiskenbare uitvloeisels van kolonisatie-denkbeelden, zoo als nader blijken zal in de volgende hoofdstukken. (*).

Het getal Europeanen, dat, tijdens de Oost-Indische Compagnie, naar de Indiën gezonden werd, was zeer aanzienlijk. In het jaar 1771 bevonden zich op al hare etablissementen ruim 20000 zielen, aan burgerlijke dienaren, militairen en zeevarenden, volgens de memorie van den Bewindhebber B. VAN DER OUDERMEULEN van het jaar 1785, door DIRK VAN HOGENDORP medegedeeld in zijne: *stukken rakende den tegenwoordigen toestand der Bataafsche bezittingen in Oost-Indië*, 1801. Laatstgenoemde zegt verder: „Ik schat dat Europa in de laatste 25 jaren, tot onderstand en aankweeking der Colonien, in de Oost- en West-Indiën, ieder jaar gegeven heeft ten minste 100,000 menschen, daaronder de vrouwen en jongens begrepen. Onze Oost-Indische Compagnie alleen zendt ieder jaar naar de Oost-Indiën uit, 8 à 9000 koppen en krijgt maar terug 22 à 2300 man." En op eene andere plaats zegt hij: „Van 1747/8 tot 1766/7 zijn er uitgezonden 162,598 koppen en van 1700 tot 1719, — 105,972; dus in de twintig jaren van onzen tijd 56,626 koppen meer." Men denke er aan, dat hier rede is van *al* de bezittingen welke destijds aan Nederland behoorden en niet enkel van het tegenwoordige Nederlandsch Indië.

Toch ontstaan de vragen: van waar het verschijnsel, dat deze uitzendingen geen beduidender nakroost gegeven hebben dan in Nederlandsch Indië aangetroffen wordt? Moet de verklaring daarvan gezocht worden in het stelsel der Oost-Indische Compagnie, in veronachtzaming der belangen van de vrije ingezetenen, in oorzaken liggende aan het climaat of in natuurlijke beletselen in de voortplanting van Europeanen in de keerkringslanden? Ik durf daaromtrent geen oordeel te vellen.

(*) Zie *Geschiedkundig onderzoek naar den oorsprong en den aard van het particulier landbezit op Java.* Tijdschrift voor Nederlandsch Indie van het jaar 1852, 2de deel.

Zeker verdient het opmerking, dat de regering in lateren tijd, desniettemin, herhaaldelijk naar kolonisatie getracht heeft en dat het Nederlandsche element in den Indischen archipel, vooral sedert 1816, beduidend toegenomen is. Evenzoo verdient het opmerking, dat rondom de forten der Oost-Indische Compagnie, door onze voorvaderen woonplaatsen zijn gesticht, verdeeld in straten en dwarsstraten, met kerken en andere openbare gebouwen, en die dus het onmiskenbaar karakter van Europesche steden of vlekken bezaten en grootendeels nog bezitten.

Er zijn schrijvers, die voor het wegsmelten der vele naar Indie vertrokkene Europeanen, bepaalde redenen hebben aangegeven. Daaronder tellen wij VAN KAMPEN, in zijne: *Geschiedenis der Nederlanders buiten Europa*, 1832, 3e deel, 1e stuk, bl. 92 en volgenden en 2e stuk bl. 473.

Hij doet eene opgave van overledenen te Batavia in onderscheidene tijdperken, van 1714—1751. De sterfte bleek van jaar tot jaar toe te nemen. Sommigen, zegt hij, dachten alleen aan het toenemende slib voor de stad, door de verminderde strooming der rivier en de daardoor veroorzaakte heillooze dampen. Anderen wilden alleen den slechten leefregel en de meerdere onmatigheid, bij vroegere tijden, de schuld geven. Een derde sprak enkel van gebrek aan bekwame genees- en heelmeesters. Indien men, zegt hij, den bekenden reiziger HAAFNER mag gelooven, zou de derde der genoemde oorzaken, de telkens toenemende schandelijke verwaarloozing van het genees- en heelkundig bestuur, wel de hoofdreden daarvan zijn. Een barbiers jongen leide een armhartig van buiten geleerd examen af en werd dan dadelijk derde meester of chirurgijn. Hij oefende zich nu niet verder, maar bleef bij het eenmaal aangeleerde, hoe noodlottig ook voor de zieken, volhouden. Het is dus niet te verwonderen, dat in de Hollandsche vestigingen, vooral te Batavia, de sterfte zoo verbazend groot was, dat men dezelve met regt het *graf der Europeërs* noemde... Er waren ook, aldus vervolgt hij, ondeugden van allerlei aard, en zedebederf in eene schromelijke mate, onder de Europesche bevolking uitgebroken. VAN IMHOFF had zijne uiterste pogingen aangewend tot verbetering, maar vergeefs. MOSSEL deed eene poging om de *bronnen* van het kwaad te stoppen. De eerste, naast gelegene, was de toomelooze weelde, die in alle standen was doorgedrongen en deze had weder haren oorsprong in de ongeoorloofde verrijking der ambtenaren, langs allerlei slinksche

wegen en bedriegerijen, waartoe zij dan, tot zekere hoogte opgeklommen zijnde, weder anderen aanzetten. Het was dus, op den 30 Dec. 1754, dat MOSSEL zijn besluit tegen de overdaad en de weelde uitvaardigde, waarvan hij o. a. tot reden gaf, dat dit kwaad reeds in 1631 de aandacht der heeren Zeventienen tot zich getrokken had, *als eene pest was aangemerkt*, en dat men bij achtereenvolgende plakkaten reeds in 1647, 1680, 1704, 1719, 1729 en 1733 daartegen had getracht te voorzien.

Reeds onder den Gouv.-Generaal VAN OVERSTRATEN had de vreeselijke, telkens toenemende ongezondheid van *Batavia*, vele Europeanen hun gewoon verblijf buiten de stad in de meer luchtige omstreken, te *Rijswijk*, *Weltevreden*, *Noordwijk*, *het Molenvliet*, enz. doen verkiezen. DAENDELS nam verdere maatregelen tot wering der ongezondheid, zoo als de verwijdering der begraafplaatsen, verbetering der hospitalen, demping van stilstaande wateren, uitmoddering der grachten en reiniging van straten, rivieren en waterleidingen. Daarna werden al de batterijen en forten, die de stad en de kusten verdedigden, geslecht. Een aanzienlijke wijk der stad, de muren en poorten, het geheele uitgebreide kasteel, met al de regeringslokalen en magazijnen en eindelijk de hervormde kerk, werden afgebroken, en aan ieder de vrijheid daartoe voor zijn huis gelaten. Alle de besturen en kantoren werden naar de reeds genoemde fraaije voorsteden overgebragt. De meer talrijke krijgslieden werden mede in die voorsteden en in de sterk verschanste legerplaats van *Meester Cornelis* gelegd. Het is wel onbetwistbaar, dat de gezondheid der bewoners daarbij gewonnen heeft.

Ik heb mij dit citaat voornamelijk veroorloofd om te doen opmerken, dat bij het waarderen der groote sterfte van Europeanen in Indië, tijdens het twee honderdjarig bestaan der Oost-Indische compagnie, zorgvuldig in het oog gehouden moet worden, dat een zeer groot, zoo niet het grootste aantal hunner, woonde in de stad Batavia, en dat zoo wel de zeden als de localiteit, verderfelijk waren. Veel licht daaromtrent is ook te vinden in het derde deel van het in 1799 in druk uitgegeven werk: *Batavia, in deszelfs gelegenheid, opkomst, voortbrengselen* enz., en aldaar het zevende boek, handelende over *de zeden der inwoners van Batavia.* Eindelijk nog, is het bekend, dat later, van 1817—1825, nog veel gedaan is tot verbetering

van den gezondheids toestand der stad Batavia en tot bevordering van geregelder en ingetogener levenswijs der Europeesche ingezetenen. Naar evenredigheid van die verbeteringen, is de sterfte te Batavia ook aanmerkelijk verminderd.

III. *Tijdvak van* 1800—1815. *De kolonisatie-zaak in statuquo, door gemis aan voorschriften, zoowel onder de Bataafsche Republiek, als onder het* 1e *koningschap en het Britsche tusschenbestuur op Java.*

Er ving een nieuw tijdperk aan: de val der Oost-Indische Compagnie en de in de plaats treding van het bewind der Bataafsche Republiek. Men had mogen verwachten, dat het hoogst gewigtige kolonisatie-doel, dat gedurende twee honderd jaren door den monopolie-geest was gedwarsboomd, nu een punt van opzettelijke beraadslaging zou geworden zijn bij de *Commissie tot de Oost-Indische zaken*, welke bij besluit van het Staatsbewind van den 11 November 1802 benoemd werd om te dienen van consideratien en advies omtrent de wijze waarop 's lands bezittingen in de Oost-Indiën zouden behooren bestuurd te worden, in dier voege dat aan dezelve de hoogst mogelijke trap van welvaart, aan den koophandel der Republiek het meeste nut, en aan 's lands financien het meeste voordeel worde aangebragt. In het merkwaardig rapport van die commissie, van den 31 Augustus 1803, wordt daarvan echter te vergeefs eenig bijzonder spoor gezocht, niettegenstaande daaromtrent uiteenloopende gevoelens ontwikkeld waren in de geschriften van den uit Indie teruggekeerden Commissaris Generaal Mr. S. C. Nederburgh en den insgelijks van daar wedergekeerden gezaghebber van Java's oosthoek D. van Hogendorp, hiervoren reeds genoemd, beide leden van die commissie. Het door de commissie ingezonden ontwerp van Charter voor het bestuur der Oost-Indische bezittingen, laat de quaestie dan ook geheel ter zijde, maar draagt daarentegen onmiskenbaar blijk van het blijven voorstaan van beperkingen in het toelaten van Europeesch element, hoezeer dit beginsel nergens in het rapport is toegelicht en hoezeer ook niet blijkt van bedenkingen ter zake van „natuurlijke" beletselen. Wij lezen toch in het Charter:

Art. 54. „Personen, niet zijnde in dienst van den Staat in Oost-Indie, op eenige der Aziatische bezittingen van de Ba-

taafsche republiek aankomende, zullen niet vermogen zich op dezelfde bezittingen neder te zetten, maar gehouden zijn weder te vertrekken met de schepen waarmede zij gekomen zijn; — ten zij, op uitdrukkelijke vergunning van den Raad der Aziatische bezittingen, ofte van den Gouverneur Generaal in Rade, en op de voorwaarden bij die vergunningen vervat, mits niet strijdende met den inhoud van dit Charter. Civile of militaire ambtenaren, uit 's lands dienst ontslagen, vermogen insgelijks op de voormelde bezittingen niet langer verblijven, dan aan den Raad der Aziatische bezittingen, ofte den Gouverneur Generaal in Rade, zal goeddunken."

Art. 55. „Niemand vermag zich nederzetten, ofte zijn verblijf te houden op eenige bezittingen van den Staat in Oost-Indiën, buiten zoodanigen omtrek der hoofdplaatsen en steden, als de Gouverneur-Generaal, of diegene welke op de respective bezittingen het gezag voert, dienstig zal oordeelen te bepalen, noch te zich verder, dan dien bepaalden omtrek, begeven, zonder schriftelijk consent van den Gouverneur-Generaal, of anderen hoofdgebieder."

Het ontwerp-charter van 1803 kwam nooit in werking, maar toch zijn de evengemelde bepalingen de grondslag geweest voor soortgelijke in al de regerings-reglementen voor Nederlandsch-Indië, zoo als deze zich in de jaren 1815, 1818, 1827, 1829, 1836 en 1854 hebben opgevolgd; terwijl alleen blijkt, dat bij het vaststellen van het laatstgemelde reglement, de zaak het onderwerp was van openbare gedachten-wisseling, zoo als wij later zien zullen in het IX hoofdstuk.

In dit groote tijdsverloop ontbrak het niet aan geschriften, waarbij een ander beginsel dan dat van beperking in de toelating van Europeanen, aanbevolen werd, namelijk dat van kolonisatie, zoo als de Oost-Indische Compagnie daarvan de grondslagen reeds had pogen te vestigen.

Voornamelijk herinneren wij de geschriften van de twee gebroeders van Hogendorp, in den aanvang dezer eeuw. Later zullen wij op nog vele andere wijzen. Of die geschriften invloed hadden op den in het jaar 1807 door koning Lodewijk benoemden Gouverneur-Generaal Daendels, in wiens handen het rapport der Staats-commissie van 1803, volgens art. 26 zijner instructie van 9 Februarij 1807 gesteld was, blijkt niet. Hij zeide echter in 1814, bl. 108 van zijn werk: „Staat der Oost-Indische bezittingen:" „Wanneer men ophoudt het eta-

blissement der Europeërs in Indië, slechts als een ligchaam van ambtenaren te beschouwen, is het veld niet te overzien 't welk de vruchtbaarheid van den grond, de ligging en de voortbrengsels, voor de nijverheid openzetten."

Opmerkelijk is het ook, dat, noch volgens de evengemelde instructie, noch volgens die „voor den Gouverneur-Generaal en de Raden van Indië afzonderlijk," insgelijks van den 9 Februarij 1807, de beperkende bepalingen voorkomen die in het ontwerp-charter van 1803 omtrent de toelating van Europeanen waren opgenomen. Daar bestond dus zekere vrijgevigheid, maar zij leidde tot niets en kon tot niets leiden, gedurende den oorlog, die schier onafgebroken de wereld beroerde.

Diezelfde vrijgevigheid bleef op Java bestaan, onder het Britsche tusschenbestuur van 1811—1816. Wel nam de Luitenant-Gouverneur Sir STAMFORD RAFFLES in November 1813 den maatregel om alle Europeanen en hunne afstammelingen te doen registreren, doch dit had vermoedelijk ten doel om hun aantal en de verschillende klassen te kennen. Intusschen was het diezelfde Britsche Gouverneur, die, (nadat door het Weener-congres van Augustus 1814 de kolonie weder aan Nederland was toegewezen), in April 1815 nog een ingrijpende maatregel nam. Hij onderwierp de aanwezige Europeanen en hunne afstammelingen aan de verpligting om zich te voorzien van acten van verblijf. Wat de drijfveer daartoe was, blijft duister; maar ook dit veranderde niets aan het statu quo der kolonisatie zaak.

IV. *Tijdvak van* 1816—1825. *Het beginsel van kolonisatie in* 1818 *omhelsd en in* 1825 *gehandhaafd.*

Nadat Nederland zijne Oost-Indische bezittingen terug bekomen had en dientengevolge in het jaar 1815 een regerings reglement vastgesteld werd, nam men niet tot leiddraad de in 1807 door koning LODEWIJK uitgevaardigde instructiën, maar, zoo als gezegd is, het ontwerp-charter van 1803, opgesteld onder omstandigheden en beschouwingen die van geheel anderen aard waren dan de nu bestaande. Er werd bepaald:

Art. 77. „Personen, niet in dienst zijnde van den Staat, zullen zich, wanneer zij in deszelfs Aziatische bezittingen aankomen, aldaar niet mogen nederzetten, dan op uitdrukkelijke vergunning van den Souverein, of van den Gouverneur-Generaal in Rade, en op de voorwaarden bij die vergunning vervat."

Gelijk in het vorige hoofdstuk is aangemerkt, werd deze verordening, ofschoon met verandering van de bewoordingen, in al de sedert vastgestelde regerings reglementen behouden. Bovendien werden afzonderlijke bepalingen gemaakt om er de naleving van te verzekeren. Desniettemin werd het denkbeeld van kolonisatie ook nu, even als tijdens de Oost-Indische Compagnie, door de regering vastgehouden. De heeren ELOUT, VAN DER CAPELLEN en BUIJSKES, kwamen in 1816 op Java als Commissarissen-Generaal van Nederlandsch-Indië en zij bepaalden in het door hen uitgevaardigde verbeterde regerings reglement van 1818:

Art. 106. „De regering beraamt of stelt aan het Departement van koloniën voor, de beste middelen om, aanvankelijk of bij voortgang, den landbouw door uitgifte van landen *en de vermeerdering van eene Europesche bevolking en landbouwers* uit te breiden."

Het hoofddenkbeeld was: Indië en vooral Java aan het moederland te verbinden door een band, veel hechter dan die van eenige ambtenaren en eene ontevredene bevolking; een band zoo veel te noodzakelijker als de pogingen van vreemde volkeren om op zeer vele punten in den Indischen archipel eene Europesche bevolking te brengen en te onderhouden. Indië, een tweede Nederland, zoude aan het moederland en dit wederkeerig aan Indië de hand reiken. Beiden zouden één geheel uitmaken (*).

Na verloop van weinige jaren volgde de regering echter een' anderen weg. Een verzoek in het jaar 1822 van den heer A. DE WILDE, eigenaar van het land *Soekaboemi* op *Java*, destijds in Nederland aanwezig, om een paar honderd Paltzers, die van eene mislukte reis naar Amerika te Amsterdam gekomen waren, naar Java te mogen zenden en op het gemelde land te vestigen, werd door den Minister van kolonien Mr. A. R. FALCK afgewezen (†). En op Java had het Indisch bestuur, van 1822 af, zich niet alleen verklaard tegen eene orde van zaken, waardoor Europeanen zouden kunnen worden genoopt om zich aldaar te komen vestigen, maar ook zelfs tegen inrigtingen, waardoor zoodanige personen slechts zouden kunnen worden uitgelokt om hunne kapitalen en nijverheid voor eenige

(*) P. J. ELOUT: *Bijdragen tot de kennis van het koloniale beheer, getrokken uit de nagelaten papieren van wijlen den minister van Staat* ELOUT. 1851.

(†) Amsterdamsche Courant 25 Februarij 1857.

jaren op Java's grond te komen overbrengen (*). De Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN had zijne zienswijze in dien geest ontwikkeld bij brief aan den Minister FALCK, van den 17 Julij 1822, en hij gaf, door de intrekking, in het jaar 1823, van de landverhuringen in de Javasche Vorstenlanden, van die nieuwe inzigten het overtuigende bewijs (†).

Daarentegen bleek deze landvoogd een voorstander te zijn van kolonisatie in de *Molukko's*, waartoe de door hem gecommitteerde ambtenaren MR. H. J. VAN DE GRAAFF en G. F. MEYLAN, in het jaar 1821 voorstellen gedaan hadden, toepasselijk op de eilanden *Ceram* en *Boeroe*.

In het jaar 1824, nadat de heer ELOUT Minister van Kolonien geworden was, werden terstond de vroegere kolonisatie-denkbeelden met betrekking tot Java, weder aangekleefd, overeenstemmende met de regerings-beginselen van het jaar 1818. Misschien bleef niet zonder invloed de in datzelfde jaar 1824 in druk verschenen Nederduitsche vertaling van het tweede deel van CRAWFURD's reeds vermelde werk en bijzonderlijk de uitvoerige inleiding daarvan van den heer P. DE HAAN, die de handelingen der Indische regering tegen het beginsel van kolonisatie, hevig gispte en dat beginsel als bij uitstek goed voorstelde. Hoe dit zij, aan den burggraaf DU BUS DE GISIGNIES, benoemd tot Commissaris-Generaal van Nederlandsch-Indie, werd bij zijne instructie van September 1825 opgedragen:

Art. 49. Om bijzonderlijk na te gaan, wat doelmatiger is, een stelsel van kolonisatie, zoo als in 1818 werd voorgeschreven, onder zoodanige restrictien als den invloed van vreemden en de kwelling der eigen bevolking van Java kunnen voorkomen, dan wel een stelsel van wering van vestiging en landbezit der Europeanen, zoo als de Indische regering naderhand heeft omhelsd.

Tevens werd hem in last gegeven om de landverhuringen in de Javasche vorstenlanden *Soerakarta* en *Djokjokarta* te herstellen; zoo als door hem gedaan werd bij publicatie van den 17 Mei 1827.

(*) Brief van den Minister ELOUT aan den commissaris-generaal DU BUS, van den 27 November 1826.

(†) DU BUS zeide in zijn na te melden rapport van 1 Mei 1827: „De bedenkingen die in deze jaren tegen alle toelating van Europezen tot landbezit op Java zijn ingebragt, hebben haren eersten oorsprong te danken aan het rapport onder dagteekening van 29 December 1818 n. 25, door den toenmaligen inspecteur van financien Mr. H. J. VAN DE GRAAFF, aan Commissarissen-Generaal ingediend. Van daaruit is de eerste tegenstand uitgegaan."

V. *Tijdvak van* 1825—1830. *De Commissaris-Generaal* Du Bus *hoort de Indische autoriteiten* (eerste Staats-Commissie) *en adviseert tot kolonisatie. Voorstellen deswege aan den koning. Cultuurstelsel van* VAN DEN BOSCH. *Voortdurend gemengde toestand op Java.*

Omtrent het groote vraagstuk van kolonisatie, werd door den heer Du Bus het gevoelen van de voornaamste autoriteiten op Java ingewonnen en wel van de volgenden, wier advies hier kortelijk wordt aangegeven: (*).

1°. *De factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij te Batavia,* geteekend door de heeren A. J. L. RAM en H. BETH:

„Wij beschouwen het volstrekt noodzakelijk de toevlugt te nemen tot Europesche nijverheid en kapitaal, en daartoe een systema van kolonisatie aan te nemen; en kunnen wij niet zien, dat er eenige gegronde bezwaren daarentegen bestaan kunnen, noch aan de zijde van het gouvernement, noch voor het geluk der Javanen.

„Wij begrijpen niet, hoe de inkomsten van het gouvernement er door zouden kunnen lijden, wanneer een gedeelte van Java door Europeanen bebouwd werd; en het zal toch voor dezen niet moeijelijk zijn, dezelfde, ja meerder lasten te betalen, dan de minder geoefende, mindere hulpmiddelen bezittende Javaansche landbouwers; en waarom zouden de Javanen, door Europeanen bestuurd wordende, voor hun arbeid, minder bij magte zijn, aan den Staat belastingen op te brengen, dan nu zij voor een groot gedeelte hunne dagen in ledigheid slijten?

„Wij zeggen meer: zou niet de verbeterde staat van den landbouw, eene grootere waarde aan den grond geven; zou daar niet een hoogere grondlast kunnen betaald worden; zou de menigte van producten, aan den handel geleverd, niet eene nieuwe bron van inkomsten voor het gouvernement opleveren, en deze dus niet veel eerder toe- dan afnemen? Maar zoo het gouvernement, bij het toelaten van Europesche kolonisten geene schade te duchten heeft, zal de Javaan er niet onder lijden, zal zijn lot niet minder gelukkig, niet minder gunstig worden?

„Wij gelooven het niet; wij gelooven het tegendeel.

(*) Deze analijse en eenige der verder vermelde bijzonderheden, zijn ontleend aan een overzigt van mijne hand, opgenomen in den vierden jaargang der *Handelingen en geschriften van het Indisch genootschap te 's Gravenhage*, bl. 2—52.

„Wij zijn het eens met zoodanige kolonisten, die jaren onder de Javanen verkeerd hebben, en die uit éénen mond verzekeren, dat er geen krachtiger middel bestaat om de Javanen te beschermen tegen de willekeur en slechte behandeling van hunne eigene opperhoofden, en het doet ons leed er bij te moeten voegen, van de Europesche gezaghebbers, dan de tegenwoordigheid van Europesche landbouwers, onafhankelijk genoeg om de regering te durven waarschuwen tegen het misbruik, dat door hare dienaren van hun gezag gemaakt wordt.

„Wij kunnen ook niet zien waarom het een ongeluk voor Nederland of Java zou zijn, wanneer vreemde volken een aandeel in den handel op deze kolonie behielden; de tijden van het monopolie zijn voorbij, en wij zoeken de welvaart der volkeren, de welvaart van ons vaderland, in een uitgebreid onderling handelsverkeer, dat alle deelen der aarde omhelst en alle volken met elkander door den vriendschappelijken handelsband vereenigt.

„Wij zijn er daarom ook zeer ver van verwijderd, aan te raden om den voorkeur te geven aan het weder invoeren of verder uitbreiden van het systema der voormalige Oost-Indische compagnie: gedwongen aanplantingen, gedwongen leverantiën en bepaalde contingenten; deze zouden zeker het voorgestelde doel niet doen bereiken; zij zouden misschien geheel Java in opstand brengen; zij zouden althans zeker de Javanen niet gelukkig maken (*Missive* 2 *September* 1826)."

2°. *De directeur der middelen en domeinen* J. D. Kruseman: „Er bestaat een punt, dat bij alle bedenkingen de overhand moet behouden; te weten de onmogelijkheid, dat Java voor Nederland kan behouden worden, zonder het daarstellen van een naauw en natuurlijk verband tusschen den Europeaan en den inlander. Immers mag men buiten den gewonen loop der dingen stellen, dat eenige weinige Europeanen, wier morele magt, waardoor zij het land beheeren, reeds aan het wankelen is, en dagelijks nog meer van deszelfs invloed aan waarde verliest, op den duur een land kunnen blijven bezitten, waarvan de bevolking in taal, zeden, godsdienst en gewoonten met hen verschilt, en welke niet op een trap van beschaving en kennis staat, dat zij haar wezenlijk belang beseffende, geen gehoor zal geven aan priesterlist en aan de roepstem van hare grooten en hoofden, wanneer deze laatsten, — want de eersten doen het reeds — het aanwezen van een Europeesch Gouvernement

niet langer met hun belang overeenstemmend zullen beschouwen. Immers hebben wij de zekerheid niet, dat onder de inlandsche hoofden, thans aan de dienst van het Nederlandsche Gouvernement verbonden, eenmaal geene *Dipo Negoro's* zullen gevonden worden. Wie kan zeggen, dat die inlandsche vorsten, welke ons thans nog zijn toegedaan, nu zij door de tegenwoordige ondervinding geleerd hebben wat de physieke magt vermag, welke zij tegen de onzen kunnen aanvoeren, het nimmer met derzelver belang zullen overeenbrengen, ons van Java te verdrijven of zich van ons geheel onafhankelijk te maken? En zoo de kennis van hunne eigene kracht, aangevuurd door toenemende verlichting, het onafscheidelijk gevolg van beschaving, de inlandsche Vorsten eenmaal op dat standpunt bragt, en bijaldien er dan tusschen het Gouvernement en den gemeenen man geen ander punt van aanraking bestaat, dan de inlandsche hoofden zelven, waar is dan de bevolking, welker belang, aan den Europeaan verbonden zijnde, hem helpen moet die massa's tegen te houden, welke inlandsche Vorsten tegen onze soldaten kunnen overstellen? Immers nergens dan op de nabij Java's hoofdplaats gelegen landerijen, waar de Europesche landheer met zijne opgezetenen één belang en één erf te verdedigen hebben.

„En zoo het vorenstaande dan niet als van grond ontbloot beschouwd wordt, zoo volgt daaruit van zelf, dat de bevolking van Java langzamerhand moet worden losgemaakt van hare inlandsche hoofden, om zich even als zulks zoo gezegend in de Bataviasche ommelanden plaats heeft, nader aan de Europeanen onmiddelijk te verbinden (*Missive van* 25 *Sept.* 1826)."

3°. *De Raad van Indië* Mr. H. W. Muntinghe: „Bij alle klassen van Europesche ingezetenen van deze kolonie moet de mare gezegend zijn, dat het de vaste wil en bedoeling van Zijne Majesteit den Koning is, dat eene Europesche kolonisatie op dit eiland door de beste middelen bevorderd en uitgebreid worde, en met denzelfden geest bezield, zullen ook de leden der Regering zich beijveren, om, ingevolge de voorschriften van het reglement op het beleid der regering, aan den nader bevestigden en gemanifesteerden wil van Zijne Majesteit te voldoen. Vertrouwende hiermede genoeg gezegd te hebben ter beoordeeling van het voorgestelde doel in het algemeen, zij het mij geoorloofd, thans, zonder verdere voorafspraak, dadelijk over te gaan tot de overweging van de drie bepaalde wijzen

van kolonisatie, door den Commissaris-Generaal aan de Regering in overweging gegeven, waarvan gezegd wordt: dat de *eerste* wijze van kolonisatie zijn zoude die van Europesche landbouwers, in den eigenlijken zin bestemd om door eigen handenarbeid werkzaam te zijn, van welke de Commissaris-Generaal zegt melding te maken, omdat er in Nederland meer dan eens met betrekking tot deze gewesten aan gedacht is, en omdat het reglement op het beleid der regering daar mede het oog op schijnt gehad te hebben.

„Uit de eigene woorden van den Commissaris-Generaal schijnt mij de verwachting, welke hij koestert van deze wijze van kolonisatie, niet zoo hoog gespannen te zijn, en mag ik hierbij nog mijne geringe bedenkingen en ondervinding over deze zaak voegen, zoo verbeeld ik mij te hebben opgemerkt, dat in geen gedeelte van de verzengde luchtstreek, gelijk staande met Java, het Europesche ligchaamsgestel bestand kan worden geacht tegen de vermoeijenissen van den veldarbeid in de open lucht, die tot den landbouw wordt vereischt, gelijk zulks, meen ik, door ondernemingen van landbouw in het klein, ten tijde van den Gouverneur-Generaal Mossel, van den Gouverneur-Generaal van Imhoff en anderen beproefd, overtuigend is gebleken; zijnde deze proeven zoo min ten voordeele van landbouw en nijverheid, als ten voordeele van het Gouvernement uitgevallen. Van deze wijze van kolonisatie in het klein, vermeen ik derhalve, dat niet ter bereiking van eenige groote oogmerken van handel of nijverheid, maar enkel ter tegemoetkoming in de behoeftige en bekrompene omstandigheden van eenige particuliere ingezetenen en dienaren, een heilzaam gebruik, onder de onmiddellijke bestelling van het gouvernement, zoude kunnen worden gemaakt. Dan volkomen berekend naar de groote en weldadige bedoelingen van Zijne Majesteit den Koning, schijnt mij te zijn de *tweede* wijze van kolonisatie, die door den Commissaris-Generaal wordt beschreven, als gelijkstaande met die, welke men in Bengalen schijnt voor te hebben: in het groot en op den ruimsten grondslag gronden te koop of in pacht af te staan, op zoo lange termijnen, dat het nagenoeg op hetzelfde nederkomt, aan een iegelijk zonder onderscheid van natie, die slechts ten aanzien van zijn gedrag voor de publieke rust en veiligheid, de noodige waarborgen aan het gouvernement geeft, niet om die door eigen handen te ontginnen, maar om door vlijt en nijverheid en kennis van den landbouw, inzonderheid ten aanzien

van nieuwe takken van cultuur, ondernemingen in het groot te doen, handenarbeid te gebruiken en te betalen, de werkzaamheid van den inlander die in de tegenwoordige orde van zaken geen uitweg vindt, daarmede aan te wakkeren, en alzoo zijn lot te verbeteren; kapitalen langs dezen weg in omloop te brengen, eene steeds toenemende uitbreiding te geven aan die culturen, die den inlander bekend zijn, en nieuwe daarbij te voegen; de productie van het land te vermeerderen; alle andere takken van industrie voedsel te geven en den handel te zien bloeijen en toenemen, op deszelfs zekerste grondslagen; rijke voortbrengselen hier te lande, die een uitweg zoeken naar vreemde markten, en eene bevolking wie het welgaat, die behoefte heeft en de middelen om die te voldoen.

„Buiten twijfel stelle ik het, dat dit het volmaaktste ideaal zoude zijn van eene Europesche kolonisatie, waarvan men zich ook de spoedigste en krachtdadigste werking tot uitbreiding van landbouw, handel en nijverheid en de vermeerdering van eene Europesche bevolking zoude kunnen voorstellen. Dan overeenkomstig den wenk door den Commissaris-Generaal deswege aan de hooge regering gegeven, mag ik niet verbergen wederom te duchten, dat in dit geval nog eenmaal de geest van navolging van Britsch Indië, van onze zijde, te ver zoude kunnen worden gedreven.

„Britsch Indië is nog en na het eindigen van den Birmanschen oorlog, weder in het bezit van zulke immense kapitalen van zich zelf geraakt, dat het, zonder eenige vrees of ijverzucht, den invoer van alle vreemde kapitalen kan aanzien. Dan in Nederlandsch Indië, durf ik niet verzekeren, of niet welligt de onbeperkte invoer van vreemd kapitaal, zelfs met oogmerken van landbouw, het eiland in eene gelijkstandige positie zoude brengen met sommige onzer belangrijke koloniën in de West-Indiën, die namelijk, van werkelijk opgehouden te hebben Nederlandsche bezittingen te zijn.

„Ik vind mij derhalve wel genoodzaakt, ten slotte mij te bepalen tot die wijze van Europesche kolonisatie, welke door den Commissaris-Generaal in de *derde* plaats is aangewezen, eene kolonisatie namelijk, waarbij enkel zouden worden toegelaten, Nederlanders, of vreemdelingen die ten gevolge van een zekeren tijd van inwoning, door huwelijk met Nederlandsche of Indische vrouwen, of anderzins, eene nadere betrekking tot deze kolonie zouden verkregen hebben. (*Missive* 11 *Nov.* 1826)."

4o. *De Raad van Indië* J. C. GOLDMAN: „Mag het voor waarheid worden aangenomen, dat Java van een zeer groot belang is voor Nederland, dan heeft Nederland ook een groot belang bij het behoud van Java, en zou men mogen zeggen, moet het zich eenige opofferingen, ja, al waren het groote opofferingen, daarvoor getroosten; de vraag, of Java is eene bezitting van Nederland, of, eene harer koloniën, behoeft hierbij niet in aanmerking te komen, noch betoogd te worden; het behoud van hetzelve moet het eenige doel, moet het streven zijn. Reeds te veel kent het volk van Java deszelfs waarde, kracht en aantal, wij behoeven het niet verder te verlichten, dan ons voorbeeld, de tijd en de aard der zaak het doen zal. Wil men voorzigtig handelen, zoo moet men trapsgewijze te werk gaan in het beschaven en verlichten van een onbeschaafd volk; daarbij dient men te letten op de geaardheid, zeden, wetten en gewoonten van dat volk en op het standpunt of den trap, waarop hetzelve ten aanzien van beschaving staat, en niet dan langzaam en naar deszelfs vatbaarheid voortgaan met hen denkbeelden van eigenwaarde en van vermeerdering van welvaart, beschaving en weelde in te boezemen en de toenemende ontwikkeling aan den tijd overlaten; want door hen te veel op eens te leeren, krijgen zij verkeerde en verwarde denkbeelden, niet doorgrondende de ware bedoeling. Immers, zoo als gezegd is, reeds te veel kent het volk van Java deszelfs waarde, kracht en aantal, om het met kracht van wapenen te kunnen dwingen en terug te brengen tot dien onbepaalden eerbied voor ons, als hunne beheerschers, zoo noodzakelijk, om ons onder hen staande te houden; daardoor worden onze financiën uitgeput en Java eer nadeelig dan voordeelig voor Nederland; maar daardoor vooral, en hoe langer wij met hen worstelen, leeren zij hunne krachten meerder kennen en de toeneming van hunne en de afneming van onze krachten, zijn de voorboden van ons bederf, van onzen val. Hoog en dringend is het derhalve noodig, hen meer tot zachtzinnige maatschappelijke denkbeelden, ook zelfs ten onzen opzigte, te brengen. Geen der drijfveren, welke in 's menschen gemoed omwoelen, werkt sterker, ten minsten aanhoudender, dan het *eigenbelang*, en geen wapen is sterker en meer geoorloofd voor het gebruik, voor zooveel het eigenbelang redelijk en niet met het algemeen belang strijdig is. Dit is hetgeen wij, naar mijn inzien, de hoofden van het volk moeten leeren inprenten; daarbij zouden wij, naar het mij

voorkomt, hen niet slechts moeten toegeven in hunnen vadzigen aard en gemakkelijke levenswijs, maar hen zelfs daarin behooren te gemoet te komen, door hen, in het verschaffen van de middelen tot eene gemakkelijke en hoffelijke levenswijs, de hand te bieden en bevorderlijk te zijn; daardoor zullen zij meer hechten aan een genoegelijk en vreedzaam leven en ons genegen zijn, dan den wil koesteren, veelmin volbrengen, om zich van ons af te scheuren.

„Een tweede middel zou, naar mijn inzien, zijn, dat wij het volk van hunne hoofden, dáár, waar het onder het onmiddelijk bestuur derzelven is, zooveel mogelijk zoeken af te trekken, en zijn belang aan het onze zoeken te verbinden; dan zullen wij geen gevaar loopen, dat het zich van ons zal aftrekken, zoo als trouwens gedurende de tegenwoordige onlusten in vele gevallen is bewezen, en de invloed, welken de hoofden op het volk hebben, zal gebroken zijn en wij zullen dien op het volk kunnen uitoefenen. En wat kan daartoe dienstbaarder zijn, dan toe te staan het verhuren der landerijen in de vorstenlanden aan Nederlanders, alsmede het in huur uitgeven van landerijen in 's gouvernements landen? (*Missive* 15 *Dec.* 1826)."

5o. *De eerste Raad van Indië* P. T. CHASSÉ: „Ik heb de eer Uwe Excellentie bij deze de stukken aan te bieden, welke over het onderwerp eener Europesche kolonisatie en de uitgifte van landen aan Europesche bruikers, ter tafel van de regering zijn gebragt, hopende, dat de volmaakte overeenkomst van denkbeelden, welke men in die stukken aantreft, zoowel als de overeenstemming van al de leden dezer vergadering omtrent al de wezenlijke punten in die stukken verhandeld en voorgedragen, mij zullen verschoonen van derzelver inhoud niet door eene nieuwe bewerking te hebben tot een gebragt. (*Missive* 29 *Dec.* 1826)."

6o. *De Luitenant-Gouverneur-Generaal* H. M. DE KOCK: „Ik geloof, dat zonder maatregelen, met meer klem op de Indische bevolking werkende, aan eene verbetering of uitbreiding van de cultuur van artikelen voor de Europesche markt geschikt, weinig gedacht behoort te worden. Dit als waarheid aannemende, zoude ik mij veel meer met voorstellen tot het toelaten eener Europesche kolonisatie, dan tot het weder-invoeren van gedwongen leverantiën kunnen vereenigen. (*Missive* 22 *Junij* 1826).

„Van de drie bepaalde wijzen van *kolonisatie*, geef ik de

voorkeur aan die, waarbij enkel Nederlanders of die daarmede gelijk staan, zouden toegelaten worden. Bij voorkeur ook, zoude ik het huren van landen in de residentiën Soerakarta en Djokjokarta aanmoedigen, omdat wij daardoor grooter aanhang in die landen zullen krijgen, en naar mijn gevoelen, in het vervolg minder opstanden, gelijk de tegenwoordige, te vreezen zullen hebben, en omdat de administratie in die landen zoo vicieus is, dat het voor de opgezetenen als eene weldaad moet worden beschouwd, dat Europeanen er zich nederzetten. (*Missive* 28 *Jan.* 1827)."

7°. *De Hoofdcommissie van landbouw*, zamengesteld uit de heeren P. T. Chassé, C. M. Baumhauer, J. C. Reijnst, J. M. van Beusechem, J. C. Romswinckel, M. Rudolph, J. E. Doornick, E. A. Fritze, F. de Chauvigny de Blot, A. J. Bogaardt, P. W. H. van Riemsdijk, W. V. H. van Riemsdijk, W. Young, A. Michiels, J. J. van Sevenhoven en G. de Serière: „Het behaagde Uwer Excellentie al aanstonds bij de vorming der Hoofdcommissie hare aandacht te vestigen op het stelsel van kolonisatie, met uitnoodiging om dienaangaande een gemotiveerd rapport uit te brengen. Ten einde hieraan te voldoen, gebruiken wij mits deze de vrijheid, het rapport, door drie onzer leden over dit onderwerp vervaardigd, in originali aan te bieden, onder betuiging, dat de gronden en motieven, daarbij aangehaald, door ons ten volle zijn overgenomen, en dat de daaruit getrokkene toepassing het gevoelen der Hoofdcommissie over dat onderwerp uitmaakt (*Missive* 15 *Febr.* 1827)."

Het voormelde rapport van drie leden is geteekend door de heeren J. C. Romswinckel, J. E. Doornick en A. J. Bogaardt. Daaruit wordt het volgende ontleend:

„De werking en terugwerking die tusschen het moederland en de kolonie bestaat, moet in eene evenredige verhouding tot elkander worden gebragt. Daardoor alleen is het mogelijk, dat het geluk van den een het geluk der ander helpe uitmaken. Wanneer alzoo het moederland hier wel berekent, dan moet het al deszelfs vermogens aanwenden, om de kolonie in bloei te doen toenemen. Dit nu is alleen mogelijk door eene vrije cultuur en handel, van welke wederom kolonisatie het ware standpunt is. Men moet den Europeschen bewoner der kolonie, in de koloniën trachten te vestigen.

„Dit oogmerk kan het best worden bereikt door eene kolo-

nisatie van cultivateurs. De landen, die zij in de kolonie zullen bekomen hebben, 't zij in koop of in pacht; de maatschappelijke betrekkingen, die zij in de kolonie zullen hebben aangegaan, zijn zoovele redenen om de zoodanigen in de kolonie te vestigen. Eene der eerste voordeelen, die uit dezen maatregel, de kolonisatie, moet uitvloeijen, is, dat daardoor alle versatiliteit in het geheel bestaan der kolonie wordt weggenomen, en de kolonie zal ophouden beschouwd te worden als een kortstondige doorgang om spoedig rijkdommen te verzamelen en met dezelve naar Europa terug te keeren.

„Op Java, als het centraal punt der Nederlandsch Indische bezittingen en van Nederlands betrekkingen in het Oosten, moet de Europesche bevolking het meest worden aangemoedigd. Tot dat einde moeten cultivateurs herwaarts komen, die over kapitalen te beschikken hebben, 't zij uit zich zelven, 't zij uit daartoe aan hen geopende vreemde fondsen, om met deze fondsen uitgestrekte gronden te ontginnen. De zoodanigen moeten met zich medebrengen gezonde menschen, om hun in deze of gene cultuur en in de veeteelt behulpzaam te zijn. Door eene zoodanige inrigting zullen de denkbeelden aangaande de mogelijke en voordeel voor den handel aanbrengende producten der kolonie, worden opgehelderd, in werking worden gebragt en een groot gedeelte van Java's bodem, dat nu braak en nutteloos daar ligt, zal de middelen van welvaart en voorspoed uit zich zelven ontwikkelen."

De heer Doornick, hiervoren reeds genoemd, en die op Java, als geneesheer hoog aangeteekend stond, had reeds afzonderlijk over de zaak uitgewijd in zijne *Vrijmoedige gedachten over Nederlandsch-Indië*, Amsterdam 1826. Hij wijst op plekken gronds van aanzienlijke uitgestrektheid, waar eene kolonisatie van Europeanen zeer zeker zoude slagen, en hij verwerpt de bewering dat de Europeaan de vermoeijenissen van den landbouw, in de *tropische* gewesten, niet zou kunnen doorstaan.

De heer du Bus zond al deze adviezen (*) naar Nederland en bragt over de zaak een rapport uit, onder de dagteekening van den 1 Mei 1827. Dit stuk, insgelijks onder de toenmalige indrukken en gesteldheid op Java geschreven, is hoogst merkwaardig en te beschouwen als het uitvloeisel eener destijds

(*) Ze kunnen beschouwd worden als het gevoelen eener *eerste* staatscommissie. Eene *tweede* staatscommissie werd, zooals nader blijken zal, in Nederland benoemd in 1850; en eene *derde* in 1857.

bijna algemeene denkwijze. Voor zoover daaruit blijkt, waren alleen de heeren N. ENGELHARD, G. F. MEIJLAN en H. MAC GILLAVRIJ, tegen eene kolonisatie. Dit blijkt ook eenigermate van de heeren J. J. VAN SEVENHOVEN en C. M. BAUMHAUER, hoezeer zij als leden der hoofdcommissie van landbouw, tot het door deze uitgebragt advies schijnen te hebben medegewerkt, ofschoon dit niet stellig is.

Uit het rapport van den heer DU BUS wordt de volgende zinsnede ontleend:

„Ik zie geene reden, waarom men den Europeschen planter geen land kan geven, zonder dat er de bevolking in het minste mede gemoeid worde. Daar zijn gronden genoeg voorhanden, die niet bebouwd worden, en die men den Europeër zou kunnen toewijzen, zonder de inlandsche bevolking in de bearbeiding van haren grond te kwellen, of in het minste lastig te vallen."

En na aangetoond te hebben, dat bedoeld wordt de uitgifte van woeste gronden, tot het ondernemen van culturen op groote schaal, schetst hij de voordeelen die dit in het algemeen zal te weeg brengen, en hij vervolgt:

„Dat deze uitzigten niet op louter bespiegeling rusten, daarvan hebben wij twee ondervindingen voor één op Java. Ik bedoel de uitgifte of vervreemding van landen in de Bataviasche omme- en bovenlanden en de verhuringen in de vorstenlanden. Beide hebben getoond, de eerste met wat duurzaamheid, de laatste met wat kracht, kapitaal, waar men het den weg niet sluit, en de ondernemingsgeest van wie het aanbrengen, op den bloei en wasdom van Java's culturen kunnen invloeijen.

„Het is eene bekende zaak hoe armoedig en onbevolkt deze ommelanden lange jaren geweest zijn. Met de wapenen veroverd, niet dan na lange en verwoestende oorlogen, was het rijk van Jakatra ontvolkt en verwoest aan de compagnie verbleven. Zij heeft er menschen gebragt uit het Bantamsche en van elders; èn landbouw èn bevolking zijn blijven kwijnen; een bewijs al wederom hoe onvoldoende dit op zich zelf is, en hoe weinig menschenarmen vermogen, wanneer geen kapitaal hen ondersteunt. De Chinezen, die te Batavia toevloeiden en gedeeltelijk tot vermogen en zelfs tot rijkdom wisten te komen, zijn het eerste in den arm genomen, en de ommelanden van Batavia hebben eene groote suiker-cultuur zich zien ontwikkelen en uitbreiden, waaraan naderhand ook de Europezen te Batavia, door hun vermogen als anderzins, deel genomen hebben. De bovenlanden, geheel

het Buitenzorgsche, waren daar inmiddels vreemd aan, en zijn lang blijven kwijnen: een gedeelte uit het Buitenzorgsche, met de Preanger vereenigd, onder gedwongen cultuur en leverantie der kofij, een ander gedeelte volstrekt zonder cultuur. Zoodra zijn die landen niet vervreemd, en heeft het gouvernement zijn eigendomsregt niet op particulieren doen overgaan, of alles heeft een anderen keer genomen. Deze hebben hun geld in den grond gestoken, menschen gelokt, door ze in staat te stellen handen aan den arbeid te slaan, ze voorzien van karbouwen, ploegen en werkgereedschap, groote en kostbare waterwerken ondernomen, waarbij de bevolking hare sawa-velden heeft aangelegd; in alles met één woord voorzien wat der bevolking ontbrak, wat zij in zich zelven niet vinden kon en het gemis waarvan geheel haren arbeid verlamde. Al die eerste en noodwendige uitgaven hebben zij op zich genomen, en hunne winsten en voordeelen van den tijd gewacht, zonder uitzigt om in de eerste jaren eenige vrucht van hun doen te plukken; en geheel Buitenzorg is thans bewoond en bevolkt en meerendeels bebouwd; terwijl de ontginningen niet ophouden, en ieder jaar nieuwe kapitalen in den grond ziet steken, en nieuwe sawavelden naast de oude ziet opkomen.

„De bevolking van dáár, slecht als zij was, heeft met de arbeidzaamheid en den welstand, die deze op de hielen volgt, eene geregelde en ordelijke levenswijze aangenomen. Het moorden en stelen, zoo algemeen over geheel Java, maar waarvoor deze streken zoo berucht waren dat de gebeden in alle kerken te Batavia den Gouverneur-Generaal plagten te volgen, wanneer hij eens in het jaar in gewapende optogt naar Buitenzorg trok, heeft hand over hand afgenomen, en bereikt op verre na de hoogte niet meer, waarop het nog in vele andere oorden van Java gevestigd blijft. Het is geen vijf-en-twintig jaren geleden, dat de heer VAN DEN BERG, het landgoed kocht, genaamd Kedong-Badak, op geen uur afstands van de residentie van den Gouverneur-Generaal en nog wel aan den grooten weg naar Batavia gelegen, en dat hij het voor een spotprijs kocht, gelijk hij mij zelf meer dan eens getuigd heeft, omdat niemand zich wagen durfde aan eene bevolking, die van wege haar moorden en rooven en ongeregeld leven bekend stond, en schrik om zich heen verspreidde. Meer nog door vlijt en inspanning, dan door de ruimte zijner middelen, die niet zeer ruim waren en die hij ten deele vinden moest door de belooning van zijn

pas verkregen goed, heeft hij welvaart en tevredenheid om zich heen verspreid, zijne bevolking tot gezeten landbouwers gemaakt en ze jaarlijks zien toenemen. Geheel de landbouw en cultuur in het Buitenzorgsche, in wat zij is, en wat zij belooft, is enkel het werk van Europesche industrie en kapitaal, die de industrie van den Javaan heeft opgewekt, en ze in beweging heeft weten te stellen.

„Ik heb als een tweede proefondervindelijk bewijs in het voordeel eener kolonisatie van Europezen op Java, de verhuringen in de vorstenlanden aangehaald, en zal het hier de plaats zijn, deze zaak eenigzins van naderbij te onderzoeken. Deze verhuringen, bij publicatie van 6 Mei 1823 ingetrokken en buiten effect gesteld, hadden aldra nà de wederinbezitneming van Java een aanvang beginnen te nemen. De gevoelens door Commissarissen-Generaal aan den dag gelegd omtrent een onbekrompen stelsel van landbezit door Europezen, hadden lust en ijver daartoe opgewekt en kapitalen zien toevloeijen, die in ondernemingen van cultuur, bij de hooge en steeds klimmende prijzen, goede winsten hoopten te maken. Had de Indische regering dien weg gevolgd, haar te dien opzigte door Commissarissen-Generaal aangewezen, en toegang verleend tot landbezit op gouvernementsgrond, zoo mag men twijfelen, of deze kapitalen zich bij voorkeur op der vorsten gebied zouden begeven hebben. Afgewezen op gouvernements-grond, hebben zij daar een goed heenkomen gezocht.

„Vier jaren waren niet verloopen, of zij bedreigden datzelfde bestuur, dat men op eigen grond versmaad had, met een toevoer van twee maal honderd duizend pikols koffij, waarin dit bestuur nu wederom noch den bloei der kolonie, noch de uitbreiding van den handel, maar alleen den toenemenden welstand en finantiële magt van Java's vorsten en de afnemende prijzen heeft willen zien, die het zich uit dezen toevoer voor zijn eigen koffij voorstelde.

„Deze verhuringen zijn te niet gedaan, op gronden van regt, vermeld bij de publicatie van 23 Mei en in het breede ontwikkeld bij het rapport, door den gewezen raad van Indië VAN DE GRAAFF, den Gouverneur-Generaal over deze verhuringen aangeboden, onder dagteekening van 23 Maart 1822.

„Ik zal bij deze regtsgronden niet stilstaan. Vooreerst niet, omdat het Indisch Bestuur éénig oppossant is geweest in deze zaak, en dit alzoo, waar vorsten en planters het eens waren,

alle vroegere en verouderde bepalingen weder had kunnen laten varen, indien het zijne ware belangen in deze zelfde verhuring had gezien.

„Ik zal er ten tweede niet bij stilstaan, omdat het Indisch Bestuur, althans ten aanzien der bestaande verhuringen, zijn regt van tusschenkomst, zoo het dit al ten aanzien, hetzij der vorsten, hetzij der planters gehad had, in allen gevalle vrijwillig had verbeurd: *de facto* door de zaak zoo lang stilzwijgend aan te zien, *de jure* door de bekrachtiging van zijn onmiddelijken vertegenwoordiger aan de hoven. Onwetendheid na drie of vier jaren, kon niet worden voorgewend ten aanzien van zoo groote aanplantingen, die onder den blooten hemel en voor aller oog geschiedden. De miskenning van het verband, dat de bekrachtiging van den Resident op het bestuur gelegd had, kon althans tot zoo lang niet gelden, als deze niet ter strenge verantwoording werd opgeroepen der voorbeeldelooze misbruiking van magt, welke de publicatie van 6 Mei noodwendig ten zijnen aanzien veronderstelt. Het punt, waar het alzoo alleen nog op aankomt, is het belang dier ondernomen en op hoog gezag gestaakte aanplantingen voor de uitbreidingen van cultuur en landbouw op Java, en het getuigenis, dat zij, bij zoo korten duur, hebben afgelegd, ten behoeve van wat de Europees, met al de middelen, die hem ten dienste staan, ter aanwakkering en uitbreiding dier cultuur verrigten kan.

„Wat die aanplantingen reeds waren bij den aanvang van 1822, daarvoor strekt ten bewijze het rapport, reeds vermeld van den heer VAN DE GRAAFF, van Maart van dat jaar. Alle conclusiën en redeneringen voor het oogenblik daargelaten, uit den bestaanden staat van zaken getrokken, zoo gaat al wat die ambtenaar omtrent dien bestaanden staat van zaken op zich zelf erkent of getuigt, alles te boven wat de meest gespannen verwachting zich had kunnen voorstellen.”

De heer DU BUS was van het doeltreffende van het kolonisatie-stelsel dan ook zoodanig doordrongen, dat zelfs in het door hem in het jaar 1827 uitgevaardigde regerings-reglement, daarop ten tweeden male, openlijk gewezen wierd. Er staat:

Art. 111. „De Indische Regering is bevoegd en verpligt, in afwijking van het beginsel, waaruit het bestuur ten deze bevorens gehandeld heeft, alle middelen aan te wenden, om

de uitgifte van landen onder de Europesche bevolking dezer gewesten, volgens de reeds bestaande bepalingen en de deswegen nog nader te geven voorschriften, zoo veel mogelijk aan te moedigen en uit te breiden, in afwachting van hetgeen het Zijne Majesteit den Koning behagen zal omtrent de grondslagen van een meer algemeen stelsel van kolonisatie voor het vervolg te bepalen."

De Minister van Koloniën ELOUT verklaarde in zijn rapport aan den Koning, van 13 Mei 1828, dat hij zich, over het geheel genomen, zeer wel met het ontwerp van DU BUS vereenigen kon en hij deed dien overeenkomstig voorstellen, in den vorm van een ontwerp van besluit.

De eerste indrukken van den Generaal VAN DEN BOSCH, die ter zake door den Koning geraadpleegd werd, nà zijne zending als Commissaris-Generaal naar de West-Indische bezittingen, waren insgelijks ten voordeele der denkbeelden van den heer DU BUS. In eene eerste nota zeide hij deswege: „Ik doe volkomen regt aan de lumineuse wijze, waarop het stelsel van kolonisatie in het onderwerpelijk rapport behandeld is. Alle bedenkingen, daartegen meermalen ingebragt, zijn daarbij rijpelijk overwogen en wederlegd. De groote voordeelen, die hetzelve voor den Javaan kan opleveren, zijn voldoende aangewezen, gelijk mede de strekking, die daarvan kan worden verwacht, om den Inlander meer aan het Nederlandsch Gouvernement te verbinden, en van zijne vorsten en opperhoofden af te trekken."

De heer VAN DEN BOSCH bragt echter onderscheidene bedenkingen in het midden en bij zijn nader rapport van den 6 Maart 1829 vereenigde hij zich wel, althans ten deele, met het door den heer ELOUT aangeboden concept-besluit tot het afstaan van gronden op Java aan Europeanen, maar geenzins met het voorstel om het systema van Europesche kolonisatie aan te nemen als *algemeen* beginsel van industrie, tot teeling op Java van producten voor Europesche consumtie.

Het zou te ver leiden, door aan te wijzen wat de heer VAN DEN BOSCH verlangde daargesteld te zien. Iedereen kent het „stelsel van cultuur," 't welk sedert het herstel der rust in 1830, op Java bestaat. Daarbij werd echter tevens behouden het beginsel, in 1831, bij Koninklijk besluit vastgesteld, tot het uitgeven van gronden aan bijzondere ondernemers, onlangs bij besluit des Konings van den 3 Julij 1856 n°. 93, krach-

tens het regerings-reglement van 1854, in stand gehouden. Nevens het cultuur-stelsel van VAN DEN BOSCH, in het groot, staat dus voortdurend het stelsel van particulier landbezit in de residentiën Bantam, Batavia, Buitenzorg, Krawang, Cheribon, Samarang, Japara en Soerabaya, gezamenlijk tot eene uitgestrektheid van ruim 1,636,000 bouws grond, met eene bevolking van 846,000 zielen, van welke uitgestrektheid door Europeanen bezeten wordt 1,258,000 bouws, met 513,700 zielen; — alsmede het stelsel van verhuur van gronden aan Europeanen, in de residentien Krawang, Cheribon, Tagal, Pekalongon, Samarang, Japara, Pasoeroean, Banjoemaas, Soerakarta en Djokjokarta, gezamenlijk tot eene uitgestrektheid van ruim 80,000 bouws (*); welke beide stelsels ontwijfelbaar uitvloeisels zijn van kolonisatie-denkbeelden.

VI. *Tijdvak van* 1835—1848. *Pogingen om het cultuurstelsel op Java te wijzigen ten voordeele van Europesche ondernemers, zoo wel als van de Nederlandsche schatkist. Publieke aandacht op de Buiten-bezittingen. Onderzoekingen door de regering gelast.*

Hoe gezegend het Javasche cultuur-stelsel van VAN DEN BOSCH voor het vaderland bleek te zijn, nogtans werd herhaaldelijk en met vernieuwden aandrang op de kolonisatie-denkbeelden van DU BUS teruggekomen.

Wij maken hier gewag van de bedenkingen van den Raad van Indie Mr. P. MERKUS, in 1835, tegen het stelsel van VAN DEN BOSCH (†) en van het tegenschrift van dezen, omdat die geschriften de algemeene aandacht in hooge mate trokken en moeten beschouwd worden in die dagen wantrouwen gesticht en andere denkbeelden levendig gehouden te hebben; terwijl gelijktijdig op Java zich eene sterke zucht openbaarde tot *particuliere* cultuur-ondernemingen en veelvuldige aanvraag plaats had tot afstand van gronden om ontgonnen en gecultiveerd te worden, waarvoor in het jaar 1838 vaste regelen gesteld werden in den vorm van een model huur-contract. (§)

Ook moet hier herinnerd worden een ander verschijnsel: de afstemming in 1839 in de Tweede Kamer der Staten-Generaal,

(*) Regerings-verslag omtrent den staat der kolonien, 1854.
(†) Zie *Moniteur des Indes*, 1848—1849 bl. 199.
(§) Zie *Tijdschrift voor Ned. Indië*, 1856, 2 dl. bl. 386.

van het wetsvoorstel tot vereffening van zes-en-vijftig millioen gulden schuld aan de Nederlandsche Handelmaatschappij, wegens voorschotten op de Indische producten; en de aftreding dien ten gevolge van den Minister van Kolonien VAN DEN BOSCH.

Daardoor ontstonden allerlei plannen. Reeds in December van dat zelfde jaar 1839 werd aan den Koning eene nota ingeleverd van eenen ongenoemden, strekkende om *op Java gronden te verkoopen aan Europesche kapitalisten.* (*) In het volgende jaar 1840, nadat de heer J. C. BAUD, als Minister van Kolonien opgetreden was, verscheen bij de Gebroeders VAN CLEEFF te 's Gravenhage, een anonym vlugschrift dat elks aandacht trok, omdat het bekend was dat het den heer VAN DEN BOSCH tot schrijver had (**). Het voerde tot titel: *Iets over de finantiele aangelegenheden des Rijks*, en strekte: *om de producten gevende districten van Java in vruchtgebruik aan Europesche ondernemers af te staan.* Die districten zouden dan beheerd worden door de *Europesche contractanten,* in plaats van door *gouvernements-ambtenaren.* Blijkbaar was dit eene nieuwe en zeer opmerkelijke toenadering van VAN DEN BOSCH, de stichter van het stelsel van culturen, tot de kolonisatie-denkbeelden van DU BUS en ELOUT, welke daardoor weder grootere waarde verkregen. In het jaar 1841 werd dan ook door de heeren Mr. J. F. W. VAN NES, destijds resident op Java met verlof, Mr. B. G. RINIA VAN NAUTA, insgelijks Indisch Hoofdambtenaar, en F. H. C. DRIELING, voorstel gedaan tot het opritgen eener *Maatschappij voor land-ontginningen op Java* (†). En in 1842 kwam te Groningen eene brochure in het licht van Dr. A. C. E. TÖNSEN, tot aanprijzing van het denkbeeld van VAN DEN BOSCH om gronden in pacht aan Europesche ondernemers af te staan. (§). Kort daarna, in 1844, werd het denkbeeld van kolonisatie, meer regtstreeks opgevat door den heer J. P. VAN DER HUCHT te Amsterdam, in een vlugschrift, getiteld: *Betoog tot aanprijzing eener kolonisatie van Nederlanders naar Java.* Tot ondersteuning daarvan wees hij op het gevaar van den toenemenden bloei en

(*) Redevoering van den Minister J. C. BAUD van 5 Augustus 1847.

(**) Tijdschrift *Indische Bij* 1843, bl. 510 en volg.; alsmede *Nahuijs van Burgst*: Beschouwingen van Nederlandsch Indië, 1847 bl. 34.

(†) Zie Mr. J. F. W. VAN NES: Over grondeigendom en landverhuring op Java. 's Gravenhage 1849, bl. 57.

(§) Dit geschrift gaf aanleiding tot eene hoogst belangrijke bestrijding van het denkbeeld van meer uitbreiding van Europesch landbezit op Java, in een uitgewerkt naamloos artikel in het Tijdschrift *de Indische Bij* van 1843.

de toenemende magt van het naburige Australie en de noodzakelijkheid derhalve om het Europesche element in onze kolonien te versterken (*).

Nu begon de zaak ook ter sprake te komen in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waar intusschen het verlangen tot wettelijke regeling van het beheer der kolonien meer en meer veld won (†). Men vestigde het oog echter meer bijzonder op de bezittingen buiten Java, en drukte in 1846 het verlangen uit: dat het tijdstip eindelijk genaken mogt, dat de onderscheidene eilanden in Oost-Indië, dienstbaar wierden gemaakt aan de welvaart van het moederland en door doeltreffende exploïtatien en eene trapsgewijze beschaving en veredeling der bevolking, meer aan ons mogten worden verbonden." Men wees in de dagbladen op *Timor*, dat zoo rijk was in kopermijnen, en op *Borneo*, waar ook kostbare delfstoffen in overvloed gevonden worden. Vooral op het laatste eiland werd eene kolonisatie, door de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, krachtig aanbevolen. De oud Raad van Indie Mr. H. G. Baron Nahuys van Burgst, in 1818 Kommissaris voor Borneo, deed zich als voorstander daarvan kennen en er ontstond eene vereeniging tot oprigting eener naamlooze vennootschap, onder den naam van „*Maatschappij ter bevordering van landverhuizing naar het eiland Borneo en kolonisatie aldaar.* Daaraan namen onder anderen deel de heeren A. de Wilde, G. Vriese en J. Kruseman, die allen lang in Indië geweest waren. Er werden statuten ontworpen, nota's van bedenkingen gewisseld en adressen aan den koning aangeboden. In 1847 zag men echter den geestdrift bedaren en het plan kwam in vergetelheid, vooral de Generaal majoor de Stuers, die in 1823 ook op Borneo geweest was, had bezwaren tegen eene kolonisatie aldaar, in het licht gesteld, in een artikel in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 16 Febr. 1847 (§).

Naauwelijks was dit afgesprongen, of *het verkoopen van gronden op Java* werd weder te berde gebragt en, even als de vroegere aanprijzingen, voorgesteld als een bij uitstek ge-

(*) Hiertegen werden bedenkingen geopperd in de: *Bijdragen tot de kennis der Nederlandsche en vreemde kolonien*, Utrecht 1845.

(†) Redevoering van den heer de Monchy van 19 Aug. 1847.

(§) Dr. P. J. Veth. Borneo's wester afdeeling, geographisch, statistisch, historisch, II deel, 1856, bl. 650. Later verklaarde de heer Veth gunstiger over kolonisatie te denken dan toen hij dat gedeelte van zijn werk schreef. Zie *Algemeen Handelsblad* 28 Julij 1857.

schikt middel tot delging van *Nederlandsche staatsschuld.* Dit geschiedde in eene brochure van den heer NAHUYS VAN BURGST: „Beschouwingen over Nederlandsch Indië, 1847." Ook hier betoonde hij zich een warm voorstander van kolonisatie; en meer nog in zijne: *Nadere toelichting* van 1848, in betrekking tot de eilanden *buiten* Java. Hij zegt daar, bl. 132: „Wanneer na ettelijke jaren van rust en vrede, het gezegend eiland *Java* tot dien hoogen staat van bloei en magt gebragt is, waartoe alleen het Europeesch landbezit en eene vermeerderde Europesche bevolking voeren kunnen, zal zulks ook van gezegenden invloed zijn voor al onze buiten Java gelegene Indische bezittingen. De meeste van dezelve zijn, zoo al niet in eenen staat van verkwijning, althans lastposten voor de Indische schatkist. Europeesch geldvermogen, Europesche industrie en ondernemings geest zullen ook in dezen staat van zaken verandering en wenschelijke verbeteringen doen geboren worden. Dezelfde buitenbezitting, welke thans veel kost en weinig voordeel geeft en daarenboven uit schaarschheid van middelen, luttel tegenstand aan eenen aanvallenden vijand kan bieden, zal dan in eene welvarende en sterke bezitting herschapen worden." En op bl. 169: „Hoe vele verdienstelijke krijgslieden zullen, nadat zij hun tijd met eer hebben uitgediend, op eene voor hen nuttige wijze kunnen worden geemploijeerd. Het vooruitzigt voor een ieder om op die wijze geholpen te worden, zal misschien meer dan een braaf jongeling uit den minderen stand in onze Indische gelederen brengen."

Het *verkoopen van gronden op Java* vond nog een groot verdediger in den heer L. STEITZ, die zich daar twee-en-dertig jaren onafgebroken bevonden en het beheer over uitgestrekte particuliere landen gevoerd had. Die verdediging geschiedde in eene brochure van 1849, naar aanleiding der redevoering van den Minister J. C. BAUD van 5 Augustus 1847, waarin het particulier landbezit op Java, genoemd was, „een gewigt zonder tegenwigt; een gebouw zonder zamenhang."

Intusschen was door dezen minister besloten tot twee aanschrijvingen aan den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië, de heer J. J. ROCHUSSEN:

1°. Om te onderzoeken de uitvoerbaarheid van het denkbeeld tot verkoop van gronden op *Java*, ter delging van staatsschuld.

Hierop werd ontkennend geantwoord door eene speciale com-

missie, bestaande uit de Residenten P. J. OVERHAND en D. A. BUIJN, bij rapport van den 21 April 1848 (*).

2°. Om te onderzoeken of er buiten den kring waarin het beschermen en ontwikkelen der inheemsche bevolking de eerste pligt der regering is, in den Indischen archipel eilanden zijn, alwaar eene Europesche kolonisatie, door de plaatselijke gesteldheid schijnt te worden begunstigd.

Ook op deze vraag werd ontkennend geantwoord, bij brief van den Gouverneur-Generaal van den 20 Junij 1849 n°. 18 (†). Daar de Minister gewezen had op eenige der *Moluksche* eilanden (§), zoo had dit ten gevolge gehad een plaatselijk onderzoek op *Boeroe* door den heer WILLER.

Inmiddels was de heer BAUD in den aanvang van het jaar 1848 afgetreden als Minister van Kolonien, en de grondwet, ook in betrekking tot de bepalingen omtrent het beheer der kolonien, gewijzigd.

VII. *Tijdvak van* 1849—1850. *Vervolg van debatten in en buiten de Tweede Kamer der Staten-Generaal over de mogelijkheid van Europesche kolonisatie op Java en de buitenbezittingen.*

Op nieuw ontstond een voorstel tot *landverkoop op Java*, van het lid der Tweede Kamer van de Staten-Generaal, B. W. A. E. Baron SLOET TOT OLDHUIS. Dat voorstel gaf aanleiding tot ernstige bestrijding door den toenmaligen Minister van Kolonien G. L. BAUD, bij eene nota van 14 Maart 1849, en tot een weder-antwoord van den heer SLOET bij eene nota, behoorende tot het verslag der commissie van rapporteurs uit de Tweede Kamer van 30 November 1849, betreffende de staatsbegrooting over het jaar 1850 (**).

In dit verslag der commissie van rapporteurs, geteekend door de heeren HEEMSKERK, DUIJMAER VAN TWIST, POORTMAN,

(*) *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*. 1852 I[e] deel.

(†) Zie aanspraak van den heer ROCHUSSEN bij de opening der zittingen van de Staats-commissie voor kolonisatie op den 7 Julij 1857, en, in het IX hoofdstuk, het antwoord van den Minister van Kolonien C. F. PAHUD.

(§) O. G. HELDRING: Binnen- en buitenlandsche kolonisatie, 1846, de voorrede.

(**) Over de zaak verschenen voorts twee brochures in het licht, te weten: 1o. *Bedenkingen tegen de nota van den afgetreden Minister* G. L. BAUD, van den heer VAN HOËVELL, gepubliceerd te Groningen, in 1849; en 2o. *Proeve van wederlegging der bezwaren tegen het verkoopen van Indische domeinen*, voorkomende in een werkje van L. VAN VLIET, getiteld: *Indische belangen*, 's Gravenhage 1850.

DE MONCHY en VAN ZUIJLEN VAN NIJEVELT, sprak men weder van *kolonisatie*. „Met het oog op Oost-Indië werd er in bedenking gegeven, of het niet raadzaam was en of er geene middelen te vinden waren, om *den stroom der landverhuizing, welke ook in ons land gestadig aanwas toont*, naar die koloniën te rigten?"

Europesche kolonisatie, vond ook een warme verdediger in den heer J. VAN DER BURG, lid van een handelshuis te Batavia. In eene brochure van het jaar 1849 beweert hij, dat onder een milder stelsel van bestuur, duizende onzer landgenooten op Java een bestaan zouden vinden in handel, ambachten en allerlei takken van nijverheid en cultuur; en dat juist dit het middel zijn zou om ons het bezit van Java duurzaam te verzekeren. Het nemen eener proeve werd door hem echter niet aldaar, maar vooreerst op Sumatra aanbevolen. Hij behandelde ook bijzonderlijk de kwestie om een gedeelte onzer Oost-Indische bezittingen te doen strekken tot een oord van deportatie. Er werd aanleiding uit genomen tot opmerkelijke beschouwingen in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* van het jaar 1849, I Deel, alsmede tot een tegenschrift in een der nummers van de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van Januarij 1850, uit Batavia gedagteekend. Daarbij werd echter geopperd om het *Prinsen-eiland*, bij straat *Sunda*, te bestemmen tot eene kolonie van misdadigers; en ook om sommige gedeelten der *Molukkos* aan te wijzen tot verblijf van: „eenige duizenden in de kerkers van Nederland zuchtende ongelukkigen."

Kolonisatie *buiten Java* vond ook bijval bij den kolonel P. VAN SWIETEN, volgens zijne brochure van 1849: *Iets over koloniale aangelegenheden*; en bij den heer J. K. W. QUARLES VAN UFFORD, volgens n° 12 van het *Algemeene Letterlievend Maandschrift* van 1849. In een der *Algemeene Handelsbladen* van dat jaar werden *Rotti* bij *Timor*, en door den voormaligen Gouverneur der Molukko's G. DE SERIÈRE, de *zuid-ooster en zuid-wester eilanden*, voor kolonisatie aanbevolen.

Op het bovenvermelde verslag der commissie van rapporteurs antwoordde de inmiddels opgetreden Minister van Koloniën C. F. PAHUD: „Het is zeer twijfelachtig of het rigten van den stroom der landverhuizing naar de Oost-Indische koloniën, tot voldoende uitkomsten zou leiden. De pogingen daartoe door sommigen aangewend en de berigten deswege uit Indië ontvangen, hebben tot de overtuiging geleid, dat het vooral bij de financiële om-

standigheden, waarin de Staat zich tegenwoordig bevindt, onraadzaam zijn zoude, tot bereiking van een altoos onzeker doel, groote geldelijke offers te brengen, die in allen geval aan het nemen van dergelijke proeven zouden verbonden zijn." Bij de beraadslagingen die daarop nopens de begrooting van het Departement van Kolonien volgden, 19 December 1849, werd de zaak der kolonisatie nader besproken door de heeren SLOET en VAN HOËVELL en den Minister PAHUD, doch meer bijzonder ten aanzien van Suriname, en overigens enkel uit het oogpunt der mogelijkheid van het verrigten van veld-arbeid door den Europeaan in warme gewesten. De Minister eindigde met te zeggen: „over de doelmatigheid van eene landverhuizing op groote schaal naar heete luchtstreken, om er den landbouw uit te oefenen, zou ik waarlijk geen beslissend oordeel durven vellen."

Omstreeks dezen tijd verschenen voorts belangrijke beschouwingen in druk over de acclimatisatie der Europeanen op Java en elders in Indië, door de heeren Dr. W. BOSCH, Dr. GOBÉE en Dr. HEYMANN; vroeger was dit reeds geschied door Dr. F. JUNGHUHN, en later geschiedde het ook door den geneesheer C. SWAVING, in het toenmalig Indische tijdschrift: *Indisch archief*, van het jaar 1849; en door M. DASSEN Hz. in een werkje: *over de doelmatigheid van het vestigen van volkplantingen in warme gewesten*; en zeker moet hier niet worden voorbijgezien, dat zoo velen het ééns zijn, dat sommige gedeelten van Java en elders in Indie, zich voor den Europeaan bijzonder eigenen, eene zeer merkwaardige verklaring afgelegd werd door den Minister van Kolonien, G. L. BAUD, in eene aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal ingediende memorie van beantwoording, van den 12 Mei 1849. Daar toch wordt gezegd, § 15: „zoo veel schijnt als bewezen te kunnen worden aangenomen, *dat de Europeanen zich onder het Surinaamsche klimaat aan gestadige veldarbeid kunnen gewennen.*"

Reeds hebben wij gezien, dat een ander geneesheer, Dr. J. E. DOORNICK, uit het oogpunt van gezondheid, geen bezwaar zag in kolonisatie in Nederlandsch-Indie, en later zal van een dergelijk getuigenis van Dr. P. BLEEKER blijken, zie het X hoofdstuk. Overigens zij herinnerd hetgeen CRAWFURD zegt in het tweede deel van zijn werk: *de Indische Archipel* (bl. 153 der vertaling, Haarlem 1824) namelijk: „op de heete vlakten van Zuid-Amerika is een echt Europeaansch ras van een sterk en groot ligchaamsgestel geboren, zelfs onder den aequator,

waardoor volkomen bewezen is, dat het zoo lang bestaan hebbende denkbeeld, dat de Europeaan, naar de landen van de zwarte of koperkleurige volken overgebragt, alleen door de kracht van het klimaat, zouden ontaarden, een bloot vooroordeel was. De verschillende volksrassen behouden hunne onderscheidingen, geheel onafhankelijk van het klimaat. De nieuw aankomenden in eene heete luchtstreek ondervinden daarvan ongemak, maar het ligchaamsgestel van hunne nakomelingen is terstond gehard tegen het klimaat, dat zij bestemd zijn te bewonen. HUMBOLDT berigt, dat in zeer warme en te gelijk zeer drooge klimaten, het menschelijk geslacht een hooger ouderdom dan in gematigde bereikt. Dit heeft voornamelijk plaats waar de luchtgesteldheid en het klimaat noodzakelijk veranderlijk zijn. De Europeanen die zich op een' eenigzins gevorderden leeftijd, naar de tusschen de keerkringen van Zuid-Amerika gelegene gewesten verplaatsen, bereiken er doorgaans eenen gelukkigen en hoogen ouderdom. In een ander gedeelte van zijn werk verhaalt hij, dat in de heete vlakten van Amerika, nabij de aequator, menschen van het echte Europeaansche ras gevonden worden, zoo reusachtig van gestalte als het landvolk in Spanje, die allen veldarbeid in de zon verrigten zonder eenig letsel."

Geheel overeenstemmend met deze getuigenissen, is de opsomming van voorbeelden van hoogen ouderdom op Java, voorkomende in de „*Beschouwingen over Nederlandsch Indië*, 1847, van den heer NAHUYS VAN BURGST, bl. 135; benevens het gevoelen van een aantal personen die in Indie practisch werkzaam waren.

VIII. *Tijdvak* 1850. *Beginsel van ontginningen buiten Java, erkend als kiem van kolonisatiën. Tweede Staats-commissie. Koninklijk besluit van* 24 *October* 1850 *omtrent concessie van mijnen.*

Wij zijn hier tot een rustpunt gekomen. Er was strijd gevoerd over het stelsel *op Java.* Hoe zeer de stichter van het cultuur-stelsel, zoo als wij gemeld hebben, er zelf deel aan genomen had, werd dat stelsel, ofschoon in zijne werking gelouterd, nogtans gehandhaafd. De vraag waarom? is te beantwoorden door te wijzen op de voortreffelijke uitkomsten daarvan voor Nederland. Er was nog een andere strijd gevoerd. Deze betrof onze bezittingen *buiten Java.* De Tweede Kamer der Staten-Generaal nam deswege het initiatief. Men wilde die bezittingen

exploiteren; er de bevolkingen uit haren gedrukten staat opheffen. Daartoe werd kolonisatie aanbevolen, hetgeen in openbare geschriften en ook in dagbladartikelen ondersteund en weder door anderen bestreden werd.

Ten aanzien dezer bezittingen is reeds herinnerd, dat er sedert 1826, en vooral sedert de invoering op Java van het cultuurstelsel in 1830, gegolden had het *beginsel van onthouding*, doch dat men daarvan eenigermate was terug gekomen. Dit geschiedde, voor zooveel betreft de westkust van *Sumatra*, door daadzakelijke bemoeijenis om rust te herstellen, grondgebied aan te winnen en opbrengsten te vermeerderen; voor zooveel betreft *Borneo*, door territoriale indeeling en verzekering zoo veel mogelijk van souvereiniteitsregten; voor zoo veel *Celebes* betreft, door de haven van Makasser open te stellen; en voor zooveel aangaat de *Molukkos*, door het weder opvatten van voorstellen tot hervorming en verbetering, die ter zijde gelegd waren. Misschien ook nog in andere opzigten, maar wij spreken hier in algemeene termen, om te groote wijdloopigheid te vermijden.

Nu werd tot eenen verderen stap besloten.

Het blijkt, dat de regering hier te lande zich reeds in het jaar 1843 had bezig gehouden met het bevestigen van de Nederlandsche regten op de onderscheidene buiten Java gelegene eilanden; en dat zij, in den aanvang van 1849, erkende, dat aan de dien ten gevolge genomene maatregelen, *behoorde te worden verbonden eene* KRACHTDADIGE EXPLOITATIE *van de rijke hulpbronnen, welke die eilanden opleveren*, in overeenstemming met het gevoelen van den *Raad van State*, ontwikkeld in een rapport aan den Koning, van het jaar 1848: „dat niets de belangen, zoo van Nederland als van zijne overzeesche bezittingen, meer kan bevorderen, dan dat Nederlandsche ingezetenen, met eigene middelen, door ondernemingen van landbouw, nijverheid of handel, den rijkdom dier bezittingen tot hun nut en voordeel aanwenden, en dat elke poging, daartoe in het werk te stellen, de meeste aanmoediging en ondersteuning van regeringswege verdient.”

De regering verklaarde nu te beseffen, dat zij deze groote taak van exploitatie niet regtstreeks kon op zich nemen, maar zich bedienen moest van den particulieren ondernemingsgeest, en dat deze behoorde te worden *opgewekt*, *geleid* en *beschermd*, in het daarstellen van *kolonisatiën* en *mijnontginningen*. Het

waren vooral deze mijnontginningen waarop de meeste hoop gevestigd werd. Eenmaal in wezen en werking, zouden ze van zelf „*de kiemen en brandpunten van volkplantingen kunnen uitmaken.*"

De Minister van Koloniën PAHUD, die dit vooruitzette, verwierp echter het door den Raad van State geopperde denkbeeld, om den Gouverneur-Generaal van Nederlandsch-Indië over het in deze aan te nemen *nieuwe* beginsel te raadplegen. Hij achtte het beter eene bijzondere commissie *hier te lande* te hooren. Deze (*tweede Staats-Commissie*) werd in Februarij 1850 benoemd, en bestond uit de heeren J. SPENGLER, A. VAN RIJCKEVORSEL, W. R. VAN HOËVELL, H. CROOCKEWIT, J. F. W. VAN NES, A. L. WEDDIK, T. SCHUURMAN, G. SIMONS, J. J. A. SANTHAGENS, P. OOSTHOUT, W. L. DE STURLER en J. T. CANTER VISSCHER. De Commissie verklaarde eenpariglijk bij haar allerbelangrijkst rapport van den 24 Julij 1850, dat de oorzaak van de geringe wetenschappelijke kennis, welke omtrent den delfstoffelijken rijkdom van Nederlandsch-Indië, na zulk een langdurig bezit der koloniën, nog bestond, gezocht moest worden „in het door de regering in Indie tot dus ver aangekleefde stelsel om de ontwikkeling van productive krachten aan zich zelve te houden, en binnen zekere grenzen te beperken."

Als wij, zeide de Commissie, verder een oog slaan op den onbeschaafden en gedrukten toestand der bevolking op vele plaatsen, „dan gevoelen wij de hooge verantwoordelijkheid van onze heerschappij over die gewesten, en te levendiger wordt het verlangen, dat men meerdere pogingen aanwende om den toestand der aan ons ondergeschikte volken te verbeteren. Zal Nederland aan zijne zedelijke verpligting beantwoorden, om de volken, onder zijn opperbeheer, uit dien ongelukkigen toestand op te beuren, en allengs zooveel mogelijk te beschaven, dan kunnen *landontginning* en *landbouw* daartoe krachtige middelen zijn. De overgave van *mijnen* aan de particuliere industrie, zal daartoe de *eerste stap* kunnen en behooren te zijn."

Het voormelde rapport der Commissie gaf de geboorte aan het koninklijk besluit van den 24 October 1850, waarbij de beginselen zijn vastgesteld, waarnaar concessien zouden verleend worden tot ontginning van delfstoffen-bevattende gronden in Indie, behalve op *Java* en *Banka*. (*)

(*) De stukken waaruit dit een en ander blijkt, werden in het jaar 1850 aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal overgelegd.

IX. *Tijdvak van* 1850—1854. *Hernieuwde aanprijzing van kolonisatie op en buiten Java, in bijzondere geschriften. Debatten in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, om het kolonisatie-beginsel op te nemen in het Regerings-reglement.*

Voor de chronologische volgorde moeten wij thans op nieuw bij eenige openbare geschriften stilstaan.

In het jaar 1850 schreef de Indische ambtenaar D. C. Steijn Parvé zijn „*Koloniaal monopoliestelsel*", waarin de kolonisatie-denkbeelden van Elout en du Bus gehuldigd werden. Vooral was ook opmerkelijk, dat de heer Mr. J. H. Graaf van den Bosch, zoon van den stichter van het Javasche cultuur-stelsel, en die sedert de invoering daarvan, en derhalve sedert 20 jaren op Java geweest was, in het jaar 1850 uitgaf eene *verhandeling over Europesche kolonisatie in Indië.* Hij achtte die op Java, in de hooger gelegene streken, met betrekking tot den landbouw, zeer uitvoerbaar; wilde tot stand gebragt zien eene maatschappij van kolonisatie, en vooreerst de zaak beproefd hebben met 20 à 30 huisgezinnen. In het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië,* jaargang 1850, 2e deel, plaatste Dr. P. Bleeker *Fragmenten zijner Reis over Java.* Wij lezen daar, bl. 153, zijn oordeel over Europesche kolonisatie op Java. „Wat men beweert, zegt hij, dat Europeanen in den Indischen archipel geen' veldarbeid zouden kunnen verrigten, met behoud hunner gezondheid, wordt thans reeds door de ondervinding tegen gesproken, even als de meening van velen, dat de geboorten onder de Europesche bevolking het verlies door sterfte niet zouden kunnen vergoeden." Om andere redenen is hij echter tegen eene landbouwende kolonisatie op Java. Evenwel verklaart hij zich voorstander van meer talrijke nederzettingen van Nederlandsche industriëlen en kooplieden op de hoofdplaatsen van dat eiland en ook van den afstand van gronden aan Europeanen. In eene brochure van Mr. R. W. J. C. Bake, advokaat te Soerabaija, van 1851, getiteld: *De Staatkunde van Xenophon, toegepast op Nederlandsch Indië,* wordt gezegd: „Eene Europesche kolonisatie zou in de koelere bergstreken van Java zeker eene weldaad voor deze koloniën zijn, doch er schijnen bedenkingen tegen dit systema te bestaan." Verder doet de heer Bake de vraag: waarom Nederland niet besluiten kan tot het zenden van misdadigers naar oorden op Borneo, Celebes

en elders, waarheen het mogelijk zou zijn bevolking te lokken? (*) En breedvoeriger nog werd het onderwerp besproken door den heer NAHUIJS VAN BURGST, in zijn werkje van 1851: *Eenige beschouwingen over Java.* Hij verklaart zich wel tegen eene *eigenlijke kolonisatie* van Java, omdat dit eiland reeds sterk bevolkt is, maar daartoe wijst hij op de bovenlanden van Menado op Celebes, en treedt deswege in velerlei bijzonderheden. Ook werden in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* 1851, I deel, bl. 14—19, en bl. 338—340, belangrijke opstellen geplaatst omtrent Europesche kolonisatie in Nederlandsch Indië; alsmede bl. 83, een uit Samarang geschreven stuk, waarin het eiland Ceram in de Molukkos, als geschikt voor kolonisatie aangewezen wordt. (†)

De zaak, in het algemeen, kwam weder op officiële wijze ter sprake in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, toen in het jaar 1853 het ontwerp van wet, tot vaststelling van een reglement op het beleid der regering van Nederlandsch-Indië, overwogen werd. Wij maken daarbij reeds vooraf de opmerking, dat hier uitsluitend kwestie was van *Java* en niet van de Buitenbezittingen. In het *voorloopig verslag* van Maart 1853 werd door eenige leden der commissie van rapporteurs, omtrent de beschouwing van de regering, dat Nederlandsch-Indie als een wingewest zou moeten worden bestuurd, gezegd, dat het regeringstelsel veeleer zoodanig moest zijn ingerigt, dat Nederlandsche elementen meer en meer naar Indië worden overgebragt. Ook werd, ter zake van het vervreemden of verkoopen van gronden, door verscheidene leden aangevoerd, dat misschien door niets de maatschappelijke toestand der bewoners van het schoone eiland Java verbeterd zou kunnen worden, dan door de bevordering der uitgifte van landen aan Europeanen, en door een daaruit voortvloeijende vermeerdering van Europesche bevolking. Eindelijk werd het ontworpen voorschrift omtrent de toelating van Nederlanders in Ned.-Indië, door sommige leden beschouwd als te beperkend. Zij zeiden, dat wanneer men van

(*) Hij kwam op de zaak terug in een geschrift van 1853: *Eene geruststellende stem van de kusten van Java.* bl. 56

(†) Dit laatste werd tegengesproken door den heer J. B. J. VAN DOREN, die als gewezen onder inspecteur bij de Indische militaire administratie, in de Molukkos geweest was. Zie zijn geschrift van 1853: *Vrijmoedige beschouwingen over het aanleggen van volksplantingen in Nederlands-Indië*, waarin hij, even als de heer NAHUYS, van *Menado* spreekt.

het denkbeeld uitging, dat Indië niets meer was dan een wingewest, waaruit de meest mogelijke voordeelen moesten worden getrokken, het dan allernatuurlijkst was dat men daar geenen enkelen Nederlander meer toeliet, dan voor het doel volstrekt noodig is; maar dat, zoo men onze bezittingen uit een ander oogpunt beschouwde, en het er voor hield, dat, door het overbrengen van Nederlandsche elementen, Indië naauwer aan Nederland moest worden verbonden, en in de welvaart van Indië het voordeel van Nederland moest gezocht worden, de toelating der Nederlanders dan geheel vrij behoorde te zijn; dat allermeest gelden moest, dat alleen in eenen ongehinderden toevloed van Nederlanders naar onze Oost-Indische bezittingen, het middel gelegen is, om daar onze belangen, onzen invloed, vaste wortelen te doen schieten; dat alleen daardoor die eilanden, of ten minste bij voorraad het eiland Java, in den vollen zin des woords, Nederlandsche koloniën konden worden; dat, wat er naderhand ook gebeuren mogt, Nederland boven alle andere Staten, voordeel zou blijven trekken van den handel met Java en andere eilanden, omdat de bevolking aldaar voor een gedeelte uit Nederlanders zal bestaan.

Er waren andere leden, die de vraag behandelden, of Europesche kolonisatie, en dan meer bepaald van Java, wel mogelijk was? Zij, die voorstanders waren van het tot nu toe gevolgde stelsel omtrent de toelating van Nederlanders, beantwoordden die vraag regtstreeks ontkennend. Door Europesche kolonisatie moest toch verstaan worden het verhuizen van een gedeelte der Europesche maatschappij naar Indië, met het bepaalde doel om daar een nieuw vaderland te zoeken en niet terug te keeren naar het oude. Eene zoodanige volksverhuizing moest alle verscheidenheden van het Europeesch maatschappelijk leven omvatten, van den gewonen arbeider tot de hoogere standen toe. Kolonisatie in dien zin in Indië, immers op Java, was, naar dit gevoelen, eene hersenschim. Europesche arbeiders kunnen er, als zoodanig, niet bestaan. De inlandsche arbeider met zijne geringe behoeften, die met eenige duiten daags bevredigd zijn, met zijne eenvoudige zeden en geacclimateerd ligchaam, zou het den Europeaan onmogelijk maken een loon te verdienen, geëvenredigd aan zijne behoeften en hebbelijkheden. De Europesche arbeider zou naast den inlandschen arbeider omkomen van gebrek. Een lid der Commissie van Rapporteurs voegde hierbij, dat, naar zijne overtuiging, het geslacht van den noor-

delijken Europeaan in de keerkringslanden geen stand houdt, maar na een betrekkelijk kort tijdsverloop uitsterft.

De voorstanders der kolonisatie antwoordden hierop, dat zij niet of niet zoo zeer het oog hadden op de verplaatsing van arbeiders of zelfs van handwerkslieden, maar meer bepaald op hoofden van nijverheids-ondernemingen, van meer uitgestrekten of beperkten aard, bij wie dan de inlanders als arbeiders zouden dienen, en dat langs dien weg grootere ontwikkeling, langzame herschepping van Java, in eene Nederlandsche kolonie, mogelijk zou zijn.

Van de andere zijde werd aangevoerd, dat dit inderdaad geene Nederlandsche kolonisatie mogt heeten. Die hoofden van nijverheids-ondernemingen, wonende te midden eener Indische maatschappij, zouden er geen behagen in scheppen het verblijf aldaar verder te rekken, dan het gewone tijdpunt, hetwelk ook thans het verblijf van verre de meeste Europeanen in Indië bepaalt, namelijk het vergaderen van genoegzame middelen om naar het vaderland te kunnen terugkeeren. Er zou derhalve geene eenigzins talrijke bevolking van Nederlandsche afkomst ontstaan, genegen om onder alle mogelijke omstandigheden handelsbetrekkingen met Nederland te blijven onderhouden. Maar zoo die afstammelingen al geene grondstof zouden opleveren voor eenen toekomstigen handel, hunne vermeerdering zou de ongelegenheden en de gevaren van den tegenwoordigen tijd aanmerkelijk doen toenemen. Hoe grooter hun getal, des te luider zou hun aandrang worden op het verwerven van allerlei vrijheden en waarborgen, die men, ze hun toestaande, zonder zeer onbillijk te zijn, ook aan de inlanders niet zou kunnen weigeren, en aan welker inwilliging toch groot gevaar verknocht zoo wezen. Er is, volgens deze leden, nog meer. Zij herinnerden wat reeds bij de overweging van art. 42 van het reglement is te berde gebragt omtrent het gevaar, verknocht aan het aannemen met opzigt tot de Indische ambtenaren van een stelsel, welks onmisbare strekking is, om na eenige jaren de meeste ambten in Nederlandsch Indië te doen vallen in handen van personen, in Indië geboren en opgevoed. Niet altijd zouden dit kinderen, uit Nederlandsche ouders geboren, zijn, ook afstammelingen van Nederlanders en vreemde Europeanen, die in Indië gevestigd en soms niet gehuwd zijn, zouden daartoe kunnen behooren. Het bevorderen van de vestiging van Nederlanders in Indië, moest dus, naar dit gevoelen, noodwendig leiden tot

vermeerderden aandrang naar een stelsel, hetwelk voor het moederland niet dan heillooze gevolgen kan hebben, tot het gevaar om de gewigtigste belangen van Nederland van lieverlede toevertrouwd te zien aan personen, slechts van verre aan Nederland verwant, vreemd aan onze zeden, begrippen en beginselen.

Behalve de leden, die zich bepaald vóór of tegen het stelsel der Regering verklaarden, waren er, die het niet zoo zeer afkeurden, dat voor de vestiging van een Nederlander in Indië eene bepaalde schriftelijke vergunning noodig was, maar toch de beperkingen en formaliteiten, thans aan de toelating verknocht, verzacht wilden hebben. Reeds dadelijk viel in het oog, dat als een Nederlander eenmaal van den Minister van Koloniën vergunning had erlangd, om zich naar Indië in te schepen, het geheel overbodig moest worden geacht, ten aanzien zijner vestiging aldaar door het Indische Gouvernement een nieuw onderzoek te doen instellen; hem daar aan het ondergaan van nieuwe formaliteiten te onderwerpen; zelfs de mogelijkheid moest niet kunnen bestaan, dat een Nederlander, die zich met verlof der Regering van hier naar Indië begeeft, daar kan afgewezen worden. Dubbele voorzorgen waren dan hier toch wel onnoodig. Ook de borgstelling kon wel geen volstrekt vereischte worden geacht. Was het gevaar werkelijk zoo groot, dat naar Indië verhuizende Nederlanders ten laste van het Gouvernement konden komen: er kon door soortgelijke bepalingen, als hier te lande omtrent de armlastigheid bestaan, in worden voorzien. De Regering ging in haar stelsel te ver, met eene soort van vaderlijke bezorgdheid omtrent het toekomstig bestaan der naar Indië verhuizende Nederlanders aan den dag te leggen. De onvermogende, die zich goed gedraagt, moest ook in eene kolonie een beter, nuttiger burger zijn, dan de woelzieke man van vermogen. Nog uit een ander oogpunt konden de thans bestaande beperkingen worden verzacht. Indien bijv. de geheel vrije vestiging van Nederlanders in de binnenlanden van Java bedenkelijk wierd gekeurd, waarom zou men hun dan niet kunnen toelaten, om in de steden of in sommige daarvan, op eigen gevaar eenen bepaalden tak van nijverheid te komen uitoefenen?

Weder andere leden plaatsten zich, ten aanzien van het tot nu toe behandeld vraagstuk, op een geheel verschillend standpunt. Zij verklaarden niet in staat te zijn daarover een bepaald oordeel te vellen, en zulks niet alleen, of zelfs niet voornamelijk, omdat zij zich niet genoeg op de hoogte van het onderwerp

bevonden, maar vooral, omdat hun het stelsel der Regering niet duidelijk was. „De voorwaarden der toelating van Nederlanders worden bij algemeene verordeningen geregeld." Maar welke voorwaarden heeft de Regering op het oog? Zijn het dezelfde die tot nu toe bestaan? Of wil men voortaan op dit punt meerdere vrijgevigheid aan den dag leggen? Men wenschte daaromtrent bepaalde inlichting te ontvangen, hier te meer noodzakelijk, omdat de Memorie van Toelichting omtrent de inzigten der Regering te dezer zake geenerlei opheldering geeft. Was het de bedoeling om nieuwe algemeene verordeningen betrekkelijk de voorwaarden der toelating van Nederlanders en vreemdelingen vast te stellen, dan wenschte men te weten, wanneer die verordeningen zouden worden ingevoerd.

Ten slotte vereenigden zich velen in het gevoelen, dat geheel deze aangelegenheid bij eene van de wetgevende magt in Nederland uitgaande wet behoort te worden geregeld. De zaak was daarvoor gewigtig genoeg, en alleen bij eene geheel volledige regeling daarvan, kon de wetgeving beoordeelen, of de Regering te ver ging in het beperken der verhuizing van Nederlanders, die, voor zoo ver het Staats belang zulks niet volstrekt verbood, toch altijd als een uitermate wenschelijke zaak moest worden aangemerkt.

Toen de Regering in December 1853 een verbeterd ontwerp van regerings-reglement aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal inzond, verwierp zij, in de daarbij behoorende Memorie van Toelichting, alle denkbeeld van kolonisatie op Java. „Mogt, zeide zij, eene volledige *kolonisatie* worden bedoeld, dan moet de Regering nu reeds verklaren, dat de verwezenlijking van dien wensch, naar hare overtuiging, onderhevig is aan onoverkomelijke beletselen, ook dan wanneer men de slooping van het thans bestaande stelsel met gelatenheid zou willen aanzien." Dat het ruimschoots toelaten van Nederlanders, vooral op Java, het middel is om onze belangen vaste wortelen te doen schieten, meende de Regering, dat waar zou *kunnen* zijn, wanneer de inheemsche bevolking gering was in vergelijking van de zwermen van landverhuizers, die van hier derwaarts zouden vertrekken, en wanneer het verdringen der bestaande inlandsche maatschappij eene gemakkelijke zaak ware. „Maar, zeide de Regering, *in casu* zou het omgekeerde plaats hebben; het getal verhuizende Nederlanders zou groot genoeg worden om door voorbeeld, door eischen en door toon de banden van ondergeschiktheid te slaken, maar niet

groot genoeg om aan onze overheersching kracht bij te zetten. Eene Europesche kolonisatie op Java, acht de Regering onmogelijk, ook uit het oogpunt van het luchtgestel. Met de eischen der regtvaardigheid zou zij evenzeer strijden, als met die eener goede staatkunde."

De zaak werd, van de zijde der Tweede Kamer, op nieuw besproken in het tweede voorloopig verslag der Commissie van Rapporteurs van April 1854, zoowel met opzigt tot de belemmeringen, welke de Nederlanders tot dusver in het vertrek naar Indië ondervinden, als uit het oogpunt van kolonisatie. Zooals men zien zal, werd het oog nu allengs op de Buiten-Bezittingen gerigt. Naar het oordeel van verscheidene leden was in de Memorie der Regering een stelsel van uitsluiting gehuldigd, hetwelk óf stellig af te keuren is, óf ten minste als overdreven moest worden aangemerkt. Dat het luchtgestel onoverkomelijke bezwaren zou opleveren, wordt wel gezegd, maar niet bewezen. Er hebben zich dan toch in sommige der keerkringslanden, bijv. in een gedeelte van Brazilie en op de Philippijnsche eilanden, Europeanen gevestigd, die aldaar ook door handenarbeid in hun levensonderhoud voorzien en langzamerhand inheemsch worden. Waarom zou dit voor Nederlanders in *onze* Oost-Indische bezittingen geheel onmogelijk zijn? Zoo weinig schijnt die onmogelijkheid te bestaan, dat reeds ten tijde der Oost-Indische Compagnie Nederlandsche werklieden op het eiland Onrust dienst deden, en dat thans, naar men meent te weten, op eenigen afstand van Batavia, Nederlandsche arbeiders werkzaam zijn. Een punt van dat gewigt verdient in allen gevalle nadere adstructie. Zijn er al streken op Java waar het gezegde der Regering geheel toepasselijk is, er zijn gedeelten waar de Europeaan, volgens veler verzekering, zeer goed kan leven en arbeiden. Maar al ware het ook anders, de leden, die kolonisatie van gedeelten van Nederlandsch-Indie eene hoogst wenschelijke zaak achten, doelen niet op het aannemen van zoodanig stelsel van landverhuizing op eene groote schaal, als waarvan de Regering spreekt. Zij erkennen de eigenaardige bezwaren, verknocht aan de overplanting van Nederlanders van allerlei stand, naar een zoo sterk bevolkt en goed bebouwd eiland als Java. Voor zooveel Java betreft, hebben zij hoofdzakelijk eene kolonisatie op het oog, gelijk aan die in het bekende rapport van den heer du Bus aangeprezen, namelijk eene kolonisatie van landeigenaren en hoofden van nijverheids-onder-

nemingen. Op Java ontbreekt het niet aan woeste gronden, waar zulke ondernemingen kunnen worden beproefd, zonder inbreuk te maken op de regten der inlandsche bevolking. Maar gesteld, men moest alle denkbeeld van kolonisatie op Java laten varen, waarom wordt het dan niet beproefd op deze of gene *buitenbezitting*, op het een of ander daarvoor geschikt *eiland*, waar noch de talrijkheid der inlandsche bevolking, noch de bij haar bestaande maatschappelijke inrigting, in den weg staan? Ook dáár heeft de Regering tot nu toe zoo iets niet willen dulden. Men beweert ten minste, dat leden der Afgescheidene gemeenten in der tijd (1846) aanzoek hebben gedaan om verlof tot vestiging, hetzij op den oosthoek van Java, hetzij op het eiland Ceram, en dat dit verzoek toen is afgeslagen. Is dit werkelijk zoo? En zou bij herhaling van zulke aanzoeken de Regering voortgaan met ze af te wijzen? Men zou dit levendig betreuren. De Nederlanders, die het hier gold, behoorden in den regel niet tot de behoeftigen; zij konden meestal over kleine kapitalen beschikken. De vrees, dat het Gouvernement in hun onderhoud zou moeten voorzien, kon dus te hunnen aanzien niet gelden. Thans zijn deze Nederlandsche ingezetenen naar de Vereenigde Staten verhuisd, waarheen zij gedurig nog andere landgenooten lokken. Zij zijn zoo doende voor Nederland verloren gegaan, terwijl zij, indien hunne vestiging in *onze* Indische bezittingen gelukt ware, daar een nieuw Nederlandsch element zouden hebben gevormd, hetwelk de banden tusschen het moederland en de koloniën zou hebben versterkt.

De meerderheid der leden, die aan deze gedachtenwisseling deel namen, meende, op grond der in de Memorie van Toelichting voorkomende beschouwingen, niet op kolonisatie van gedeelten van Nederlandsch Indie te moeten aandringen. Eene eigenlijke kolonisatie, zeggen sommigen, is op Java ondoenlijk te achten, waar eene talrijke inlandsche bevolking, met hare geringe behoeften, de dagloonen zoo laag houdt, dat de Europesche arbeider naast haar niet kan leven. Men berekende daarbij, dat het werkloon, hetwelk een arbeider in Nederland geniet, ruim genoeg is om den Javaanschen arbeider eene geheele maand lang met zijn huisgezin te doen leven. En wat nu betreft kolonisatie op die *buitenbezittingen*, waar geene inlandsche bevolking bestaat, men twijfelde of de noordelijke Europeaan daar met handenarbeid den kost kan winnen. Voorbeelden van zuidelijke Europeanen, van Spanjaarden en Portugezen, wier

geboorteland hen voor het verblijf en den arbeid onder een warmer luchtgestel beter geschikt maakt, lossen het vraagstuk niet op. Evenmin wordt dit opgelost door op enkele uitzonderingsgevallen te wijzen. Op het eiland Onrust, het is volkomen waar, plagten van oudsher Nederlandsche werklieden te arbeiden, maar dit eiland had en verdiende ook den naam van Kerkhof der Europeanen. Men gelooft wel niet, dat het voor bewezen kan worden gehouden, dat de noordelijke Europeaan in Nederlandsch Indië niet verder voortteelt, dan in het derde geslacht, gelijk door sommigen beweerd wordt, maar zeker is het, dat men aldaar weinig personen vindt, die deze bewering logenstraffen. Dit verschijnsel is evenwel door terugkeer naar Europa en door sterfte evenzeer op te lossen, als door onvruchtbaarheid in het derde geslacht. De Engelschen hebben eene kolonie trachten te stichten op den noordelijken uithoek van Nieuw-Holland (Port Essington). Hoezeer die plaats veel verder van de evennachtslijn ligt dan de Nederlandsche bezittingen en aldaar geene bijzondere oorzaken van ongezondheid aan te wijzen zijn, konden de daarheen overgevoerde Europeanen zich er slechts eenige weinige jaren handhaven. De kwijning onder hen nam hand over hand toe. Men moest hen naar koeler streken zenden om hen in 't leven te houden. En echter waren voor die kolonisatie menschen uitgekozen, aan verplaatsing en zelfs aan verblijf onder warmer luchtstreek gewoon, gelijk mariniers en dergelijken.

Van de andere zijde werd hiertegen aangevoerd, dat de vrees voor noodlottige werking van het luchtgestel, weinig strookt met de schildering van de nadeelige gevolgen der vestiging van „zwermen landverhuizers" die in de Memorie van Toelichting voorkomt. Ook al ware die vrees gegrond, was het de vraag, of de Regering in dien zin voogdijschap over de Nederlanders kan uitoefenen, dat zij, uit de bezorgdheid voor hun leven, de verhuizing naar onze bezittingen belet. Men voegde er nog bij, dat het thans gepredikte stelsel van uitsluiting, strijdig is met den geest der voorschriften tot bevordering van Europesche, vooral Nederlandsche nijverheid, die sedert 1814 in de elkander opgevolgde regeringsreglementen voorkwamen en ook in art. 93 van het bestaande reglement van 1836 zijn vervat. Dat artikel is uit het tegenwoordig ontwerp weggelaten. Men kon die weglating niet anders beschouwen dan als een terugtred tot het eenige cultuurstelsel; terwijl dan toch de tijd kon komen, waarin men zeer gaarne de min gunstige resultaten van dat cultuur-

stelsel zal opgewogen zien door de voordeelen der bijzondere nijverheid van eene niet enkel vreemde, maar ook uit Nederlandsche bestanddeelen zamengestelde bevolking.

Hierop antwoordde de regering, dat ook zij van gevoelen is, dat in zoo ver het welbegrepen eigenbelang van Nederland en van zijne Oost-Indische bezittingen eene vestiging van Europeanen aldaar eischt of gedoogt, het wenschelijk is, dat zij zoo veel doenlijk uit Nederlanders besta. Maar zij merkte op, dat er verschil van meening bestond, omtrent het voorwaardelijk beginsel; dat er eene wijde klove bestaat tusschen het krachtig aanmoedigen van de vestiging van Nederlanders in Oost-Indië en het opheffen der meerdere belemmeringen, die thans, zoo als men meent, aan hen de vestiging moeijelijker maken dan aan vreemden. Overigens ontkende de regering dat ergens in het ontwerp *uitsluiting* bedoeld is. „Beweerde men, zeide zij, dat het ontwerp geene bepalingen inhoudt, bestemd om opzettelijk tot kolonisatie aan te sporen, men zou nader bij de waarheid komen." Eene dusdanige aansporing bleef de regering echter onaannemelijk beschouwen. Alvorens dit toe te lichten, wordt aangemerkt, dat de begrippen, ten aanzien van kolonisatie geuit, zich door eene groote mate van onbestemdheid blijven onderscheiden. Terwijl aan den eenen kant wordt verklaard, dat men door kolonisatie niet op het oog heeft het overbrengen van volkplanters, maar slechts het bevorderen der vestiging van landeigenaren en hoofden van nijverheids-ondernemingen, wordt aan den anderen kant gesproken van de mogelijkheid, dat Europeanen in de keerkringslanden door handenarbeid in hun levensonderhoud voorzien, en van het wortel vatten van het Nederlandsche element aldaar, uitdrukkingen, die wel degelijk eene kolonisatie, in den eigenlijken zin des woords, dat is het vestigen van Nederlandsche volkplantingen, schijnen te bedoelen. De bewering, dat het luchtgestel onoverkomelijke bezwaren in den weg werpt aan de vestiging in Oost-Indië van arbeidende Europeanen, is de vrucht van algemeene opmerkingen. Men sla de geschiedenis der in Indië gevoerde oorlogen na, en men zal bevinden, dat de sterfte, welke in de garnizoenen reeds die in de gematigde luchtstreek overtreft, bij de minste vermoeijenissen schromelijk toeneemt; en echter zijn die vermoeijenissen soms niet veel grooter dan ten deel vallen aan hen, die gestadig veldarbeid verrigten. Meent men, dat de ongebondenheid der krijgslieden de sterfte des legers tot een ongeschikt

punt van vergelijking maakt, men onderzoeke wat er geworden is van de naar Indië vertrokken zendelingen, eene klasse van menschen, aan welke geene zedeloosheid zal worden verweten, en die aan geene overmatige vermoeijenis blootstaan. De meesten zijn, na eenig verblijf in den Archipel, onder den invloed van het luchtgestel bezweken. Men ga den levensloop na der meeste burgerlijke ambtenaren. Zij verkeeren, in het algemeen, in omstandigheden, niet ongunstig voor het behoud van gezondheid en leven; en hoe gaat het doorgaans met hen? Werden hun niet gestadig verloven verleend, om het herstel der gekrenkte gezondheid, van hen en van hun gezin, in Nederland te gaan beproeven, de sterfte onder die klasse zou even groot zijn als onder de zendelingen. Het zijn dergelijke, algemeen bekende uitkomsten, die bij de regering de vrees hebben doen ontstaan, dat in den regel het luchtgestel onzer Oost-Indische bezittingen onoverkomelijke beletselen aan eene kolonisatie in den weg stelt. Het is aan de regering niet bekend, dat, gelijk beweerd wordt, thans nabij Batavia Europesche arbeiders werkzaam zijn, ten ware daarmede bedoeld zijn de militaire werklieden in het geweermakers atelier te Meester Cornelis, die onder de sterkte van het Indische leger behooren. Zoo als in het voorloopig verslag ook reeds is vermeld, heeft onder de ambachtslieden welke de voormalige Oost-Indische compagnie op Onrust en in het ambachtskwartier te Batavia onderhield, steeds eene schromelijke sterfte geheerscht. Dat in Brazilië en op de Philippijnsche eilanden Europeanen gevestigd zijn, die handenarbeid verrigten en langzamerhand inheemsch worden, mag waar zijn, hoezeer het stellig bewijs daarvan niet geleverd is; maar de oorden, waar dit plaats mogt hebben, zullen op grooter afstand van de evenachtslijn dan onze bezittingen gelegen zijn; terwijl eindelijk de zuidelijke Europeaan reeds in zijn vaderland aan eenen vrij aanmerkelijken graad van warmte en doorgaans aan matigheid gewoon, veel minder dan de noordelijke Europeaan door de verplaatsing naar de keerkringslanden lijdt. Deze algemeene bedenkingen gelden zoowel voor Java als voor de buitenbezittingen. Wat de zwarigheden van staatkundigen aard betreft, er zijn buitenbezittingen, waar geen talrijke inheemsche bevolking aan proeven van kolonisatie in den weg staat; maar die proeven zouden altoos onderhevig zijn aan de bedenking, dat de eerste vestiging van een eenigzins groot aantal Nederlanders leiden zou tot zeer aanmerkelijke kosten. In het zoo even vermelde

ligt het antwoord op de vraag, waarom in het jaar 1846 de afgescheidenen, die zich tot verhuizing naar Oost-Indië geneigd betoonden, daartoe van den kant van het Ministerie van Koloniën niet zijn aangemoedigd geworden. Nogtans is, ten gevolge van die aanzoeken, aan het Indisch bestuur een speciaal onderzoek opgedragen, ter beantwoording van de vraag: „of er buiten den kring waarin het beschermen en ontwikkelen der inheemsche bevolking de eerste pligt der regering is, in den Indischen Archipel eilanden zijn, alwaar eene Europesche kolonisatie door de plaatselijke gesteldheid schijnt te worden begunstigd." *Die vraag is door het Indisch bestuur ontkennend beantwoord.* Mogt men zich andermaal ter voorschreven zake aanmelden; men zou, met dien uitslag voor zich, bezwaarlijk de pogingen kunnen aanmoedigen, ofschoon dit daarom geene bepaalde afwijzing zou ten gevolge hebben. Eene kolonisatie van landeigenaren en hoofden van nijverheids-ondernemingen (hetgeen, zoo als gezegd, geenzins eene kolonisatie is) bestaat reeds met de daad, want de Residentiën Batavia en Buitenzorg in derzelver geheel, zeer uitgebreide streken in de residentiën Cheribon, Krawang en Bantam, en enkele plekken rondom Samarang en Soerabaja, zijn aan partikulieren verkocht; terwijl hier en daar woeste gronden aan hen in pacht zijn uitgegeven; en, eindelijk, in de zoogenaamde Vorstenlanden, zijn gronden aan Europeanen verhuurd. Neemt men nu daarbij in aanmerking, dat het kultuurstelsel, een aantal suiker-, thee- en indigo-fabrieken, cochenille-ondernemingen en koffij-pelmolens heeft doen ontstaan, grootendeels geplaatst onder het toezigt van Europeanen, dan blijkt de waarheid van de bewering, dat het stelsel, hetwelk men aanprijst, *reeds in wezen is.*

Toen in het midden van het jaar 1854 (*) bij de Tweede Kamer der Staten-Generaal de openbare discussien over het regerings-reglement plaats hadden, namen slechts enkele leden deel aan het bespreken van het onderwerp, dat wij behandelen. De heer VAN HOËVELL merkte op, dat in zijn oog *kolonisatie* is: het overbrengen naar een ander land van familiën, ten einde den grond aldaar te bewerken, en dus van arbeiders; dat hij zulke kolonisatie niet verlangde; dat hij niets anders verlangde, dan dat in Indie, naast het stelsel van kultures sta

(*) De heer PAHUD was nog Minister van Kolonien. Hij vertrok in den aanvang van 1856 als Gouverneur-Generaal naar Neerlandsch Indie.

het stelsel, sedert onheugelijke jaren door andere deskundigen verdedigd, het stelsel voorgestaan in de belangrijke memorie van den heer Du Bus de Gisignies; het stelsel, voorgestaan door Commissarissen-Generaal in vroeger tijd; het stelsel, dat hoofden van nijverheids-ondernemingen in algemeenen zin in Indie worden toegelaten. Daaromtrent trad hij in vele bijzonderheden en aanwijzingen. De heer J. C. Baud, insgelijks lid der Tweede Kamer, nam acte van de verklaring van den heer van Hoëvell omtrent hetgeen hij verstaat door een stelsel van kolonisatie, en hij trad in ontwikkeling van het dusver door de regering gevolgd beginsel nopens het afstaan van gronden, ter beschikking van Europesche ondernemers op Java, en omtrent nijverheids-ondernemingen op andere eilanden. De *Minister van Kolonien* beweerde insgelijks, dat de toelating van hoofden van nijverheids-ondernemingen in Indie geenszins verboden is, ja veeleer door het Gouvernement is bevorderd en ondersteund. Ten aanzien der in het regerings-reglement opgenomene bepaling omtrent de toelating van Europeanen in Indie, voerden de heer van Hoëvell, Sloet tot Oldhuis, Meeussen, van Nispen van Sevenaer, Mackaij, Rochussen, van Lennep en Gevers van Endegeest het woord, doch wij gaan zulks verder met stilzwijgen voorbij, omdat de behandelde bijzonderheden slechts in een middellijk verband tot de zaak staan, en daarvoor slechts van ondergeschikt belang zijn. Alleen de rede van den heer Mackaij maakt daarop eene uitzondering. Deze afgevaardigde merkte op, dat hem uit de gewisselde stukken gebleken was, dat, zoo men al het zich verplaatsen naar Java niet wil weren, men het echter zeer bemoeijelijkt, in het belang van Java, of liever in het belang van het daar vigerend stelsel. De wijze, waarop dit is geadstrueerd, kon hij niet met stilzwijgen voorbijgaan. Deswege vervolgde hij aldus: „Wie vragen het ruimschoots toelaten van Nederlanders? heeft de regering gevraagd. Zij, die zich voor de vrije drukpers, voor vrije vereeniging, voor de onbeperkte evangelisatie, enz. verklaren." Ik voor mij geloof, dat niet moet worden nagegaan *wie* vraagt, maar *wat* wordt gevraagd? En nu zegt de regering: die Nederlanders, die naar Java gaan, zijn ambtsbejagers. Ik neem aan, dat velen in Indie komen om ambten, maar daartegen zijn waarborgen te nemen. Wij moeten hier ook het oog hebben op vele nijverheids-ondernemingen. De regering schijnt te meenen dat het doel is om een zwerm landverhuizers naar Indie te

doen vertrekken, doch dit is het doel niet. Het doel is uitsluitend om voor de Nederlanders de vestiging in Indie gemakkelijker te maken, ten einde zij die bedrijven aldaar kunnen uitoefenen, waaraan zoo vele behoefte bestaat, of ook om groote ondernemingen uit te oefenen. Er is tegen de toelating van Nederlanders nog een argument aangevoerd. De regering zegt: zij sterven alle in Indie. Maar, zoo die zwerm landverhuizers daar sterven, dan kunnen zij er geen nadeel te weeg brengen! Sterven zij er wezenlijk, dan is dit eene reden, om hun hier in hun eigen belang te waarschuwen en af te raden naar Indie te gaan, niet om er zoo veel nadeel van te vreezen. Ik herinner mij, dat ik in Oostenrijk geweest ben, en dat ik, naar Hongarije willende gaan, gedurende meer dan acht dagen elken dag aan de kanselarij moest komen en telkens opgeven, welke motieven ik had om naar Hongarije te gaan, totdat ik eindelijk afgemat door het vele vragen, daar ik toch geen ander doel had dan om Hongarije te bezoeken, daarvan afzag. Die naar Indie willen, bevinden zich soms in dienzelfden toestand. De Minister is zeer welwillend, maar hij is aan regels gebonden. Als men het hun, die naar Indie willen, zoo lastig maakt, dan gaan ze naar Noord-Amerika. Ik vrees, dat het doel, om het verhuizen te belemmeren, dieper ligt, en dat het regeringsstelsel daartoe in den weg staat.

X. *Tijdvak* 1856—1857. *Verdere aandrang tot kolonisatie in de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Overwegingen in bijzondere Genootschappen. Nadere openbare geschriften.*

In het jaar 1856 werd in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, bij hernieuwing op de zaak terug gekomen. In het voorloopig verslag der Commissie van Rapporteurs, betreffende de voorgestelde *bepalingen omtrent den doortogt en vertrek van landverhuizende personen*, werd het verlangen uitgedrukt „dat het gouvernement de immigratie naar onze kolonien aanmoedigde en bevorderde, in plaats van daaraan hinderpalen in den weg te leggen of zelfs door allerlei belemmerende verordeningen een stelsel van uitsluiting te handhaven.” Tevens werd gezegd: „In onze Oost-Indische bezittingen, waar het Europesche element zoo zeer versterking behoeft, is de vestiging van Europeanen volstandig tegen gewerkt.”

In de afdeeling *Koophandel* der Maatschappij *Felix Meritis* te Amsterdam, werden voorts door wijlen Dr. P. P. ROORDA VAN EIJSINGA, die, in militaire en burgerlijke betrekkingen, een groot getal jaren in Indie had doorgebragt, voorlezingen gehouden over *Kolonisatie door Nederlanders in Nederlandsch Indië*, welke voorlezingen in 1856 in druk zijn uitgegeven. Hij verklaart zich een voorstander van kolonisatie op Java en op Sumatra, ook omdat,. zegt hij, de vermeerdering der Nederlandsche bevolking in Nederlandsch Indie, in haar een sterken steun vinden zou, zoo die vereischt werd. Het bevorderen der kolonisatie door Nederlanders, beschouwt hij, uit een staatkundig en krijgskundig oogpunt, van het uiterste belang. Op Java wijst hij eene groote uitgestrektheid gronds aan, in de distrikten Lamadjang en Kandangan, der residentie Bezoeki, zich uitstrekkende tot aan de Javasche Zuidzee, op welke landstreek, zegt hij, ook gewezen was door de residenten DOMIS, PRAETORIUS en anderen. Op deze voorlezingen van den heer ROORDA, werden in *Felix Meritis* onderscheidene bedenkingen geopperd.

De heer Mr. H. J. KOENEN deed voorts in den winter van 1856 op 1857 zeer belangrijke voorlezingen in die bijeenkomsten omtrent de vroegere en latere *Nederlandsche handelspolitiek*, en daarop volgde een gemeenzaam onderhoud, onder anderen betreffende het verschil tusschen de stelsels van kolonisatie in de oudheid en het tegenwoordige koloniale stelsel. Daarbij kwam Nederlandsch Indie noodwendig ter sprake. Tegenover de bedenkingen van de heeren J. HEEMSKERK Azn. en J. J. A. SANTHAGENS, stelde de heer KOENEN de algemeen erkende regel, dat wanneer eene kolonie tot zelfstandigheid komt, zij aan het moederland ten minste evenveel, ja, veel meer bloei en welvaart, door aangeknoopte handelsbetrekkingen, kon aanbrengen, dan zij dit ooit in haren staat van onderworpenheid zoude gedaan hebben. Nader verklaarde de heer KOENEN, dat hem altoos de beginselen het meest hebben bevredigd, weleer door den Minister ELOUT voorgestaan ten opzigte van het beheer onzer Oost-Indische bezittingen.

Er werd ook bijzonder gehandeld over het koloniale stelsel van G. K. VAN HOGENDORP en zijne medestanders in de Staten-Generaal. De heer SANTHAGENS nam daaraan een levendig deel en verklaarde het met VAN HOGENDORP volkomen ééns te zijn, dat aan de regering niet kan worden opgedragen het beheer over

handel of kultuur in de overzeesche bezittingen. Daaromtrent trad hij verder in eenige uitwijding. Ook de heer W. C. MEES achtte het wenschelijk, de denkbeelden van VAN HOGENDORP zoo veel mogelijk te verwezenlijken. De heer Mr. R. W. J. C. BAKE verdedigde het tegenwoordige koloniale stelsel, met opzigt tot Java. Hij verlangt wel vrijheid van arbeid, vrijheid van industrie; maar de toepassing daarvan acht hij nog onmogelijk.

Een en andermaal werd de zaak ook besproken bij het te 's Gravenhage gevestigde *Indisch Genootschap*. Eerst werd daar in 1856 de vraag behandeld, hoe verklaard kon worden het verschijnsel dat er betrekkelijk zoo weinig Nederlanders naar onze koloniën gaan? vervolgens werd onderzocht of en in hoe ver Nederlandsch kapitaal in Indië plaatsing vindt. Eindelijk, werd, in het voorjaar van 1857, de kolonisatie-kwestie in het algemeen overwogen.

Terwijl dit alles in *Nederland* plaats had, verschenen te *Batavia*, in het jaar 1856, in openbaren druk:

1o. *Fragment mijner reize door de Molukko's*, door J. F. G. BRUMUND; Makjan en Batjan. Op bl. 69 lezen wij: „Europa klaagt over overbevolking; op de meeste der Moluksche eilanden is gebrek aan bevolking. Hoe jammer, dat die vruchtbare en gezonde eilanden nog altijd zoo weinig bevolkt, zoo woest en verlaten daar liggen. Indien men nu de Hollandsche kolonisten, die zoo slecht gevaren zijn in de moerassen der Saramakka, eens naar die eilanden gezonden hád, ik geloof, men zou er even veel voldoening van gehad hebben, als thans groote teleurstelling en bittere ellende de gevolgen zijn geweest van die ongelukkige Saramakka-kolonisatie."

2o. *Reis door de Menahassa en den Molukschen archipel, in het gevolg van den Gouverneur-Generaal* Mr. A. J. DUIJMAER VAN TWIST, door Dr. P. BLEEKER, een man wiens naam in de geleerde wereld met roem bekend is. Hij bestrijdt bovenal de meening dat de Europeanen ongeschikt zijn om binnen de keerkringen eene landbouwende kolonie te vormen, dewijl zij niet bestand zouden zijn tegen aanhoudenden veldarbeid. Die meening, zegt hij, doorgedrongen tot de magthebbenden in de hedendaagsche maatschappij, is een struikelblok voor het bevorderen en ondernemen van landverhuizingen uit Nederland naar Indie.

En nu moeten wij nog melding maken van het *ontwerp van kolonisatie*, door den heer F. H. VAN VLISSINGEN, onlangs te

Amsterdam gepubliceerd, waarover ook gehandeld is bij de besprekingen welke in het *Indisch genootschap* plaats hadden. Deze schrijver bragt het grootste gedeelte van zijn leven in Indie door, in de uitoefening van den practischen landbouw. Hij acht kolonisatie niet alleen mogelijk, maar noodzakelijk in ons staatkundig belang. (*)

(*) Het geschrift van den heer VAN VLISSINGEN gaf aanleiding tot een adres aan den koning en tot onderscheidene dagbladartiken en vlugschriften voor en tegen kolonisatie. Ik maak daarvan geen verder gewag, omdat ik de uiteenzetting hier eindig.

Den Weledel Gestrengen Heer T. J. WILLER,
Resident, met verlof te 's Gravenhage.

's Gravenhage, 28 April 1857.

WelEdelGestrenge Heer!

Het was mij hoogst aangenaam uwe toestemming te bekomen tot den herdruk uwer Moluksche rapporten, hier te lande weinig bekend en tegenwoordig van meer dadelijk belang dan eenige jaren geleden. Ook deed het mij genoegen te vernemen dat UEd.G. geschreven heeft een vervolg op uw artikel: *Exploitatie van Boeroe*, bestemd om bij den gemelden herdruk gevoegd te worden. Hiermede is de arbeid echter nog niet zoo volledig, als wenschelijk ware. Er zijn noodig positive narigten omtrent de gesteldheid van het terrein op *Boeroe* tusschen het meer *Wakoholo* en de vlakte van *Baman*, zoo mede omtrent het terrein tusschen dat meer en het noorder en zuider strand. De reis in 1847 van den Generaal CLEERENS en den zendeling ROSCOTT, door dezen laatsten beschreven, en de reis in 1825, door den gecommitteerde ENGELHARD, van de Zuidkust naar het meer ondernomen, geven bouwstoffen ter zoo veel mogelijke aanvulling van het ontbrekende. Waren er nu nog narigten omtrent het land bewesten de genoemde vlakte, dan zou het werk zoo volledig worden als voor het oogenblik mogelijk was.

Het is te veronderstellen, dat door het adres van den 15den dezer maand, de aandacht der regering en de belangstelling van het publiek voor de kolonisatie-zaak in het algemeen, zal zijn verlevendigd. Ik heb mij bezig gehouden met het te zamen stellen van een geschiedkundig overzigt der Regeringsbeginselen en openbare meening omtrent de zoo dikwerf besproken Europesche kolonisatie in Nederlandsch Indië, van de vroegste tijden af tot op den huidigen dag, immers voor zoo ver ik daartoe bouwstoffen bijeen verzamelen kon. Aanleiding en oogmerk zijn in het Iste Hoofdstuk opgegeven. Ik ben zoo vrij U dat overzigt ter lezing aan te bieden, onder mededeeling dat het mij veel genoegen doen zou, zoo UEd.G. dit onderwerp meer regtstreeks en in zijne hoofdstrekking wilde behandelen en vooral geliefde te verduidelijken de onderscheiding die in uw artikel van den 12den dezer doorstraalt tusschen eene *kolo-*

nisatie en eene *volkplanting*. Uit mijn overzigt en bijzonderlijk uit de onderscheidene daarin aangehaalde geschriften, waaronder het rapport en de bijlagen van den heer Du Bus van het jaar 1827 en de regeringsstukken van 1854, blijkt, dat dusdanige onderscheiding niet wordt in acht genomen en dat van den kant der regering is aangemerkt: „dat de begrippen ten aanzien van kolonisatie geuit, zich door eene groote mate van onbestemdheid blijven onderscheiden." De door mij bedoelde verduidelijking mag dus als zeer wenschelijk worden beschouwd.

Eindelijk moet ik mij nog veroorlooven te kennen te geven, dat uw gunstig tafereel van de gesteldheid en zeden der Christen-gemeente te *Kajéli*, toch een pijnlijken indruk op mij gemaakt heeft. Is de zwarte Christen, zonder merkbaren Europeschen invloed, vatbaar voor zoodanige ontwikkeling van vlijt en reinheid van zeden, dan is het te betreuren en zeer vreemd, dat het gekleurde nakroost onzer voorvaderen en zelfs onzer tijdgenooten geheel afwijkt van zooveel vlijt, gegrond op zoo veel deugd. Maar hier komt in opmerking, dat het den kajélischen-Christen niet mangelt aan voldoende bestaanmiddelen en dat het gemis daarvan juist een der ongelukkige omstandigheden is die den kleurling op Java knellen. Men zou geneigd zijn te wenschen, dat hij een uitweg vinden mogt door bij zijnen geloofsgenoot te *Kajèli* gekoloniseerd te worden.

Ik heb de eer te zijn,

UWEd.G. dw. dienaar,
CORNETS DE GROOT.

Den Hoog Welgeboren Heer Jhr. J. P. CORNETS DE GROOT,
Oud Raad van Indie.

's Gravenhage 15 Junij 1857.

Hoog Welgeboren Heer!

Uwe bemerkingen betreffende de narigten omtrent de terreinsgedaante bewesten de vlakte van *Baman*, en benoorden en bezuiden het meer van *Wakoholo* beamende, zoo geef ik

UHWgeb. in overweging de merkwaardige riesbeschrijving van den Heer Roscott in haar geheel over te nemen, — daarbij te voegen de narigten die welligt van den heer Engelhard zijn te bekomen, en nevensgaande nota's, uit mijn notitieboek van Junij en Julij 1847, op de geschiktste plaatsen in te deelen. Wordt de volgorde daardoor minder regelmatig, dan zal de lezer regt doen aan de intentie om geene bouwstoffen van verschillende schrijvers door een te werken, en toch in den bladwijzer kunnen vinden wat er omtrent elk onderwerp voorhanden is.

Tot de opheldering die UHWgeb. mij vraagt van het verschil dat ik meen te zien tusschen eene *kolonisatie* en eene *volkplanting* ga ik schoorvoetend over; want daarmede is niet gemoeid eene enkele onduidelijkheid, maar een aantal. — Als er verschil is over de beteekenis van woorden, dan kan dat het best worden uitgemaakt, door mannen van het vak. Indien ik alzoo bedenkingen durf opperen tegen de te groote rekkelijkheid van eenige woorden, die in de kolonisatie-questie onvermijdelijk zijn, dan is het niet om mij beslissing aan te matigen, maar in de hoop dat ook anderen behoefte aan meer duidelijkheid zullen gevoelen; en dat Nederlandsche taalgeleerden van erkend gezag aan het spraakgebruik eene leiding zullen geven, die voldoet aan de behoefte van onzen tijd; dat zij ons zullen verrijken met eene zuiver hollandsche kolonisatie-terminologie, waardoor is te onderscheiden al wat ons vorig en tegenwoordig geslacht, hier en in andere werelddeelen, heeft tot stand gebragt of beproefd en thans weder beproeven wil. — Immers de loop, en zelfs de uitslag van vele discussien, hangt dikwijls af van eene juiste opvatting der benamingen; en van den uitslag hier bedoeld, hangt het lot af van duizenden onzer landgenooten, om niet te spreken van honderd duizenden Indianen. Ik zal dus trachten aan te toonen dat wij, in deze aangelegenheid, noodig hebben meer woorden en duidelijker woorden, dan het spraakgebruik tot dusver aan de hand geeft; en dat die gezocht moeten worden in onze eigene rijke en buigzame taal, liever dan in die der vreemden, die er zelve mede in verwarring zitten.

En nu ter zake.

Uw geschiedkundig overzigt, dat ik U in dank terug zend, toont aan, dat de Oost-Ind. Comp[ie]. van af het begin der 17[e] eeuw hare Indische bezittingen niet slechts wilde verzekeren door civile en militaire dienaren, maar ook door blanke vrijlieden

of burgers, wier bloot aanwezen een waarborg te meer moest zijn voor het gemeenschappelijk belang der blanken; en dat die gedachte doorstraalt zoowel in het verrijzen van kleine steden voor blanken gebouwd, als in de bepalingen op het verblijf en den handelskring der particulieren, en, duidelijker nog, in het opzettelijk aanvoeren van blanke landbouwers. Diezelfde gedachte is de spil rond welke zich bewegen de brochure van den heer VAN VLISSINGEN en het daarop gefundeerd adres aan Z. M. den Koning van den 15 April. Om het even of het hoofddoel dier schriften zij Nederland te ontlasten van verarmde bevolking, dan wel Nederl.-Indië steviger aan het moederland vast te snoeren, zij beoogen vermeerdering van Europeesch element: en dat doel willen zij bereikt zien 1° door landbouwende gemeenten van daartoe uitgezondene blanken, bestemd om vereenigd te blijven; 2° door onbeperkte toelating van blanken, geregtigd om, elk op zich zelf, in Indië hun bestaan te zoeken, hoe en waar zij willen; te blijven of terug te keeren, zoo als hun persoonlijk belang zal vorderen.

Ofschoon leidende tot hetzelfde eind-oogmerk, verschillen die twee middelen toch magtig veel in aard en werking. Desniettemin, bezigen voor- en tegenstanders het woord kolonisatie, om het even of zij doelen op dat eerste, dan wel op dat tweede middel, of er sprake is van vereenigde massa's, dan wel van afzonderlijke personen: het kan immers niet anders, of daaruit moet onduidelijkheid, zooal geen verwarring van opvatting ontstaan. En grooter nog wordt die onduidelijkheid, als men het woord kolonisatie gebruikt om aan te duiden het *oord* van vestiging, dan wel de *menschen* aldaar of derwaarts bestemd; want dan verwart zich het begrip van kolonisatie met dat van kolonie, van de *wording* der zaak, met de zaak *zelve*.

Ten aanzien der woorden *kolonie* en *kolonist*, komt het mij voor dat, alhoewel duidelijk genoeg in algemeenen zin, deze nog niet gelden als *termen*, als *bepaalde* uitdrukkingen voor *bepaalde* begrippen, althans niet in onze taal. Veelal noemen wij de aan de Nederlandsche kroon onderworpen landen buiten ons werelddeel, in collectiven zin, *koloniën*, en, gevolgelijk, onze daar gevestigde landgenooten *kolonisten*. Soms ook noemen wij die landen *overzeesche bezittingen*. Maar de grondwet van 1815 en het in 1846 ontworpen wetboek van strafregt noemden die gewesten *volkplantingen en bezittingen;* terwijl art. 59 der grondwet van 1848 ze aanduidt door *kolonien en bezittingen in andere werelddeelen*. Intusschen-

ontbreekt nog eene algemeen aangenomene en zuivere onderscheiding, welke dier landen als *bezitting*, en welke als *kolonie* moeten worden beschouwd. Bedoelt men, onder de eerste, die landen waar Nederlands souvereiniteit wel is erkend, maar onze landaard niet is vertegenwoordigd? Bedoelt men onder de tweede die waar ons gezag direct werkt, en waar, behalve zwarte, ook blanke ingezetenen zijn in noemenswaardig getal? Indien dat de onderscheiding is, dan kan Suriname gerangschikt worden tot *kolonien*, omdat het door ons is *bevolkt*, niet alleen met zwarte slaven maar ook met blanke planters; terwijl Guinée dan zou wezen *bezitting*, omdat de daar wonende bevolking is inheemsch. Maar waartoe rangschikt men dan den Indischen Archipel? Met uitzondering van Banda (tijdens de O.-I.-Cie. uitgemoord en toen bevolkt met planters en slaven) is geen der overige eilanden door ons, hetzij op nieuw, hetzij voor 't eerst bezet met eene zwarte massa, die zich vermenigvuldigde of voortplantte tot heden. En wat ons eigen ras betreft, daarvan zijn altoos maar weinigen gerépatrieerd; de *massa's* zijn vergaan zonder kroost, of wel dat kroost is grootendeels weggesmolten bij het aborigene ras; het cijfer althans dat er in 1816 van overbleef had niets te beduiden bij de honderd duizenden die sedert twee eeuwen waren uitgezonden en die, in andere landen en onder andere omstandigheden, hadden kunnen verdubbelen, zoo niet verviervoudigen.

Mogen nu die ontelbare eilanden met hunne 15 à 20 millioen zielen, met hunne verdeeling in veelvuldige staten, welke wij één voor één moesten veroveren of met feodalen band vastsnoeren aan de kroon van Nederland, niet genoemd worden wingewest? Kunnen ze beschouwd worden als kolonie van het blanke volk dat er na 2½ eeuw, als volk, nog geen wortel mogt vatten? Het spraakgebruik wil dat soms. Maar het kan dat alleen willen in den zin van *een ons behoorend afgelegen grondgebied met zijne eigene bevolking, onder welke weinige onzer landgenooten zich bevinden.* Het spraakgebruik kan het tot dus ver niet willen in den zin van *verwijderden kweekgrond om looten van ons eigen ras te doen opwassen tot een maatschappelijk bestaan, aan dat op eigen bodem gelijk;* want zulk een kweekgrond was ons wel de Kaap; maar in Indie hebben wij dien nog niet gevonden voor onzen stam. Bovendien, wij hebben voor dat begrip een onverbeterlijken term: dien van *volkplanting*.

IJzendoorn, J. van Maanen en anderen die in het begin dezer eeuw over het onderwerp schreven, schuwden de woorden

kolonie, kolonist en kolonisatie; zij bedienden zich van *volkplanting*, *volkplanteling* en *volksverplanting;* maar dreven het, mijns inziens, te ver, wijl ze er zich van bedienden voor Guinée, Suriname en onze Oost-Ind. bezittingen zoo goed als voor de Kaap.

Hoewel nu, in de tegenwoordige gesteldheid des spraakgebruiks, onze Oost- en West-Indische bezittingen, met onze daar wonende landgenooten, het best zijn aan te duiden, door de benamingen van *kolonien* en *kolonisten*, is het niettemin te betreuren dat IJZENDOORNS echt Hollandsche termen, welke men verstaat als men ze hoort, geheel zijn verdrongen: zoodanig zelfs dat men Groningen aan de Saramakka en Frederiksoord, met onze daar overgeplante boeren en stedelingen, koloniën en kolonisten noemt: zoodanig ook dat men gevaar loopt elkaar slechts ten halve te verstaan nu er questie is van Nederlandsche kolonisatie in Indie, langs twee zoo uiteenloopende wegen als van landbouwende gemeenten en van op zich zelf staande personen.

Opmerkelijk is het dat de Engelschen, een zoo sterk koloniserend volk, in nog erger duisterheid van spraakgebruik verkeeren dan wij. Ten bewijze daarvan mogen dienen de volgende aanhalingen, waaruit te zien is hoe zij naar ophelderingen zoeken, en naar definitiën rondtasten.

Encyclopaedia Britanica 1854.

Kolonie. Een aantal volks getrokken uit het moederland om eene afgelegene plaats te bewonen. Dr. JOHNSON.

Kolonie. Een buitenliggend deel van de bevolking des moederlands, — of een buitenliggend grondgebied van hetzelve, — hetzij beide vereenigd, hetzij een van beide afzonderlijk.

Onder de hedendaagsche volken, schijnt het bovendrijvend denkbeeld te zijn dat van *grondgebied* — het bezit van een buitenliggend grondgebied; en, los weg gesproken, schier alle afgelegene bezittingen als het denkbeeld van voortdurendheid er aan gepaard is.

De term kolonie wordt dus soms gebezigd in een zin, die bezwaarlijk de gedachte aan een uit het moederland getrokken aantal volks, kan in zich sluiten. Zoo spreken wij van de Britsche koloniën in Oost-Indie, meenende bij die wijze van uitdrukking, de Oost-Indiën. Intusschen kan bezwaarlijk gezegd worden dat een aantal volks uit het moederland is getrokken om de Oost-Indiën te bewonen.

Niemand is, in den waren zin des woords, uit of weggetrokken om daar te wonen. Een klein aantal personen, als daar zijn dezulken die gezonden worden om van een overwonnen land bezit te houden, gaan er heen.

Bij de oude Grieken en Romeinen schijnt de bovendrijvende gedachte in den term van kolonie geweest te zijn die aan het volk; de uittogt van een deel des volks naar eene nieuwe en bestendige woonplaats. J. MILL.

A view of the art of colonization in letters between a statesman and a colonist, edited by (one of the writers)
E. G. WAKEFIELD 1849.

Brief III van den Staatsman.

Is Britsch Indie eene kolonie? Is Jersey er eene? Zijn de Vereenigde Staten van Amerika koloniën van Engeland? En als ze dat niet zijn, waarom geven wij dan den naam van kolonien aan de staten die door de oude Grieken en Romeinen werden gesticht in Sicilie en Klein-Azie, maar welke altoos volkomen onafhankelijk bleven van den moederstaat? Derhalve wat is kolonisatie? Indien Fransch Canada, toen wij het namen eene kolonie van Engeland werd, dan is blootelijk overweldiging en bestuur van een vreemd land kolonisatie; wat het niet zijn kan. Is het de uitzending van volk en diens vestiging in een vreemd land dat reeds is bewoond? Of moeten wij het eene noodzakelijke voorwaarde van kolonisatie achten, dat het land geheel of in eene groote mate onbewoond zij? Sluit kolonisatie ook regering in; of heeft het enkel betrekking tot emigratie uit een oud land, en de vestiging der emigranten in hun nieuw verblijf en onafhankelijk van regering? Terwijl ik deze vragen schrijf, komen mij eenige antwoorden voor den geest; doch ik erken dat ik tot heden heb gesproken, over kolonien en kolonisatie, zonder op het oogenblik naauwkeurig te weten wat ik met die woorden meende. Doch velen onzer staatslieden zouden, eerlijker wijze, mij daarom niet met den vinger mogen nawijzen. De bekentenis is zonderling, maar de uiterste onwetendheid en onverschilligheid is het niet.

Daar is veel aardig en schijnbaar ernstig gepraat en geschrijf over kolonisatie; of er meer is dan dat weet ik niet. Kolonisatie, zoo meen ik, is iets dat gedaan moet worden, niet iets dat men blootelijk behoeft te kennen gelijk de aardrijks- en sterrekunde.

Terugkomende tot het eerst voorafgaande, wenschte ik te weten welk kenmerkend onderscheid men kan aanwijzen tusschen emigratie en kolonisatie. De meest gezochte nieuwsbladen zeggen tegenwoordig „geef ons kolonisatie, geen emigratie." Wat bebeduidt dat? Dan weder hoort men van „stelselmatige" in onderscheiding denk ik van „stelsellooze" kolonisatie. Maar wat meent men met stelselmatig? Met betrekking tot welk stelsel wordt het gezegd? Is er een bekend stelsel? Zijn er verscheidene waaruit eene keus kan worden gedaan?

Brief IV van den kolonist.

Ik ben niet verwonderd over uwe vragen wat de beteekenis is van de woorden kolonie en kolonisatie; want beide woorden worden gewoonlijk gebruikt zonder eene bepaalde beteekenis, en zelfs in verschillende beteekenissen. Deze onbestemdheid of verwarring van spraakgebruik, spruit voort uit onbestemdheid of verwarring van denkbeelden, en dit weder uit onverschilligheid. Slechts zeer enkele menschen hebben het der moeite waard geacht zich een duidelijk begrip te maken van het eigenaardig verschil in gesteldheid en toestand der talrijke buitenliggende deelen van een wijd verspreid rijk.

Onder het woord kolonie zal ik niet verstaan een land als Britsch-Indië, dat eene groote onderhoorigheid is, of ook Mauritius dat eene kolonie van Frankrijk was, maar slechts eene onderhoorigheid van Engeland is: nog minder zou ik Maltha of de Ionische eilanden eene kolonie noemen. Noch kan de gang van zaken, waardoor deze eilanden onderhoorigheden van Engeland werden in eenig opzigt vallen in het karakter van kolonisatie. Van kolonisatie zijn de voorname voorwaarden emigratie en blijvende vestiging der emigranten in onbewoond land. Derhalve is eene kolonie, een geheel of gedeeltelijk onbewoond land, dat emigranten van elders ontvangt, en het is eene kolonie van het land van waar de emigranten komen, en dat daarom moederland genoemd wordt. *Aan het proces waardoor de kolonie wordt bevolkt en gevestigd, en aan niets anders, zou ik den naam van kolonisatie willen geven.* (*)

Door dat woord *proces*, meen ik te moeten verstaan: *de voortgaande werking van bestaande oorzaken of beraamde maatregelen;*

(*) To the process by which the colony is peopled and settled, and to nothing else I would give the name of colonization.

en dan komt het mij voor dat WAKEFIELD's definitie van *kolonisatie* niets te wenschen laat. Maar daaruit volgt nog niet dat zijne, of MILL's definitie van *kolonie* ook bruikbaar is voor ons, die het hun ontbrekende woord *volkplanting* bezitten; en daardoor bij magte zijn, het begrip van volkplanting te onderscheiden van kolonie, wel niet als eik van boom, maar toch als eik van wilg, spar, enz.

WAKEFIELD, schrijvende over de buitenliggende deelen des rijks, waar de bevolking is Britsch, kan die, bij gebrek aan een' juister term, niet anders noemen dan *colonies*: en toch genoodzaakt om dezelve te onderscheiden van andere buitenliggende deelen waar de bevolking, instede van Britsch, is inheemsch, noemt hij deze laatste *dependencies*; terwijl bij Dr. HINDS, dien hij textueel aanhaalt, de volgende zinsnede voorkomt op pag. 108: „and yet how many instances are there of modern states, carefully providing for a new *plantation of its people*." Deze laatste uitdrukking, in verband met WAKEFIELD's streven naar duidelijke onderscheidingen, toont dat de Engelschen, buiten hunne termen *Colony* en *Dependency*, behoefte hebben aan den term dien wij bezitten, namelijk *Volkplanting*: waarvan de beteekenis, afgebakend door de deelen des woords zelven, juist dat is wat zij zoeken. Niettegenstaande hun gemis aan dat woord, springt bij WAKEFIELD, op elke pagina, het wijd verschil in 't oog tusschen de bestanddeelen en bestemming van eene Volkplanting (*Colony*) en die van eene kolonie (*dependency*). Indien nu wij Nederlanders, volgens de laatste grondwet, onze overzeesche *wingewesten, feodale onderhoorigheden,* of andere *bezittingen* bestempelen kunnen met de algemeene benaming van KOLONIEN, dan neemt dit niet weg dat oorden waar ons ras wordt overgeplant om te *vermenigvuldigen en op te wassen tot een maatschappelijk bestaan, aan dat op vaderlandschen bodem gelijk* (*) zijn en blijven VOLKPLANTINGEN. Zoodanig was het doel in 1845/51 te Saramakka, en is thans het doel van den Heer VAN VLISSINGEN en van het adres. Ik zie niet in, dat de zaak van naam moet veranderen omdat het oord ligt in een onzer wingewesten of onderhoorigheden. Ik zie dus niet in, dat men in pléonasme vervalt, als men zegt *eene volkplanting in eene kolonie*, of zelfs *koloniale volkplanting*.

(*) Een maatschappelijk bestaan namelijk, waarbij de intellectuele arbeiders, en zij die leven zonder te arbeiden, eene infime minderheid uitmaken; terwijl de massa haar voedsel, eigenhandig, uit den grond haalt, of door anderen handenarbeid moet verdienen.

De Heer X., een vriend op wiens oordeel ik prijs stel, voert daartegen aan: Dat, in onze officieele taal, door *kolonien*, wordt bedoeld ons grondgebied in West-Indië, maar niet dat in Afrika, en evenmin dat in Oost-Indie, welke beide men rangschikt tot *Bezittingen in andere werelddeelen*; (*) — dat de woorden Volkplanting en Kolonie zijn synoniem, omdat dit laatste ontleend is aan het latijnsche woord *colonia*, dat juist hetzelfde beteekent; — dat men alzoo het verkregen burgerregt van het woord *Kolonie* geweld aandoet, als men het bezigt in anderen zin dan *Volkplanting*.

Mijne tegenbedenkingen zijn deze: Dat, indien Kolonie, in dagelijksche opvatting, werkelijk synoniem was met Volkplanting, dat eerste woord dan best zou zijn te missen, en uit de taal moest worden gebannen; — Dat YZENDOORN, die dit ook wilde, daardoor in de fout is vervallen Volkplanting te noemen wat in 't geheel geen volkplanting was; terwijl, na hem, het woord Kolonie in 't spraakgebruik is teruggekomen, zooals het er reeds in was van af de 17[de] eeuw, toen de O. I. C. haar territoir noemde de *colonien*, en de daar wonende blanken de *coloniaelen*; niettegenstaande men zeer goed wist dat onze vlag naar Indie kwam, niet om daar het blanke ras te planten, maar om specerijen etc. te bemagtigen, die voormaals te Lissabon werden gehaald; — Dat, in de moderne talen van Latijnschen oorsprong woorden zijn, die, hoewel gelijkluidend of nagenoeg, thans eene andere beteekenis hebben dan eeuwen geleden; evenzoo in het Engelsch met betrekking tot het Fransch; even zoo in het Hollandsch met betrekking tot het Duitsch; — Dat, in eene aangelegenheid als deze, het er minder op aankomt hoe de Romeinen zich bedienden van het woord *colonia*, dan wel hoe wij ons het best bedienen kunnen van het woord *kolonie*; — Dat daarbij wel degelijk te pas komt de opmerking van J. MILL „dat in den term colonia de bovendrijvende gedachte der ouden zag op *volk*, trekkende naar eene nieuwe en bestendige woonplaats; terwijl, bij de moderne natien, de bovendrijvende gedachte ziet op *buitenliggend grondgebied*;" — Dat alzoo, door verloop van eeuwen, het begrip van de zaak is veranderd met de natuur van de zaak, terwijl het van de La-

(*) Bestaat die onderscheiding officieel, dan toch is ze niet doorgedrongen tot algemeen gebruik: getuige de discussie der 2e Kamer over het Reg. Rt. 1854, toen Staatslieden, van verschillende kleur, spraken van ons *Koloniaal bestuur* en van onze *Koloniën* in OOST-INDIE.

tijnen overgenomen woord is gebleven zoo als het was; — Eindelijk, dat het minder storend is het vreemde *woord* KOLONIE te bezigen in den zin zoo als de tijd dien heeft gewijzigd, dan den *term* VOLKPLANTING, welke in een hollandsch oor zich zelven verklaart en voor geene wijziging vatbaar is, geweld aan te doen of slechts te verzaken: weshalve *kolonie* behoort te worden vermeden, in elk geval waar *volkplanting* gebezigd worden kan. Ook is Suriname wel eene kolonie, maar geene volkplanting. De blanken zijn gekomen om hun kapitaal en industrie daar voordeeliger aan te wenden dan elders. De zwarten zijn aangebragt, niet om daar een volk van negers te verwekken, maar om gebruikt te worden als instrument van landbouw. Indien beide rassen vermenigvuldigd waren in evenredigheid van immigratie en normale voorttelingskracht (wat het geval volstrekt niet is), dan nog zou die vermenigvuldiging zijn een accidenteel maar geen noodzakelijk gevolg der nederzetting. — Van het begrip van volkplanting is, mijns erachters, onafscheidelijk dat het ontwerp der stichting zich kenmerke door het voornemen.

Wel ver dus van mij te vereenigen met het gevoelen van mijn vriend X, dat volkplanting en kolonie zijn synoniem, houd ik het er voor dat volkplanting in onze taal geen synoniem hebben kan; en dat KOLONIEN, zoowel in 't officiele als dagelijksche leven, heeft eene dubbele beteekenis: eene algemeene, namelijk *'s rijks bezittingen in andere werelddeelen;* en eene meer beperkte, namelijk *geoccupeerde* of zoodanige *bezittingen, waar onze vlag waait, ons gezag direct werkt op eene inheemsche volksmassa, en tevens omringd is van blanken in noemenswaardig getal.*

Het is mijn streven niet mijne zienswijze op te dringen; maar wel om van de daartoe bevoegden eene beslissing uit te lokken, waaraan ieder zich onderwerpen kan. — Deze is zeer noodig. Zoolang er verscheidenheid van meening bestaat omtrent volkplanting, kolonie en andere daaruit afgeleide woorden, rust er duisternis op de geschillen over staatkundige- en burgerschaps-regten, welke den blanken in onze overzeesche bezittingen mogen of moeten ten deel vallen. — A. bijv. (en zoo zijn er velen) toetst de noodzakelijkheid en omvang dier regten aan de natuur van eene volkplanting; — B. daarentegen (en zoo heb ik er gekend) toetst die aan de verhouding der *Coloniaelen* in de *Colonien* tot de EDELE O. I. C. zoo als die was; doch beide laten in het duister het punt van waar zij eigenlijk uit-

gaan. Om dien gevaarlijken nevel te verdrijven, is noodig eene scherpe lijn tusschen *Blanke Volkplanting* en *Europesche of gelijkgestelde Bevolking* in bezittingen tusschen de keerkringen: want dan eerst is te discuteren in hoever dezelfde regten kunnen of mogen worden toegekend aan beide.

Ik ga over tot andere algemeen gangbare woorden, omtrent welke ik mijne opvatting of bedenkingen aan verlichter oordeel wensch te onderwerpen; de gevraagde opheldering van het verschil tusschen volkplanting en kolonisatie zal daarbij van zelve hare plaats vinden. Maar, om te beginnen met het begin, moet ik aanvangen met de enkelvoudige deelen: namelijk de *individu's die hun land* uitgaan, *met het kennelijk voornemen zich elders te vestigen;* en de *individu's die een lând* binnenkomen, *met kennelijk voornemen daar tijdelijk of voor vast te blijven.*

Deze laatsten (de Binnenkomende) duiden wij aan door het woord *Immigrant*, en de daad zelve door *Immigratie*. Zoolang daarvoor geen hollandsche termen worden aangewezen, moeten wij ons met de uitheemsche behelpen; omschrijvingen toch zouden ons weinig dienen; want, in kolonisatie-zaken, is er van de binnenkomenden, op zijn minst genomen, even dikwijls sprake als van de uitgaanden.

Om de *Uitgaande* (*Emigranten*) aan te duiden, zeide men voormaals *uitgewekenen;* en dat was juist omdat het zag op toestanden om welke duizende Franschen hun land verlieten; zij weken, zij vloden voor staatkundig geweld. Maar duizenden en duizenden die, in dezen tijd, uit Europa naar andere werelddeelen trekken, vlieden niet, wijken niet voor geweld; zij worden weggetrokken door zucht naar lotsverbetering. Men hoort dan ook niet meer van uitgewekenen. Voor Emigratie zegt men thans *landverhuizing*, en voor Emigrant *landverhuizer.*

Tegen die woorden (die trouwens van jonge dagteekening zijn) bestaat het bezwaar 1°. dat er geen *werkwoord* van is te maken: men kan niet zeggen „*ik wil aanstaande jaar* LANDVERHUIZEN"; men moet vallen in omschrijvingen; en daarvan zal men den last ondervinden hoe meer men over Emigreren en Koloniseren wil schrijven of vertalen. Het 2e bezwaar is dat Landverhuizing niet is te wijzigen, om ook dezelfde daad in *tegenovergestelde* rigting uit te drukken, zoo als het geval is met *Emi-* en *Immigratie*, met *Aus-* en *Einwanderung;* weshalve het zoo goed als onmogelijk zal zijn voor het tegenovergesteld begrip een goed woord te vinden, zoo lang de spraak

bij het gebruik van *Landverhuizing* volhardt (*). Daarom vermeen ik dat onze taalgeleerden ons eene uitnemende dienst zullen doen, als zij ons niet alleen aanwijzen hollandsche termen voor immigrant en immigratie; maar tevens ook verbeterde hollandsche termen voor emigrant en emigratie, zoodanig namelijk, dat, ook in de tegenstelling, de verwantschap van denkbeelden bewaard blijve.

Om nu verder te gaan, moet ik komen tot définitien; ik onderwerp die aan hooger beslissing, in de hoop dat het leiden moge tot overeenstemming bij het begrip van de zaken zelve: daarna, immers, zullen alle moeijelijkheden in de keus der benamingen van zelf vervallen.

Volksverhuizing, de uittogt van een volk in zijn geheel, of voor het grootst gedeelte, en met kennelijk voornemen om zich in een ander land, als volk vereenigd, te vestigen.

Volkplanting. Een rijksgrondgebied, waarop zijn of worden overgebragt een aantal rijksingezetenen, bestemd om daar te vermenigvuldigen en op te wassen tot zelfstandig volks-bestaan, in maatschappelijken, zoo niet in staatkundigen zin.

Volkplantelingen, de individus daartoe gebezigd.

Volksverplanting, de voortgaande werking der maatregelen waardoor die individu's daar worden overgebragt en gevestigd.

Volkplanters, de bestuurderen die het ontwerp ten uitvoer brengen.

Volkplanten, die daad zelve.

Kolonie, een rijks-grondgebied in een ander werelddeel. — Naar gelang daar is eene meer of min talrijke inheemsche bevolking, naar gelang van de verhouding tusschen die bevol-

(*) Als men een zieke legt van het eene bed op het andere, als men een boompje zet van den eenen pot in den anderen, als men eene lading brengt van het eene schip in het andere, dan zegt men eenvoudig verbedden, verpotten, verschepen; niemand zal het in den zin komen te gewagen van *bedverhuizing*, *potverhuizing*, *schipverhuizing*. Ik zie niet waarom de verplaatsing van den persoon uitgedrukt moest worden door VERHUIZING te koppelen aan LAND, *dat niet verhuisd kan worden*. Die koppeling deugt dus niet, al denkt men er ook bij dat verhuizing niet ziet op *land*, maar op den *persoon* trekkende van het een naar het andere land. Immers, als een hollandsch woord goed is zaamgesteld, dan behoeft men er geene uitlegging bij te denken, dan verklaart het zich zelven, gelijk *landontdekker*, *landbestierder*, *landverrader*, waarin *land* wezenlijk is, wat het niet zijn kan in *landverhuizer*, namelijk *voorwerp*.

Dewijl thans ieder door *Landverhuizer* verstaat, wat men er wezenlijk mede bedoelt, zou ik mij van deze aanmerking onthouden hebben; ware het niet dat de onjuistheid dezes woords eene reden te meer kan opleveren om te zoeken naar een beter; in de eerste plaats naar het ons ontbrekende werkwoord; want is dat gevonden, dan volgen de afleidingen en ook de tegenstelling van zelf.

king en de kroon, naar gelang de kroon daar al dan niet wordt vertegenwoordigd en hare regten direct of indirect worden uitgeoefend, naar gelang van het doel en van het aantal rijksingezetenen die zich tijdelijk of blijvend op dat buitenliggend grondgebied komen vestigen, naar gelang van het aantal en het doel waarmede daar vreemdelingen worden aangebragt of toegelaten, neemt dat grondgebied een afzonderlijk karakter aan, als: van exploitatie-kolonie gelijk Suriname en Banda; als van volkplantings-kolonie gelijk in de vorige eeuw de Kaap; als van veroverings-kolonie of wingewest, gelijk Boeroe, Sumatra's-westkust enz.; als van feodale onderhoorigheid, gelijk Linga, Ternate; als van handels-kolonie gelijk Riouw bestemd was te worden, en Makassar misschien worden kan; als van mijnwerkers-kolonie, gelijk Banka, Billiton enz. Maar geene van deze onderscheidingen wischt het algemeen karakter uit van: *Rijksgrondgebied in ander werelddeel.*

Kolonisten, de dienaars die de regten der kroon in de kolonien uitoefenen, en al de immigranten, om het even uit het rijk of van elders, die zich aan de uitoefening dier regten onderwerpen, mitsgaders hun nakroost, zoolang dat kennelijk van de inheemsche bevolking, in taal en staatkundige regten, verschilt.

Kolonisatie, de voortgaande werking der maatregelen of oorzaken, waardoor eene kolonie, stelselmatig of stelselloos, een beduidenden toevoer van immigranten ontvangt.

Moederland, het rijk waaraan de volkplanting of kolonie behoort.

Koloniale volkplanting, eene volkplanting in eene kolonie.

Koloniale bevolking, al de inwoners eener kolonie te zamen genomen.

De menigvuldige deelen van onzen oosterschen archipel te ziften in *veroverings-*, *handels-*, *exploitatie*, of andere *soorten* van KOLONIEN, dit zou, zoo al een nuttig, toch een omslagtig en meerendeels ondoenbaar werk zijn: want Ned.-Indie, in zijn geheel genomen, is dat alles te zamen; terwijl de aanwijzing der soort, waartoe elk eiland behoort, uiterst bemoeijelijkt wordt door het veelzijdig karakter, dat aan zeer velen, als *kolonie* eigen is. Daartegen acht ik het wel moeijelijk maar noodzakelijk duidelijke onderscheidingen te kennen tusschen de soorten van *kolonisatie*, oorzaken of maatregelen, door welker voortgaande werking Ned.-Indie bevolking van elders, en voornamelijk uit Europa ontvangt. Dewijl die onderscheidingen, bij mijn weten,

nog door niemand werden opgesomd, en dewijl ik behoefte gevoel mij rekenschap te geven van de deelen en onderdeelen der thans zoo gewigtige en meer of min duistere aangelegenheid der kolonisatie in Ned.-Indie, — daarom heb ik getracht die onderscheidingen aanschouwelijk voor te stellen in de drie nevensgaande tableaux, waarvan het oogmerk is het algemeen denkbeeld van *kolonisatie* te verduidelijken, door aantooning van het eigenaardig karakter en uitwerksel van elk harer *vormen*.

Het eerste tableau gaat het Europeesch element in Indie na, van zijne geboorte tot 1816; en verduidelijkt zijn droeven gang òf tot uitsterving òf tot oplossing bij de inlandsche volksmassa.

Het tweede gaat dat na van 1816 tot heden, en toont aan dat, alhoewel de oorzaken van uitsterving of oplossing blijven voortduren, het Europeesch element zich verbreidt, in getalsterkte en zuiverheid wint, naarmate de punten vermenigvuldigen waar het Gouv. direct gezag uitoefent, en particuliere kapitalen aan de exploitatie van den bodem worden gewijd.

Het derde tableau stelt hoofdzakelijk in het licht het geopperde denkbeeld om onze armen en behoeftigen, in tijdelijken zoo niet in blijvenden staat van afhankelijkheid, door naamlooze maatschappijen, bij duizendtallen over te brengen naar Indië, en te bestemmen tot volkplanting. Het heeft tevens ten doel dat denkbeeld zorgvuldig te scheiden van de aanverwante denkbeelden van déportatie, — volkplanting met vreemdelingen, — vermeerdering van Europisch element met onafhankelijke personen, gaande op eigene rekening en risico. Op dat tableau heb ik, omdat ik er reeds in mijn artikel van 1849 van sprak, melding gemaakt van auxiliaire volkplanting met Javaansche christenen. Wijders hebben Uwe treffende opmerkingen omtrent den droeven toestand waarin het kleurling-ras, door mangel aan bestaanmiddelen verkeert, mij geleid ook het denkbeeld aan te geven van eene proeve van volkplanting op de buitenbezittingen met kleurlingen, die het op Java thans te kwaad hebben, en die, *zoo ze het voetspoor der burgers van Kajélie willen volgen*, op wel gekozene punten, en met weinig kostbare middelen, kunnen opwassen tot gelukkige gemeenten, die een gezegend toevlugtsoord kunnen worden voor eene menigte van familien, die thans op den weg van uitsterving of oplossing zijn.

Het is evenwel mijn voornemen niet Boeroe daartoe aan te bevelen. Nog minder is mijn doel dat eiland aan te bevelen voor de duizendtallen Nederlanders, wier overplanting men

beoogt, en waartoe dat eiland geen geschikte gronden in voldoende uitgestrektheid heeft. En wat betreft het in 1849 door mij aangegevene denkbeeld (zie p[a] 222), dit is zoo goed als vervallen: dewijl de *in Indie gecondemneerde Europeanen* thans naar Holland worden gezonden.

Alles wel overwogen, acht ik Boeroe geschikt:

1°. tot *eigene ontwikkeling* door hervorming van den Halfoer, zoo als aangegeven op p[a]. 233/34.

2°. tot *volkplanting* van Javaansche christenen, zoo als aangegeven op p[a]. 249/51.

3°. tot *kleine exploitatien* door blanke immigranten, komende met kapitaal en talent, en werkende, voor zooveel noodig, met Indische arbeiders, om soortgelijkeu producten te verkrijgen als die zijn aangewezen op p[a]. 235 en volgende: welke immigranten tot de regering zouden staan in de verhouding van *kolonist*, en niet van *volkplanteling.*

U Hoogwelgeb. vereerde mij met de uitnoodiging om de kolonisatie-questie, in hare hoofdstrekkingen, regtstreeks te behandelen; dat is meen ik: een gevoelen te uiten en toe te lichten omtrent de tweeledige vraag: Of in onze O. I. koloniën, onbeperkte toelating van blanken, komende met eigene middelen en eigen levensplan, strookt of strijdt met de belangen van den staat; — En of eene blanke menigte, dáár, kan opwassen tot een volkbestaan, als dat op vaderlandschen bodem, dat is: door *handen-*, zoowel als door intellectuëlen arbeid en kapitaal, te voorzien in al hare behoeften, *zonder te steunen op de hulp van een ondergeschikt volk;* en te kunnen in stand blijven en onverbasterd te kunnen vermenigvuldigen zonder hernieuwde aanvoeren van het primitive ras. Van die uitnoodiging verzoek ik mij te mogen verschoonen. De eerste vraag kan ik, om persoonlijke redenen, niet met volkomene vrijheid behandelen. De laatste gaat de mate mijner kennis te boven. — Maar, afgescheiden van die twee cardinale punten, zie ik er anderen van wezenlijk, hoewel van ondergeschikt belang. Daaromtrent zal ik zoo vrij zijn mijne zienswijze en beschouwingen mede te deelen in AANMERKINGEN achter elk der drie tableaux.

Hopende, op die wijze, aan het verlangen van U H.welGeb. naar mijn vermogen te voldoen, heb ik de eer te zijn,

HoogWelgeboren Heer!

Uw gehoorzame dienaar,
T. J. WILLER.

EERSTE TABLEAU. — **Het voorledene.**

DE EUROPESCHE KOLONISATIE VAN DEN INDISCHEN ARCHIPEL,
zoo als die van de 16e tot het begin der 19e eeuw, uit staatkundige oorzaken, van zelve voortvloeide,
VERDUIDELIJKT
in hare afwisselende **Vormen** en hare **Overblijfselen** in 1816.

A.

1° OORZAAK.

Portugeesch staats- of handelsbelang en bekeerzucht.

Vorm.

Forten en kantoren, om, tegen Europesche voortbrengselen, specerijen, enz., te bekomen, en dominatie te erlangen. Kerken, kloosters en verbreiding van het Catholicisme onder den inlander.

OVERBLIJFSELEN.

Eenige zwarte christenen in de achterbuurten van *Batavia*, waar thans nog Portugeesch wordt gesproken; en enkelen te *Riouw*. Een aantal familien van den stand der Moluksche burgers te *Amboina*, die een Portugeeschen geslachtsnaam voeren. Te zamen welligt 400 zielen. Allen zijn met Europeanen gelijk gesteld.

B.

2° OORZAAK.

Handels- en Staatsbelang van de Republiek der Vereenigde Nederlanden, en later van het Koningrijk Holland.

Vorm.

1°. Kortstondig bestaan van de Compagnie van Verre.

2°. Twee honderdjarig bestaan der Oost-Indische Compagnie, met hare forten, factorijen, hoofdkantoren en de rond sommige harer zetels verrezene Hollandsche steden: al welke plaatsen bewoond werden door een belangrijk aantal militaire en civile *dienaren* der Compagnie; zoomede door *vrijgelatenen*, namelijk ontslagenen, wien vergund werd in Indie te blijven, om een beroep uit te oefenen, of om op een aangewezen gewest handel te drijven; en door *vrijburgers*, namelijk personen, buiten hare dienst in Indie gekomen of geboren.

3°. Het Hollandseh Staatsgezag, hetwelk dat van de O. I. Compagnie verving en nieuwen toevoer van Europesche militairen en beambten medebragt.

OVERBLIJFSELEN.

Eenige vermogende en een aantal gegoede familien van zuivere of meer of min zuivere Europische afstamming, *blank* of nagenoeg, en, maatschappelijk, als blanken gerekend.

Een ongetelde en zeer moeijelijk te tellen menigte van Christen *kleurlingen*, voor wie het maleisch de moedertaal is en waarvan maar weinigen het hollandsch duidelijk verstaan. Over het algemeen is hun verstandsontwikkeling zeer onbeduidend, hunne bezitting even onbeduidend, hun bestaanmiddel eenvoudig schrijfwerk, dan wel eenig bedrijf of handwerk dat geen ligchamelijke krachtsinspanning vordert. Door gebrek aan bestaanmiddelen en opvolgende vermenging met inlandsche vrouwen, smelt het kleurlingsras van lieverde weg onder de inlandsche volksmassa, en zou verdwijnen zonder voortdurende aanvulling door kinderen uit inlandsche vrouwen bij Europeanen.

C.

3e OORZAAK.

Britsch Staats- en handelsbelang. 1811—1816.

Vorm.

Civile en militaire occupatie; — bevestiging van de gevonden christen bevolking in hare burgerlijke regten; — ruime toelating van Engelsche kooplieden, industrieelen, enz. enz.

OVERBLIJFSELEN.

Eenige gegoede familien van Engelsche en Nederlandsche afstamming.

Een aantal kleurlingen van Engelsche afstamming, verspreid over Java en Sumatra's westkust.

Het juiste cijfer der Europesche en gelijk gestelde bevolking in 1816 is onbekend. J. v. D. BOSCH, schrijvende in 1818, schatte dat op 10,000 zielen. Daaronder waren denkelijk 7 a 8000 kleurlingen.

AANMERKING OP HET EERSTE TABLEAU.

(HET VOORLEDENE.)

Sedert 2½ eeuw heeft de blanke krijgsmagt, behalve behoud en uitbreiding van ons koloniaal bestaan, ook opgeleverd een onnoemlijk aantal métissen; de blanke burgerij hield wel gelijken tred, maar dit heeft minder te beduiden in statistiek gevolg.

BUFFON noemt het kind van Europeaan bij Indiaan *Métis*, het kind van Europeaan bij Metis *Quarteron*, het kind van Europeaan bij quarteron *Octavon*, deze drie mengsels noemt hij *Kleurlingen;* het kind van Europeaan bij Octavon stelt hij, in kleur en ligchaamsbouw, gelijk met het kind van Europeaan bij Europeaan; en het kind, in Indië uit twee Europeërs geboren, noemt hij *Kreool.* Even als er nu bestaat eene trapsgewijze nadering en eindelijke ineensmelting van het zwarte tot en met het blanke ras, zoo bestaat er ook eene trapsgewijze nadering en eindelijke ineensmelting van het blanke tot en met het zwarte. Als de Métis zich vermengt met Indiaan, zijn kind insgelijks, zijn klein-kind nogmaals, dan wordt, in het daarop volgend geslacht, het Indische ras, in volle zuiverheid herboren.

Heeft dat alles plaats in de Molukken, dan zijn, met de laatste sporen van het blanke ras, niet verdwenen de sporen van nationaliteit: omdat daar heerschen christendom en monogamie, en omdat het hoofdvoedsel daar is de sagoe. — De Métis daar, *huwt* met de zwarte christen vrouw die hij tot zich neemt; — evenzoo zijn zoon, zijn kleinzoon; — de *geslachtsnaam* blijft bewaard. — Wijders kan de Métis, zonder kapitaal, of aangeleerd beroep, leven gelijk de landzaat leeft; en zonder uit zijn stand te vallen: hij kan namelijk, in de Sagoebosschen, met weinige dagen arbeids, zijn hoofdvoedsel inzamelen voor maanden lang; voorts kan hij, als het hoofdvoedsel eenmaal gevonden is, met jagt, visscherij of wat anders het nog ontbrekende vinden. Die eerste nood en dat eerste middel om er in te voorzien, zonder te dérogeren, heeft hem

geleerd zijne handen uit te steken: en dat leidt verder naar gelang van individualiteit en behoefte. Geheel anders staat de zaak geschapen in landen waar de Islam heerscht, polygamie eervol, répudiatie weinig kostbaar, en concubinage niet onteerend is, en waar, bovendien, de eigendom van den grond is communaal, en de gemeenschap in het bezit van dien grond is een gevolg van stand; in landen waar geen ongeëigende bosschen zijn, waar het hoofdvoedsel te krijgen is, voor de moeite om het te halen. Immers, in die landen, kan de Christen métis, al wilde hij dat ook, geen deelgenoot in 't communaal Sawabezit, geen rijstplanter worden, en dus zijn hoofdvoedsel niet eigenhandig voortbrengen. — Heeft hij dus noch kapitaal, noch aangeleerd beroep, dan neemt hij eene zwarte vrouw, die hij niet trouwt, maar die voor beide den kost verdient, ligtvaardig verstooten wordt, of uit eigen beweging de betrekking afbreekt; en veelal de kinderen medeneemt en in haren stand overbrengt, omdat zij, beter dan hij, in hun onderhoud kan voorzien. — De Javaansche vrouw, die den kleurling zoowel als den blanke, het meest als bijzit ten deel valt, is juist die, welke na de scheiding, het minst verlegen staat om voor haar en haar kind den kost te zoeken, tot tijd en wijle zij weder een ander levensgezel vindt: want de Javaansche vrouw is bedrijvig en vernuftig bij uitnemendheid, en eene leeuwin voor het belang van haar kind, zoo als zij dat begrijpt.

De voortteling van blanken bij zwarten is zelden het gevolg van keus. Om met eene blanke, of nabijkomende vrouw te huwen, moeten die er zijn in voldoend getal om te kiezen; en moet men bovendien de middelen hebben er eene te onderhouden naar haren staat, zoo als de koloniale begrippen dat vorderen. De meeste Europeanen kwamen (en komen helaas) nooit, of eerst op lateren leeftijd, tot die middelen.

Behoorden de kinderen dier huwelijken ook al, in absoluten of maatschappelijken zin, tot het blanke ras, dan nog baatte hun aanwezen het cijfer der blanken niet langer dan zij en, op hunne beurt, hunne kinderen, aan de middelen kwamen om te blijven in hun stand en dus te huwen onder hun eigen ras.

Dus werd de vermenigvuldiging van blanken door geboorte eene questie van koloniale bestaanmiddelen voor het blanke ras. Uit het 1ᵉ tableau blijkt dat de bestaanmiddelen der blanken, van af den tijd der Portugezen tot 1816, beperkt waren tot maar weinige werkkringen. Het is, uit de geschiedenis, dui-

delijk dat de Nederlanders in Indie zich minder inburgerden dan bijv. de Spanjaarden, wier koloniale politiek, behalve christianisatie, ook ten doel had inburgering door huwelijk met zwarte christinnen (*).

Over bekend is het daarentegen dat, sedert $2^1/_2$ eeuw, de Nederlander, die in Indie fortuin maakte, in den regel naar zijn land terugkeerde. En met elk aldus weggevoerd fortuin, verminderde de som van bestaanmiddelen, welke gevolgelijk door de blanke massa, bij elke generatie, als vernieuwd moest worden.

Gedurende haar 200 jarig bestaan, heeft de Oost-Indische Compagnie wel doen blijken haar vrome zucht om het den kinderen van blanken en gelijkgestelden niet te doen mangelen aan Godsdienstig onderrigt; maar van maatschappelijk onderwijs in practische rigting blijkt minder; en van gezet voornemen om voor het blanke of gekleurde ras bestaanmiddelen te scheppen, dan wel dat op te leiden en te helpen die zelf te zoeken, daarvan blijkt niet.

Volgens économische wet, moet elke caste, zonder voldoende bestaanmiddelen, òf uitsterven, òf versmelten bij de haar omringende lagere standen. Als de blanke insmelt bij den kleurling, en de kleurling bij den zwarte, dan verdwijnen zij of hun kroost van het tooneel onzer waarneming. Om, onafhankelijk van bestendigen toevoer, het blanke ras, en daar nevens ook het kleurlings-ras, in stand te houden en tot het blanke te doen naderen, hadden de Bestuurderen van beide rassen voor de bestaanmiddelen van elk afzonderlijke moeten zorgen, en als 't ware voortzweepen, om, door vernuftige krachtsinspanning, het ontbrekende te scheppen. Doch het blanke, en zeker niet het gekleurde ras had Bestuurderen in den waren, zegge in den milden zin.

Gedurende bedoeld tijdvak, was de Hooge Indische Regering wel de schrandere beheerderes van het kapitaal der Oost-Indische Compagnie, wel de baatzuchtige voogdes der haar ondergeschikte vorsten en volken, wel de willekeurige meesteres harer dienaren, vrijlieden en borgers; — maar niet was het hare, dat magtig en edel karakter van Souverein, dat zijn belang vereenzelvigt met het belang van allen, zorgt voor allen, tot instandhouding van allen.

Ziedaar eene eenvoudige opheldering waarom de honderd-

(*) Zie *The Spanish conquest of America* door HELPS, 1857.

duizende blanken, die gedurende dat 200 jarig tijdvak in Indie kwamen, in stede van te vermenigvuldigen, ten jare 1816 maar hadden overgelaten een bezinksel dat door Generaal v. d. B. werd geschat op 10,000 zielen waarvan denkelijk $^2/_3$ kleurlingen.

Die eenvoudige reden is, mijns erachtens, zoo krachtig dat, uit de vergelijking der uitzendingen van honderd duizenden tot het eindcijfer van 10,000 *geen* slotsommen getrokken mogen worden omtrent de mogelijkheid of onmogelijkheid van instandhouding van ras, anders dan in verband met de bestaanmiddelen, voor zoo ver die er waren.

TWEEDE TABLEAU. — Het tegenwoordige.

DE EUROPESCHE KOLONISATIE VAN DEN INDISCHEN ARCHIPEL,
zoo als die zich van 1816 tot 1857 van zelve ontwikkelde,
VERDUIDELIJKT
door aanwijzing van hare **Oorzaken**, **Vormen**, **Doel** en voortgebragte Europesche **Bevolking**.

D.

1° Oorzaak.

Staats- en Handelsbelang van het Koningrijk der Nederlanden.

Vorm.

OCCUPATIE VAN WEGE DE NEDERLANDSCHE KROON.

Meer militaire magt, meer algemeen uitvoerend gezag dan in het vorig tijdvak.

Doel.

1°. Politique stellingen te behouden of in te nemen;
2°. Den Nederlandschen handel en nijverheid te beschermen en te bevorden;
3°. Belasting te heffen ter dekking der occupatie-kosten.
4°. Voor 's Gouvernements-rekening, den bodem en den inlander te gebruiken om stapel-producten te erlangen voor Nederland.

Europeesch-personeel.

Hernieuwde en uitgebreider toevoer van militairen, burgerlijke beambten, geneeskundigen, geestelijken, diverse intellectuele arbeiders en handswerkslieden.

KOLONISATIE-GEVOLGEN.

De Europesche bevolking wordt vermeerderd met een groot aantal civile en militaire landsdienaren. De door hen medegebragte vrouwen en de pogingen van den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN brengen hervorming in de koloniale zeden. Talrijke huwelijken met dochters van zuivere of nagenoeg zuivere Europesche afstamming en met dochters geboren in Europa, welke laatste nog van jaar tot jaar toenemen. De kinderen uit deze huwelijken verschillen met die in Europa noch in verstandelijken noch in ligchamelijken aanleg. Is er verschil, dan ligt het in de huisselijke leiding hunner prille jeugd en in mindere volmaaktheid van onderwijs.

Europeanen van verschillende standen, buiten het huwlijk levende met vrouwen van onvermengd inlandsch of van kleurlings ras. De kinderen uit die vereenigingen voortgekomen staan in verstandelijken en ligchamelijken aanleg gelijk met de Christen kleurlingen, beschreven in vak B. 2 van het eerste tableau. Toenemende verbetering van leefwijze en onderwijs brengt hen wel digter bij het geslacht der Kreolen hiernevens bedoeld; doch hun nadering tot het Europeesch of tot het inlandsch element is minder afhankelijk van aanleg en onderwijs, dan wel van bestaanmiddelen. Zonder vermeerdering van bestaanmiddelen moet hun kroost, met het kleurlingras van vroegen oorsprong, van lieverlede wegsmelten, en onder de inlandsche volksmassa verdwijnen.

E.

2° Oorzaak.

Zucht naar fortuin of lotsverbetering.

Vorm.

Voorwaardelijke toelating van

BLANKE IMMIGRANTEN

(voornamelijk van Nederlanders), met eigen bestaanmiddelen en een eigen levensplan; in Indie toegelaten volgens de vigerende bepalingen op het tijdelijk en vast verblijf.

Zamenstel.

Handelaren, diverse intellectuele arbeiders, zeevarenden, industrieelen, handwerkslieden, kunstenaars, enz., onder welke er menigen zijn met vrouwen, kinderen en huwbare dochters; voorts ook ongehuwde vrouwen van diverse beroepen.

KOLONISATIE-GEVOLGEN.

Dezelfde als omschreven in vak D.

F.

3° Oorzaak.

Rijkdom van den Indischen bodem, en overvloed van kapitaal in Nederland.

Vorm.

EXPLOITATIE

van dien bodem met Indische arbeiders door middel van Nederlandsche kapitalen en talenten, werkende voor particuliere rekening, en onder bescherming van de Kroon. Onder die exploitatien kunnen gerekend worden de mijnontginningen, — de verhuur van woesten grond, — de kontracten tot levering van suiker, enz.

Doel.

Den Nederlandschen handel te verrijken met ruwe en verwerkte grondstoffen.

Europeesch-Personeel.

Ondernemers van landbouw of nijverheid, technici, administrateurs, geemploijeerden, geneesheeren en handwerkslieden van speciale bekwaamheid.

KOLONISATIE-GEVOLGEN.

Dezelfde als omschreven in vak D.

Al de klassen, op dit en vorig tableau gespecifieerd in de vakken A—F maken te zamen uit de massa welke door de wet wordt genoemd *Europeanen en daarmede gestelden;* en waarvan het aantal, volgens het officieel cijfer van 1834 bedroeg 18471 op Java en 5933 op de buitenbezittingen, dus 24404 zielen in het geheel. Het aantal geborenen in Europa, kan worden gepreciseerd door de inrigting der Staten welke elke residentie van de Europeanen en daarmede gelijk gestelden moet indienen. Maar de meer of min zuiver Europesche afstamming van de in Indie geborenen en gelijkgestelden na te gaan, dit zou voor het bestuur geweldig moeijelijk, zoo al niet onraadzaam zijn. Die onderscheidingen zijn, volgens de koloniale vooroordeelen hatelijk; ook volstrekt onnoodig, zoo lang er geen overwegend belang bestaat om de instandhouding van het immigrerend ras te kennen. Naar gissing, zullen er, van de bedoelde 24404 zielen, niet meer zijn dan één vijfde van onvermengd Europeesch ras. Ofschoon in dit en vorig tableau ook van militairen wordt gewaagd, zijn die niet begrepen in het officeele cijfer zoo even genoemd.

AANMERKING OP HET TWEEDE TABLEAU.

(HET TEGENWOORDIGE.)

Waarom toch is de Europesche en gelijkgestelde bevolking, die, na twee eeuwen pas 10,000 zielen bedroeg, van 1816 tot heden vermeerderd met 150°/₀? Zijn de immigratiën zooveel talrijker geweest? Ligt het aan de hervorming der zeden alleen? Hebben ook de maatregelen der regering ter bevordering van gezondheid en onderwijs daartoe bijgedragen? De oorzaak kan liggen in dat alles te zamen. Doch, in de eerste plaats, moet niet worden voorbijgezien, dat deze, in vergelijking der twee vorige eeuwen zoo groote vermeerdering plaats greep in hetzelfde tijdvak dat het occupatie-stelsel (D) aanmerkelijk werd uitgebreid, en het exploitatie-stelsel (F) in aanzijn werd geroepen. — Dat het occupatie-stelsel zich steeds zal uitbreiden, is onmisbaar; al strookt het soms niet met de staatsinzigten des oogenbliks, dan nog zijn er altoos omstandigheden die er toe dwingen. En wat het exploitatie-stelsel betreft, dat moet en zal zich uitbreiden, naarmate de kennis zich volmaakt en verspreidt van den rijkdom van den Indischen bodem. — Uitbreiding van occupatie en exploitatie brengt zeker mede vermeerdering van bestaanmiddelen; maar, of die vermeerdering gelijken tred kan houden met de vermeerdering van blanken en kleurlingen, dit is meer dan twijfelachtig, naar den loop der dingen van 1808 tot heden. In evenredigheid tot het zielental van toen en nu, waren er, destijds, meer vermogende, meer gegoede, en minder in bekrompenheid verkeerende familiën dan thans.

Dit is te verklaren niet alleen door het verschil tusschen de voormalige onregelmatige, of liever onwettige inkomsten, en de tegenwoordige wettige, afgepaste inkomsten der landsdienaren; maar ook door het verschil tusschen voormalige weelde en de volstrekte behoeften van onzen tijd. Werd er, in de vorige en in 't begin dezer eeuw, veel verbrast en verslempt, meer nog werd besteed aan edelgesteenten, goud- en zilverwerken, of andere dingen van blijvende waarde. Wel had men een heir van slaven, doch hun onderhoud kostte weinig; en het geldelijk verlies, door hun ouderdom of dood, werd grootendeels op-

gewogen door de geldelijke waarde der geborenen. De huizen waren klein, het huisraad eenvoudig; en, wonende in of nabij de stad, ging ieder te voet naar zijn' arbeid, kerk of vermaak. Een *payong* was voldoende tegen zonneschijn; een *plankie* tegen regen en slijk; slechts de hoogste personnaadjen, of schatrijke oudgasten, hielden buitenplaats en karos. — Thans woont de geheele middenstand, even als de aanzienlijke, in wijd verspreide, sierlijk gestoffeerde en verlichte villa's. Woning, voedsel, bediening, stoffering, modes, onderwijs délégatie, contributie en het *onmisbaar rijtuig*, dat alles te zamen kost veelal meer dan men verdient. Ook is het geld in waarde gedaald en de salarissen zijn niet gerezen. Is er nog een spaarpenning, dan wordt die verslonden door overplaatsing des huisgezins van het een naar het andere einde der Kolonie, of door opvoeding der kinderen in Europa. Groote handelaren en industrieëlen ter zijde gesteld, zijn er dus maar zeer enkele kolonisten, die een begin van kapitaal in het leven roepen. En van de weinige kapitalen die er zijn, worden de meeste en grootste door de repatriërenden naar Europa overgebragt. — Ook is het reproductif gebruik van kapitaal begrensd tot maar zeer weinige werkkringen. En zoo duizendvoudig als de beroepen zijn voor den bewoner van Nederland, zoo beperkt is daarvan, tot heden, het aantal voor den blanke en kleurling in Nederlandsch Indie. Naauwe grenzen dus, voor den intellectuëlen, en vooral voor den ligchamelijken arbeid — om het even of die grenzen door mededinging van onchristenen, door vooroordeel, of door andere eigendommelijkheden des kolonialen levens zijn gesteld — schaarste en verhuizing van kapitaal, dit alles te zamen leidt tot schaarste van bestaanmiddelen. Geen wonder dan ook, dat de meeste koloniale huisvaders, van den midden- en zelfs van den hoogeren stand, met bezorgdheid het oogenblik te gemoet zien dat hunne kinderen de wereld moeten intreden. (*) Wat den minderen stand betreft, deze ondervindt de schadelijke terugwerking van de levenswijze der aanzienlijken; omdat het voorbeeld aanstekelijk is, en van hunne verteringen niets terugvloeit naar hen, die zich noch tot handenarbeid, noch tot dienstbaarheid willen verledigen. Bovendien zijn de eerste levensbenoodigdheden wel langzaam maar bestendig in prijs gestegen. Eindelijk wordt arbeid aan den lessenaar, het eenigste schier

(*) Het cadre der ambten, al ware dat ook het patrimonium der koloniale famillien, zou niet zijn uit te rekken naar gelang der behoefte aan plaatsing voor het opkomend geslacht.

waartoe de kleurling lust en opleiding heeft, schraal beloond en dikwijls te vergeefs gezocht. — Zij die, reeds in hun eerste jeugd, leerden denken in het Hollandsch, worden bureaulisten die, voor geboren Nederlanders, in niets onderdoen. Doch bij de meesten ontwikkelt zich het denkvermogen in het Maleisch, de moedertaal; hetgeen ten gevolge heeft, dat zij, op later leeftijd, gebrekkig of in 't geheel niet te gebruiken zijn voor redactie. Dit neemt niet weg dat toch deze zeer bruikbaar zijn in andere opzigten: alle werktuigelijke schrifturen leveren zij vlug, net en naauwkeurig; velen werken ook goed met cijfers; anderen krijgen, door den loop der dienst, kennis van onze reglementaire bepalingen. Schier zonder uitzondering, kenmerken zij zich door ingetogen gedrag, bescheidenheid en, daar waar het noodig is, geheimhouding. In een woord, onze landskantoren zouden er slecht bij varen, als er in 't geheel geene Inlandsche kinderen op werden toegelaten. Want de geboren Nederlander is, aanvankelijk, minder bruikbaar; hij kan niet leven van hetzelfde salaris waarvan de kleurling leeft; vooral, hij is minder hokvast, trekt van het een naar het andere eind van Indie voor het geringst avancement of uitzigt daarop. Zijne eigene vorming moge daarbij winnen; het bureau-werk wint niet bij veel mutatien. Ik zie er dus noch billijkheid, noch voordeel in, als, ook in de ondergeschikte betrekkingen op de bureaux, de inlandsche kinderen door geboren Nederlanders worden verdrongen. Van den anderen kant, is het zonneklaar dat hun aantal te groot is geworden, en te bestendig blijft toenemen, dan dat allen een bestaan aan den lessenaar zouden kunnen vinden.

Om al de vorenstaande redenen, heeft het tegenwoordig cijfer van ± 25000 blanken en kleurlingen eene ernstige beteekenis. De evenredigheid tusschen de bestaanmiddelen en de progessive vermenigvuldiging der Europeërs en gelijkgestelden is verbroken. Zij kan alleen hersteld worden door zaakkundige en volhardende pogingen om nieuwe werkkrachten in het leven te roepen en te leiden; en om ingekankerde vooroordeelen te overwinnen.

Dit laatste vermogt de baron VAN RADERS als Gouverneur van Suriname in 1846. Ofschoon de weldadige impulsie door hem gegeven, destijds, door administrative verwikkelingen werd belemmerd, is zij niet geheel verloren gegaan: tot heden toe, zijn daar kleurlingen die zich tegen billijk dagloon, tot handenarbeid verledigen, welken zij, vóór 1846, met hoogmoed zouden hebben geweigerd. Ik beweer daarom niet dat, in Oost-Indie,

even als in West-Indie het vooroordeel moet worden aangetast met spade en kruiwagen: daar zijn een aantal beroepen of bedrijven, en ook nieuwen zijn in het leven te roepen, waarin de onvermogende christen, als hij er behoorlijk toe wordt opgeleid, een redelijk bestaan kan vinden.

Wie nu, zal die nieuwe bestaanmiddelen creëeren, en er het jeugdig geslacht toe vormen? Dat van het Gouvernement steun en medewerking mag worden verwacht, ligt in den aard der zaak. Doch het is evenmin de roeping van het Indische als van eenig ander Gouvernement, om zich verantwoordelijk te stellen voor de bestaanmiddelen van eene geheele klasse des volks. Op de belanghebbenden zelven kan ook niet vallen eene taak, waartoe zooveel kennis, énergie en middelen worden vereischt: immers de oorzaak der kwaal ligt in het gebrek aan dat alles.

Mij schijnt het toe, dat die zwaarwigtige taak, in zedelijken zin, komt voor de rekening van de Notabelen: van de voorgangers in elken stand der Europeanen en gelijkgestelden. Indien, onder het beschermend oog des gouverments, die Notabelen, die landheeren, die negocianten, die fabriekanten, die groote tokohouders, — vereenigd met maritime, militaire en burgerlijke landsdienaren van hoogen rang of speciale bekwaamheid, broederlijk de handen in een slaan, om al dadelijk, op ruimer schaal, het voortreffelijk voorbeeld van het Parapattan-Asylum te volgen, — en zich, daar waar noodig, te laten voorlichten door het Indisch wetenschappelijk ligchaam, dat, met verbreiding van kennis, de nijverheid bevordert, — dan kan het niet anders of er zullen spoedig goed doordachte maatregelen in werking zijn, om den lediggang te voorkomen, en al wie werken wil, werk en loon naar werk te verzekeren. En dan hebben die Notabelen niet alleen aanspraak op sympathie in Nederland, maar ook op krachtiger steun, en zelfs op geldelijke deelneming. Naar gelang immers, de bestaanmiddelen in Indië schraler of ruimer zijn, is er meer of minder mogelijkheid om jongelieden van hier met gerustheid derwaarts te zenden; en daarbij heeft een overgroot aantal Nederlandsche familien een direct belang.

Blijven de zaken zoo als ze zijn, dan zal het evenwigt tusschen de bestaanmiddelen en het aantal Europeanen en gelijkgestelden toch hersteld worden; maar hoe? Door langzame insmelting van blanken en kleurlingen bij de inlandsche volksmassa.

DE EUROPESCHE KOLO

zoo als men di

DOOR UITEENZETTING VAN

SUBSIDIAIRE

OLKPLANTING.

G.

Drijfveren.

1°. Versterking der Nederlandsehe dominatie door vermeerdering van Europeesch element in Indie.

2°. Progressive vermeerdering in Nederland van personen in den burger- en hoogeren stand zonder voldoende bestaanmiddelen.

Kolonisatie-vorm.

Immigratie van Blanken

op onbeperkte schaal, ten gevolge van merkelijke wijziging der vigerende bepalingen op het tijdelijk en vast verblijf.

Bestanddeelen.

1°. Kleine kapitalisten, 2°. ondernemers van nijverheid, 3°. Cultivateurs (kleine ondernemers van landbouw), 4°. intellectuele arbeiders en handwerkslieden van alle soort; — van hier vertrekkende op eigene kosten en met een eigen levensplan; — zich door geheel Indie vestigende en van woonplaats veranderende, naar gelang zij dit voor hunne onderneming of beroep noodig vinden; — zonder gezet voornemen om in Indie te blijven, — en zonder onderlingen band tot één maatschappelijk doel.

5°. de vrouwen en kinderen bij die immigranten behoorende.

6°. Ongehuwde vrouwen van diverse beroepen.

Aanmerking.

Het kolonisatie-gevolg zal zijn eene aanzienlijke vermeerdering van het vlottend cijfer der Europesche bevolking, omschreven in vak D. 1.

Het meerendeel der blanken leeft thans van bedieningen bij den Staat, bij handelshuizen en bij groote ondernemingen van landbouw of nijverheid. Die bedieningen vermenigvuldigden zich niet naar gelang der behoefte aan plaatsing. Daaruit volgt dat door toevloed van blanken de kans om tot een bestaan te geraken aanmerkelijk zal verminderen, en dat *gebrek* het lot zal zijn van immigranten die niet zijn ontboden en geene fondsen bezitten. — Zullen zoodanige immigranten uitzigt hebben op bestaanmiddelen, dan moeten deze eerst worden gecreëerd door de Handelaren, Reeders en groote ondernemers van landbouw of nijverheid, bedoeld in vak E en F en de drie eerste klassen G.

1°. Onevenredigheid der prijzen in N
levensbehoeften tot het loon van den ha
2°. Knellende ontberingen daaruit voo
maar bepaaldelijk ook voor den validen e
zijn gezin te verschaffen hetgeen hem
waardige, en goed plantaardig voedsel in
3°. Toenemende menigte van pauper
aantal bedeelden, stond in 1854 tot de b
4_o. Insolvente toestand van de Maat
bestaan afhankelijk zijn.
5°. Hoop dat de voormelde overbevol
bestaan en zal opklimmen tot welgesteld
betalen met Indische producten; — en
onzer Indische bezittingen tegen vreemd

NEDERLANDSCH

namelijk: overbrenging van vele duizen
bestemd tot handen- en voornamelijk vel
van anderen, die de kapitalen aanbre
levensplan door die anderen gemaakt, t
verworven om een eigen levensplan t
moederland terug te keeren; — met
slacht tot geslacht, en, — zonder no
kracht in stand te blijven, te vermenig
de mate zijner geaardheid, onderworpen

HET ONTWERP va
en Boeroe, aangeg
Vlissingen, dd. J
1857 refereert.

Bij deze brochure wordt in de eer
Hollanders (en ook Duitschers) om hun
't genot worden gesteld van woning, hui
houd gedurende 383 dagen; al hetwelk
vankelijk moet de grond gebezigd wo
rijst; — eerst daarna krijgen de dorpel
te verbouwen. Het 3e of 4e jaar beg
moeten geschieden voor rekening van
worden tot 30,000 zielen. Daarmede zou
In de tweede plaats wordt aanbevole
vertrekkende en zich nederzettende voo
In de 3e plaats wordt aanbevolen op
looze maatschappijen ten oogmerk he
van onze maatschappijen van weldadig
Inlanders daarbij als arbeiders mogen
zouden die volkplantingen geschoeid zij
Het adres aan Z. M. dd. 15 April o
treden in bijzonderheden der uitvoering
en op de verklaring der Regering: dat zij g
daartoe voor eigen rekening wil over
einde op de gunstigste voorwaarden
zoodanige maatschappijen, als ze waarbo
die maatschappijen als de *individueele*
kosten (met den tijd) gedekt kunnen w

M.

Drijfveren.

Wenschelijkheid om het
leurlings-ras, in zijn eigen
elang, op te leiden tot een
an de cathégorien G L
fgescheiden en zelfstandig
estaan, als dat der Chris-
enen te Kajélie.

Kolonisatie-vorm.

Volkplanting van
Kleurlingen op vrucht-
bare eilanden van middel-
bare grootte, waar tuin-
bouw, jagt, visscherij en
zeevaart den kleurling de-
zelfde welvaart kunnen op-
leveren als den Molukschen
burger te Kajélie.

Geldelijk voorschot uit
's lands kas en voorziening
in direct en in openbaar
gezag zijn volstrekt on-
vermijdbaar.

Bestanddeelen.

Een beperkt aantal vrijwilligers, gekozen uit de ordelijksten en vlijtigsten van den kleurling-stand op Java; — bedreven in jagt, visscherij of eenig handwerk dat te stade kan komen; verzeld van eenige weinige vrouwen, die door een voldoend aantal huwbare dochters gevolgd moeten worden, als de woningen en bestaanmiddelen aanwezig zijn.

AANMERKING OP HET DERDE TABLEAU.

(DE TOEKOMST DOOR SOMMIGEN VERLANGD.)

Ten aanzien der kolonisatie-vormen aangegeven in de kolommen I—M, zal ik, na de daarin reeds gemaakte aanmerkingen, mij van verdere onthouden.

Ten aanzien van kolom G, is het duidelijk dat immigranten toegerust met kapitaal of wetenschap, — met speciale bekwaamheden in landbouw, nijverheid of handwerken, waarnaar vraag bestaat, — waarborgen voor zich zelven zullen medebrengen, en, bovendien, de toekomst der Europeanen en gelijkgestelden zullen verbeteren. Maar zonder zoodanige of andere waarborgen, is het even duidelijk dat immigratien in grooten getale de tegenwoordige schaarste van bestaanmiddelen nog aanmerkelijk zouden verergeren, — en dat zij, die, zonder eigene middelen, en zonder te zijn ontboden, op goed geluk af, in Indie, met de pen of met eenig handwerk, hun geluk willen beproeven, zich op de slechtste kansen moeten voorbereiden.

Ik kom tot kolom H en beschouw het onderwerp van *Nederlandsche volkplanting in massa* als geheel vreemd aan het vorige (G): de drijfveren verschillen; — de voorwaarden van emi- en immigratie verschillen; — de zedelijke verantwoordelijkheid verschilt. Vele millioenen zijn er toe noodig. Is het de schatkist die ze verstrekt, dan zijn ze van de natie in haar geheel; worden ze door particulieren bijeengebragt, dan getuigen ze van het meest vaderlandslievend gevoel, — niemand immers zou er deel aan nemen als aan eene beursspeculatie: die vele millioenen maken dus uit een heilig onderpand. — Nog grooter wordt de verantwoordelijkheid ten aanzien der *volkplantelingen*. Immers, als de afzonderlijke immigrant, die met eigene middelen en op eigene risico komt, gerekend moet worden alleen aan zich zelven verantwoordelijk te zijn voor de

kansen die zijn kapitaal en persoon kunnen loopen, dan staat de zaak geheel anders geschapen met landgenooten bij duizendtallen genomen uit de ongelukkigste klasse des volks. Zonder eigen oordeel over hunne kansen van zelfbehoud aan de andere zijde der aarde, — slechts ten halve bevroedende dat zij, door de geldelijke schuld waarmede zij hoofdelijk worden belast, jaren lang in volstrekte afhankelijkheid blijven, — enkel vertrekkende om hier het gebrek te ontvlieden, moeten zij, ten deze, beschouwd worden als minderjarigen; — hunne aanvoerders, en meer nog zij die deze aanvoerders kiezen en voorschriften geven, moeten beschouwd worden als de verantwoordelijke voogden dier minderjarigen. — Dat ons land behoefte heeft aan volksverplanting is bij mij zoo klaar als de dag (*). Maar daaruit volgt niet dat die behoefte mag of kan bevredigd worden in den Indischen archipel; het geregeld betoog daarvan ligt niet in het bestek dezer aanmerkingen. Ik wil slechts wijzen op twee punten, die in naauw verband staan met de verantwoordelijkheid der voogden, en met het belang der minderjarigen zoo even bedoeld.

WAKEFIELD's staatkundige vriend uit, op pag. 7 de volgende woorden „My fancy pictures a sort and amount of colonization that would amply repay its cost, by providing happily for our redundant people; by improving the state of those who remained

(*) De lectuur van de NEDERLANDSCHE BELANGEN *in betrekking tot landverhuizing en kolonisatie*, door den Heer Ingenieur B. P. G. VAN DIGGELEN, heeft mij overtuigd dat er van VOLKSVERPLANTING, om het even naar onze overzeesche bezittingen, of naar den vreemde, geene sprake moest zijn: als nog spoorlijnen van 't een naar 't ander eind des rijks te scheppen, als nog *schadelijke* of *onnutte* waterplassen en uitgestrekte woestenijen, in bouwland en weiden, te herscheppen blijven voor *talenten* en *kapitalen*, werkende met de *kracht* van honderd duizende handen, die thans werkeloos zijn, of minder doelmatig werken. — Maar zoolang het KAPITAAL, op het voorbeeld onzer vaderen, de uitbreiding en voltooijing van onzen bodem niet erkent en aangrijpt als eene providentiële volks-taak, gelijk de schrijver die in 't licht stelt, — kan ook op Nederland van toepassing zijn het motto dat WAKEFIELD op zijn boek zet: „There need be no hesitation in affir„ming, that colonization, in the present state of the world, is the very best „affair of business, in which the capital of an old and wealthy country can „possibly engage." — (onder voorwaarde echter, dat het onbewoonde land zij ruim, vruchtbaar, toegankelijk voor de groote vaart, en het luchtgestel geschikt voor het over te planten ras).

Wel heeft de Heer v. D. bewezen „dat de verhouding tusschen de bevolking in de verschillende deelen des rijks is verbroken;" — wel heeft hij bewezen dat die verhouding veel te herstellen is door verhuizing uit de steden naar het platte land (dus door volksverplanting binnen onze eigene grenzen) en als middel daartoe aanbevolen beteugeling van onoordeelkundige liefdadigheid en werkverschaffing op breede schaal met spade en kruiwagen; — doch zijne andere stelling „Er is geene *overbevolking* binnen dit rijk," dient getoetst te worden aan het *begrip* van overbevol-

at home; by supplying us largely with food and the raw materials of manufacture; and by gratifying our best feelings of national pride, through the extension over unoccupied parts of the carth of a nationality truly British in language, religion, laws, institutions and attachment to the empire. — Hoewel het minder hollandsche trots dan hollandsche weldadigheid is die thans de openbare aandacht naar volksverplanting heeft gerigt, zijn de eindbedoelingen dezelfde: uitbreiding over des archipels onbewoonde deelen van eene nationaliteit, die echt hollandsch moet blijven, in taal, godsdienst, wetten, instellingen en gehechtheid aan het rijk. De instandhouding van taal en godsdienst is gewaarborgd door den aard der zaak. Edoch de gehechtheid aan het rijk kan alleen gewaarborgd blijven door de overeenstemming der wetten en instellingen met de belangen der *volkplanting*. Die overeenstemming is zeer bestaanbaar met den weldadigen band tusschen de volkplanting en de kroon. Maar toch is een harer eerste vereischten eene groote mate van zelfbestuur.

Voor den Blanke bewoner eener *kolonie* is zelfbestuur geen vereischte: de verovering of in bezithouding geschiedde niet in

king; en daarin bestaat bij vele économisten verschil. JAMES MILL, die door de *Encyclopaedia Britannica* van 1854 als authoriteit wordt erkend, zegt dit: „A population is said to be redundant: when is it so? Not when it is numerically „either great or small; but solely and exclusively when it is too great for the „quantity of food. — Any one country produces or procures a certain quantity „of food in the year. If it has a population greater than such a quantity of food „is sufficient to maintain, all that number which is over and above what it is „capable of maintaining, is a redundancy of population." — Nu komt het mij voor dat de som van voedsel jaarlijks door ons land voortgebragt, vermeerderd met den invoer, maar verminderd met den uitvoer, *niet* toereikend is voor de natie in haar geheel. Ware het *overblijvende* toereikend, dan zou de evenredigheid nict zijn verbroken tusschen den prijs van arbeid en van voedsel (het dierlijke vooral): het loon van den validen en sobren werkman zou voldoende zijn om hem en zijn gezin, als voormaals, te onderhouden naar behooren; en dat is het, in de steden, niet meer. Ten platten lande moge op vele punten, tegen buitensporige dagloonen, vraag naar werkende handen zijn: daaruit volgt, voor mij, niet duidelijk dat, als die massa, welke, ondanks ijver en verkregene bekwaamheid, zich uit de steden, naar het platte land wilde verplaatsen, zij dit *thans* zou kunnen; nog minder dat de buitensporige dagloonen zich weken zouden staande houden; en zeer zeker niet, dat de binnen onze grenzen *blijvende* som van voedsel zoodanig zou toenemen dat, het geheele land door, dus in de steden zoowel als elders, billijke evenredigheid werde hersteld tusschen den prijs van voedsel en van *arbeid in den uitgestrekten zin*. En daar juist, ligt de questie. Ik uit hier geen absoluut gevoelen, maar slechts bedenkingen; en wel hoofdzakelijk om de aandacht te vestigen op de door JAMES MILL in 't breede ontwikkelde stellingen, welkė volgens de *Enc. Brit.*, in Engeland, een grooten invloed op de openbare meening hebben gehad (zie de artikels *colony* en *colonization*).

zijn belang, maar in dat van den Moederstaat. Hij is in de kolonie toegelaten niet als *doel*, maar als *middel*: *direct* als landsdienaar, *indirect* als een voor het staatsdoel nuttig of althans onschadelijk bestanddeel. Daarom regelt zich de wet, in de eerste plaats, naar 't belang van den Moederstaat; strookt dat niet met het belang van den kolonist, dan kan hij de kolonie verlaten. Maar, op ons buiten liggend grondgebied, waar de volksmassa uit onze eigene landgenooten bestaat, is de *volkplanteling* geen middel: *hij is het einddoel zelf*. Naar *zijn* belang moet de wet zich plooijen, veel meer dan naar dat van den Moederstaat: zeker althans indien de volkplanting, op den duur, zal blijven een deel des rijks. De wereldgeschiedenis is daar om dat te staven. — Wil men zich nu overtuigen dat de overeenstemming tusschen de wet en het belang der volkplanting alleen bewaard kan blijven door eene ruime mate van zelfbestuur, dan geloof ik te mogen verwijzen naar den 36sten brief van WAKEFIELD (pag. 224) Comparison of the municipal and central government etc.

De vraag is nu: hoe zelfbestuur, in een deel der kolonie, te vereenigen is met het stelsel van lijdelijke gehoorzaamheid waarop het bestuur der geheele kolonie berust, en immer berusten moet; en met het stelsel van centralisatie, waarop dat bestuur, denkelijk, nog lang berusten zal. — Ik doel hier niet zoo zeer op moeijelijkheden die al dadelijk zullen ontstaan uit de behoefte der volkplanting aan meer en aan goedkooper handenarbeid dan die van blanken; zelfs niet op mogelijke botsingen tusschen duidelijke belangen der volkplanting en erkende regten van den politiquen eigenaar van den bodem, waarop zij is gevestigd, of die dezen omringt. Ik doel voornamelijk op de moeijelijkheden die onmisbaar verrijzen zullen als de op 3500 G. mijlen afstands gelegene volkplanting, in later jaren, mogt opwassen tot rijkdom, veerkracht en het juist begrip van hare behoefte aan staats-burgerschaps-, zoowel als aan burgerlijke regten.

En nu het andere, het nog belangrijker punt:

Gold het eene volksverplanting naar de Kaap, naar Australie of eenig ander oord in gematigde luchtstreek, (de hemel gave dat wij zoodanig oord bezaten!) dan zou men kunnen wijzen op geslaagde voorbeelden. Volksverplanting van 50 à 54° N. B. naar den evenaar, of diens nabijheid, is dikwijls beproefd, maar nooit geslaagd. — Waar is dus de zekerheid dat de bedoelde

volksverplanting in Indie slagen kan? En *zonder* die zekerheid, hoe ontzettend is dan de verantwoordelijkheid der voogden — over de millioenen schats der natie — over de duizendtallen zedelijk minderjarigen, wier bloed is en blijft haar eigen bloed.

Noch onze 250 jarige kolonisatie in Indie, noch de sporadische voorbeelden van personen onder bijzondere omstandigheden, noch de opzettelijke proeven in de vorige of deze eeuw, bewijzen de mogelijkheid, of volstrekte onmogelijkheid, dat eene geheele gemeente van blanken, nabij den evenaar haar onderhoud door landbouw, eigenhandig, aan den bodem kan ontwringen en daarbij kan in stand blijven en vermenigvuldigen van geslacht tot geslacht. — Bestaat er eene natuurwet die dat doel aan den blanke ontzegt, dan moeten, in de toekomst, alle zoodanige volkplantingen vergaan, gelijk reeds hare voorgangsters zijn vergaan. De oplossing van dat vraagstuk verblijve aan de wetenschappelijke mannen die daartoe door de studie van onzen aardkloot en van den mensch worden geregtigd.

T. J. WILLER.

De heer WILLER zijne nadere beschouwingen omtrent de exploitatie van *Boeroe* medegedeeld hebbende, zoo als die, bl. 227—252, zijn opgenomen, alsmede zijne gedachten omtrent kolonisatie in het algemeen, voor zoo veel betreft hare ontwikkeling, onderscheidingen en vormen en de voor- of nadeelen van eenige dier vormen, met korte opsomming van hetgeen waarvoor hij *Boeroe* geschikt oordeelt, bl. 310—339; zoo zal ik nu, als uitvloeisel daarvan, I°. het een en ander in het midden brengen ter zake van de algemeene kolonisatie-quaestie en het in Nederlandsch-Indië nu reeds aanwezige Europesche element, en II°. kortelijk bijeentrekken de vroegere en latere narigten, voorstellen en maatregelen omtrent *Boeroe;* opnemen de bijdragen die nog ontbreken omtrent de terreins-gedaante van dat eiland; overzien de latere bevindingen van de heeren ROSKOTT en BLEEKER; en eindelijk, ten slotte, mededeelen mijn gevoelen omtrent hetgeen op *Boeroe* zou kunnen gedaan worden, ook tot bevordering van *immigratie van blanken*, benevens een enkel woord omtrent *Ceram* en *Halmahêra.*

I.

DE ALGEMEENE KOLONISATIE-QUAESTIE EN HET IN NEDERLANDSCH INDIË AANWEZIGE EUROPESCHE ELEMENT.

1. *De bemerkingen van den heer* WILLER *over kolonisatie.*

Het is blijkbaar niet zonder nut geweest, dat ik aan den schrijver der Moluksche rapporten, den naauwkeurigen navorscher van den toestand en der belangen van den Halfoer en van de Christen burgers op *Boeroe*, mededeeling deed van het door mij te zamen gestelde Geschiedkundige Overzigt. Het antwoord daarop en de drie tableaux, hebben, naar mijne overtuiging, de kolonisatie-quaestie eene duidelijkheid bijgezet, welke haar tot dus ver ontbrak. De onbestemdheid zal nu kunnen verdwijnen, waarover de Minister van Koloniën in 1854, naar mijn inzien ten regte, klaagde. Bij het *derde* tableau is duidelijk aangetoond, hoe het begrip van kolonisatie op te vatten is, in welke onderdeelen het zich laat splitsen, en wat omtrent elk dier onderdeelen in aanmerking komt ter zake van drijfveren, vorm en bestanddeelen, en ten deele der gevolgen.

Of men zich al of niet vereenigt met de aangegevene *bena-*

mingen voor de verschillende soorten van kolonisatie (waaromtrent de beslissing van taalgeleerden is ingeroepen), blijven toch de aangeduide *onderscheidingen* zelve bestaan, daar deze gegrond zijn op de natuur van de zaak. Die onderscheidingen zijn in elk der tableaux en vooral in het *derde* zoo beknopt en aanschouwelijk voorgesteld, dat alle misverstand er door wordt voorgekomen en de discussie veel eenvoudiger en duidelijker moet worden. Dit zal te meer in het oog springen bij het lezen der aanmerkingen, die op elk tableau volgen. Ik vereenig mij gaarne met het gevoelen, om door *kolonisatie* nu voortaan te verstaan: de voortgaande werking der maatregelen of oorzaken, waardoor eene kolonie, stelselmatig of stelselloos, een beduidenden toevoer van immigranten ontvangt.

En hoezeer dit woord *immigratie*, (waarvoor, zoo ik hoop, ons weldra een zuivere Hollandsche term zal worden aangewezen), niet alleen in zich sluit het denkbeeld aan individus, maar ook dat aan massa's, zal ik voorshands, even als de heer WILLER, er door verstaan: de nederzetting van afzonderlijke personen, komende voor eigene rekening en zonder gemeenschappelijke band. Onder de zoodanigen meen ik te moeten begrijpen, hen, die, sedert twee honderd en vijftig jaren, de grootste, zoo niet de bijna eenige kern van kolonisatie in Nederlandsch Indië hebben uitgemaakt, namelijk de lands dienaren, vermeld in de vakken B en C van het *tweede* tableau, en in vak D van het *derde* tableau.

Ik wil ook aannemen, dat die voortgaande werking genoemd wordt *volkplanting*, indien haar doel is: vereenigde en blijvende vestiging, om op Indischen bodem te vermenigvuldigen en gezamentlijk op te wassen tot een gemeenschappelijk bestaan, zooveel mogelijk gelijk aan het bestaan der gemeenten op vaderlandschen bodem.

Zoo als de Heer WILLER opmerkt, streeft het adres van den 15[den] April 1857, dat ik mede onderteekende, niet naar één der twee, maar naar beide die kolonisatie-vormen: naar *immigratie*, zoowel als naar *volkplanting*. Uit zijne geschriften van 1849, en van April 1857 was af te leiden, maar uit zijne aanmerkingen op het *derde* tableau, is duidelijk zigtbaar, dat hij vooral *tegen volkplanting* is. Dit gevoelen zal ik niet bestrijden in een werk als dit, zamengesteld uit materialen door ons beide geleverd. Maar dat verschil van gevoelen hier welstaanshalve daargelaten, zoo wensch ik echter een paar woorden

in het midden te brengen omtrent de door hem aangenomene mogelijkheid en zelfs waarschijnlijkheid eener natuurwet, die den blanken zou verbieden zich naar gewesten onder den evenaar over te planten, om daar, als op zijn geboortegrond, te bestaan en te vermenigvuldigen van geslacht tot geslacht. Het bestaan van zulke natuurwet is mij niet duidelijk. Het komt mij veeleer voor, dat in rekening gebragt moeten worden de bijzondere omstandigheden, waarin tot dus ver de Europeanen in Nederlandsch Indië hebben verkeerd. Het slot van het II^de^ Hoofdstuk van mijn *Geschiedkundig Overzigt* en hetgeen ik verder omtrent het in onze kolonien aanwezige Europesche element zeggen zal, mogen deze denkwijze regtvaardigen. Overigens is het een feit, dat op Java en elders in Indië, onderscheidene Europesche familien zich tot in de 5de en 6de génératien hebben voortgeplant, ofschoon dan ook niet in onvermengd bloed. — Op meer algemeene schaal, zou het al of niet bestaan van die natuurwet, naar mijn inzien, alleen tot zekerheid gebragt kunnen worden door verloop van een veel grooter getal jaren, dan tot dus ver vervlogen zijn sedert 1816, van welk tijdstip de snelle toeneming van Europesche bevolking in Nederlandsch Indië dagteekent; eindelijk ook door stelselmatige kolonisatie, zoo niet bij uitzending van massa's, dan bij graduële uitzendingen. Na langdurige werking van zoodanige opzettelijke, goed overdachte en steeds goed bestuurde proefneming, kan de vraag vatbaar worden voor oplossing door bepaalde ondervinding, met ter zijde stelling van gevolgtrekkingen, die ik meen dat, met opzigt tot onze Oost-Indische kolonien, nu slechts theorie en enkele minder afdoende feiten tot grondslag hebben.

Eene proefneming van kolonisatie, beter gezegd van *volkplanting*, zou, zoo men niet wenscht over te gaan tot de meer uitgebreide ontwerpen van den Heer VAN VLISSINGEN, voorzigtigheidshalve *beperkt* kunnen worden tot graduele uitzendingen, elk van welke bestemd zou worden tot eene afzonderlijke taak voor een en hetzelfde doel: het gemeente-bestaan.

Zulke graduele uitzendingen zouden goed overlegd moeten worden. Men kieze eerst krachtige en uitgezochte volkplantelingen, ten einde plantaardig voedsel en vee, in milden overvloed voort te brengen en aan te kweeken, daarna om grondstoffen te verbouwen; later, minder validen, om die grondstoffen in overdekte plaatsen te verwerken tot fabricaat.

Onderstellen wij, dat in de verzengde luchtstreek de blanken in

staat blijven tot voldoende krachtsinspanning, dan zal de blanke zijn voedsel en andere levensbehoeften evenwel niet voor het oprapen hebben; hij moet die voortbrengen door oordeelkundigen arbeid. Daaruit volgt, dat de volkplanting in de eerste plaats moet steunen op algemeene kennis, op speciale Indische ervaring, en op een aantal arbeiders, bekwaam om, onder leiding van die kennis en ervaring, voort te brengen al wat de leden der volkplanting behoeven, om in 't leven te blijven. Daaruit volgt, dat, zoo de volkplanting iets meer zal genieten dan dierlijk bestaan, de volkomen valide arbeiders, behalve onmisbare levensbehoeften voor de massa, ook moeten voortbrengen grondstoffen, die door de minder valide arbeiders en door vrouwen en kinderen kunnen worden verwerkt tot direct verbruikbaar of tot geldswaardig product.

Dit aannemende, zoo zouden de bestanddeelen der volkplanting moeten bestaan uit:

1°. Speciaal zaakkundigen in Indischen landbouw, van voedingsmiddelen, andere levensbehoeften en in den handel geldswaardige grondstoffen.

2°. Directeuren die hunne operatie-plannen naar de aanwijzing dier zaakkundigen opzetten en volbrengen, en tevens geschikt zijn om Nederlanders der lagere klassen te regeren.

3°. Diverse intellectuele arbeiders, geneesheeren, geestelijke herders, etc.

4°. Valide en ordentelijke sujetten, op wier wakkeren en leidzamen arbeid gerekend kan worden, om, onder zaakkundig toezigt, voedingsmiddelen en andere benoodigdheden en geldswaardige grondstoffen voort te brengen; en die beloond worden met voorschotten en grondbezit om zich te etablisseren op eigene landhoeve; — zoo mogelijk eenige zeevarenden en visschers.

5°. Een kleiner getal min valide doch ordentelijke arbeiders, geschikt om onder de noodige leiding te worden gebezigd tot corvéen, tot veehoederij en fokkerij van pluimgedierte; tot verwerking van grondstoffen tot fabricaat, als noten en zaden tot olie, vezelstoffen tot touwwerk en doek, moerbeziebladen tot cotons en ruwe zijde; enz.

6°. Het voor de volkplanting benoodigde aantal ambachtslieden van verschillende soort.

7°. Vrouwen en kinderen, evenredig aan de bestaanmiddelen.

En dan zou de volgorde der uitzendingen moeten geregeld worden in dezer voege:

1°. De Indische specialiteit, hiervoren bedoeld sub 1, vergezeld van een der Directeurs, om het terrein uit te kiezen en daarna met *Indische arbeiders* bewoonbaar en gedeeltelijk plantklaar te maken, provisionele gebouwen op te slaan, den eersten voorraad levensmiddelen en vee bijeen te brengen.

2°. Een uitgezocht deel van de validen, hiervoren bedoeld sub 4, vergezeld van het onmisbaarst aantal vrouwen; welke eerste uitzending door geene andere wordt gevolgd vóór dat zij er in slaagt om driemaal zoo veel voedsel en levensbenoodigdheden te produceren als zij zelve verbruikt.

3°. Het overige gedeelte van de validen, bedoeld sub 4, met een evenredig aantal vrouwen en kinderen.

4°. Indische specialiteiten in de cultuur van grondstoffen, bestemd tot verwerking, — en tot die cultuur bezigende de valide en reeds geacclimateerde sujetten die van het ander werk gemist kunnen worden.

5°. Zoodra de validen geslaagd zijn om te produceren de dubbele hoeveelheid van hunne levensbehoeften, en bovendien van eene beduidende hoeveelheid grondstoffen, een uitgezocht deel van de min validen, hierboven bedoeld sub. 5, bestemd om die stoffen te verwerken.

6°. Verdere uitzendingen naar gelang van vermeerdering der levensmiddelen en grondstoffen.

Het komt mij voor, dat pauperisten en door gebrek ontzenuwde ambachtslieden, die zelfs den landbouw in Holland niet kennen, moeten worden gezift, geacclimateerd en tot bekwaamheid gevormd, vóór dat zij, als zelfstandige *tropische boeren*, in het bezit mogen worden gesteld van eigen erf, bouwland en vee; al hetwelk met hun zeereis, naar ik onderstel, zou kosten tusschen de *f* 1400 en *f* 2000 per gezin. Het komt mij voor, dat communautaire huishouding en arbeid niet alleen veel minder zal kosten, maar ook veel doelmatiger zal zijn voor die vorming en zifting, en dat alzoo een groot geldelijk voorschot tot daarstelling van eigene kleine landhoeven alleen goed besteed kan worden aan die volkplantelingen, die door gedrag en verkregene bekwaamheid *uitmunten;* terwijl de op hen volgende in gedrag en bekwaamheid, blijven planten voor de communeauteit tot dat zij *gemist kunnen worden* en dezelfde aanspraken als hunne voorgangers op eigen établissement hebben verkregen; terwijl eindelijk de min valide volkplantelingen voortdurend leven in de communeauteit, en bij haar kost en onderhoud verdienen met corvéen, veehoederij en fabriekarbeid.

Communautaire huishouding en arbeid is op verre na nog geen communisme. Wonende onder hetzelfde dak, etende van denzelfden voorraad, kan er rekening worden gehouden van het loon van ieders arbeid, en het saldo in geld of versnapering worden uitgekeerd. Door doelmatige distributie van afzonderlijk nachtverblijf voor gehuwden, voor kinderen, voor jonge dochters en voor vrijgezellen, zijn een aantal gevaren te ontwijken. Dat de zedelijkheid en de familieband beter gebaat worden bij afzonderlijk huis en erf voor elk gezin, dit is onbetwistbaar. Eene op tropischen bodem overgebragte massa, zaâmgesteld als hierboven omschreven is, kan tot welstand gebragt worden, maar daartoe moet hij worden voorbereid en hij zal dit het best en goedkoopst leeren in communeauteit.

De climaat-kwestie ter zijde gesteld, dan heeft eene aldus ingerigte volkplanting, mijns inziens, verzekerde kansen voor haar communauteits-bestaan en zedelijke kansen van voortgaande ontwikkeling, ten gevolge waarvan de gezinnen op eigen landhoeve zich kunnen vermenigvuldigen en de opengevallen plaatsen van onderop worden aangevuld.

Overigens blijkt uit de *tweede* en *derde* tableaux, (vakken D, E, F en gedeeltelijk ook G), dat elke uitbreiding van ons occupatie-stelsel, elke uitbreiding van het exploitatiestelsel, eene natuurlijke aanleiding is tot *kolonisatie*, om het even onder welken vorm, en dus onmisbaar leidt tot *vermeerdering van Europeesch element*, en op rationele grondslagen ook leiden moet tot beduidende vermeerdering van welvaart, zoowel onder het blanke als onder het inheemsche volk, en daarmede ook tot luister en voordeel van het moederland. Tegen *deze* uitbreiding van het blanke ras in Indië, heeft de heer WILLER geene bedenkingen aangevoerd. Hij houdt het zelfs daarvoor, dat occupatie en exploitatie zullen toenemen, en nu meen ik te mogen stellen, ofschoon het gewigt erkennende van zijne bemerking omtrent de beschikbare bestaanmiddelen, waarover ik nader spreken zal, dat het in 't algemeen belang wenschelijke toenemen van occupatie en exploitatie, aanmerkelijk zal worden bevorderd door in de eerste plaats te zorgen voor de middelen die daartoe leiden moeten, namelijk kapitaal en menschen die weten te exploiteren en te arbeiden. Ook uit dit gezitspunt komen de door mij bedoelde graduele uitzendingen nuttig voor.

2. *Verbetering van gezondheids-toestand is mede-oorzaak van aanwas van Europesche bevolking. Onderzoek van cijfers; gemis van onderscheiding der bestanddeelen.*

Met korte trekken is in de tableaux N°. 1 en 2 aangetoond, hoe de in Nederlandsch Indië aanwezige Europesche bevolking daar ontstaan en te zamen gesteld is en hoe het cijfer daarvan, vooral sedert 1816 is toegenomen. De oorzaken van die toeneming zijn in het tableau N°. 2 aangestipt. Maar tot die oorzaken behoort, naar mijn inzien, ook wel degelijk hetgeen in het II^de^ hoofdstuk van mijn *Geschiedkundig Overzigt* gezegd is ten aanzien van den verbeterden gezondheidstoestand van *Batavia*, waar de meeste Europeanen het eerst aankomen en een geruimen tijd verblijven. In vroegere tijden was *Batavia* het graf der Europeanen. De geschiedschrijvers zeggen, als uit eenen mond, dat daarvoor bijzondere redenen bestonden. Wij lezen nog in het onlangs uitgekomen 3^e^ deel der *Geschiedenis van de vestiging, uitbreiding, bloei en verval van de magt der Nederlanders in Indië*, door den hoogleeraar G. LAUTS, (bl. 106), hoe plaatselijke omstandigheden, slechte regeling der geneeskundige dienst en losbandige leefwijze daartoe medewerkten. Die algemeene toestand is sedert aanmerkelijk verbeterd en men hoort sedert lang *Batavia* niet meer noemen als voorbeeld van bovenmatige ongezondheid en sterfte. De *Bijdrage tot de medische topographie van Batavia*, door Dr. P. BLEEKER, geplaatst in het *Tijdschrift voor Ned. Indië*, vijfde jaargang (1842) en in eenige volgende jaargangen, is in dit opzigt zeer belangrijk. Ook hij spreekt van hetgeen DAENDELS deed om den gezondheids-toestand van *Batavia* te verbeteren. „Sedert", zegt hij „werd slechts een twintigtal jaren vereischt, om *Batavia* schooner dan ooit te doen herrijzen op een hooger terrein, drie palen verder landwaarts, waar het nu als eene ruime en prachtige landstad het sieraad van Neêrlandsch-Indië uitmaakt."

Die meer gunstige toestand moet voorzeker beschouwd worden als eene krachtig medewerkende oorzaak van bevolkings-aanwas. In welke mate dit met opzigt tot de Europeanen plaats had, is onzeker, omdat daarvan geene aanteekeningen bestaan. Het aanhouden van uitvoerige registers deswege, tot het kennen van aantal en klassen, had daaromtrent misschien licht kunnen verspreiden. Het maken van zulke registers, ofschoon zeker met een ander oogmerk, en daarom ook waarschijnlijk veel

beknopter ingerigt dan voor het aangegeven doel zou zijn noodig geweest, werd bevolen tijdens het Britsche tusschenbestuur. Na het herstel van het Nederlandsche gezag in 1816, werden wel nieuwe registers aangelegd en werd de zaak weder aangevat in het jaar 1823, maar ze bleef andermaal gestaakt door de beslommeringen en de vele mutatiën gedurende den Javaschen oorlog van 1825 tot 1830. Na het beëindigen van dien oorlog, werd weder eene poging gedaan, maar het is mij niet bekend welk getal Europeanen volgens de toen op nieuw aangelegde registers successivelijk in Indië aanwezig was, en wat verder daaruit blijkt. Zoo ik mij wel herinner hadden ze, met uitsluiting van den militairen stand en derzelver vrouwen en kinderen, enkel betrekking tot de ambtenaren en verdere burgerlijke ingezetenen, zonder de vrouwen en kinderen. In de tegenwoordige regerings-verslagen omtrent den staat en het beheer der koloniën, wordt van die vroegere registers niet gesproken. Uit andere opgaven in die verslagen, blijkt slechts, dat van 1839—1853 zich op *Java vestigden* 2204 Europeanen, waarvan 1319 Nederlanders. Maar wij zien er niet uit, of hier bedoeld zijn individus, zonder of met gezin. Over het vroegere drie en twintigjarig tijdvak van 1816—1839, wordt geheel gezwegen.

Ten aanzien der *in geheel Nederlandsch Indië, in elk jaar, aanwezige mannelijke Europeanen en daarmede gelijk gestelden* boven de 16 jaren, de militairen, vrouwen en kinderen daaronder niet begrepen, vindt men, over den verloopenen tijd, *nominative* opgaven in de jaarlijksche naamregisters. Deze zouden dus in zoo ver beschouwd kunnen worden als voor de voormelde registers van mannelijke Europeanen, ter raadpleging in de plaats te kunnen treden; maar ook deze opgaven zijn ongeschikt om, over den verledenen tijd, tot slotsommen te geraken van den jaarlijkschen aanwas der Europesche bevolking. Dr. Bleeker heeft dit beproefd in zijne gemelde *Bijdrage tot de medische topographie van Batavia*, geplaatst in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, voor zoo veel dit gedeelte betreft, in den achtsten jaargang (1846) 2e deel. Die proeve heeft echter alleen betrekking tot *Batavia*. Uit de bekende officiele cijfers der jaren 1824, 1828, 1829, 1837, 1838 en 1844, maakt hij gevolgtrekkingen omtrent het geheele tijdvak van 1819—1844, aanvangende met een cijfer van 1300, en eindigende met dat van 3478. Ik durf diezelfde grondslagen niet volgen voor geheel Nederlandsch-Indië. Het naamregister van 1846 geeft een getal van 6193 manne-

lijke Europesche ingezetenen op *Java* en 1111 op de overige eilanden, te zamen 7304. BLEEKER vermenigvuldigde het totaal der namen, onder anderen der jaren 1839 tot en met 1843, met 2 en nam de uitkomst daarvan aan als het approximatieve cijfer der Europesche bevolking. Past men dit toe op het gemelde totaal van 7304, dan zou de Europesche bevolking in geheel Nederlandsch Indie in 1846 bedragen hebben 14608 zielen; maar volgens het verslag, dat door den Minister van Koloniën, voor het eerst over 1849, omtrent den staat en het beheer der Koloniën openbaar gemaakt en waarin ook van het cijfer der Europesche bevolking gesproken is, waren er *op Java alléén* 16409 mannen, vrouwen en kinderen, zonder nog te gewagen van de eilanden *buiten Java*. Het verslag over het jaar 1850 vermeldt *op Java* 16172, doch van de eilanden *buiten Java* wordt weder niet gerept. Het getal dáár, zou volgens het naamregister bedragen hebben 1424, of, volgens de methode van BLEEKER, 2848, dus te zamen 19020. In 1851 spreekt het verslag van 17223 *op Java*; alweder zonder melding te maken van die *buiten Java*. Eerst de drie volgende verslagen, tot dus ver ingezonden, geven getallen van de aanwezigen, zoowel *op* als *buiten Java*, te weten:

1852.	Op Java		17285	
	Buiten	„	4832	
				22117
1853.	Op Java		17417	
	Buiten	„	4993	
				22410
1854.	Op Java		18471	
	Buiten	„	5933	
				24404

Maar ook hierin schijnt nog onzekerheid te bestaan, bij onderlinge vergelijking van de bijzonderheden op den ondervolgenden staat. Zoo wordt de Europesche bevolking van *Buitenzorg* opgegeven in 1850 met 545, in 1853 met 364 en in 1854 met 702; die van *Baglen*, in 1849 met 777, in 1850 met 238 en in 1854 met 367; die van *Celebes*, waarmede zal bedoeld zijn *Makasser*, met de onderhoorigheden *Maros*, *Boelecomba* en *Bonthain*, in 1852 met 740 en in 1854 met 1388; die van *Ternate* in 1852 met 265 en in 1854 met 679; die van *Amboina* in 1853 met 658 en in 1854 met 1083. Ook is er geene splitsing tusschen mannen, vrouwen en kinderen, noch tusschen den landaard, en in het bijzonder niet tusschen *blanken* en *kleurlingen*.

Staat *der Europesche bevolking en daarmede gelijk gestelden, in Nederlandsch-Indie, mannen, vrouwen en kinderen, volgens de verslagen der regering;* 1849—1854.

Op Java.	1849.	1850.	1851.	1852.	1853.	1854.
Bantam	228	231	221	206	199	191
Batavia	3817	3774	3887	3872	3558	3763
Buitenzorg	510	545	522	383	364	702
Krawang	109	113	113	133	144	167
Preanger	254	259	217	216	249	246
Cheribon	512	672	656	650	580	626
Tagal	278	299	324	305	299	297
Pekolongan	364	365	362	382	390	401
Samarang	2627	2623	2916	3031	3138	3161
Japara (en Karimon Java)	399	376	383	441	426	397
Rembang	417	529	564	536	556	578
Soerabaija en Grissee	2164	1831	2341	2309	2530	2812
(Madura en Bawean)	299	413	649	428	413	424
Pasoeroean	788	842	813	813	815	822
Bezoeki	469	510	510	593	610	645
Banjoewangi	86	96	94	103	109	108
Banjoemaas	236	247	238	256	346	335
Baglen	777	238	264	304	342	367
Kadoe	206	219	223	223	209	208
Djokjokarta	691	707	633	614	603	647
Soerakarta	850	863	947	1109	1150	1178
Madion	146	158	160	168	173	187
Patjitan	34	39	20	32	30	25
Kediri	148	173	184	178	184	184
Totaal	16409	16172	17241	17285	17417	18471
Buiten Java.						
Westkust Sumatra				895	750	944
Benkoelen				166	170	169
Lampong					5	8
Palembang				80	105	102
Riouw				71	61	65
Banka				68	98	92
Billiton					11	13
Wester Borneo				24		24
Z. en O. Borneo				142	132	158
Celebes				740	1002	1388
Menado				663	636	602
Ternate				265	719	679
Amboina				1149	658	1033
Banda				395	470	484
Timor				174	176	172
Sumbawa			denkelijk begrepen onder *Celebes*.			
Boeroe						
Saparoea			denkelijk begrepen onder *Amboina*.			
Haroeko						
Totaal				4832	4993	5933

Ofschoon het niet te betwijfelen valt, dat de verbeterde gezondheidstoestand van *Batavia* en de in het algemeen veel bedaarder en geregelder leefwijze der Europeanen daar en elders in Indië, beduidenden invloed gehad heeft op de toeneming van het bevolkingscijfer, is echter uit de bekende cijfers niet af te leiden, in welken mate zulks het geval was. Dat die invloed bestaan en gewerkt heeft, zal nader blijken uit de 4de afdeeling.

Maar ik kom terug op de bemerking dat de bevolkingsstaten niet genoeg zeggen; dat er bijzonderlijk gemis bestaat, gelijk de heer WILLER daarop wees in het onderschrift van het *tweede* tableau, aan splitsing tusschen de *blanken* en de *kleurlingen*. Deze bemerking is niet nieuw; zij werd reeds aangevoerd in Februarij 1856, ter gelegenheid, dat bij het Indisch Genootschap te 's Gravenhage de vraag behandeld werd, waaraan moest toegeschreven worden dat zoo weinig Nederlanders naar onze koloniën vertrekken. Men uitte toen den wensch dat de regerings-verslagen, die jaarlijks belangrijker en vollediger worden, voortaan afzonderlijk mogten vermelden de Europeanen, de inlandsche kinderen en de inlandsche christenen, zoo wel op Java, als op de buitenbezittingen. Over dit punt nadenkende, ontstaat echter de vraag, of de verlangde splitsing wel goed en duidelijk zal te maken zijn, wanneer er geene *benamingen* zijn aangenomen en in Indië gepopulariseerd voor de verschillende graden van *gemengd bloed?* Wel is er in de laatste tijden eene poging gedaan om het doel te bereiken door nominative bevolkingstaten, met kolommen voor landaard en geboorteplaats van het individu en den naam zijner *ouders;* doch voor de geboorteplaats der ouders zelven en wat meer der groot- of voorouders, zijn bezwaarlijk kolommen te openen. Daarom is de eenige weg dat het vooroordeel 't welk in Indië bij de Europesche afstammelingen bestaat, om door het woord *Creool*, *Métis* en dergelijke onderscheiden te worden, worde overwonnen, door invoering van eene nieuwe en fatsoenlijke *benaming*, welke niemands eigenliefde kan kwetsen. Is dat mogelijk? Ik betwijfel dit niet alleen, maar zou zelfs denken dat het staatkundig onvoorzigtig zou zijn om naar te veel duidelijkheid te haken, want het vooroordeel, de weerzin der blanke en gekleurde Europesche afstammelingen, om als afzonderlijk bestanddeel der Europesche bevolking, in al zijne nuances te worden gekend, is uitermate groot. Zij willen,

hoewel geen hunner er voor uitkomt, onduidelijkheid, omdat zij meenen dat duidelijkheid hen in hunne waarde zou krenken. Deze eigenaardige stemming in onze Indische maatschappij, heeft hare goede, zoowel als hare lastige zijde. Immers hoe meer prijs de kleurling er op stelt om voor Europeër te worden geteld, hoe meer homogeen hij met ons blijft. Van den anderen kant heeft het gouvernement, zoowel hier te lande als in Indië, er belang bij te weten hoeveel in Europa geboren blanken, en ook hoeveel *daarmede gelijkgesteld*, niet in den *wettelijken* maar in den *maatschappelijken* zin, er werkelijk in de kolonie zijn en dat niet alleen in algemeene termen, maar, wat de in Indië geborenen aangaat, minstens gesplitst in *blanken* en *kleurlingen*. De noodzakelijkheid van deze splitsing blijkt uit de tableaux 1 en 2 en aldaar de vakken A. B. C. (*overblijfselen*) en D. E. F. (*kolonisatie-gevolgen*).

Tot dusver is het getal blanken, geboren in Europa en in Indië, alleen bij nadering te kennen en het is op zijn minst genomen twijfelachtig of onder de opgegevene 24,000 Europeanen en daarmede gelijk gestelden, wel meer dan 6000 tot de *blanken* behooren.

Dr. Bleeker zegt in zijne *medische topographie van Batavia:* „De Europeanen te Batavia zijn deels van zuiver Europeesch bloed, deels Kreolen, deels Malaijo-Europeanen, deels Malaijo-Europeoidei (*), deels inlanders welke de christelijke godsdienst belijden en als Christenen onder de Europesche bevolking gebragt zijn, deels Joden." (*Tijdschrift voor N. I.* 1846, II^{de} deel, bl. 446). De heer Dr. M. A. E. Muller, die de geneeskundige topographie van *Samarang* leverde (Tijdschrift voormeld van 1845, 3de deel) zegt: „De meeste der te *Samarang* levende werkelijke Europeanen zijn Nederlanders, doch vindt men er ook Duitschers, Engelschen, Franschen en eenige Deenen. De hier te lande geboren *afstammelingen van Europeanen* zijn zeer verschillend van aard en doorloopen, van den geheel van Europesche ouders afstammenden Kreool af, alle trappen van kleurlingschap, zoodat de laatste trap, van den Javaan bijna niet meer te onderscheiden is (bl. 339). Over het algemeen is, zegt hij verder, niet te ontkennen, dat de Europesche bevolking van *Samarang*, in hare physische en moreele ontwikkeling jaarlijks vooruitgaat, en het voorbeeld

(*) Van de Malaijo-Europeoieden van half Portugeschen oorsprong waren, zegt Bleeker in 1846, nog 328 in de oude stad *Batavia* woonachtig.

van *Batavia* volgt, en hoe langer hoe meer eene op zich zelf staande en ontzag inboezemende maatschappij begint te vormen, welker voortbestaan door ware Europesche beschaving en moraliteit gewaarborgd wordt. (bl. 361)."

Door dit een en ander meen ik te moeten komen tot de gevolgtrekking, dat meerdere duidelijkheid, niet alleen omtrent de totale cijfers, maar ook omtrent de cijfers van elk der bestanddeelen der Europesche bevolking in Indië, wenschelijk is (*).

(*) Terwijl dit werk ter perse ligt, is in druk verschenen het verslag der Regering *omtrent het beheer en den staat der kolonien* over het jaar 1855. Daarin komen nu meer bijzonderheden voor omtrent het cijfer der Europesche bevolking. Men ziet er thans uit, dat er waren:

Nederlanders	2526
Vreemdelingen	966
In Indië geboren Europeanen	20946
Totaal . . .	24438

Verdeeld als volgt:

	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen.	Totaal.
Java.				
Europeanen in Indië geboren . . .	4067	3951	7811	15829
„ „ Nederl. „ . . .	1454	458	258	2170
Europesche vreemdelingen	594	168	97	859
	6115	4577	8166	18858
Buiten Java.				
Europeanen in Indië geboren . . .	1322	1377	2418	5117
„ „ Nederl. „ . . .	269	50	37	356
Europesche vreemdelingen	90	16	1	107
	1681	1443	2456	5580

Het verdient gewis opmerking, dat ook hier voor de 20946 *in Indië geboren Europeanen* eene zeer *algemeene* term gebruikt is, even als waren al die 21000 in den maatschappelijken zin Europeanen, hetgeen volkomen onjuist is. Ook zij opgemerkt, dat terwijl het cijfer van 1723 mannelijke *Nederlanders* op en buiten Java, zeker al de hoogere en lagere burgerlijke ambtenaren bevat, daartegen over staat het betrekkelijk beduidende cijfer van 684 mannelijke *vreemdelingen*, waaronder denkelijk slechts zeer enkele ambtenaren. Zou het dus niet wenschelijk zijn, dat er ook splitsing bestond tusschen *landsdienaren* en *bijzondere personen?* Men zou dan beter weten of en in hoe ver Nederlandsch Indië, buiten 's Gouvernements dienst, meer aan Nederlanders dan aan vreemdelingen bestaan geeft.

3. *Gebrek aan bestaanmiddelen voor blanken en kleurlingen. Uitwegen voor de laatsten.*

Meerder duidelijkheid omtrent de zamenstelling van de Europesche bevolking in Nederlandsch Indië, komt mij, met terugzigt tot de bemerkingen van den heer WILLER op het 1e tableau, bovenal noodzakelijk voor uit het oogpunt van de beschikbare bestaanmiddelen, niet alleen voor de blanken, maar ook voor de kleurlingen. Dat voor dezen gezorgd wordt met opzigt tot godsdienst en onderwijs, kan onmogelijk genoeg zijn, waar het in de eerste plaats aankomt op levens onderhoud. Over de ontoereikendheid van bestaanmiddelen is dikwerf gesproken en de bezorgdheid deswege moet noodwendig toenemen, naarmate van den aanwas der Europesche bevolking, zelfs zonder nieuwe toevoegselen. Wat die aanwas tot dusver betreft, en zonder te wijzen op de vermeerdering van omstreeks 10,000 zielen, als men het cijfer van 1854 vergelijkt met dat van omstreeks 14,000 in 1838, opgegeven door TEMMINCK, op bl. 197 van het 1e deel van zijn *Coup d'oeil général sur les possessions Neerlandaises dans l'Inde archipèlagique*, — van omstreeks 8000, als men de vergelijking maakt met het cijfer van 16300, in 1845, door MELVILL VAN CARNBEE, opgegeven in den *Moniteur des Indes*, 2e deel, bl. 31, — of zelfs van 5300 zielen van 1850 op 1854, volgens den hiervoren ingelaschten officiëlen staat, welke vermeerderingen misschien ook ten deele verkregen zijn door opneming van Inlandsche christenen, dus niet van Europeschen oorsprong, zoo blijkt, in allen geval, uit de verslagen der Hoofdcommissie van onderwijs in Nederlandsch Indië, dat op de Europesche scholen zich bevonden, in 1823 omstreeks 750 kinderen, en in 1826 omstreeks 1000; dat dit getal in 1833 was 1800; dat het in 1845 was aangegroeid tot 2700; in 1849 tot 3200; in 1852 tot 3675 en in 1855 tot 4162, allen van den leeftijd van zes tot veertien à vijftien jaren. Deze cijfers toonen aan dat er wel degelijk groote toeneming van Europesche bevolking plaats heeft. De meeste dier scholieren moeten, dunkt mij, beschouwd worden, als aspiranten tot de hoedanigheid van Europeaan, in maatschappelijken zoo wel als in wettelijken zin: dat wil zeggen, dat zij als lid der maatschappij, behoefte zullen hebben aan bestaanmiddelen, zóó als de geboren blanken. Met het oog op die beduidende vermeerdering, bleef de Indische regering zeker niet in gebreke, vooral in de latere tijden, om

meer uitzigten te openen op een bestaan, gelijk in de voormelde verslagen der Hoofdcommissie van onderwijs hier en daar is opgeteekend, en zoo als dit ook elders blijkt, maar dat die pogingen voldoende vruchten gedragen hebben of in de toekomst belooven, dit is mij niet gebleken. Op *Java* wordt de dringende noodzakelijkheid van voorziening diep gevoeld. Daarvan is het gevolg geweest, de oprigting, door de regering, van een pupillen korps te *Kedong Kebo;* en door particuliere bijdragen, van eene ambachts-school te *Soerabaija*, welke echter weder vervallen is; en van gestichten te *Batavia*, tot verzorging en opleiding van verwaarloosde en hulpbehoevende kinderen tot handwerken en ambachten. Ook te *Padang* kwam een soortgelijke inrigting tot stand. Hoe loffelijk deze pogingen ook zijn, geloof ik echter dat het staatsbelang meer doortastende maatregelen vordert (*).

Als zoodanig kan misschien in aanmerking komen de kleine uitweg voor de *kleurlingen*, aangewezen in vak M van tableau N°. 3 van den heer WILLER.

Gebrek aan bestaanmiddelen voor de Europeanen in Indië, waar, onder de bestaande orde van zaken, meest alles haakt naar gouvernements dienst, gaf reeds den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN aanleiding tot klagte. Hij wist geen raad met de vele familiën die uit Nederland gezonden werden, en hij vermeerderde het getal ambten om de hoofden dier gezinnen brood te geven. Dit werkte beduidend mede tot welstand van de ingezetenen, maar aan den anderen kant was het een bezwaar voor de schatkist. DU BUS trok daarom vele ambten weder in en stelde de uitvallenden op wachtgeld. Hij bood hun aan om een bestaan te vinden in den landbouw, door middel van huur van gronden, maar daartoe was kapitaal noodig en dat bezaten ze niet. VAN DEN BOSCH opende voor velen eenen uitweg door plaatsing bij 's gouvernements cultures. Later echter is deze weg minder toegankelijk geworden door de bepalingen omtrent het ambtenaars-radicaal. De uitzigten op bestaan in 's gouvernements dienst, zijn daardoor voor de geborenen in Indië en voor anderen die het radicaal niet bezitten, verminderd en intusschen vermeerdert het opkomend geslacht, dat voorziening behoeft, van jaar tot jaar. De beduchtheid voor

(*) De heeren NAHUIJS VAN BURGST en W. L. DE STURLER drongen daarop reeds voor tien jaren ernstig aan in hunne brochures van het jaar 1848. Hetzelfde geschiedde herhaaldelijk in het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië.*

gebrek aan bestaanmiddelen voor het jeugdige Nederlandsche element in Indië, baarde meer en meer zorg. De bekende petitie van Mei 1848, van een groot aantal ingezetenen te *Batavia*, was er een uitvloeisel van.

Ik moet hier verder een beroep doen op de statistieke nasporingen van Dr. BLEEKER, opgeteekend in zijne hiervoren gemelde bijdragen. Hij bevestigt den schadelijken invloed van gebrek aan bestaanmiddelen. Uit bl. 463 van het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, 1846, 2e deel, neem ik de volgende woorden van hem over, die volkomen hetzelfde uitdrukken, wat ik zoo even zeide: „Te *Batavia* schijnen de financiele omstandigheden der ingezetenen, meer dan eenige andere, op het aangaan van huwelijken invloed te hebben gehad. Men ziet althans, dat de huwelijken evenredig en zelfs absoluut het talrijkste waren onder het bestuur van VAN DER CAPELLEN, als wanneer, volgens getuigenis van wie dat tijdvak in *Indië* beleefd hebben, een bloei en eene welvaart zigtbaar waren, welke sedert niet meer hebben bestaan. Men ziet, dat onder het bezuinigend bestuur van DU BUS DE GISIGNIES, toen zoo veler inkomsten en kapitalen aanmerkelijk werden verminderd, het aantal huwelijken minder werd; dat de evenredigheid der huwelijken tot de bevolking, onder het bestuur van VAN DEN BOSCH, weder gunstiger, doch later, onder alle volgende besturen, weder ongunstiger werd en bleef. Het meer en meer zeldzaam worden van particuliere kapitalen en de thans bestaande en vroeger naauwelijks gekende moeijelijkheden om tot ambten te geraken, welke een middelmatig bestaan verzekeren, zijn thans de grootste hinderpalen voor het aangaan van huwelijken."

In de laatste tijden opende de regering wel is waar gelegenheid tot mijn-exploitatiën buiten Java, volgens de regelen vastgesteld bij het Koninklijk besluit van 24 October 1850, en in 1856 gaf zij uitbreiding aan het beginsel van landverhuur, maar dit een en ander voorziet niet in de algemeene behoefte, inzonderheid ook voor de kleurlingen. Ik geloof dat voor deze, behalve den uitweg bij vak M van het *derde* tableau bedoeld, nog andere uitwegen gezocht moeten worden, niet alleen door plaatsing bij gouvernements en particuliere atteliers, bij drukkerijen en andere instellingen van bedrijf en handwerk, maar ook door het uitoefenen van ambachten meer aanlokkelijk voor hen te doen worden, en eindelijk, vooral, door *verpligte* dienst bij land- en zeemagt, met uitzigt, ingeval

van eerlijk volbragte dienst, op belooning door het schenken van stukjes grond en een klein uitzet, op eilanden die er geschikt voor zijn, zooals welligt *Halmahera*. Onder oordeelkundige leiding, zouden ze daar eenmaal eene burgerij vormen, even deugdzaam en ijverig als de Christen gemeente van *Kajéli* op *Boeroe*.

Elk volk leeft in de eerste plaats van *eten* en dat wordt alleen voortgebragt door landbouw, veeteelt en vischvangst. Een volk dat noch landbouw, noch veeteelt, noch vischvangst uitoefent, moet de producten daarvan koopen met voortbrengselen van nijverheid en handel. De kleurlingen maken wel geen volk uit, maar eene afgescheidene klasse te midden van het Inlandsch en Europeesch element. Zij willen niet eigenhandig den landbouw, veeteelt of vischvangst uitoefenen; zij willen hun eigen voedsel niet zelf voortbrengen. Daarom moeten zij geleid of gedrongen worden tot andere diensten of bedrijven, die waarde hebben of opbrengen en dan gevormd worden tot gemeenten als de burgers te *Kajéli*, want daar *bestaat* het voorbeeld, dat de kleurling in Indië leven kan en ruim en ordelijk leven kan zonder landbouw, en zonder te hangen op de Europeanen of 's rijks schatkist. Immers het is een treffend schouwspel, dat de *Kajélische* Christen-gemeente, zonder eenig van elders aangebragt kapitaal, zich niet alleen ruime bestaanmiddelen heeft weten te verschaffen, maar zelfs op den weg is kapitaaltjes te creëren, die haar nageslacht, als dat hetzelfde spoor van orde en vlijt blijft betreden, tot belangrijker industrie en tot hooger welvaart zal opvoeren. Om dit beter te verduidelijken, wensch ik de aandacht des lezers nadrukkelijk te vestigen op de door den heer WILLER geleverde staatjes van den algemeenen toestand en der productive bezittingen van de Kajélische Christenen en Mahomedanen en de daarop volgende toelichtingen (*).

(*) Toen ik die staatjes voor het eerst onder de oogen kreeg, kwam het mij vreemd voor, dat de minutieuse schrijver niet schroomde af te dalen tot de opsomming van vischlijnen, kruisnetten en geweren, zoowel als van klapperboomen; en dat hij gissingen mededeelde naar contanten in de kist. Maar toen ik de geheele beschrijving van *Boeroe* had uitgelezen, begreep ik, dat de schrijver alleen met dit statistiek bewijs, een toonbeeld geven kon van de welvaart, waartoe eene gemeente van zwarte christenen, ook zonder landbouw of kapitaal van elders, door eigen vlijt kan opklimmen.

4. *Toestand van de steden en vlekken door de Europeanen bewoond; stedelijke of gemeente-raden.*

Eene andere en meer algemeene vraag is: wat weet men van den bloei of van het verval der grootere en kleinere steden of vlekken, door onze voorvaderen of reeds vroeger in Indië gesticht? Is men ooit getreden in een onderzoek der oorzaken waarom in latere tijden geene nieuwe steden of vlekken ontstaan zijn, niettegenstaande den aanwas der Europesche bevolking? In geen der regerings-verslagen omtrent den toestand en het beheer der kolonien, tot dusver openbaar gemaakt, wordt iets gevonden, dat betrekking heeft tot de groote verblijfplaatsen en de daarmede in verband staande belangen van de in Indië aanwezige Nederlandsche kolonisten. Het is waar, men leest daarin tot dusver niets aangaande hen, *als zoodanig*, evenmin als van andere kolonisten, de Chinezen, zoo als bij eene vroegere gelegenheid reeds is opgemerkt (*), hoe talrijk deze ook zijn, hoe veel invloed zij ook uitoefenen, en welke moeijelijkheden zij soms aan de regering berokkenen, meer en ernstiger dan welligt ooit door Nederlandsche kolonisten berokkend zouden kunnen worden. Uit de verslagen blijkt enkel, hoeveel Europeanen zich in de onderscheidene residentien en gouvernementen bevinden, maar men vindt er niet in hoe groot de Europesche bevolking van elke stad of van elke andere verblijfplaats is, noch een enkel woord over den toestand van die steden of verblijfplaatsen. Wanneer men de door den heer Bleeker geleverde beschrijving van *Batavia* leest, dan ziet men daaruit, bij voorbeeld, dat de stad en voorsteden, in 1813 telden 543 *Europeanen* en dat er zich 47 bevonden in de ommelanden, een en ander volgens een berigt van de toenmalige bank van Magistraten (†); dat in 1824 in de stad, de voorsteden en in de ommelanden te zamen gevonden werden 3025 *Europeanen en afstammelingen;* dat men in 1828 sprak van 2767 *christenen* in de stad en voorsteden en van 200

(*) *Handelingen en geschriften van het Indisch Genootschap te 's Gravenhage*, 1857, derde aflevering, bl. 220.

(†) Dit klinkt vreemd, als men nagaat, dat volgens opgaaf van Stuijk, (zie bl. 331, derde deel van het in 1772 te Amsterdam uit het Hoogduitsch vertaalde werk van J. P. Suszmilch, getiteld: *„de goddelijke orde, heerschende in de veranderingen van het menschelijk geslacht, uit de geboorte, het sterven en de voortplanting van hetzelve bewezen”*) in het jaar 1748 te Bativia aanwezig waren 2993 Europeanen en afstammelingen, of 1862 Europeanen en 1131 Mixtizen, vrouwen en kinderen daaronder begrepen.

in het overige gedeelte der residentie; dat in 1829 gesproken werd van 2944 *Europesche en Inlandsche christenen en joden* in de stad en voorsteden, en van 197 in het overige gedeelte der residentie; dat in 1837 opgegeven werden in de stad en voorsteden 2687 en in het overige gedeelte der residentie 445 *Europeanen;* dat in 1838 het cijfer daarvan was, in de stad en voorsteden 2838, en in het overige gedeelte der residentie 447; dat in 1844 de *Europesche of als zoodanig beschouwde bevolking* in de stad en voorsteden bedroeg 2969 individus, waarvan 1059 mannen, 912 vrouwen, 529 jongens en 469 meisjes, deze beide laatsten beneden de 16 jaren; en in de ommelanden 509, waarvan 226 mannen, 97 vrouwen, 85 jongens en 101 meisjes. De algemeene totalen van deze opgaven, aangevuld met de, zonder eenige specificatie, in de regerings verslagen van 1849 tot 1854 bekend gestelde algemeene cijfers, geven het volgende vergelijkend overzigt:

1813.	Europeanen	590
1824.	Europeanen en afstammelingen	3025
1828.	Christenen	2967
1829.	Europeanen en Inlandsche Christenen en Joden	3141
1837.	Europeanen	3132
1838.	„	3285
1844.	Europeanen of als zoodanig beschouwde bevolking	3478
1849.	Europeanen en daarmede gelijkgestelden .	3817
1850.	„ „ „	3774
1851.	„ „ „	3887
1852.	„ „ „	3872
1853.	„ „ „	3558
1854.	„ „ „	3763

Van en met 1813 tot en met 1854 zijn *drie en veertig* jaren. Alleen van *dertien* dier jaren zijn dus de opgaven, doch in zeer onbestemde uitdrukkingen, bekend. Van de overige *dertig* jaren weten wij niets.

En gaan wij nu na wat de heer MULLER in zijne beschrijving van *Samarang* zegt omtrent het cijfer der Europesche bevolking. Hij geeft deswege de volgende tabel:

Europeanen en daarmede gelijk staande personen.

	Mannen.	Vrouwen.	Kinderen beneden de *twaalf* jaren.		Totaal.
			Jongens.	Meisjes.	
1834	466	470	350	358	1644
1835	460	465	345	350	1620
1836	458	460	349	352	1619
1837	503	510	364	367	1744
1838	607	628	458	489	2182
1839	721	787	470	417	2395
1840	733	822	638	558	2751
1841	567	675	588	573	2403
1842	651	759	629	670	2709
1843	641	733	580	578	2532

De regerings-verslagen van 1849—1854 geven nog de volgende *totalen*, zonder specificatie.

1849	. . . .	2627
1850	. . . .	2623
1851	. . . .	2916
1852	. . . .	3031
1853	. . . .	3138
1854	. . . .	3161

Ook hier ziet men, dat van het 39jarig tijdvak van 1816—1854, alleen van *zestien* jaren opgaven bekend zijn en dat wij van de overige *drie en twintig* jaren niets weten.

Maar bij het cijfer der Europesche bevolkingen van de steden wensch ik niet alleen te blijven stilstaan. Ik wijs ook op de vele bijzonderheden, welke in de beschrijvingen van de heeren BLEEKER en MULLER verder voorkomen, om te doen opmerken, dat het niet zonder gewigt is, dat de toestand der steden en andere woonplaatsen van de Europeanen in Indië, goed in het licht worden gesteld en gekend. Hoe meer de aandacht daarop valt, hoe meer blijken zal, dat daar, bij toeneming van bestaanmiddelen, nog overvloedige plaats is tot uitbreiding van het Nederlandsche element. Er zal dan tevens volledige overtuiging ontstaan, dat in het belang van die steden en woonplaatsen en

bij gevolg van het Europesche element, *zeer veel* te doen valt. Dat daaraan thans weinig gedacht wordt is niet onnatuurlijk. De ingezetenen kunnen hunne belangen niet bij het plaatselijk bestuur doen vertegenwoordigen, zoo als de Chinezen dit voorregt hebben, door hunne hoofden, en te Batavia zelfs door eenen uit hun midden gekozen raad. De Europesche ingezetenen missen deze tusschenkomst. In het behartigen hunner belangen hebben zij geen geordend aandeel hoegenaamd; elk staat als op zich zelf, zonder eenigen onderlingen band in maatschappelijken zin; zonder eenigen trechter om hunne belangen en wenschen aan het plaatselijk bestuur te doen bekend worden. Misschien is het ook daaraan toe te schrijven, dat zoo vele adressen aan de plaatselijke besturen, aan de Indische Regering, aan den Minister van Kolonien, aan de Staten-Generaal, zelfs aan den Koning worden ingezonden. Niet lang geleden werd onder anderen door een aantal ingezetenen van Samarang gepétitionneerd tot het bekomen van verbetering in den verwaarloosden toestand van de haven aldaar.

Een aan het plaatselijke bestuur ondergeschikte en aan bepaalde voorschriften gebonden raad van achtbare ingezetenen van verschillenden stand en beroep, kan een nuttig intermediair zijn tusschen het gezag en de Burgerij, de aanraking zou gemakkelijker worden, en de Resident zou minder last op zijne schouders hebben, omdat vele zaken door den Raad zouden worden gedaan en wat de Resident kreeg, vooraf zou zijn overwogen. Zoodanige vereeniging zou uit haren aard hebben eene juistere kennis dan de Resident, van elk der individus waaruit de Burgerij bestaat. Door die personele kennis zou zij tevens een permanent en duidelijk overzigt bezitten van den zedelijken toestand der burgerij, van hare materiële behoeften en van de meerdere of mindere evenredigheid tusschen de bestaanmiddelen en het steeds klimmend cijfer der Europesche bevolking.

Dit alles te verwachten van den gedurig verplaatst wordende Resident, met zijn onbeduidend en dikwerf even snel afwisselend personeel, is volstrekt onmogelijk. Zijne financiële verantwoordelijkheid, zijne regterlijke bezigheden, zijne bemoeijingen met de cultures, zijne aanraking met het Gouvernement en honderde zaken meer laten hem geen tijd over om eene afzonderlijke studie te maken van de behoefte eener enkele klasse (de Europeanen). Het daarstellen van stedelijke raden schijnt dus in velerlei opzigt aanbeveling te verdienen. Daaronder

meen ik ook te moeten rangschikken al wat tot de plaatselijke gezondheid, uit een materieel en zedelijk oogpunt, kan bijdragen. In mijn *Geschiedkundig Overzigt* is, gelijk ik reeds opmerkte, gezegd hoe de sterfte te *Batavia*, onder de Europeanen verminderd is, nadat de Regering de medewerkende oorzaken daarvan weggenomen had. Daar en elders is in dit opzigt nog veel te verrigten, waarvan de noodzakelijkheid niet regtstreeks ter kennis van het bestuur komt, of waar het geen krachtige impulsie en ondersteuning genoeg tot handelen ontvangt. (*) Intusschen is dit een onderwerp van zeer groot belang voor de welvaart der Europeanen. De waarnemingen, welke daaromtrent in Europa gedaan worden, zijn, althans ten deele, ook toepasselijk voor Indie. Als een bewijs van hoe grooten invloed algemeene gezondheids-maatregelen op den duur van het menschelijk leven zijn, is door den Hoogleeraar Buchanan eene hoogst belangrijke statistiek medegedeeld. In de laatste helft der 15e eeuw stierf in Europa de helft der menschen beneden de 5 jaren, en de middelbare leeftijd der geheele bevolking was slechts 18 jaren. In de 17e eeuw stierf de helft vóór dat het 12de levensjaar bereikt was. In de eerste helft der 18de eeuw bereikte de helft der bevolking 27 jaar, en in de tweede helft 34 jaar. De middelbare leeftijd is thans reeds tot 35 jaar gestegen, terwijl die verhouding op den duur nog gunstiger wordt, vooral in de groote steden. Opmerkelijk, zegt hij, is dit vooral te Londen en in lateren tijd ook te Parijs. De vele millioenen, uitgegeven tot verbetering van straten, grachten en woningen, hebben de heilzaamste vruchten gedragen.

In ver van zijn' geboortegrond verwijderde streken, zegt Dr. W. Bosch, kan de mensch alléen bestaan doordien zijn *verstand*, zijne verkregene *kennis* en *ervaring*, hem leeren de nadeelige werking van het vreemde klimaat zooveel mogelijk voor zich onschadelijk te maken of te verminderen; en de in Nederlandsch Indië gemaakte vorderingen in wetenschap en kennis en de verbeterde leefwijze aldaar, gedurende de laatste twintig jaren, hebben er de vroegere vrees voor de gezondheid en voor mindere levenskans, aanmerkelijk getemperd. Met betrekking nu tot de deswege verkregene uitkomsten ten aanzien van het leger, grootendeels op de hoofdplaatsen in garnizoen,

(*) Men leze, onder anderen, in de *Geneeskundige topographie* van Dr. Bleeker, wat hij zegt omtrent hetgeen tot verbetering van den gezondheidstoestand van Batavia nog te doen valt. (bl. 488 en volgenden, *Tijdschrift* N. I. 1846, 2e deel.)

deelde hij mij de volgende bijzonderheden mede, met vergunning om daarvan gebruik te maken (*).

Van 1816 tot 1824 (het cholera-jaar 1821 uitgezonderd) stierven op *Java* van eene jaarlijksch gemiddelde sterkte van 5636 Europesche militairen, jaarlijks 1013 of 17 97/100 %

De behandelde zieken stonden tot de overledenen als 19.04 tot 1; en gedurende den Javaschen oorlog 1825/30, als 11.4 tot 1. Wijders stierven van de 1000 zieken

in 1818/24	=	52
1830/35	=	43,5
1836/41	=	40,3
1842/47	=	34
1850/53	=	26,1

Volgens Dr. Bleeker (tweede jaargang van het Indisch Tijdschrift: *Natuur- en geneeskundig archief*), bedroeg de sterfte in de Europesche gelederen, van 1819—1842, met uitzondering van het tijdvak van den Javaschen oorlog:

1819/24	van gemiddelde sterkte	6695 man	708	of 1	van	9.4
1830/35	„ „ „	9315 „	878	„ 1	„	10,6
1836/42	„ „ „	7145 „	814	„ 1	„	8,7

makende gemiddeld 104 van de 1000 of ruim 10 pCt.

In latere jaren stond het veel gunstiger:

1846	van	4849	man stierven	325	=	67,2	van 1000
1847	„	4789	„ „	327	=	68,3	„ „
1849	„	5640	„ „	536	=	95	„ „
1850	„	4964	„ „	360	=	72,5	„ „
1851	„	4532	„ „	407	=	89,8	„ „
1852	„	5313	„ „	340	=	64	„ „
1853	„	5868	„ „	307	=	52,3	„ „

Totaal: van 35955 man stierven 2602 of van gemiddelde sterkte 5136—371 man, dat is ruim 72 van de 1000 of ruim 7 pCt., waarbij in aanmerking komt, dat in 1849 de groote derde Balische expeditie plaats had en dat 1851 een cholera jaar was.

In de binnenlanden van Java, is de sterfte echter veel

(*) Bij het ter perse zijn van dit werk, bespeur ik dat de heer Bosch deze bijzonderheden, meer uitgewerkt, opgenomen heeft in een opstel, getiteld: *Een woord over de kolonisatie onzer Oost-Indische bezittingen*, geplaatst in het tijdschrift *de Gids*.

minder. Deze bedroeg in de jaren 1847/53, van 2243 jaarlijksche gemiddelde sterkte, slechts 107 man of 4.77 % en trekt men daarvan af de sterfgevallen ten gevolge der sukkelaars uit de Balische expeditie in 1849, en ten gevolge der cholera-epidemie in 1851, dan bedraagt het maar 4,2 pCt.

De garnizoenen op *Java*, *Salatiga*, *Willem I*, *Kedong Kebo*, *Klatten* en *Wonosobo*, benevens het garnizoen van *Fort Erfprins*, hadden te zamen in de vrede-jaren 1846, 1847 en 1853, eene gemiddelde sterkte van 4042 man, met eene sterfte van 129, dat is slechts 3,19 pCt., dus maar 1 pCt. meer dan in Europa.

Fort *de Kock*, op Sumatra's westkust, ligt op 2924 voet; de temperatuur is daar 's morgens 66¾ Far., 's middags 78¾, 's avonds 71. Daar stierven in 1853 van 128 Europesche zieken geen één, en van 161 inlanders 1.

Op Fort *Gombong* in *Baglen*, dat maar 100 voet ligt boven de zee, stierven in 1846, 1847 en in 1853, van gemiddeld 298 man, 4,66, zegge 1,56 pCt., dus nog minder dan in Europa.

Te *Herwijnen*, in het *Buitenzorgsche*, waren 40 à 50 jongens, tusschen 10 à 15 jaar, blakende van gezondheid. Zij wandelden dagelijks 4 à 5 uur, behalve gymnastische oefeningen. Zij zagen er geheel anders uit als de kinderen te Batavia. In 5 jaar zijn er weinig ernstige ziekte-gevallen geweest en geen een is gestorven.

De nasporingen omtrent de sterfte en geboorte van Europeanen op Java, buiten en behalve de militairen, geven de volgende uitkomsten:

Civiele personen, Europeanen, gemiddeld over vijf jaren:

Generale sterkte 16318.

	sterfte	967	= 59	:	1000 z.
	geboren	902	= 55	:	1000 z.
mannen 5849,	sterfte	503	= 86	:	1000 z.
vrouwen 4703,	„	199	= 42	:	„ „
kinderen 5766,	„	265	= 45	:	„ „

Op de drie hoofdplaatsen:

Sterkte 9880, sterfte 775, geboren 647.

In de binnenlanden:

Sterkte 6438, sterfte 192, geboren 255.

Deze cijfers zullen bevonden worden nagenoeg juist te zijn. De sterfte in de binnenlanden is dus niet meer dan 3% en zij wordt door de geboorten met ⅕ overtroffen, dat zeker niet ontmoedigend is.

Behalve deze gegevens van Dr. Bosch, meen ik nog te moeten wijzen op de statistieke cijfers van Dr. Bleeker in zijne *Bijdrage tot de geneeskundige topographie*, al hebben die ook enkel betrekking tot *Batavia*. Juiste cijfers van de sterfte aldaar, over den vroegeren tijd, zegt hij, hebben tot nog toe altijd ontbroken, wat men ook moge hebben gesproken en geschreven van de ontzettende mortaliteit onder de Europeanen in die hoofdstad. Hij levert een overzigt van de sterfte onder de ingezetenen, de militairen en de zeelieden, van 1819—1844. Het hoogste cijfer was dat van 725 in 1824, behalve het cholera jaar 1821. Het laagste cijfer was 345 in 1836. Na aftrek der militairen en zeelieden, was het sterfte-getal onder de Europesche bevolking, mannen, vrouwen en kinderen, het cholera jaar 1821 niet mede gerekend, het hoogste 361 in 1820, en het laagste 188 in 1844. Bij gemiddelden doorslag toont hij aan, dat de kansen voor de instandblijving van het leven der Europeanen te Batavia, tegenwoordig van 3—4 maal gunstiger zijn dan een vierde eeuw geleden.

Uit alles volgt klaarblijkelijk, dat ruimte van bestaan-middelen, goede zorg voor steden en andere woonplaatsen en gezondheids-maatregelen, aanmerkelijk bijdragen tot instandhouding en bloei van het Europesche element in Indië. Maar de algemeene en individuele belangen der Europesche ingezetenen, vorderen in dit opzigt dringend, dat zij, althans op de voornaamste plaatsen, ter verligting en ondersteuning van de taak der regering, ook behartigd worden door gemeente-raden. De heer Willer spreekt in zijne *aanmerking* op het *tweede* tableau, van eene „vereeniging van notabelen.” Deze wenscht hij belast te zien met de zorg om bestaanmiddelen te scheppen en het jeugdig geslacht te behoeden voor lediggang en om loon naar werk te verschaffen. Gaarne stem ik met hem in, dat eene dusdanige vereeniging, gedreven door warme zucht om de burgers te helpen aan hetgeen hun ontbreekt, waarborgen oplevert dat ér inderdaad zal gezocht worden met ijver, scherpzinnigheid, kennis van zaken en op onafhankelijke wijze. Ik erken, dat dit laatste vooral van groote waarde is, omdat een stedelijke raad, hoe ook zamengesteld, in allen geval een gouvernementaal ligchaam of werktuig is en daarom minder onafhankelijk worden kan; terwijl zoodanige raad, uit den aard der zaak, niet in zich bevatten kan al de elementen, door den heer Willer opgenoemd en, met het oog op het

doel, ook als volstrekt onmisbaar te beschouwen. Maar aan zulk eene vereeniging van notabelen, van individus, zou ontbreken, de blijvende band en het erkend gewigt van eene *instelling*. Dit kenmerk is vooral in Indië, waar de mutatien nog zoo veelvuldig zijn, volstrekt noodzakelijk. De voorgestelde vereeniging is dus op zich zelve niet voldoende. De door mij voorgestelde stedelijke of gemeente-raden, ook geheel op zich zelven, zonder de medewerking der aangeduide notabelen, zouden het voorgestelde omvattende oogmerk misschien even min bereiken. Maar *te zamen* werkende, zal de uitslag niet kunnen falen. De vereeniging van notabelen zou de bouwstoffen zorgvuldig opsporen en in 't licht stellen. De raad zou die ziften en brengen tot een vast plan, steunende op locaal gezag. Op deze wijze zouden die vaste plannen aanspraak hebben op goedkeuring en krachtigen steun van het Gouvernement. Door de stabiliteit van den raad, zouden die plannen ook gevrijwaard blijven van de gevolgen der instabiliteit, welke vele menschlievende ondernemingen in Indië tot dus ver schijnt aan te kleven, zoo ze enkel van particulieren uitgaan.

5. *Stelling, dat bij verdere uitbreiding van het occupatie- en exploitatie-stelsel op de buiten-bezittingen, de inrigting van ons bestuur herziening zou behoeven.*

Mogt het mij gelukt zijn te doen blijken van de noodzakelijkheid van afdoende voorzieningen in voormelden zin, ten aanzien der in Indië aanwezige blanken en kleurlingen, die daar te zamen uitmaken de Europesche bevolking, met een enkel woord wil ik er ook op wijzen dat de op de Regering rustende taak te gewigtiger wordt, nu het toenemend gebrek aan bestaanmiddelen voor de onbemiddelde en de arme klassen in Nederland zelve, in de hand der voorzienigheid het middel schijnt om een deel van ons geslacht over de vaderlandsche grenzen te leiden, in de eerste plaats naar diên gezegenden archipel, welker bestuur zij ons tijdelijk heeft aanbetrouwd.

Daar zijn er die onzen toestand van overbevolking ontkennen, op grond dat op vele punten van ons land nog arbeid wordt gevraagd. Daar zijn er anderen die overbevolking ontkennen, omdat als men den Vaderlandschen bodem wil brengen in den staat van bewoonbaar- en bebouwbaarheid, waarvoor die nog vatbaar is, wij geen handen te veel maar te weinig hebben. Ik

zal in die economische debatten, die door verschillende opvatting van het woord „overbevolking" dikwijls duister zijn, mij liefst niet mengen. Ik breng slechts in 't midden, dat de bevolking op onzen bodem sedert de laatste dertig jaren vermeerderd is met omstreeks 40%, dat de hoeveelheid voedingsmiddelen, indien die al gelijken tred mogt houden, door den toenemenden uitvoer van vee en visch, niet meer voldoende is, om den armen, den minvermogenden en zelfs den burgerman eene toereikende hoeveelheid dierlijk voedsel te veroorlooven; en dat een aantal bijkomende omstandigheden het leven zoo duur hebben gemaakt, dat een weekgeld, waarmede het huisgezin voormaals in soberen welstand verkeerde, thans niets oplevert dan een ellendig voortkruipend bestaan. Zijn er middelen uit te denken om onzen verarmden landgenoot op eigen bodem aan een beter lot te helpen, welnu, men wende ze aan. Eene poging daartoe had plaats door algemeene zamenwerking: de stichting hier te lande van landbouwende en fabricerende kolonien door de bekende maatschappij van weldadigheid. Heeft deze poging haar oogmerk bereikt? immers neen. En zoo lang nu op eigen bodem het euvel niet overwonnen kan worden, blijven 's rijks overzeesche bezittingen het doel der gedachten die rondtasten naar leniging. Ik lees in een onlangs uitgekomen geschrift over de gemeenschappelijke en afgezonderde gevangenis, als betoog dat de misdaad hoofdzakelijk door de ellende wordt geteeld, dat niet de trage alléén aan armoede is blootgesteld; maar dat er geen werk is voor allen. „Men werpe slechts een blik om zich heen, aldus vervolgt de schrijver, en het zal duidelijk en zonneklaar blijken, *dat er voor duizenden geen arbeid is*, en dat zelfs het loon van sommige handwerken zoo gering is, dat er bijna geene mogelijkheid bestaat om daarmede in de eerste levensbehoeften te voorzien. Wanneer derhalve de omstandigheden zich voor den eerlijken en vlijtigen werkman reeds zoo drukkend vertoonen en hij weken en maanden zonder werk is, en aan de ellende en armoede zich ziet prijs gegeven, en, om zich brood voor hem en zijn noodlijdend huisgezin te verschaffen, tot wanhoop vervalt en tot de misdaad zijn toevlugt moet nemen, is het dan te verwonderen, dat zoo menig ontslagen gevangene, door gebrek en armoede gedreven, wegens herhaling van misdaad in den kerker terugkeert?..."

De gedachten, die derhalve rondtasten naar leniging, rigten zich meestal in de eerste plaats naar *Java*, de schoonste, de rijkste, de

bevolktste, de best bekende onzer kolonien. Maar *Java* juist, dat, om de schatten die het ons toewerpt, het plegtanker van den Nederlandschen staat is geworden, brengt die schatten voort door middel van een *stelsel*, waarmede geoordeeld wordt niet vereenigbaar te zijn: volkplanting of onbelemmerde immigratie van blanken; daarom ook heeft het adres van 15 April 1857, *Java* bepaaldelijk buiten beschouwing gelaten. Zal er kolonisatie plaats grijpen, om het even in welken vorm, dan moet ze, bij het bestaan van dat *stelsel*, gerigt worden naar de Buiten-bezittingen.

Over den toestand dier bezittingen uit te weiden, acht ik onnoodig, bij den grooten voorraad openbare geschriften welke daaromtrent licht verspreiden, en bij het in 't leven roepen, ten gevolge van het voormelde adres, van eene bijzondere Staats-commissie, door den Koning belast met de taak om voorstellen te doen tot het ontwikkelen van derzelver zedelijke en stoffelijke belangen. Intusschen meen ik wel te doen door in opmerking te brengen, dat de regering daar ook reeds nu, eene zeer zware taak te vervullen heeft, zooals onder anderen duidelijk blijkt uit de door den Minister van Koloniën, in Junij 1850, aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal, gedane „*Mededeelingen betreffende de overzeesche bezittingen van het rijk;*" uit de verslagen omtrent den staat en het beheer der koloniën, welke vervolgens van jaar tot jaar, door den Minister zijn ingezonden, al worden de eilanden buiten Java, daarin niet meer afzonderlijk behandeld; en uit de veelvuldige mededeelingen der regering in de *Staats-Courant* van voorvallen en toestanden, die voormaals niet ter kennis van het publiek kwamen, omdat men toen minder dan thans overtuigd was van de noodzakelijkheid dat de regering, ter vervulling harer onmetelijke taak, steun noodig heeft in de openbare meening der natie, en dien steun alleen vinden kan door den thans ingeslagen weg.

Maar juist die omvattende hoogst gewigtige taak, leidt mij tot het opperen van de vraag, of de inrigting van ons bestuur in Indië, wel berekend is om zooveel uiteenloopende en nog verder uit te breiden belangen, te overzien en goed te behartigen? Ik ben geneigd om op die vraag een ontkennend antwoord te geven. Naar mijn inzien behoort meerdere uitzetting gegeven te worden aan het begrip, dat Nederlandsch Indië behoefte heeft aan eenen *algemeenen* landvoogd, in de volle beteekenis van het woord, die onverdeeld zich aan

de groote *algemeene* belangen van dat uitgestrekte gebied kan toewijden; en dat de groote afdeelingen daarvan, behoefte hebben aan *bijzondere* landvoogden, op verhevener standpunt geplaatst dan tegenwoordig met de meesten het geval is. Ik acht dit te meer noodzakelijk, wanneer er met ernst en kracht gehandeld moet worden om de zedelijke en stoffelijke belangen der buiten-bezittingen tot belangrijke ontwikkeling te brengen, in verband tot de belangen van het moederland; ook nu in Indië consuls van vreemde mogendheden worden toegelaten en vreemde invloed zeer zeker meer en meer bespeurd zal worden; en vooral zoo er uitbreiding plaats mogt hebben van Nederlandsch element, waartoe als drangreden onder meer is aangevoerd, dat in Britsch-Indië op nieuw blijkt, hetgeen ons in den Javaschen oorlog van 1825—1830 gebleken is, dat de Europesche regeringen in Indië, in oogenblikken van gevaar, nevens de kracht van staande legers, wel degelijk behoefte hebben aan de zedelijke kracht, zoo niet aan de gewapende hulp, van Europesche ingezetenen, hoe talrijker zoo veel te gelukkiger.

Maar in ieder geval is het noodig, dat het occupatie-stelsel uitgebreid worde ter bevordering van uitbreiding van exploitatie. *Billiton* moge hier ten voorbeelde zijn. Eene reëele en directe gouvernementale actie is noodzakelijk op alle punten die vatbaar geoordeeld zullen worden tot het opleveren van eenen nieuwen werkkring aan Nederlandsch kapitaal en van bestaanmiddelen aan den blanke en kleurling.

Ernstige overweging of de inrigting van ons Indisch bestuur in harmonie is met de behoefte, komt te meer wenschelijk voor, bij den bestaanden regel om elk gouverneur-generaal slechts vijf jaren in het bewind te laten, zoodat hij, zoolang hij tevens *bijzondere* landvoogd van het zoo-veel zorg vereischende *Java* is, zich in dien betrekkelijk korten tijd naauwelijks naar één der gouvernementen buiten *Java* begeven kan. Tot ondersteuning der gestelde meening strekke voorts, dat wij op *Sumatra* eenen gouverneur hebben, die niet dat geheele eiland, voor zoo ver wij het in bezit hebben, bestuurt, maar slechts een gedeelte van de westkust; dat de gouverneur van *Celebes* niet veel meer is dan een diplomatiek agent; dat op *Borneo* de gouverneur slechts organiek, niet feitelijk bestaat; dat in de *Molukko's* de gouverneur wel niet tot een gedeelte van dat gebied beperkt is, maar magteloos om iets degelijks tot stand te brengen.

Er bestaat, dunkt mij, in de inrigting van ons algemeen bestuur in Indië iets stationairs, dat niet overeenstemt met den aanmerkelijken vooruitgang, welke er sedert 1816 heeft plaats gehad en er nog ongetwijfeld te verwachten is. Van daar misschien dat er telkens behoefte bestaat tot benoeming van permanente en tijdelijke speciale commissarissen en inspecteurs. Het werktuigelijke zamenstel van ons Indisch Staatsbestuur is verouderd, want het dagteekent, in de groote trekken, van den tijd van PIETER BOTH, de eerste gouverneur-generaal in 1609.

Voor onze Oost-Indische koloniën is volstrekt noodig een vertegenwoordiger der kroon, die alles in zijn geheel overziet, zonder door plaatselijke of oogenblikkelijk dringende omstandigheden in het eene deel, afgetrokken te worden van de duurzame belangen van elk der andere deelen. Daarom moet die vertegenwoordiger der kroon niet zijn landvoogd van *Java* in het bijzonder en van de buiten-bezittingen slechts in 't algemeen, maar wezenlijk en daadzakelijk opperlandvoogd van den ganschen Archipel. Daarom moet hij onder zich hebben niet alleen afzonderlijke landvoogden voor de gouvernementen *Sumatra*, *Celebes*, *Borneo* en de *Molukken*, maar ook bepaaldelijk een afzonderlijke landvoogd voor *Java*. Daarom moet hij ontlast worden van werkzaamheden die hem beletten om zich onverdeeld toe te wijden aan zijne ware en groote roeping: de handhaving en waar zulks billijk en noodig is, de uitbreiding onzer dominatie, en het ontwerpen, vaststellen en handhaven van beginselen van bestuur voor elk gewest, met het hoofdoogmerk om de inlandsche volken materieel en intellectueel te ontwikkelen, waaruit reeds van zelf voordeel voor de schatkist en welvaart voor den blanke volgen moet.

Onder zoodanige krachtige personificatie onzer heerschappij in Indië, zal de vermeerdering van het Europesche element ongetwijfeld strekken tot heil des lands en tot schraging en uitbreiding van die dominatie en van haar oogmerk.

II.

BOEROE.

VROEGERE EN LATERE NARIGTEN, VOORSTELLEN EN MAATREGELEN; NADERE BIJDRAGEN TOT DE KENNIS VAN HET EILAND; BEVINDINGEN VAN DR. P. BLEEKER EN VAN DEN ZENDELING ROSKOTT; SLOT.

1. *Narigten, voorstellen en maatregelen* (*).

1818—1830.

Sedert het herstel van ons gezag in Nederlandsch Indie, is meer dan eens de vraag behandeld, op welke wijze het belangrijke eiland *Boeroe* zou kunnen worden dienstbaar gemaakt aan ontwerpen van kolonisatie, of hoe het anders tot eigene ontwikkeling zou kunnen gebragt worden.

VAN DEN BOSCH noemde het in zijn werk van het jaar 1818, getiteld: *Nederlandsche bezittingen in Azia, Amerika en Afrika*, II deel, bl. 103: „een der eilanden, die, wanneer men er zich aan gelegen liet leggen, zouden ophouden nuttelooze bezittingen te zijn.”

Het eerste schriftuur over het exploiteren van *Boeroe*, zes en dertig jaren oud, is een officieel rapport van de heeren Mr. H. J. VAN DE GRAAFF en G. F. MEYLAN, destijds Hoofd-Inspecteur en Inspecteur van Financien op Java, gedagteekend 5 Junij 1821, gerigt aan den Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN, openbaar gemaakt in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, jaargang 1856 (†). Hoezeer dit rapport den toestand der *Molukkos* en de daaromtrent te nemen maatregelen in het algemeen betreft, handelt echter een voornaam gedeelte ook over *Boeroe* in het bijzonder.

Bij het nagaan van het beste stelsel van bestuur voor de Moluksche eilanden in het algemeen, werd door de heeren VAN DE GRAAFF en MEYLAN, ten opzigte van *Boeroe* aange-

(*) In dit hoofdstuk heb ik het woord kolonisatie niet gebruikt in den bepaalden zin, door den heer WILLER daaraan gehecht; maar in den meer of min onbestemden zin waarin het sedert 40 jaar voorkomt: zonder onderscheiding van aantal, bestemming of onderlingen band der personen Ik heb het woord gebruikt, zoo als de berigtgevers of voorstellers het zelf bezigden.

(†) Al wat in de 17e eeuw door WOUTER SCHOUTEN en JOHAN NIEUHOF en in de 18e eeuw door F. VALENTIJN over Boeroe gezegd is, vindt men laatstelijk kort opgeteekend in het werk van Dr. P. BLEEKER: *Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel*, 1856, 2e deel bl. 33 en 34.

merkt, dat *Europesche kolonisatie* het geschiktste middel zijn zou om, bij de vele zwarigheden die eene dadelijke inbezitneming in den weg staan, den schakel uit te maken tusschen het bestuur en de binnenlandsche bevolking, met welke anders eene aanraking niet zou zijn daar te stellen.

Boeroe werd gezegd, uithoofde der uitgestrektheid, vruchtbaarheid en bevolking, zich voor eene kolonisatie goed te eigenen en in staat te zijn, om terstond een aanzienlijk getal kolonisten te ontvangen en hun binnen korten tijd een behoorlijk bestaan te verschaffen. De rapporteurs wilden de kusten tegen de zeeroovers beveiligen door een aantal dorpen, elk met ongeveer vijftig gewapende blanken, met hunne huisgezinnen (§). Wijders werd door hen, tot bereiking van het kolonisatie-oogmerk, in twintig artikelen een zamenstel van bepalingen voorgesteld. De eerste stap van uitvoering zou zijn, het ontbieden ván planters uit *Nederland.* Tevens wilde men naar *Boeroe* zien afgevaardigd, zendelingen, bijgestaan door Inlandsche christen-schoolmeesters, tot het bekeeren van de binnenlandsche Halfoersche bevolking, met het doel om deze met de Europesche kolonisten te zien ineensmelten. De Mahomedaansche strandbevolking, dacht men, dat de algemeene stroom weldra volgen zou.

Deze voorstellen van de heeren VAN DE GRAAFF en MEYLAN zijn wel later, door plaatselijke onderzoekingen, gebleken onuitvoerbaar te zijn, maar ze hebben eene eerste impulsie gegeven aan de aandacht op dat belangrijke eiland en kan als gevolg daarvan worden beschouwd de bestendige strekking, zoowel bij hooge landsdienaren, als bij de regering zelve, om *Boeroe* tot ontwikkeling te bestemmen.

De Gouverneur-Generaal VAN DER CAPELLEN stelde dit, ook in andere opzigten merkwaardige rapport der heeren VAN DE GRAAFF en MEIJLAN, in handen van den heer Mr. P. MERKUS, die in 1822 benoemd was tot Gouverneur der *Molukkos,* en deze bragt daarover een berigt uit onder dagteekening van Mei 1823.

Uit de eigenhandige aanteekeningen van den heer VAN DER CAPELLEN, betreffende zijne reis in de *Molukkos* in 1824, medegedeeld in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indie van het jaar 1855, blijkt, dat hij, naar aanleiding van de voormelde stukken,

(§) Hieruit blijkt al dadelijk, dat de rapporteurs zelf niet op *Boeroe* zijn geweest; want de Oost-, West- en Zuidkust zijn volkomen ongeschikt tot verblijf voor blanken, en de Noord-kust, als die het is, dan zeer slecht.

op *Amboina* herhaaldelijk conferentien hield met den heer VAN DE GRAAFF, die hem vergezelde, en met den heer MERKUS, en dat deze laatste met de kolonisatie-voorstellen op dat oogenblik weinig ingenomen was. De heer VAN DER CAPELLEN liet zich daaraan, met opzigt tot *Boeroe,* nogtans veel gelegen liggen. Hij merkte onder anderen op, dat, behalve de aanwezige post in de baai van *Kajéli,* spoedig een tweede aan de andere zijde zou moeten gelegd worden, en *dat het onderzoek van het nog zoo weinig bekende Boeroe,* aan een ijverig en bekwaam ambtenaar zou moeten worden opgedragen.

In eene nadere aanteekening van den heer VAN DER CAPELLEN, den 3den Julij 1824, toen hij van *Menado* de reize naar *Makasser* deed, wees hij er andermaal op, dat er geen onderzoek in loco had plaats gehad; immers hij zegt: „*Wanneer eenmaal het eiland Boeroe behoorlijk zal zijn opgenomen, hetgeen nu weldra zal kunnen geschieden,* zal men best kunnen beoordeelen, welke partij van hetzelve zal te trekken wezen, en welke hulpmiddelen en bronnen van rijkdom aldaar te vinden zijn. Waarschijnlijk is het, dat *Boeroe* een der belangrijkste eilanden in de *Molukkos* zal wezen, hetwelk onder het monopolie- en exterpatie-stelsel het geval nimmer had kunnen worden. Eerst *dan* zal kunnen beslist worden, of het eiland *Boeroe, voor eene Europesche kolonisatie dienstbaar te maken is.*"

Dit onderzoek in loco, werd in 1825 volbragt door den adsistent-resident van *Saparoea* J. L. B. ENGELHARD, die op dezen togt vergezeld was door den, sedert 1822 te *Kajéli* gevestigden zendeling JOHAN FRIEDRICH BORMEISTER, in gemeld jaar 1825 overleden. De heer ENGELHARD drong door tot het binnenlandsche meer *Wakoholo,* en kwam daar van *Wamala* aan de zuidkust. Deze ambtenaar moet *Boeroe* geschikt geoordeeld hebben voor eene Europesche kolonisatie.

Het verblijf van den heer VAN DER CAPELLEN op *Amboina,* is voor *Boeroe* niet zonder gewigt geweest. Het werd met *Ceram* en eenige andere eilanden onder *Amboina* gebragt, en daarmede tot eene residentie vereenigd. De merkwaardige publicatie van den 15den April 1824, waarbij vele drukkende diensten en verpligtingen der bevolkingen van de *Ambonsche* eilanden worden opgeheven, waarbij voorzien werd in justitie en politie en waarbij nog veel werd toegezegd, was ook aan de bevolking van *Boeroe* gerigt.

Hoedanig in het algemeen de verrigtingen van den heer VAN

der Capellen waren, blijkt overigens uit de Kronijk van Nederlandsch Indie van de jaren 1816—1826, van Mr. P. Mijer, uit de archieven der Indische regering ontleend en geplaatst in het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, wat het hier bedoelde gedeelte betreft, in den jaargang 1845. En toen die landvoogd, in den aanvang van het jaar 1826 naar Nederland terugkeerde, en op den 1sten Januarij van dat jaar, het bestuur van Nederlandsch Indie nederlegde, zeide hij in de raadzaal der Indische regering, blijkens de voormelde kronijk en de Javasche Couranten van dien tijd, met betrekking tot de *Molukkos* en den treurigen toestand waarin hij de bevolking der *Ambonsche eilanden* (dus ook die van *Boeroe*) gevonden had: „Ik moest mij bepalen om daar, waar het meest te herstellen en te verbeteren was, te leenigen; en voor eene betere politie, voor regterlijke instellingen, voor veiligheid van personen en goederen, voor zooveel mogelijke uitreiking van loon naar werk en voor bescherming van een goed maar nedergedrukt volk te zorgen; mij voorbehoudende om, na mijne terugkomst te *Batavia*, mij met de leden der Regering te verstaan over de verdere middelen om de groote herstelling, dat is: *de opheffing van het monopolie-stelsel*, te bewerken of door doelmatige middelen voor te bereiden." Uit de „eigenhandige aanteekeningen" van den heer van der Capellen, blijkt voorts, dat hij den Koning met zijne verrigtingen bekend gemaakt en niet verborgen had „dat het monopolie-stelsel in de *Molukkos* niet meer in stand zou te houden zijn." Ware het afgeschaft, *Boeroe* zou daarvan de vruchten geplukt hebben.

Het gevolg der voorstellen van den heer van der Capellen schijnt intusschen slechts geweest te zijn, het, door den hem opgevolgden Commissaris-Generaal Du Bus de Gisignies, uitgevaardigde algemeen organieke besluit voor de *Molukkos*, van den 13 Augustus 1827, hetwelk bepalingen behelst omtrent de cultuur en handel, echter niet gewaagt van opheffing van monopolie-stelsel, noch van ontwikkeling door uitbreiding van bezit, of gezag, of door kolonisatie. Door dit besluit, dat vermoedelijk het uitvloeisel was eener beschikking des konings op de bedoelde voorstellen van den heer van der Capellen, en waaromtrent de Gouverneur der *Molukkos*, Merkus, zeker nog nader geraadpleegd werd, is, naar het schijnt, het rapport der heeren van de Graaff en Meijlan geworden: een stuk, dat alleen uit hoofde der daarin met groot talent bijeen ge-

trokkene geschiedkundige feiten waarde heeft en altijd behouden zal, maar dat overigens tot bloote speculatie werd bestemd. En daarmede vervielen voor het oogenblik hunne positive voorstellen tot kolonisatie van *Boeroe.*

1830—1846.

Onder het bestuur van den Gouverneur-Generaal VAN DEN BOSCH, en ook in de eerste jaren van de daarop gevolgde besturen, was van eene kolonisatie of exploitatie van *Boeroe* geene quaestie meer. In openbare geschriften wordt deswege dan ook niets aangetroffen. Enkele bijzonderheden omtrent het eiland zelf, vindt men opgeteekend in het IIIe boek, 2^e stuk, van het werk van VAN KAMPEN: *de Nederlanders buiten Europa*, Haarlem 1833, bl. 595, getrokken uit het dagverhaal van CH. VAN ANGELBEEK, die den Gouverneur Generaal VAN DER CAPELLEN in 1824 naar de *Molukkos* vergezeld had.

Zulke bijzonderheden vindt men ook in het werk van J. OLIVIER: *Reizen in den Molukschen Archipel, Makasser* enz. Amsterdam 1834, I^e deel, bl. 22. Dezelfde schrijver gaf in 1827 in druk uit: *Land- en zeetogten in Nederlandsch Indie* en maakte in het II deel, bl. 131, gewag van *Kolonisatie in de Molukkos*, als door helderziende mannen dikwerf geopperd en aanbevolen, maar, zoo als hij zich uitdrukt: door sommige oudgasten van zeer schroomvalligen aard, tegengehouden; ook op grond van vrees voor de schadelijke uitwerkselen van het Indisch klimaat, 't geen hij noemt, „eene verschrikkelijke over„drijving, van allen grond ontbloot."

Voorts is eene beschrijving van *Boeroe* opgenomen in het werk van P. P. ROORDA VAN EIJSINGA, van het jaar 1841: *Handboek der Land- en Volkenkunde enz. van Nederlandsch Indie*, I boek, bl. 141—143. Die beschrijving is kort en hoogst oppervlakkig.

1846—1850.

Terwijl onze kolonien door den Gouverneur-Generaal ROCHUSSEN bestuurd werden, trokken de vele eilanden in den Indischen Archipel, welke men beweerde dat verwaarloosd wierden, meer en meer de openbare aandacht.

Het koloniseren in *Nederlandsch Indie* was weder ter sprake gekomen, zoowel met opzigt tot *Java* als de buiten-bezittingen. Dit was voor de Regering een spoorslag tot het gelasten in *Indie*, van een nieuw onderzoek omtrent de geschiktheid tot kolonisatie van sommige der *Moluksche* eilanden, en het oog was weder op *Boeroe* gevestigd.

Omstreeks het jaar 1846, kwamen den Gouverneur-Generaal bovendien stukken in handen, betreffende een door eenen voormaligen Gouverneur der *Moluksche eilanden* gedaan voorstel tot hervormingen en verbeteringen in den toestand, zoowel der eigenlijk gezegde *Molukken* of *Specerij-eilanden*, als in het bijzonder ook van de op den noord-oosthoek van *Celebes* gelegene residentie *Menado*. „Dat er teruggang en verarming „plaats had," zegt de heer Rochussen in zijne „*Verdediging en* „*toelichting van eenige daden van mijn bestuur*, 1853" „werd „door de geadviseerd hebbende autoriteiten algemeen erkend; „voor de noodzakelijkheid tot het aanbrengen van verbeteringen „was tusschen haar geen verschil, maar wel over de middelen „van herstel en wederopbeuring dezer oostelijke bezittingen, „die, juist door hare afgelegenheid, niet altijd genoegzaam ge- „kend of gewaardeerd worden."

„Ten aanzien van de eigenlijke *Moluksche* of *Specerij eilanden*," aldus vervolgde hij, „bleek, dat deze allengs meer verachterden. „Behalve de specerijenteelt voor het Gouvernement — de nagelen „op *Ambon* en onderhoorigheden, de notenmuskaat op *Banda*, — „waren landbouw en nijverheid in zeer kwijnenden toestand; „de sluiting der havens voor den grooten handel maakten schier „allen handel onmogelijk, en het vertier 't welk vroeger uit een „talrijker en beter bezoldigd ambtenaren-personeel, en uit eene „sterker militaire bezetting pleegde te ontstaan, was van lie- „verlede teruggegaan in verhouding tot de inkrimping van een „en ander op den kleinst mogelijken voet. Ik achtte het ge- „raden, tot opheldering van vele punten waaromtrent twijfel „was gerezen, eenen commissaris te zenden, eerst naar de re- „sidentie *Menado*, later naar de overige eilanden *Amboina*, „*Banda* en *Ternate* met hare onderhoorigheden."

De commissie naar *Menado* werd opgedragen aan den Resident Francis; — die naar de *Molukken* aan den Heer A. L. Weddik, destijds Gouverneur van *Borneo*. Aan dezen werd op zijn verlangen, den adsistent Resident T. J. Willer toegevoegd. Zij vertrokken in Junij 1846 van *Batavia* met Z. M. schoener

Pylades, hielden zich eenen geruimen tijd op ter zuidkust van *Borneo*, voeren daar de *Barito* op tot 1° boven de linie en kwamen dien ten gevolge eerst in December op *Ambon*.

Dat de uitgebreide taak, aan den Gouvernements commissaris in de *Molukkos* opgedragen, ook voornamelijk het eiland *Boeroe* gold, blijkt uit de omstandigheid, dat hij den Heer Willer onverwijld naar dat eiland zond, ten einde onderzoekingen te doen, waarvan het rapport, dd. Ambon 2 April 1847, de vrucht is; dat die ambtenaar in Junij ten tweeden male naar *Boeroe* werd gezonden om de reis naar *Wakoholo*, waarin hij in Januarij verhinderd werd, alsnog te doen (de tweede maal werd hij op nieuw verhinderd door eene hevige ziekte); en dat de Gouvernements-Commissaris gedurende de maand Julij in persoon op *Boeroe* kwam en in oogenschouw nam de vlakten van *Kajéli*, op welker uitgestrektheid nadrukkelijk was gewezen in het evengenoemd rapport.

In dezen tijd bearbeidde de heer C. J. Temminck zijn werk: *Coup d'oeil général sur les possessions Neerlandaises dans l'Inde archipélagique*, waarvan het *eerste* deel in het jaar 1846 werd uitgegeven. Op blz. 351 maakte hij van het verwaarlozen onzer buitenbezittingen gewag. In zijn *derde* deel, 1849, blz. 409, deed hij deswege ernstige waarschuwingen; en tot het tegenwoordig onderwerp had regtstreeks betrekking, hetgeen hij op blz. 245 en volgende zegt. Daaruit blijkt, dat de Heer Merkus in of omstreeks het jaar 1823 zelf te *Kajéli* geweest was, en de meest gunstige getuigenis had gegeven, vooral ook van de Halfoeren der binnenlanden. *Boeroe*, meende Merkus, zou eene „zeer belangrijke bezitting" kunnen worden, zoo uithoofde zijner voortbrengselen als gunstige ligging, bijzonderlijk ook van de schoone *Kajéli-baai*.

Temminck wijdde over de zaak nog eenigermate uit, doch gaf tevens bewijs, dat hem destijds volstrekt onbekend was, dat de heer Willer met eene nadere plaatselijke en zeer omvattende opname was belast geweest. Van die opname wordt ook met geen enkel woord gesproken in den *Moniteur des Indes-Orientales et Occidentales* van den heer Melvill van Carnbee, jaargang 1848—1849, ter gelegenheid der mededeeling aldaar, van een extract uit het verhaal der reis van de Fransche corvet *la Coquille*, die in 1823 verscheidene dagen in de baai van *Kajéli* vertoefde, bevattende eene uitvoerige beschrijving van dit verblijf en een aantal bijzonderheden omtrent

Boeroe, grootendeels bevestigende de algemeene vruchtbaarheid van dat eiland (*).

De heer Dr. M. DASSEN schreef in het jaar 1848 een merkwaardig stuk, getiteld: *de Nederlanders in de Molukken*, waarin hij, even als in 1837 gedaan was door J. OLIVIER, in het II^de^ deel van zijne *Reize door den Molukschen archipel*, een paar jaren te voren door VAN KAMPEN, in zijne: *Nederlanders buiten Europa*, en in 1845 door Mr. P. MIJER, in zijne reeds vermelde: *Kronijk van. Nederlandsch-Indië*, de afschuwelijke gevolgen schetste van het monopolie-stelsel. DASSEN sprak ook over *Boeroe* (bl. 158 en volgende). Hij wijdt er over uit, dat de bevolking voorheen gekneveld werd en dat de onderwerping van het eiland in de zeventiende eeuw, de bevolking had verdund, naar zijne berekening, wel met 20.000 zielen.

In eene tweede brochure van het jaar 1849, tot titel voerende: *Over de doelmatigheid van het vestigen van volkplantingen in warme gewesten*, komt DASSEN op de zaak terug. De *Molukken*, zegt hij, kent men niet. „RUMPHIUS en VALENTIJN wisten ieder voor zich, in dit opzigt meer, dan het geheele thans levende geslacht te zamen. Dat men zich dan toch haaste deze rijkdommen aan ons volk te geven."

De afgevaardigde van het Nederlandsche zendeling-genootschap, L. J. VAN RHIJN, die in de jaren 1846—1847 eene reize in den Indischen archipel volbragt, en daarvan in 1851, eene beschrijving in het licht gaf, spreekt ook over *Boeroe*, waar hij echter niet persoonlijk kwam. Op blz. 252—271 komen een aantal bijzonderheden over dat eiland voor. Er was hem, zegt hij, menige vaderlandsche stem ter ooren gekomen, die de bergvlakten van *Boeroe* aanwees, als geschikt voor eene *Nederlandsche kolonisatie*; maar hij was in het zekere onderrigt, dat het een onbegonnen werk zou zijn en dat men daaraan niet meer behoefde te denken. De redenen van dit oordeel geeft hij echter niet op, daar hij zich verder slechts bepaalt tot het mededeelen van een verhaal van den zendeling ROSKOTT, getrokken uit diens verslag aan het zendeling-genootschap, betreffende de, in November 1847 door den gene-

(*) Dr. P. BLEEKER zegt in zijne: *Reis door de Minahassa en den Molukschen archipel*, 1856, II^de^ deel, bl. 34: „LESSON heeft in zijn derde deel: *Voyage autour du monde* en in de *Zoölogie der reis van de Coquille* (gekommandeerd door DUPERREY) menige opmerking omtrent *Boeroe* medegedeeld en vooral in zijn laatstgenoemd werk heeft hij kostbare bouwstoffen geleverd voor de eerste noemwaardige kennis der natuurlijke geschiedenis van het eiland."

raal-majoor J. B. CLEERENS, destijds Gouverneur der *Molukkos*, met veel moeite en gevaar gedane reis naar het binnenlandsche meer van *Wakoholo*, bepaaldelijk met het oog op eene mogelijke kolonisatie aldaar. Anderen wijzen dat gedeelte des eilands in geenen deele aan. (*)

De Gouverneur CLEERENS toonde veel belangstelling in de welvaart van *Boeroe*. Op zijne aansporing werden in de vlakten rondom de *Kajéli*-baai, natte rijstvelden (†) aangelegd en koffijboomen geplant.

Als eene bijdrage tot de kennis der voortbrengselen van *Boeroe*, maken wij hier melding van de aanteekeningen van den Ingenieur W. L. BROCX, gedagteekend Soerabaya, Augustus 1848, betreffende de bekende houtsoorten in de Molukkos, opgegeven in het tijdschrift *Indisch archief* van het jaar 1850. Hij beschrijft daarin 69 verschillende houtsoorten van *Boeroe*, en zegt, dat, zoo er zwarigheid bestaat om op dat eiland hout te bekomen, zulks te wijten is aan de vrees der inboorlingen „dat het Gouvernement hun daarvan leverancien zal opleggen."

Er bestaat nog eene beschrijving van *Boeroe* van den kapitein ter zee C. VAN DER HART, die als kommandant van Zijner Majesteits schepen *Argo* en *Bromo*, dat eiland in 1850 bezocht, blijkens blz. 133—138 zijner: ***Reis rondom het eiland Celebes en naar eenige der Moluksche eilanden***, in 1854 in druk uitgegeven door het te Delft gevestigde Koninklijk Instituut voor de taal- land- en volkenkunde van Nederlandsch-Indië. 't Is opmerkelijk, dat noch TEMMINCK, noch DASSEN, MELVILL, VAN RHIJN of VAN DER HART, eenige melding maken van de plaatselijke onderzoekingen, door den heer WILLER gedaan. Slaat men nu acht op het oordeel dat een man als Dr. BLEEKER over zijn arbeid heeft geveld, zoo als hierna blijken zal, dan is het tastbaar, dat er reden bestaat om den uitslag des onderzoeks van den heer WILLER, meerdere bekendheid te doen bekomen dan tot dus ver het geval was.

1850—1857.

Nu blijft nog kortelijk te vermelden wat in de laatste jaren met *Boeroe* is voorgevallen en welke maatregelen de regering

(*) Zie Dr. BLEEKER's *Reis door de Minahassa en den Molukschen archipel*, bl. 41.

(†) Het eerste sawa-bed werd nabij *Kajéli* in Januarij 1847 aangelegd door den gecommitteerde WILLER, aan wien generaal CLEERENS sawa padi had medegegeven, welke hij opzettelijk uit de Preanger had medegebragt, en waarvan reeds op Ambon een groot gedeelte met succes was geplant.

daar heeft in werking gebragt na de zending van den Gouvernements commissaris A. L. Weddik.

Reeds in het eerste verslag dat door den Minister van Koloniën, C. F. Pahud, omtrent den staat en het beheer der Koloniën, aan de Staten-Generaal werd overgelegd, namelijk over 1850, werd van *Boeroe* gewag gemaakt. Er waren, zegt het verslag, niet zonder vrucht, pogingen aangewend om op dat eiland den landbouw te verbeteren en uit te breiden; men had namelijk in 1849, 44000 vierkante roeden (73 bunders) met rijst beplant en 140.000 koffijboomen aangekweekt. Dit schijnt te getuigen voor de gelukkige gevolgen der verrigtingen van Cleerens. Van kolonisatie werd niet gesproken.

In het volgende jaar 1851 werd door den Minister aangekondigd, dat een voorstel gedaan zou worden tot opheffing der beperkende bepalingen omtrent de vaart en den handel op de *Molukkos*. De Gouverneur Generaal Rochussen had daartoe de aanleiding gegeven, zoo als blijkt uit zijne reeds aangehaalde: *Toelichting en verdediging van eenige daden van mijn bestuur.* Ontwijfelbaar was dit de strekking geweest van het rapport van den Commissaris Weddik, wiens berigten over den toestand der Molukkos en de middelen tot derzelver opbeuring, wij zouden gewenscht hebben dat in zijn geheel of bij gedeelten gepubliceerd waren.

Het voorstel van den Minister, in overeenstemming met dat van den heer Rochussen was, om de havens van *Amboina*, *Banda* en *Ternate*, onder zekere bepalingen, voor den algemeenen handel open te stellen. Daarbij werd ook nog opgenomen de haven van *Kajéli* op *Boeroe*. „Dit is een punt, zeide de heer Rochussen, 't welk voor den grooten handel tusschen *China* en *Manilla* met *Australië*, *Europa* en *Amerika*, uitnemend gelegen is en alles oplevert, wat de schepen behoeven om zich voor hunne verdere reis te voorzien.” Deze, in 1853 tot wet verhevene voorstellen, werden van verschillende kanten beoordeeld, ook in tijdschriften en dagbladen, waaronder de *Free-press* te *Singapore*, die insgelijks wees op de gunstige ligging van *Boeroe* als ververschingsplaats voor schepen van en naar *China* en *Australie*. Voor het eerst werd nu openlijk beroep gedaan op het verslag der onderzoekingen op *Boeroe* van den heer Willer. (*) Het openstellen van *Kajéli* voor de algemeene vaart, was een eerste stap voor de ontwikkeling der welvaart van het eiland. De in 1854 van regeringswege gedane mede-

(*) Zie „Indiër” van den 21 October 1854.

deelingen in de Staats-courant, van berigten uit de Molukkos ontvangen, maakten gewag van ziekten te *Kajéli*, ontstaan door langdurige droogte en buitengewone hitte.

Wijders vindt men aangeteekend in het Regeringsverslag omtrent den staat en het beheer der Koloniën over het jaar 1854, dat op *Boeroe* 148 pikols rijst waren geoogst, — en in het verslag van den staat van het schoolwezen onder ultimo 1854, dat de christengemeente bestond uit 202 zielen, waarvan 43 kinderen onderwijs ontvingen en 28 niet. De school werd gehouden in het kerkgebouw door den goeroe van den 1sten rang J. C. PATTIASINA.

In het jaar 1855 werden door de Indische regering bepalingen gemaakt voor de nieuwelings opengestelde havens van *Amboina*, *Banda*, *Ternate* en *Kajéli*. Bij publicatie van den 30sten April werd er namelijk de invoer van vuurwapenen en buskruid toegestaan, en opgeheven de belasting op Chinesche jonken. De gouverneur der Molukkos, op *Amboina* gevestigd, mogt, wat *Boeroe* betreft, aan *vreemdelingen* vergunnen, om zich op de hoofdplaats *Kajéli* te vestigen en zich daar of in de afdeelingen, tot weder opzeggings, voor het drijven van handel op te houden, met dien verstande, dat deze vergunning alleen zou kunnen worden ingetrokken door den Gouverneur-Generaal. Eindelijk werd bij die publicatie een *reglement* voor de gemelde vrijhavens uitgevaardigd, waarin de grens der reede van *Kajéli* vastgesteld werd om de oost van de monding der rivier *Waijerlessi* en om de west van de monding der rivier *Waijsalboeta*. Vaartuigen met kruid en ammunitie zijn gehouden te ankeren ten westen van de monding der rivier *Way-Bara*, en mogen zich zonder verlof, niet binnen de grenzen der reede verhalen, met verpligting alsdan tot dadelijke lossing.

In de maand October 1855 werd *Boeroe* bezocht door den Gouverneur-Generaal Mr. A. J. DUYMAER VAN TWIST, onder anderen vergezeld door Dr. P. BLEEKER. Dit bezoek werd door den laatstgenoemde beschreven in het werk, waarvan reeds herhaaldelijk melding gemaakt is. Hoogstmerkwaardige bijzonderheden over *Boeroe* worden daarin aangetroffen, waarop ik nader zal terugkomen (*). Het opzettelijke bezoek van den

(*) BLEEKER leverde nader nog twee *Bijdragen tot de kennis der visschen in de wateren van Boeroe*, te vinden in het *Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, 1856, deel XI, derde Serie, 1e deel en 1857, deel XIII, derde Serie, 3e deel.

Indischen Opper-landvoogd is voorts door eenen ongenoemden aan de vergetelheid onttrokken in een werkje, getiteld: „*Aanteekeningen betreffende eene reis door de Molukken, door den Gouverneur-Generaal* DUYMAER VAN TWIST, *in de maanden September en October* 1855."

Bepaalde gevolgen van het bezoek van den Opper-landvoogd, 't welk in de geschiedenis van *Boeroe* eene bijzondere merkwaardigheid is, zijn niet bekend; maar het ligt in den aard der zaak, dat de Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indie, het door zijne voorgangers nooit bezochte eiland niet bezoeken zou, en zich derwaarts niet zou doen vergezellen door een geleerde en publicist als Dr. BLEEKER, bijaldien die openlijke stap geenen grooten invloed op het verdere lot des eilands hebben moest.

In April 1857 was 's Konings stoomschip *Etna*, gekommandeerd door den kapitein-luitenant A. CLARKSON, in de baai van *Kajéli* en op de kusten van *Boeroe* geweest, vergezeld van den Gouverneur der Molukko's Jhr. C. F. GOLDMAN. Bij die gelegenheid werd jagt gemaakt op zeeroovers-vaartuigen, welke zich op de kusten vertoond en menschen-roof gepleegd hadhadden. De gezaghebber van *Boeroe*, DE FRETES, was eigener beweging tegen die zeeschuimers opgetrokken, vergezeld van eenige gewapende burgers van *Kajéli*. De gunstige uitslag der operatie van de *Etna* en der medewerking van de Halfoeren van *Boeroe*, is breedvoerig vermeld in de *Staats-Courant* van den 1sten Julij 1857. De *Etna*, van *Gorontalo* naar *Amboina* gestevend, zou de reede van *Kajéli* enkel aandoen, ten einde den staat van zaken aldaar, ten gevolge van het uitbreken der pokziekte, op te nemen. Het bestuur van *Amboina* had vaccinestof gezonden die goed vatte, en de ziekte was nagenoeg geweken. Latere berigten maakten van die ziekte op nieuw gewag. De *Halfoeren* te *Kajéli* hadden zich dien tengevolge op nieuw naar het gebergte terug getrokken. In November 1857 kwam de Gouverneur der *Molukko's* andermaal op *Boeroe* met Z. M. stoomschip *Etna*. Hij bleef er drie dagen en bezocht er eenige vlakten van het zoogenaamde achterland.

Bij besluit der Indische regering van 6 Julij 1857, werd de reeds vermelde publicatie van 30 April 1855, aangevuld, tengevolge van de bezwaren, welke nog werden ondervonden in de vaart op en van *Kajéli*, en de verdere opengestelde Molluksche havens. Er werd bepaald, dat het aan *alle* vaartuigen, hetzij die *al* dan *niet* in Nederlandsch Indië te huis behooren,

is toegestaan, om goederen van die havens naar een der andere Nederlandsch Indische bezittingen, waar zij wettiglijk kunnen worden toegelaten, over te brengen, en van die bezittingen naar de gemelde vrijhavens uit te voeren.

2. *Nadere bijdragen tot de kennis des eilands. Terreins gedaante.*

a. Gesteldheid tusschen den berg Tamahoe en het meer van Wakoholo.

(*Uit mededeelingen van den heer* Willer.)

De *Tomahoe* verheft zich, niet op eenigen afstand, maar vlak aan het westerstrand bij de zoogenaamde rooversbaai, gevormd door de drie eilandjes die men op de kaart ziet. De kruin van dien berg is 2599 Nederl. ellen boven de zee.

Eenige mijlen beoosten den Tomahoe verheft zich de Siël, die volgens den atlas van Melvill van Carnbee, 2300 Nederl. ellen hoog is. Hoe het terrein tusschen die twee bergen er uit ziet, weet niemand onzer; de Mohammedanen ook niet; en de Halfoer waarschijnlijk evenmin. Deze althans erkent dat de landstreek tusschen beide bergen nooit is bewoond en, bij menschen geheugen, door geen Halfoer is bezocht. Uit den aard der zaak, en de gesteldheid des terreins in andere bergachtige streken in aanmerking genomen, kan à priori, veilig besloten worden, dat het onbewoonde land tusschen den *Tomahoe* en den *Siël* is eene aaneenschakeling van bergribben en ravijnen, overdekt met ondoordringbaar woud, en ongeschikt om in aanmerking te komen voor eenige ontwikkeling, door middel van kolonisatie of exploitatie. — Dit wordt hier in het licht gesteld, omdat het meer van *Wakoholo*, dat aan den oostervoet van den Siël ligt, genomen zal worden tot punt van uitgang ter beoordeeling in hoever de overige streken des eilands, die door den gecommitteerde Willer noch bezocht, noch beschreven werden, in aanmerking kunnen komen voor later onderzoek, met doel van exploitatie of kolonisatie.

b. Gesteldheid tusschen de zuidkust en het meer van *Wakoholo.*

(*Herinneringen aan eene reis in den jare* 1825 *naar het meer Wakoholo door* J. L. B. Engelhard.)

Na getracht te hebben van de noordkust de binnenlanden te bezoeken, en alzoo van dien kant het meer *Wakoholo* te

naderen, moest ik echter van dat voornemen afzien, wegens de bijna ontoegankelijkheid van het steil opgaand bergachtig terrein, ten gevolge van welke vermoeijende reis, de assistent resident M. C. LANS, die mij bij deze gelegenheid vergezelde, door overspanning afgemat en ziek te *Kajéli* aangekomen, naar *Amboina* getransporteerd is moeten worden, en sedert niet meer in ambtsbetrekking naar *Boeroe* terugkeerde.

Daar intusschen door al hetgeen ik van het meer en zijne omstreken vernam, mijne belangstelling om zulks te zien ten hoogste was opgewekt geworden, ondernam ik andermaal in de maand October 1825, maar nu van de zuidzijde des eilands, tot het genoemde meer door te dringen.

Vergezeld door den op de hoofdplaats *Kajéli* gevestigden christen-zendeling, BORMEISTER, den *Radja* van *Kajéli* en den *Patti* van *Licella*, begon de reis van *Waymala* in het regentschap *Masrétté*. Aanvankelijk volgden wij, den *eersten* dag, een schaars begaan voetpad, door en langs de zoomen van uitgestrekte sago-bosschen, welke verminderden naar gelang de grond hooger en minder moerassig werd. Later, gelijk ook den *volgenden* dag, wisselden op de steeds meer rijzende grond, bosch en alang-alang, eene soort van weelderig gras van 4 à 5 voeten hoog, zich af; ik vond nu en dan een klein stuk grond beplant met tabak, hottang, (eene soort van gierst), en maïs: welk een en ander kenteekenen droeg, van eenen rijken winstgevenden bodem.

Daar het volk van *Boeroe*, zoo wel de strand- als bergbewoners, gewoon zijn niet anders te dragen dan kleine vrachten op het hoofd, en de ongebaande wegen somwijlen door digtbegroeide bosschen zulks bovendien hoogst moeijelijk maakte, zoo hadden wij ons slechts van de dringendste noodzakelijkheden voorzien, bestaande in eenige kleedingstukken, voor circa acht dagen sagobroodjes, eenige Boeroesche dingding, (gedroogd hertevleesch), wat rijst, een pot om te kooken, zoomede acht flesschen roode wijn; alles in kleine mandjes gepakt, niet te zwaar om door éénen man aan de hand of op het hoofd gedragen te worden.

Ik had dus geene gelegenheid geriefelijkheden hoegenaamd en nog veel minder eene linnen tent mede te voeren. Wij moesten ons alzoo getroosten in het open veld onder dakjes van boombladeren zamengesteld en op den grond gespreide slaapmatjes de nachten, die doorgaans koud en vochtig waren, door

te brengen. Gelukkig hadden wij niet te vreezen door wild gedierte gestoord te worden, wijl het eiland geen verslindend viervoetig gedierte bevat; maar het is daarentegen rijk in herten en wilde zwijnen, waaronder ook de zoogenaamde Babi Roesa, het herten- of Aethiopische zwijn.

Even als de vorige dagen togen wij den *derden* dag, des morgens 6½ uur op, stijf en koud van den niet zeer aangenaam doorgebragten nacht. Mijn Europesche reisgenoot, de heer Bormeister, gevoelde zich koortsachtig, en eene zekere verlamming aan de beide beenen maakte hem het gaan hoogst moeijelijk. Aan terug keeren alleen was niet te denken en even min om hem te laten dragen; een stok onder de beide armen, door éénen man voor en achter in de hand gehouden, diende den kranken man om alzoo gesteund, zich voort te slepen. Nu en dan verpozende, zoo mede van 1 tot 3 uur om de felle middagwarmte in het lommer der hooge boomen te ontwijken, marscheerden wij dagelijks tot het uur van zonsondergang; dit had echter den derden dag onzer reis niet plaats, hoewel niet minder vermoeijend, wijl de grond, reeds den vorigen dag opgaande, nu vooral golvend en steeds klimmend was, terwijl snel vlietende beekjes dikwijls geruimen tijd door onzen Halfoerschen gids als den aangewezenen weg gevolgd moesten worden. Opmerkelijk is het hoe deze menschen, even als ik later ook op het eiland Ceram ondervond, alleen op herkenning van zekere gemaakte teekens aan de boomen, met ontwijfelbare zekerheid de rigting aanwijzen, te volgen in eene uitgestrekte wildernis, waar men soms uren lang loopt zonder het minste spoor van menschen waar te nemen, en dat met meer kalme gerustheid, dan wij ons soms in ruime straten eener vreemde stad bewegen, uit vrees van te zullen verdwalen. Tegen half vijf uur na den middag, bereikten wij het meer Wakoholo aan den zuidoostkant. Een vreugdekreet, misschien nimmer te voren aldaar zoo gehoord, ging op, toen wij, nabij gekomen, door eene opening in de digtbegroeide oevers, op een eenigzins verheven punt een ruim overzigt verkregen van dit waarlijk allezins pittoresque meer, van, naar gissing 4 à 5 mijlen langwerpig in omtrek, omringd door een keten van heuvels en bergen, waarvan sommige waarschijnlijk 3 à 4 duizend voeten boven het zeevlak verheven zijn.

Van dat heerlijk gezigt niet verzadigd, maar de eerste indruk voorbij zijnde, werden handen aan het werk geslagen, om uit

takken en bladeren hutten tot ons verblijf te vervaardigen, waartoe juist eene schoone grasplek zich bijzonder gunstig leende.

Met het ondergaan der zon ontwaarde ik door opstijgende rook aan de andere zijde van het Meer, in eene schuinsche rigting van ons, eene kampong of dorp, dat echter, wegens de moeijelijkheid van het Meer om te trekken, bezwaarlijk anders dan te water bereikt kon worden.

Tot dat einde liet ik den volgenden morgen vroegtijdig beginnen, met het maken van een klein vlot uit daar in de nabijheid gevonden omgevallen drooge boomstammen. Daarmede den tweeden dag gereed, boomde men langs de kanten van het Meer naar een kreek, vanwaar men spoedig tot mij terug keerde, met een daar gevonden praauwtje of een in dien vorm uitgeholde boomstam, voldoende geschikt voor het doel om mij den volgenden morgen naar de Kampong over te voeren.

Ten einde het volk van het dorp, onvoorbereid, op de komst van een nog nimmer te voren daar gezien Europeaan, niet vreesachtig de wijk te doen nemen, zond ik nog dien zelfden dag den Patti van *Licella*, tot wiens gebied de noordelijke landstreek van het Meer behoort, met eenige zijner volgelingen derwaarts. Nog tegen den avond kwam die regent terug, mij berigtende dat op de aangeduide plaats een dorp van zes à zeven huizen bestond, welker bewoners door hem met zeer veel moeite waren bemoedigd om mijne komst rustig af te wachten.

Verheugd daarover met den heer Bormeister en den Radja van *Kajéli* sprekende en dat de gelukkige vond van het praauwtje ons gelegenheid gaf het meer rond te varen om alles naauwkeurig op te nemen, hoorden wij des avonds ten 9 ure in mijne hut, die nabij den oever was geplaatst, op eens snel roeijen. Wij allen even spoedig naar buiten gesneld, zagen bij het licht der helder schijnende maan, tot onze groote verbazing en niet minder verdrietige teleurstelling, het hulkje onzer hoop en verwachting in allerijl wegvaren, zonder eenig middel van onze zijde, om zulks te beletten. De Halfoeren waren met een ander vaartuig in stilte de plaats genaderd waar ons praauwtje lag, en daarvan meester zijnde, hadden zij zich verzekerd dat zij van ons voor hen lastig bezoek bevrijd zouden blijven. Ik had reden te gelooven dat dit slim uitgevoerd werk overlegd was door den Patti van *Licella* die, misschien uit baatzucht, schroomvallig scheen te zijn om het Europeesch bestuur met

zijne Halfoersche bevolking bekend te maken; welke reden hem waarschijnlijk ook geleid had, om vroeger door het aanwijzen van eenen inpracticabelen weg, mijne eerste poging om van de noordkust naar het meer te komen, geheel te doen mislukken.

Ofschoon de ondervondene tegenwerking, wel verre van mij te ontmoedigen, veeleer tot prikkel strekte om het onderzoek langs het meer voort te zetten, moest ik mijns ondanks dat voornemen opgeven, zoo wegens de toenemende ongesteldheid van mijnen reisgezel, den heer Bormeister, als uithoofde der vermindering van de medegenomene levensmiddelen. Hierdoor ten krachtigste gedrongen om de terugreis aan te nemen, werd daarmede des morgens begonnen, na drie dagen aan het meer te hebben doorgebragt.

Volgens informatien ontlast het meer, dat eene enorme diepte moet hebben, zich zooveel bekend is, langs een weinig belangrijk riviertje aan de noordkust van het eiland, hetgeen in aanmerking genomen het allerwege van het gebergte veel aangevoerd water, de onderstelling wettigt dat door onderaardsche stroomen het overtollige water wordt afgeleid.

De geheel doorgereisde landstreek getuigt, even als vele andere door mij bezochte gedeelten van het eiland, van eene weelderige natuur en vruchtbaren bodem, welke van vele riviertjes doorsneden en gedrenkt wordt. *Boeroe* is rijk aan goed timmerhout, waarvan de voornaamste soorten zijn: 1e het Goevassa; 2e Linguea; 3e Bissie; 4e Lassie; 5e Bintagor en meer andere, waaronder zeer fraai ebbenhout. De voortbrengselen van cultures, die hier op den laagsten trap worden beoefend, bestaan in Sagomeel, Hottang of Gierst, Padie, Maïs, Petatis, Tabak, die zeer goed en op Amboina en andere plaatsen veel gezocht is, zoomede in onderscheidene andere artikelen van minder belang.

Wat betreft de luchtgesteldheid, betrekkelijk de gezondheid, daarover valt moeijelijk bepaald te oordeelen; wijl de bewoners van het eiland, wijd en zijd, bij twee, drie, hoogstens vier huizen te zamen verspreid, vroeger en later immer veel te lijden hebben gehad van de kinderpokken, en dit meer bijgedragen heeft tot de jaarlijksche vermindering der bevolking, als de heerschende ziekten, die meestal in koortsen bestaan gedurende de kenteringen der moesons.

Vier dagen na onze terugkomst te *Kajéli*, overleed de heer Bormeister, aan de gevolgen van vermoeijenissen en ontbe-

ringen. Kort daarna voelde ook ik de schadelijke uitwerking daarvan op mijne gezondheid, welke tot dien tijd in Indië nog geen enkel maal gestoord was geweest; en is het waarschijnlijk aan mijne toenmalige jeugdige krachten te wijten geweest, dat ik niet onder de afmattende hevige koortsen bezweken ben.

'S Gravenhage, Augustus 1857.

c. Gesteldheid tusschen de noordkust en het meer van Wakoholo.

(*Uittreksel uit het verhaal der reis in* 1847 *van den Generaal Majoor, Gouverneur der Molukkos* J. B. CLEERENS, *door zijnen togtgenoot, de zendeling* B. N. J. ROSKOTT.)

Den 8sten November werden de toebereidselen gemaakt voor de reis naar het „geheimzinnige" meer *Wakoholo*, waarbij de *Lagundi hitam* groeit, die „oude menschen jong maakt," in welk meer palingen en eenden zwemmen; „waar een vreeslijk gedrocht de wacht houdt;" en dat nu van belang is gekend te worden voor kolonisatie. De onderneming was groot, voor den 63 jarigen Generaal.

Den volgenden dag (9 November) werd de reis aangevangen per orembaai, waarin de Generaal CLEERENS, de zendeling ROSKOTT en de gezaghebber van *Boeroe* DE FRETES. De Mahomedaansche hoofden van *Kajéli*, *Leliali*, *Tagalina*, *Hoekoemina en Licella*, en een Ternataan als hoofd der vreemdelingen, volgden elk in hun eigen orembaai. Bij het aanbreken van den dag ging men onder zeil en passeerde ten 9 uur *Tanjong Perapat*, ten 3 uur kreeg men tegenwind en te 6½ uur werd bij de *Samalagie* binnengeloopen. Ten 9 uur, met den landwind, stak men weder in zee.

Den 10en November, in Tagalisa aan de *wai Porté* aangekomen, bleef men daar den dag over, omdat de westen-wind belette verder op te werken. Eenige halfoeren werden gezien en ondervraagd. 's Avonds ten 5 uur zeilde men weder door, westwaarts; 's middernachts te *Licella lama*.

Hier werd (den 11den November), 's morgens ten 5 uur gedebarkeerd, de vaartuigen op strand gehaald en met eene wacht bezet, dewijl er zeeroovers in de nabijheid gezien waren. Ten 9 uur (*eerste dag*) toog men, in draagstoelen, op marsch; de generaal vooraan met het vaandel en eene lijfwacht van een sergeant en 2 javaansche soldaten; voorts nog 9 gewapende christenen van *Kajéli*. Ten 11 uur aan de *Wai Ili* aangekomen, werd de togt

minder aangenaam; er was pad noch padsgelijken; men liep door de bedding der *Wai Ili*, tusschen ravijnen en bergen. De nacht viel, vóór dat men de beloofde hutten bereikte; het bleek dat de Halfoeren geene hutten hadden opgeslagen. Onder een rots, waar spoedig een hutje werd opgeslagen, overnachtte men (afstand van zee 5 palen). Den 12 November (*tweede dag*) ging men vóór zonsopgang op marsch, en reisde tot 's avonds in ééns door; altoos door de bedding der *Wai Ili*. In een' regte lijn had men omstreeks 6 palen afgelegd. Men bivouacqueerde bij de zamenvloeijing der *Whahodie*.

Den 13 November (*derde dag*), marcheerde men van zonsopgang tot 10 uur, langs en door de *Wai Ili*, tot aan de zamenvloeijing der *Wai Moeka;* omstreeks 5 palen Z. O. van het vorig bivouacq. Hier verlaat het pad de *Wai Ili*. Met behulp van rottantouwen, klauterde men gedurende twee uren tegen de vervaarlijke steilten op, van de *Goea Roggi*. Na op een klein plateau adem gehaald te hebben, trok men voort door bosch en gebergte in Z. O. rigting, ongeveer 2 palen, alwaar eene kleine vlakte gelegenheid gaf, om een nachtleger op te slaan. Hier stond een *pamalé* of offerplaats, aan de geesten gewijd; tevens dienende tot grensscheiding. De bijgeloovige Halfoeren verzuimen niets, om den reiziger hunne wezenlijke of voorgewende vrees voor de geesten, mede te deelen. Op verzoek van den regent, was de togt tot hiertoe in groote stilte volbragt. Des nachts teekende de thermometer 54, des morgens 60° F.

's Morgens van den 14 November (*vierde dag*), werd de togt voortgezet langs den oostkant eener steilte en den rand van eenen afgrond. Het is een enkele steenmassa, begroeid met reusachtig geboomte. De hoogte is, naar gissing, 4 à 5000 voet boven de oppervlakte der zee. 's Namiddags ten 4 uur moest men, vermoeid van het onophoudelijk klauteren, halt houden. De afstand, in regte lijn, van het vorig bivouacq, is niet meer dan 4 palen O. Z. O. De levensmiddelen waren nagenoeg ten einde, de koelies knabbelden reeds aan het hart van den boom, *salajik* genaamd. De halfoeren hadden opgegeven, dat men van het strand in 2 dagen aan het meer kon zijn. De toestand der karavaan was zorgelijk; een ieder was doodelijk vermoeid, en die ziek werd zou verloren zijn geweest; want al had men 100 koelies beschikbaar gehad, er zou aan geen vervoer op draagstoelen te denken zijn geweest.

De jagers vonden noch de varkens, noch de herten welke VALENTIJN beloofde, en vrij natuurlijk: het oord bevatte niets dan hemelhoog geboomte en ondoordringbaar struikgewas op *steenen bodem*. De thermometer teekende 's nachts 54° F.

Met zonsopgang, den 15 November (*vijfde dag*), klauterde men voort in Z. O. rigting; te tien uur bereikte men weder de *Wai Ili* tusschen ravijnen en bergkloven; toen moest men twee uur door hare steenachtige bedding, tegen een snellen stroom inloopen, in zuidelijke rigting, omstreeks 2 palen, tot aan den voet van een' hoogen steilen berg, welke men over moest. Hier werd karig gedineerd. Daarna klauterde men weder voort. De koelies vielen weldra magteloos neder van vermoeijenis en honger, evenwel moesten zij voort. Laat in den namiddag kwamen eenigen der vooruitgezondene manschappen, van het meer terug, met eenige manden aardvruchten. De togtgenooten vielen er als uitgehongerd op aan; doch de generaal bewaart de orde en belast zich zelf met de uitdeeling. Elk man krijgt 3 obi's en hij stilt verder den honger met de hoop, van morgen meer te zullen vinden. De afstand van het vorig tot dit bivouacq is, in regte lijn, 5 palen zuid; de thermometer teekende 's nachts 61° F.

Den 16 November (*zesde dag*), werd al weder voortgeklauterd tot aan den middag. Van het meer werden nog eenige aardvruchten ontvangen. Het hoogste punt van den weg was nu bereikt. Het gezigt was zeer beperkt, dewijl alles in nevelen gehuld was. Het pad werd nu meer effen. Gedurende twee uren daalde men langs vervaarlijke steilten af, tot in de vlakte. Toen hield men eene korte rust, waarna nog twee uur op effen bodem werd voortgemarcheerd, tot men aankwam in eene negorij door halfoeren van *Wakoholo* en *Nalabesy* bewoond. Eenige hoofden kwamen te gemoet, terwijl in het gehucht de bevolking, in twee rijen geschaard, de reizigers zaten op te wachten onder een vreeselijk geschreeuw tot eerbewijzing; waarna de regen hen uit elkander dreef. Het gezelschap betrok eene voor deze gelegenheid opgeslagen hut. Ware die regen gedurende de reis gekomen, dan zou het voortzetten van den togt welligt onmogelijk zijn geweest. De wolken door de maan opgetrokken zijnde, kwamen halfoersche zangers en zangeressen een choor aanheffen, en eenige hoofden daarop een dans verrigten als eerbewijzing. Het gezelschap maakte er echter spoedig een einde aan en begaf zich, doodelijk afgemat, ter ruste.

Den 17 November (*zevende dag*), hield men den geheelen dag rustdag; de reizigers waren te vermoeid om verder te gaan. De kruiden en boomen dezer omstreken verschillen weinig met die van *Ambon*. De *tomate* is er zeer overvloedig, als ook wilde *frambozen*. Men zag er heerlijke vlinders, doch weinig vogels. Honden, varkens en kippen zijn de eenige huisdieren. Het bijgeloof der halfoeren verbiedt, om eenig levend dier uit dit oord naar elders te voeren; de benoodigde kippen en varkens moesten daarom dadelijk geslagt worden en er mogten geene eijeren worden medegenomen. De varkens zijn even mak en aan hun meester gehecht, als de hond. De negorijen (fenna's) *Wakoholo* en *Nalabesy* zijn in vele gehuchten verspreid; te zamen moeten zij omstreeks 300 inwoners tellen. De mannen zijn vlug en welgebouwd; de vrouwen morsig doch niet naakt. Het voedsel bestaat in obis, gierst, djagong, varkens en koesoes. Zout wordt alleen bij beëediging gebruikt. Parongs en ander ijzer wordt tegen levensmiddelen geruild bij zuidelijke gehuchten, die in verband staan met de halfoeren van *Wamala* aan de zuidkust. De *Salajik* is van het palmgeslacht; de palm levert eene zelfstandigheid, die, tot een soort van garen bewerkt, met een eenvoudig weefgetouw in een soort van doek herschapen wordt. Er was ook een kleine smederij met bamboezen blaasbalg en steenen hamer en aanbeeld.

Op de vraag, of het Europeesch bezoek aangenaam was, werd geantwoord, dat men het liever niet zag, doch het niet kon beletten. — De menschen leiden daar een vreedzaam plantenleven, zoo gelukkig als buiten het evangelie mogelijk is.

De generaal schilderde hen de voordeelen onzer beschaving; onze fraaije huizen, kleêren, wapens, schepen; — men vertoonde hen horologie's, kompas, sabels, goudwerk enz. Zij vonden het schoon, doch voor hen onnoodig, omdat hunne vaders er buiten konden. De generaal trachtte hen over te halen, eenige hollandsche aardappelen te planten; zij vonden dit onnoodig en beloofden het maar ten halve, zij vonden ze echter smakelijk. Suiker, zout, cigaren, wilden zij ter naauwernood proeven; wijn of spiritus in het geheel niet. 's Avonds werden er geschenken in messen, kralen, ringen en lijnwaad uitgedeeld, en met vreugde aangenomen.

Den volgenden morgen, 18 November (*achtste dag*), werden voor de geschenken van den vorigen avond, obi's enz. als tegengeschenk gebragt, en dewijl de generaal, tegen het gevoelen

der hoofden, volstrekt alles betalen wilde, moest men goed toezien wat men gaf, want de Halfoeren bragten terug wat zij naar hunne meening te veel hadden ontvangen en niet konden vergelden. Ten 7 ure ging men weder op marsch langs een, in der haast door de wildernis gekapt paadje. Ten 8 uur bereikte men het meer. Hier was de teleurstelling de grootste, die men gedurende de reis nog had ondervonden. Geen bebouwde lagchende oevers, geen bewoners; slechts modder en zandplaten en eene doodelijke stilte. Het meer is langwerpig vierkant, 2 mijl van O. naar W. en 1½ van N. naar Z. Het water is „*pamalé*"; men mag het niet gebruiken om te wasschen of te drinken. Men voer het meer op met vlotjes, en eenige eenden werden geschoten. Dit schreeuwt den berggeesten om wraak; want ook eenden zijn „*Pamalé*". Aan den zuid-oever die wat vaster en hooger is dan de noorder, valt niets te zien dan bosch en struikgewas. Men keerde langs den wester-oever terug. De geesten, verstoord over het dooden der heilige eenden, verwekten een storm; het meer werd zoo onstuimig dat eenige vlotten zonken, en de opvarenden zich met moeite aan de overhangende takken konden redden; het vaartuigje van den generaal werd met hoozen boven water gehouden.

Bij terugkomst op de landingsplaats werd een schetsje van het meer gemaakt.

De *Wai Woedie, Wai Tangéba* en *Wai Hartella* stroomen er ten westen in, en alleen de *Wai Nipé* stroomt er uit en wel noordwaarts.

Er zijn geen peilingen van de diepte genomen. De vorm van het meer, de groene tint en aluinsmaak van het water, deden den generaal onderstellen, dat het een uitgebrande krater is. Het ligt naar gissing 4000 voet boven de oppervlakte der zee.

De thermometer teekende 's morgens 6 uur, 61°, 's midd. 82° en 's avonds 77° F. De vlakte is 5 à 6 uur gaans lang, en geen 2 uur breed. Ze heeft een vetten, dankbaren bodem (geen opgaaf van aardsoort, ook geen melding van *open* terrein.)

Het oord is ongeschikt voor agricole onderneming, omdat er geen wegen zijn en ook niet kunnen gemaakt worden. De vlakte is ingesloten door bergtoppen die door te vele ravijnen en kloven worden gescheiden.

Een kort reisverhaal met de namen der bezoekers onderteekend, werd in eene flesch gedaan en aan den matléa in bewaring gegeven ter vertooning aan het nageslacht.

De heer ENGELHARD is, 20 jaar geleden, van *Wamala* naar het meer gekomen, doch had zijne komst niet geboodschapt. Hij werd voor vijand gehouden en moest haastig de vlugt nemen, zoodat hij niets kon opnemen. Zoo verhaalde men hier.

De commissaris WEDDIK heeft onlangs, van *Kajéli* uit, zendelingen naar *Wakoholo* gedirigeerd; zij zijn er niet geweest en hebben den commissaris, op instigatie van den ouden regent van *Licella*, bedrogen.

De aftogt werd op den volgenden dag bepaald. De regent nam eenige flesschen met water uit het meer mede, om dit als relique te bewaren. Geschenken werden uitgedeeld en nogmaals werd men op een halfoersche danspartij vergast.

Den 19den November werd de terugreis aangenomen. Men marcheerde met zonsopgang af, naar den linkeroever der *Wai Nipé*; het pad derwaarts is even steil en moeijelijk als dat langs de *Wai Ili*. Onder een hoogen berg werd gebivouacqueerd.

Den volgenden dag trok men door, langs de *Wai Nipé*, over steilten en ravijnen. Men zag twee bergjes in den vorm van altaren, waarvan VALENTIJN melding maakte. Ook nu bivouacqueerde men onder eenen hoogen berg.

Den 21sten November werd al weder over steilten en hoogten voortgetrokken tot den middag; toen door een vlak en modderig oord met veel bloedzuigers, voort gestapt tot aan den avond, als wanneer het bivouacq werd opgeslagen aan de *Wai Wamjama*.

Daags daaraan, (den 22 November) trok men al verder voort, door moeras en bosschen tot aan een hoog gebergte.

Den 23 November werd lang geklommen en daarna den bergrug gevolgd. Des middags bespeurde men den zeewind. Men bivouacqueerde op het gebergte en maakte vuur. Een dammar boom vat vuur en geeft een heerlijke illuminatie. Men trof hier een grooten rijkdom aan van hout, vooral Bapa's, doch geen middel van afvoer.

Na den volgenden dag (24 November, de vijfde dag der terugreis) de laatste bergen te zijn afgedaald, werd door de bedding der *Wai Poré*, het strand, en des namiddags de hutten van *Licella Lama* bereikt. Des avonds, bij maanlicht, ging men onder zeil. De wind was gunstig; de bergen en kusten verdwenen voor het gezigt; het vaartuig vloog. Ten 1 uur (25 November) werd de baai binnen geloopen en ten 3 uur te *Kajéli* geland.

De bevolking had reeds sterre-wigchelaars geraadpleegd of het reisgezelschap wel behouden terug zou komen. (*)

d. Gesteldheid tusschen het meer van Wakoholo en de vlakte van Baman.

(*Uit mededeelingen van den heer* WILLER.)

Uit een der hoofdstukken van de *Beschrijving van Boeroe*, blijken de redenen waarom de gecommitteerde WILLER zich in 1847 niet begeven kon naar het meer van *Wakoholo*. Toen de gouvernements-commissaris WEDDIK op *Ambon* kwam, oordeelde men dat die reis noodzakelijk was voor eene juistere kennis des eilands. Dien ten gevolge vertrok de heer WILLER in Junij andermaal naar *Boeroe*. Doch de koorts waarvan hij maar schijnbaar was hersteld, greep hem weder aan, zoodat hij te *Kajéli* bedlegerig is gebleven. Dien tijd, (Junij—Julij 1847) bezigde hij, om door middel van inlanders, zoo veel mogelijk te vernemen van de wegen die leiden naar het meer.

Uit alle informatiën, die hij nam, bleek dat er van wegen (in de beteekenis die men op *Java* of zelfs op *Sumatra* aan dat woord hecht) hoegenaamd geen sprake is; dat de bekende paden volstrekt onbruikbaar zijn voor elk ander dan den halfoer.

Het pad uitgaande van *Licella* (noordkust) werd gezegd het kortst, maar ook het moeijelijkst te zijn. Het pad, uitgaande van *Wamala* (zuidkust), weinig minder moeijelijk dan dat van de Noord, doch het meest gebruikt omdat de halfoeren van *Wakoholo*, alleen daar hunne waren kunnen verruilen tegen die der ambonsche handelaren. Dewijl nu de kennis van de wegen naar het meer minder noodzakelijk was voor de kennis van het meer zelf, dan wel van de gesteldheid des binnenlands; en dewijl de reis van JOHAN LEIPSICH in 1668 en die van MARS in 1710 door VALENTIJN medegedeeld, een duidelijk denkbeeld van die gesteldheid geeft; namelijk niets dan steile bergen en eenige hellende terreinen met ondoordringbare bosschen; daarom achtte de gecommitteerde WILLER het wen-

(*) Deze bladzijden (388/94) bevatten, naauwkeurig doch in korte bewoordingen, den inhoud van een brief door den Heer ROSKOTT in 1847 aan een zijner vrienden geschreven. Hetzelfde reisverhaal is meer letterlijk te vinden in het werk: *Reis door den Indischen Archipel in het belang der Evangelische zending, door* L. J. VAN RHIJN, *afgevaardigde van het Nederlandsche Zendelinggenootschap.* Rotterdam 1851, bl. 259 en volgenden.

schelijk ook narigten in te zamelen van de gesteldheid des lands, beoosten het meer van *Wakoholo* tot aan de vlakte van *Baman*; omtrent dat gedeelte des binnenlands immers bestonden noch geschrevene noch mondelinge narigten hoegenaamd.

Op den 23 Junij ondervroeg de gecommitteerde een man van *Licella* met name Robo. Deze verhaalde:

„Eenige maanden geleden zond de regent mij van hier naar het meer met zijn zilveren knop (*), om Maas Boel, den matléa van *Wakoholo*, te ontbieden naar de vlakten. Ik vertrok (*eerste dag*) van *Kajéli* op een vrijdag avond en roeide den ganschen nacht over de *Waijapoe* tot aan *Waporo*. Van daar marcheerde ik Zaturdags (*tweede dag*) tot *Walselen* en sliep in dat gehucht. Des Zondags (*derde dag*) trokken wij naar den voet van de eerste bergenrei bewesten de vlakte; met zonsondergang waren wij op de hoogten en wijl er geen sterveling woont, maakten wij een *paparissiun:* dat is een dak van bladeren en een weinig beschutting op zijde. Des Maandags (*vierde dag*) klauterden wij voort in westelijke rigting van zonsopgang tot den middag; toen waren wij op den top; doch de plek heeft geen naam. Wij daalden westelijk af tot op de helft van den berg, toen overviel ons de nacht; wij maakten ons dus een *paparissian*. Dingsdag morgen (*vijfde dag*) daalden wij den berg verder af en trokken door een groot bosch, dat ons bragt bij een anderen berg zonder naam, waarvan wij des avonds ten 5 uur de hoogten bereikten; daar sloegen wij een *paparissian* op. 's Woensdag (*zesde dag*) daalden wij westwaarts dien berg af, en trokken verder door een bosch dat ons bragt bij een anderen berg, waarvan wij ten 4 uur na den middag den top bereikten. Het was daar vervaarlijk koud; wij maakten ons een *paparissian*. Donderdag's ochtends (*zevende dag*) daalden wij dien berg westwaarts af; doch toen konden wij niet verder van afmatting en sliepen dus weder in een *papatissian*. Vrijdag (*achtste dag*) klauterden wij weer westwaarts voort; eerst ten 5 uur waren wij boven en bouwden een *paparissian*. Zaturdag (*negende dag*) daalden wij westwaarts af en beklommen daarna een anderen berg. *Toen werd de bodem vlak;* maar bedekt met zwaar bosch. Wij trokken dat westwaarts door en bereikten

(*) In de Molukken bestaat, even als op Sumatra en eenige deelen van Borneo, de gewoonte dat als eene authoriteit iemand ontbieden wil die niet lezen kan, hem zendt een *tanda*; namelijk: een hem bekend voorwerp behoorende aan die authoriteit, ten teeken dat hij met den boodschapper moet mede komen, of wel moet doen wat deze hem zegt.

des middags 4 uur de woning van den matléa MAAS BOEL. Wij bleven drie dagen bij hem rusten en gingen toen langs denzelfden weg met hem terug tot *Wa Gelen*, waar hij onzen Regent moest ontmoeten."

Uit dit verhaal volgt dat de reis van de vlakte van *Bawan* tot de woning van den matléa MAAS BOEL (nabij, maar niet aan het meer) heeft geduurd zeven dagen; en dat ze geloopen heeft over vijf zware bergribben, gescheiden door groote en digt begroeide ravijnen. Vlak boschachtig terrein schijnt alleen te zijn nabij het meer; *opene* vlakten in het geheel niet.

Den 12 Julij 1847 nam de gecommitteerde WILLER in verhoor den halfoer HOELIE, hoofd van het gehucht *Wamneboe*, die met RAMET en KAMAROEDIN de reis naar *Wakoholo* hadden gedaan, op last van den regent van *Licella*. Het verhaal komt neder op het volgende:

„Den *eersten dag* tot *Walselen*, aan de *Waijapoe*, in de groote vlakte van *Baman*.

Den *tweeden dag* tot *Waijoera*, alwaar wij sliepen bij den matléa van *Wadoepa*, in een gehucht van drie huizen. Op dezen marsch ontmoet men drie bergen, die niet bijzonder hoog zijn; eigenlijk maar groote heuvels. Daar reeds houdt de *Sago* op. Er is nog geen zwaar bosch, maar er groeit meerendeels pakoe pakoe, eene grassoort, twee maal zoo hoog als allang allang of koeskoes. Vlakten zijn er niet; het is eene aaneenschakeling van ravijnen.

Den *derden dag* zijn wij gemarcheerd tot een ravijn aan den voet aan gene zijde van den berg *Maténélen* en hebben daar geslapen ten huize van TENOE, een man van *Wadoepa*. De *Maténélen* is een hooge berg; men heeft drie uren noodig om hem te beklimmen. Dit traject is bedekt met zwaar en hoog bosch. Er is geen bamboe meer; maar meest *kaijoe bapa's* en dergelijke hoogstammige boomen.

Den *vierden dag* zijn wij gemarcheerd tot *Méhé Tohoe*, eene onbewoonde plek bij den berg van dien naam. Deze berg is van de grootte van den *Maténélen*. Op dit traject heeft men eene afwisseling van zwaar bosch en *pakoe pakoe*, namelijk de pakoe pakoe op kleine vlaktetjes van een paar honderd roeden en het zwaar geboomte op de berghellingen. Zoo wel op den *Maténélen*, als op den *Méhé Toehoe*, is het reeds zoo koud, dat men op den middag, als de lucht bewolkt is, reeds ver-

kleumde handen en voeten heeft, en dat men daar des nachts rilt van de koorts. 's Morgens en 's avonds ziet men zijn adem.

Den *vijfden dag* tot de woning van MAAS BOEL, matléa van *Wakoholo*. Op die marsch heeft men wel geene hooge bergen meer te bestijgen, doch vele heuvels en spitsen die vervaarlijk steil en vermoeijend zijn. Er is niets dan zwaar geboomte en geen pakoe pakoe of eenige andere grassoort. De matléa woont in een gehuchtje van drie huizen. De kampong *Wakoholo* aan het meer, ligt nog $1^1/_2$ à 2 dagmarschen verder en daar zijn de reizigers niet geweest.

Op den geheelen togt ontmoet men slechts de genoemde huisjes van *Wadoepa* en *Maténélen* en *Wakoholo*. Daar ziet men wel ettelijke tuintjes van kladdie, patates en dergelijke aardvruchten, doch overigens geen spoor van landbouw of bewoning hoegenaamd.

Eindelijk zij aangeteekend, dat de gouvernements-commissaris WEDDIK, in Julij 1847, terwijl hij bezig was de door den gecommitteerde WILLER beschrevene vlakten van *Kajéli* en *Baman* persoonlijk in oogenschouw te nemen, tevens een vertrouwd Ambonsch burger, de schoolmeester PIKAOLI, heeft uitgezonden ter verkenning van den weg tusschen de vlakte van *Baman* en het meer. Ware deze reis gelukt, dan zouden wij thans volkomen duidelijke en volkomen geloofbare berigten hebben omtrent de gesteldheid van dat belangrijke deel des eilands. Doch de oude regent van *Licella*, wien het altoos te doen is geweest om ons buiten aanraking met de binnenlandsche Halfoeren te houden, heeft het zoodanig weten te regelen, dat PIKAOLI met zijne gidsen niet verder kon doordringen dan de derde bergenrei en alzoo onverrigter zake moest terugkeeren. De commissaris werd dus niet, zoo als men (blijkens p. 394) te *Wakoholo* meende, bedragen door zijne eigene zendelingen; maar het is de koppige regent van *Licella* die dezen togt voorbedachtelijk deed mislukken, en wel zoo sluw dat hij er bezwaarlijk voor kon worden gestraft; hetgeen trouwens, om zijne hooge jaren, uiterst moeijelijk zou zijn geweest. — Het is te meer te betreuren dat deze togt mislukte, wijl dezelve aan niemand beter kon worden opgedragen dan aan den Heer PIKAOLI, een krachtvol en voortvarend man, die op zijne reis met den gecommitteerde WILLER in Januarij en Februarij dagelijks blijken had gegeven van opmerkzaamheid, minzamen omgang met den halfoer, en geschikt-

heid om de moeijelijkheden te boven te komen, die men, bij het bereizen der halfoersche districten, dagelijks ontmoet. Zijne berigten omtrent het terrein tusschen Baman en de derde bergenrei kwamen grootendeels overeen met die van *Robo*, van 23 Junij.

3. *Bevindingen van* Dr. P. Bleeker *en van den zendeling* Roscott *omtrent Boeroe en den Halfoer.*

Alvorens te eindigen zal ik nog opteekenen de bevinding en denkwijze van twee, elk in hun vak, verdienstelijke mannen, die beide het land met warme belangstelling hebben gade geslagen, de een nadat de *Beschrijving van Boeroe* sedert eenige jaren in *Indië* was gepubliceerd, de andere even nadat het plaatselijk onderzoek door den schrijver was volbragt: ik bedoel Dr. Bleeker en den zendeling Roskott.

Ik vertrouw dat de lezer mij dank zal weten dat ik Bleekers bevindingen en denkwijze eenigzins omstandig zal teruggeven. Zijne *Reis door de Minahassa en den Moluk̇schen Archipel* is, hier te lande, even schaars te bekomen als de *Beschrijving van Boeroe*; zijne bevindingen in 1855 bevestigen en completeren het werk van 1847. Maar bovenal is het een karakterestiek en verblijdend teeken onzes tijds, dat de eerste Nederlandsche naturalist, die, na 2½ eeuw bezits, op *Boeroe* komt, door dat bezoek eene gepaste aanleiding vindt, om in weinige bladzijden aan te toonen hoever de natuurkundige kennis des eilands is gevorderd, of beter gezegd, is ten achter gebleven; en in welke rigting de wetenschap zich bewegen moet om het ontbrekende aan te vullen.

De *Ambon*, waarop de gouverneur-generaal en gevolg zich bevonden, liep den 1 October 1855 binnen de baai van *Kajéli*. De pokken-épidémie had daar zoodanig gewoed, dat slechts enkele ingezetenen op die plaats waren gebleven (*). „Die

(*) Daar was noch geneesheer, noch inlandsch vaccinateur. Het garnizoen was van de épidémie verschoond gebleven: het was ingeënt. Dr. Bleeker stelt de noodzakelijkheid in 't licht dat te *Kajéli* een Europ. geneesheer worde geplaatst; of, zoolang het gebrek aan geneeskundig personeel in Indie zulks belet, een aan de Bataviasche school opgeleid inlandsch geneeskundige: onverminderd de dadelijke aanstelling van een inlandsch vaccinateur. In zijn 1e deel pag. 84/86 waar hij over den sanitairen toestand van de *Minahassa* handelt, zien wij, dat daar zeker nog zeer veel blijft te doen voor genees- en verloskunde: maar tevens, dat men aan dat doen een begin heeft gemaakt, en er welgemeend mede voortgaat; met zoo gunstig gevolg, dat, in gewone jaren, de geboorte is 1 op de 30, en de sterfte 1 op de 34 zielen; dat de invoering en vrij geregelde wer-

épidémie" zegt Dr. Bleeker, „had juist de laatste dagen haar toppunt bereikt. Nog den vorigen dag waren eenige lijders gestorven. Andere lijders, verlaten door de hunnen, lagen hulpeloos in hunne hutten met den dood te worstelen." De gouverneur-generaal kwam aan wal; doch geen feestelijk onthaal was hem voorbereid. De opziener de Fretes had maar enkele inlandsche hoofden kunnen overhalen om naar *Kajéli* af te komen. Een voorgenomen togtje naar het binnenland werd wel beproefd, doch moest, bij gebrek aan inlanders voor de draagstoelen, dadelijk worden opgegeven. Na inspectie van het fort, scheepte de landvoogd zich weder in, en vertrok dienzelfden avond naar *Amboina.*

Gedurende dit kort bezoek, won Dr. Bleeker in de eerste plaats berigten in, omtrent het cijfer der bevolking. Blijkens pag. 207—8 waren er ult. Dec. 1846 volgens de officiele staten 202 christenen, 77 vreemde oosterlingen en 1411 mohammedanen te *Kajéli* en 802 Mohammedanen te *Amblaauw*, terwijl de Halfoeren in de regentschappen, volgens de opgaven hunner hoofden, bedroegen 3470 zielen. Dr. Bleeker vond over 1855 op de officiele staten 225 christenen, 105 vreemde oosterlingen en 1368 mohammedanen te *Kajéli* en 1048 mohammedanen te *Amblaauw.* Het blijkt dan dat, in die 10 jaren, de christenen een weinig zijn toegenomen en de mohammedanen te *Amblaauw* aanmerkelijk; terwijl daarentegen die te *Kajéli* zijn verminderd (denkelijk ten gevolge der épidémie hierboven bedoeld). Ten aanzien der Halfoeren merkt Dr. Bleeker op, dat na de in 1847 verkregene inlichtingen omtrent de indeeling in stammen of fenna's, omtrent de namen der gehuchten, en omtrent het gegist aantal zielen in elk gehucht, deze gemotiveerde opgaven tot grondslag hebben gediend voor latere tellingen, waarbij een veel grooter getal is verkregen. Dit is niet te bevreemden.

Tot 1847 had de authoriteit zich niet regtstreeks met den Halfoer bemoeid, en de narigten omtrent denzelven alleen verkregen van den mohammedaanschen Johoe, die hem zelden of nooit bezocht, en die uit achterhoudendheid, altoos globale en uiterst geringe cijfers opgaf, welke onmogelijk konden worden nagegaan, omdat men niet alleen onbekend was met de namen

king der vaccine verhoedt de ontzettende sterfte van 15000 zielen aan de pokken, zoo als in 1813 heeft plaats gegrepen. Op *Boeroe* woeden nog de pokken als of er geene vaccine bestond. Het is dus hoog tijd dat de wenschen van Dr. Bleeker op ruime schaal worden verwezenlijkt.

der gehuchten, maar zelfs met de indeeling der fenna's. Overigens zullen er op de naamlijst der gehuchten niet zelden veranderingen voorkomen, daar zij nu en dan worden verlegd. Doch de namen der fenna's blijven bestaan; als de namen der ondergeschikte hoofden bekend zijn, zal men van jaar tot jaar, juister narigten omtrent het cijfer der halfoersche bevolking kunnen inwinnen. Intusschen blijkt uit Dr. BLEEKER, 2e deel, pag. 24, dat het thans *erkend* totaal het dubbel bedraagt van het cijfer van 10 jaar te voren, als:

Halfoersche bevolking in het Regentschap:	1847 (*).	1854.	1855.
Kajéli.	382	490	"
Loema-été	98	53	"
Waaisama	678	1875	"
Masarété	694	1565	"
Foggi	175	140	"
Licella	1276	2527	"
Tagalisa	130	144	"
Léliale	40	18	"
	3470	6812	7521

Alhoewel Dr. BLEEKER voor 1855 geene afzonderlijke getallen voor elk Regentschap opgeeft, is het te denken, dat het algemeen totaal van 7521 Halfoeren de zamentrekking is van afzonderlijke totalen. Voegt men daarbij 225 christenen, 105 vreemde oosterlingen, 1368 mohammedanen te *Kajéli*, 1048 mohammedanen te *Amblaauw*, dan had *Boeroe* met *Amblaauw* in 1856, eene bevolking van 10267 zielen.

Deze klimmende en door juister kennis verkregene cijfers zijn van groot gewigt voor de ontwikkeling van *Boeroe*, in zedelijken zoowel als in stoffelijken zin. De regering immers zal eerder bereid zijn iets te doen voor eene bevolking van ruim 10,000 dan van ruim 6000 zielen, het hoogste getal dat men in 1847 op eenigzints aannemelijke gronden mogt gissen. En, komen de vlakten van *Baman* in exploitatie, dan is er van de Halfoeren van *Kajéli* en *Waaisama*, die nu op 2365 zielen worden berekend, ook meer dan het dubbele te wachten dan van 1060, zooals ze voor de eerste maal door de Halfoeren zelven, gedétailleerd werden opgegeven in 1847.

(*) DR. BLEEKER noemt hier het jaartal 1845, dat blijkbaar eene drukfout is; want het zijn dezelfde cijfers die in Januarij en Februarij 1847 werden opgegeven door de Halfoersche hoofden in loco.

Deze aanmerking geldt bepaaldelijk de 8e kolom van de *Aanwijzing der Terreinen* (tusschen pag. 223 en 224), welk staatje is gebleven, zooals het was opgemaakt in 1847.

Uit pag. 130—32 zagen wij dat de *Kajoe Poetie olie*, na de sagoe, de voornaamste tak van nijverheid van *Kajéli* is; dat daar in 1847 waren 32 ketels uitleverende ruim 6800 flesschen 's jaars, en dat eene fabriek met twee ketels, of aanleg kapitaal van *f* 700 à *f* 800, eene jaarlijksche winst gaf van *f* 1000 à *f* 1100. Volgens Dr. Bleeker blijkt dat de nijverheid sedert is uitgebreid tot 50 ketels, uitleverende 7500 fl; maar dat de handelsprijs is teruggegaan van *f* 2½ per flesch tot 1½. In dezen ongunstigen stand van zaken, krijgen de fabrikanten dus voor meer product nog minder geld dan 11 jaar geleden: een gewoon verschijnsel in de nijverheid; maar dat als het voortduurt, treurige gevolgen moet hebben voor *Kajéli.* Dat eene zoo geneeskrachtige (*) olie welke op eene enkele plek van den aardbol (*Ambon* en *Boeroe*) wordt voortgebragt, geenen *voldoenden* aftrek in den wereldhandel kan vinden, laat zich daardoor verklaren, dat de fabricatie gaat bij duizende flesschen, en het geneeskundig gebruik bij droppels. Om te oordeelen of voor die nijverheid solide uitzigten zijn te openen, zou zoowel de wetenschap als de handel zich de zaak moeten aantrekken: de eerste om er het medicaal en welligt ook industrieel gebruik van aan te wijzen en meer wereldkundig te maken; de tweede om er dépots van te verspreiden in al de voorname hoofdplaatsen van Europa, en in eenige havens van Noord- en Zuid-Amerika, de Kaap, de Perzische golf, China, Japan, en Australië. Daar bestaat noch voor de wetenschap, noch voor den groothandel, een drijfveer om zich zooveel moeite te getroosten voor eene olie, welke de pharmacopée des noods zou kunnen missen, en welke de industrie nog niet kent. Wijl nu dat voor beide nog zoo onbeduidend product een voornaam bestaanmiddel is voor den Christen te *Kajéli*, en zelfs van dien op *Ambon*, is het te hopen dat de Regering door haren invloed de verlangde drijfveêr in het leven zal willen roepen.

De heer Bleeker heeft ook aandacht gegeven op de prijzen der voornaamste levensbenoodigdheden. Vergelijkt men zijne opgaven met den *Kajelischen* prijs-courant (zie pag. 135) dan

(*) In den tijd van Valentijn werd het gebruikt tegen de koorts, in 1821 en 1830 tegen de cholera en toen gold de flesch tot *f* 11. — Ten allen tijde is het met vrucht aangewend tegen rhumatisme.

blijkt dat de *rijst* en de *sagoe* zijn gebleven op dezelfde prijzen als in 1847, en dat *aardappels*, *varkens* en andere voortbrengselen der Halfoeren in de Regentschappen, eer goedkooper dan duurder zijn geworden. De prijzen der levensmiddelen verdienen dubbele aandacht, zoodra er sprake is van ontwikkeling des lands door Europeanen.

Eene enkele week op *Ambon* doorgebragt, was Dr. Bleeker voldoende tot tal van natuurkundige opmerkingen, betreffende dat eiland. Het is dus zeer te betreuren, dat hij niet meer dan één dag te *Kajéli* is geweest, en, door gebrek aan transportmiddelen, nog verhinderd werd zich te bewegen. Intusschen heeft hij, in het 3e hoofdstuk van zijn 2e deel, zaamgetrokken wat de wetenschap tot dus ver heeft bekend gesteld van de natuurlijke geschiedenis van *Boeroe*. Van de géologie nagenoeg niets: hij zelf heeft echter opgemerkt dat de heuvels nabij *Kajéli* zijn *schiffer*-achtig en doorbroken van magtige kwartsaderen. Wat van de flora bekend is, heeft slechts betrekking op eenige cultuur, planten en gewassen, die aan de stranden van de meeste Moluksche eilanden voorkomen. Wat men van de fauna weet, geldt voornamelijk de omstreken van *Kajéli*: hij vermeldt het Moluksche hert (Ruta Moluccensis); de groote vledermuis (Pteropus edulis), de spitsmuis; de koeskoes (cuscus maculata), het wilde varken; terwijl de baai en de kusten bezocht worden door bruinvisschen en soms door walvisschen. Hoe rijk ook aan vogels, zijn er nog maar weinige van *Boeroe* bekend, voornamelijk papegaaijen, honigzuigers en de kasúaris; onder de reptiliën noemt hij op de zeeschildpad, de landschildpad, de krokodil, de leguaan, de gekko enz. Onder de uitgebreide orde der slangen, waaraan *Boeroe* zeer rijk is, noemt hij ook den Pijthon. Onder de visschen waren, vroeger reeds, door fransche naturalisten 20 soorten opgegeven; Dr. Bleeker heeft er nog 130 soorten bijgevoegd. (*) Omtrent de ongewervelde dieren is de kennis nog achterlijk; Dr. Bleeker ontdekte er een nieuw garnalen-geslacht. Van de klasse der insecten zijn 60 soorten van *Boeroe* bekend; van de week- en schelpdieren zijn pas enkele soorten bekend; terwijl de vakken der lagere dierklassen nagenoeg geheel ledig zijn. Uit al de opgaven en wenken van Dr. Bleeker volgt zonneklaar, dat de naturalist, om het even in welke rigting hij zich wil bewegen, op *Boeroe* zal vinden een geheel nieuw en hoogstbelangrijk veld voor zijne nasporingen.

(*) Zie de noot op bladz. 381.

Voor zoover mij bekend, is er, in de $2^1/_2$ eeuw dat wij *Boeroe* bezitten, nooit een naturalist opzettelijk daarheen gezonden. Indien er beter dagen voor dat schoone eiland moeten aanbreken, dan is het te wenschen dat er in de eerste plaats iets gedaan worde voor de wetenschap. De bezoeken van den naturalist zijn immers niet productief voor de afgetrokken wetenschap alleen; maar, vroeg of laat, ook voor handel en nijverheid, en altoos en dadelijk voor het Gouvernement; want de nasporigen op het gebied der delfstoffen, planten en dieren, leiden tot de précise topographie der oorden waar ze plaats hebben, en tot de beredeneerde waardering van de voordeelen die, door middel van de omliggende bevolking, te trekken zijn uit de rijkdommen, welke de natuur aan die oorden heeft geschonken.

Dr. BLEEKER roert ook de *kolonisatie-quaestie* aan. Hij analyseert het artikel dd. 1849 en vindt daarin de geschiktheid van *Boeroe* tot kolonisatie met zooveel zaakkennis uitgemaakt, dat er geen de minste twijfel meer kan overblijven. „Maar welke soort van kolonisatie?" Onder al het aangeduide, (zie pag. 218 A—G) schijnt Dr. BLEEKER voornamelijk te neigen tot *Nederlandsche volkplanting* (pag. 221). Hij deelt geenzins in de meening dat de Europeaan ongeschikt is in de keerkringen landbouwende koloniën te vormen; bij hem integendeel, staat de overtuiging vast, dat de Europeaan zich daar duurzaam op den landbouw kan toeleggen, en zijne levenskansen daarbij grooter zullen zijn dan bij bestendigen arbeid aan de schrijftafel. Wijders zegt hij: „Het kan mijne bedoeling niet zijn het gewigtig vraagstuk eener kolonisatie van Nederlanders in haren uitgebreiden omvang te behandelen. Het zou stof geven voor meer ruimte dan waarover ik voor dit reisverhaal kan beschikken, en ik heb dan hier ook maar willen bevestigen en nader toelichten de meening van den Heer WILLER, dat *Boeroe* geschikt is om eene Europesche kolonisatie te ontvangen." Hier acht ik het noodig te doen opmerken dat in bedoeld artikel is gewezen op *zeven* verschillende grondslagen van exploitatie of kolonisatie, waarvan *Nederlandsche volkplanting* er slechts ééne is, en dat de Heer WILLER die ééne wel heeft opgegeven als begeerlijk, maar dat hij zijn gevoelen omtrent de mogelijkheid afhankelijk heeft gesteld van den uitslag der proef aan de Saramakka, welke sedert totaal is te niet geloopen. Hoe beide Heeren het eens mogen zijn op schier alle andere punten, bestaat tusschen hen verschil juist omtrent dien vorm

van kolonisatie welken de Heer WILLER kwalificeert: *Nederlandsche volkplanting*, bestemd tot een maatschappelijk bestaan aan dat op vaderlandschen bodem gelijk, zonder te steunen op een ondergeschikt Indisch volk, en bij magte om, van geslacht tot geslacht, voort te planten, zonder bestendigen aanvoer van het primitive ras.

Dr. BLEEKER treedt weinig in de volkenkundige bijzonderheden der *Halfoeren van Boeroe*; hij verwijst naar de *Beschrijving* van 1847, (*) waaruit hij de zamenstelling van het Halfoersche bestuur, in korte trekken overneemt. Evenzoo verwijst hij naar denzelfden arbeid, voor zooveel betreft de Halfoeren van *Halmahera* (†) en die van *Ceram* (§).

Maar ten aanzien van de *Minahassa* en speciaal van *Tondano*, waar hij persoonlijk en gedurende eenige dagen den landzaat kon gadeslaan, hangt hij een treffend tafereel op van den hoogen aanleg van het Halfoersche ras voor maatschappelijke en zedelijke volmaking, en van de weêrgalooze snelheid waarmede die aanleg zich ontwikkelt in minder dan één menschelijken leeftijd. Ruim 20 jaren geleden was het schrift hun onbekend; zij rekenden met kerven op bamboes of met knoopen in een koord; de koppensnellerij was nog niet uitgeroeid, zij verkeerden in eene ellende die raadselachtig schijnt bij vergelijking van het toen en het heden. „Thans is hun land doorsneden met regtlijnige, breede en effene wegen, gezoomd met rozenheggen die wanneer de bloemen ontluiken hunne geuren aan geheel *Tondano* mededeelen." „Goed bebouwde huizen en ruime en nette met vruchtboomen beplante erven verspreiden er een waas van welvaart. De talrijke bevolking zagen wij over het algemeen zeer goed gekleed. Op geene plaats in de *Minahassa* zagen wij voortdurend zooveel menschen in de straten bewegen, en er was iets aangenaams, iets hollandsch in hunne levendigheid, in hunne praatzaamheid, tot in hunne zucht toe om in groote hoopen de heeren van het gevolg op hunne wandelingen te volgen, onder het uiten van allerlei beschouwingen en meeningen omtrent onze personen en rangen." — „Vijftien jaar geleden telde men in de geheele *Minahassa* maar 5000 christenen en was de ver-

(*) „De heer T. J. WILLER (zegt BLEEKER in zijn 2e deel, blz. 21) heeft eene uitmuntende verhandeling over *Boeroe* geschreven, welke in den 1n jaargang van het Indische archief is openbaar gemaakt. Deze grondige arbeid zal nog lang een bron van kennis voor *Boeroe* blijven."

(†) BLEEKER's 1e deel pag. 189 en 257.

(§) BLEEKER's 2e deel, pag. 215.

houding van den christen tot den heiden als 1 : 16, thans is die verhouding als 1 : 1,88 en ze wordt nog jaarlijks gewijzigd door talrijke bekeeringen."

„In de districten om het meer van *Tondano* gelegen, is het zendelingswerk het vruchtbaarst geweest. Van de 20,000 zielen, zijn nog geen 4000 heidenen gebleven, meer dan 15,000 zijn christen." — „Het lezen, schrijven en rekenen is hun geleerd, duizenden hunner zijn er niet onervaren in."

„Een achtste gedeelte van de bevolking van de *Minahassa* geniet schoolonderwijs, een zestiende geniet het vrij geregeld." „Bij de plegtige voorstelling van den grooten *Minahassa*-raad, bragt de oudste der hoofden in het Maleisch de hulde van alle overige hoofden en van de geheele bevolking aan den Gouverneur-Generaal, waarna een ander hoofd in denzelfden zin eene aanspraak hield in het Nederduitsch, in eene taal en met eene uitspraak, welke in sierlijkheid en zuiverheid niets te wenschen overlieten." Bij deze treffende schildering van het geluk dat directe Nederlandsche invloed den Indischen landzaat aanbrengen kan, wordt men bedroefd als men terug ziet naar *Boeroe.*

De Halfoeren aldaar zijn wel geen 20,000, maar toch 7500 in getal. Zij zijn nooit afgodendienaars, nooit koppensnellers geweest, want hunne leer van *Nabiata* is zoo oud als hunne geschiedenis. Hunne voorvaders zijn door de onzen medoogenloos gespolieerd van hun eigendom; te vuur en te zwaard verjaagd naar ongenaakbaar gebergte; terwijl hunne stranden bleven prijs gegeven aan de zeeroovers. Gedurende een twee honderdjarig stelsel van verwaarloozing hadden de banden tusschen hen en den adel, die vroeger onder hen woonde, maar geweldadig werd weggevoerd, geene besturende, geene beschermende werking, maar enkel die van uitzuiging. Gedurende die 200jarige verdrukking heeft de Boeroesche Halfoer niets verloren van de reinheid zijner zeden, van de aangeboren maar onbestuurde vlijt, die zijn edelen aanleg gelijk stelt met den aanleg van dat zelfde menschen ras te *Tondano.* Nu eenmaal onze oogen geopend zijn voor den rijkdom van dien bodem, voor het edele van dien aanleg des bewoners, voor die 200jarige verdrukking, nu is de vraag: of de Halfoer van *Boeroe minder* of *meerder* aanspraak heeft dan die van *Tondano* op de symphatie van Nederland, op het licht van evangelie en beschaving, op de krachtige en *milde* hand der regering om hem te brengen waar hij wezen moet? Willer heeft de wegen aangewezen hoe hij daar kan worden gebragt;

zijn er betere, men volge die, maar men verzake de zijne niet, om naar die betere *te blijven zoeken.*

Onder de door hem aangewezene middelen tot hervorming van den Halfoer, bekleedt het bekeerings-werk eene voorname plaats: dit voert mij terug tot de woorden van Dr. BLEEKER omtrent de *Minahassa.*

„Die Halfoeren, zegt hij, zijn blijkbaar andere menschen geworden, menschen van meerder beschaving en zachter zeden; zij wonen beter, zij voeden zich beter, zij kleeden zich beter. Maar men verwarre de zaken niet. Beschaving en christendom gaan meestal hand aan hand, maar zij zijn niet hetzelfde." „Men laat de Halfoeren hunne bijbelkennis putten uit den bijbel zelven en godsdienstige werkjes; maar die bijbel en die werkjes zijn gedrukt in het hoog Maleisch, eene taal die zij niet verstaan; eene taal die niet in het volksleven doordringt en voor de Halfoersche christenen is wat het latijn of het grieksch ongeveer is voor ons. Wij ontwaarden dan ook dat in het algemeen zelfs de eenvoudige plaatsen in den bijbel niet werden begrepen, niettegenstaande de gedane vragen den leerlingen het antwoord als in den mond gaven."

Eene soortgelijke opmerking maakte de Heer WILLER omtrent de Christenen te *Kajéli*; deze leidde hem niet tot de slotsom dat de kennis van het maleisch moet worden volmaakt, maar dat oordeelkundige en snelwerkende middelen moeten worden aangewend om te geraken tot de beginselen en de geleidelijke uitbreiding der kennis van het Halfoersche dialect op *Boeroe*. Dr. BLEEKER daarentegen wijst, voor de *Minahassa,* een geheel anderen weg aan. Op pag. 81 van zijn eerste deel zegt hij: „Wanneer men de zucht der volkshoofden en zelfs van velen der lagere volksklasse ziet, om ons, Nederlanders, na te bootsen in het bouwen hunner huizen, in hunne meubelen, in hunne zeden en gewoonten, en wanneer men verneemt dat de hoofden er prijs op zouden stellen om ambtenaren te worden van ons Gouvernement, terwijl de bevolking zelve, liever hare belangen en hare klagten onderwerpt aan de beslissing der ambtenaren, dan aan die harer eigene hoofden, dan moet men de wenken niet miskennen, welke die stand van zaken zoo ruimschoots geeft. Maak ze Nederlanders, geef ze instellingen die aan hunne behoeften beantwoorden en daarmede gelijken tred houden. Hoe meer wij de bevolking onzer bezittingen met ons als vereenzelvigen, zoodat zij zich ook als

Nederlanders leeren beschouwen, niet meer als aan het Nederlandsch gezag onderworpen, des te meer zal onze kracht in Indië toenemen, zal ons kleine vaderland in magt en aanzien stijgen, zullen de elementen van opstand of verzet tegen vreemde overheersching worden weggenomen. De gelijkheid in kleeding, gewoonten en godsdienst heeft de Halfoeren ons veel nader gebragt, zoowel als ons den Halfoeren. Er ontbreekt nu nog slechts de gelijkheid van taal, het eigenlijke Hollandsche element, om de toenadering volkomen te maken. Die toenadering wordt door de hoofden en minderen zeer gewenscht en gewis door ons niet versmaad."

Daargelaten in hoever deze uitzigten van Dr. Bleeker uitvoerbaar zijn in de *Minahassa*, (*) zou ik er mijne stem niet aan willen geven, als ze ook den Halfoer van *Boeroe* golden. Voor diens zedelijke ontwikkeling, geloof ik, dat de nadering moet beginnen van onzen kant, dat niet hij onze, maar wij zijne taal moeten aanleeren; en dat de verdienstelijke mannen onzes lands, die, zoo als Prof. Millies bijv., zich bezighouden met de navorsching der constructie van onbekende of ter naauwernood bekende Indische talen, uitgelokt en aangemoedigd moeten worden om den veiligsten weg aan te wijzen, langs welken men in den kortsten tijd tot een begin van deugdelijke kennis kan geraken.

Sluit men ook de oogen voor de kracht van het bekeeringswerk, als middel om in een land als *Boeroe* een staatkundig doel te bereiken, dan nog is het een onopgelost vraagstuk hoe het Christendom, sedert 200 jaar te *Kajéli* beleden kon worden, zonder dat het werd voortgeplant onder de *achterlandsche bergwilden*, gelijk men voormaals de halfoeren van *Boeroe* geliefde te noemen. Zoo niet de liefde tot den bergwilde, dan toch de liefde tot het Christendom zelven, had die verbreiding moeten bewerken; doch daar is nooit eene poging toe gedaan. Bormeister was uitsluitend voor de gemeente te *Kajéli*; na zijn dood in 1825, duurde het 14 jaar, vóór dat de heer Keizer als zendeling *Kajéli* bezocht; even kortstondig kwam daar in 1844 de zendeling Jellesma; doch hunne bemoeijenis bleef beperkt tot de burgers te *Kajélie*; Jellesma werd er tot

(*) De zendeling Schwartz in de *Minahassa* heeft zich echter op de taal der landzaten toegelegd en brengt zijne Evangelie-prediking daarin over. Anderen hebben dat voorbeeld reeds gevolgd. Zie *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendeling Genootschap*. Rotterdam, 1858, bl. 65.

heden niet vervangen. Wat nu betreft de eigenaardige moeijelijkheden der zendelingszaak in de Molukken en het verband van Gouvernementale en Halfoersche belangen op *Boeroe*, daaromtrent zijn belangrijke inzigten gegeven door den heer Roskott. In een zijner berigten, sprekende van Jellesma als zendeling in de afdeeling *Wahaai* op *Ceram* van waar deze in 1847 naar *Soerabaia* werd beroepen, zegt hij het volgende:

„Jellesma begon daar (nabij *Wahaai*) de blijmare des Evangelies te verkondigen, en meende er een Damy (vredestad) te stichten. Het oord was heerlijk gekozen; eene opene vlakte van vele dagreizen in de rondte, ten zuiden door hoog geboomte begrensd, doorsneden met eenige boskaadjes en de rivier Isal. Hij had er reeds 140 Halfoeren bijeen. Na zijn vertrek is de *Vredestad* verloopen tot op 30 zielen, die schier zonder uitzondering lijden aan de *boba*, eene ziekte die met de afschuwelijkste etterbuilen gepaard gaat. Zij meenen dat de ziekte niet zou gekomen zijn, als Jellesma bij hen gebleven was. Het vertrouwen op onze herderlijke bescherming is dus geschonden. De belofte dat een ander zendeling, of zelfs Jellesma, bij hen terug zal komen, is hun onverschillig. Zij zullen eerlang allen naar hunne bergen terugkeeren. De zendeling, wien eene onderneming van bekeering en beschaving van een Halfoersch district wordt aanbetrouwd, moet nimmer worden teruggeroepen, en moet, vóór dat hij de taak op zich neemt, de bewustheid hebben, dat zijne krachten toereikend zijn."

„Deze stelling van Roskott, zegt Willer in een zijner mij medegedeelde aanteekeningen van het jaar 1848, maakt een der grondregels uit, waarop *la congrégation pour les missions étrangères* werkt. Elk missionaris blijft onherroepelijk bij de gemeente welke hem wordt aanbetrouwd, of welke hij zelf oprigt. Wil hij die niet meer administreren, dan moet hij terug naar Frankrijk, en wordt daar als priester naar zijnen rang geplaatst, doch kan niet ten tweeden male in missie komen. Zij genieten, gedurende hunne missie, niet meer dan 10 doll. 's maands, en verkiezen die ellende ver boven het verblijf in hun welig vaderland. *Siam*, *Cochin-China* en *Tonquin* zijn verdeeld in vier bisdommen; elk bisdom in vier parochien. De kerken en woningen der missionarissen zijn allen onderaardsch; geen missionaris komt in de opene lucht, als des nachts en blootvoets, opdat het spoor zijner schoenen niet de tegenwoordigheid van een Europeaan verrade: want de vervolging is

hevig. Desniettemin is het aantal Christenen zeer groot en neemt jaarlijks toe."

Roskott zegt verder met het oog op de toekomst: „De Halfoeren zijn jagers, geen landbouwers, maar zij moeten het worden. De zendelingen moeten komen koloniseren met 12 Javaansche landbouwende huisgezinnen, omgeven van buffels, koeijen, schapen en gereedschap. Het zendeling-traktement en de toelaag des genootschaps moet dienen om het eerste jaar door te worstelen; dan zal er overvloed van voedsel zijn ingeoogst; die overvloed kan verkocht worden. De Halfoeren zullen zich bij deze reeds bestaande bloeijende gemeente gewillig komen aansluiten, en zijn alzoo, door hunne bekeering, niet aan een wisselvallig bestaan prijs gegeven Van uit zulk een verzekerd standpunt, kan de bekeering wisser en spoediger gaan, en, bij toenemend aantal der bekeerlingen, kan er weldra worden gedacht aan landbouwende ondernemingen."

4°. SLOT.

Het zij mij vergund nog eens te verduidelijken wat mij tot de tegenwoordige uitgave deed besluiten. Zeker was dit, als mede-onderteekenaar van het adres aan den Koning, mijne belangstelling in de kolonisatie-zaak in haren algemeenen zin; doch ik had eene nog sterkere drangreden. In eene aangelegenheid als deze van diep ingrijpend belang, op vaderlandschen, zoowel als op kolonialen bodem, kan noch de openbare meening, noch het staatsinzigt der regering rijpen bij overhaasting. Tot die rijping is te meer tijd noodig, wijl de quaestie, zoo als ze gesteld werd, zich uitstrekte over *Sumatra*, *Borneo*, *Celebes* en de *Molukken*, over den geheelen Archipel nagenoeg, als men *Java* uitzondert. De quaestie kon door ons ook niet anders worden gesteld: want het was ons, in de eerste plaats, te doen om *beslissing van beginsel*, geldende voor de Buitenbezittingen in het algemeen: en daartoe zou niet geleid hebben de beslissing, om het even weigerend of inwilligend, omtrent een enkel aangewezen oord. Zoo ik nu nooit voorbij heb gezien, dat er tijd noodig was, heb ik mij nog minder ontveinsd, dat, na de beslissing van het beginsel, nog groote moeijelijkheden te overwinnen zouden blijven; namelijk, de op speciaal en zaakkundig onderzoek gegronde waardering van de voortreffelijkheid van *deze*, de ongeschiktheid van *gene* oorden; de oorbaarheid van *dezen*, de gevaren

of onmogelijkheden van *genen* kolonisatie-vorm op een gegeven eiland, of in een gegeven oord daarvan. Wijders, stond bij mij de overtuiging vast, dat zoodra de regering of de openbare meening tot de in bovenstaanden zin bedoelde waardering van *één enkel* eiland of oord mogt komen, er dan niet verkregen zou zijn een resultaat voor dat eiland of oord alleen; maar dat daardoor ook, gaande weg, het pad zou zijn verbreed en opgeklaard, om te komen tot dezelfde resultaten in de waardering van andere eilanden, of van andere oorden.

Eindelijk, was het mij, sedert jaren, opgevallen dat de Regering een belangstellend oog op *Boeroe* hield, voor eene gebeurlijke kolonisatie; het was mij bekend dat er veel officieel over was geschreven, en gepubliceerd; ik wist dat het in 1847 door den ambtenaar WILLER uitgebragt rapport gunstig was ontvangen bij het Gouvernement; om al die redenen, meende ik dat *Boeroe* en de daaromtrent bestaande gegevens, voor de kolonisatie-quaestie, konden opleveren een dadelijker en juister critérium, dan met eenig ander eiland in den Indischen archipel het geval kon zijn.

Door al de stukken die tekstueel, of bij korten inhoud, vóór en achter de *beschrijving* van *Boeroe* zijn geplaatst, vertrouw ik dat de kolonisatie-quaestie in hare bepaalde betrekking op dat eiland, tot die klaarheid is gebragt, waarvoor zij, op dit oogenblik, vatbaar is. Laat ons nu bezien wat de Heer VAN VLISSINGEN verlangt ten aanzien van *Boeroe*.

„Dit fraaije eiland," zegt hij op pag. 42 zijner brochure, „heb ik bewaard voor de kolonisten, welke met eigene middelen zullen kunnen verhuizen. Het spreekt van zelf, dat het Gouvernement ook deze, zoowel hier te lande, als in de kolonie zelve, de behulpzame hand in hunne ondernemingen zal moeten bieden; dat een reglement of voorwaarden zoo vrijgevig mogelijk, waarop zij *Boeroe* zullen kunnen betrekken, moet worden ontworpen, en dat daarbij bepaald dient te worden, dat het Gouvernement in de uitgaven voor politie, openbare Godsdienst, het schoolwezen en geneeskundige hulp zal voorzien, iets dat later door eene belasting op de bebouwde gronden, of door een uitvoerregt te vinden is."

Het komt mij voor dat dit gevoelen weinig of niet verschilt van dat van den heer WILLER, uitgedrukt in zijnen aan mij gerigten brief (zie pag. 324). Zoowel de Heer VAN VLISSINGEN als de Heer WILLER beoogen kleine landelijke ondernemingen voor eigene rekening gedreven door Nederlanders, werkende, zooveel

mogelijk, *eigenhandig*, en voor zooveel noodig, met *Indische huurlingen*. Of nu de toelating dier Nederlanders, door den heer VAN VLISSINGEN en het adres genoemd wordt *individuele kolonisatie*, en door den Heer WILLER *Immigratie van blanken*, dit moge aandacht verdienen bij de overweging van algemeene beginselen; doch het verschil van benamingen doet hier niets af tot de zaak zelve, voor zoover *Boeroe* betreft. Ik zal hier slechts doen opmerken, dat, op pag. 214—217 natuurlijke rijkdommen zijn opgesomd voor landelijke ondernemingen van velerlei aard; dat op pag. 235—252 is aangegeven en omstandig toegelicht eene reeks van grondstoffen, welker cultuur of fabriekmatige verwerking den Immigrant eene ruime keus aanbiedt, om zijn geld en vlijt, in deze of gene rigting, met voordeel te besteden; en dat, achter pag. 223, tabellarisch staan aangewezen welke deelen des eilands, het eerst, voor die exploitatiën in aanmerking komen.

Doch, zoo er al overeenstemming is in beider inzigten omtrent den werkkring welken de Immigrant, bij eventuele toelating, op *Boeroe* zou vinden, doet zich toch een verschil van inzigt op, omtrent het beste tijdstip dier toelating. De heer VAN VLISSINGEN wenscht dat *Boeroe* dadelijk worde opengezet voor landbouwende Nederlanders. Hij bedingt slechts dat de bescherming, welke de kroon aan hare onderdanen verschuldigd is, voor hen worde gesysthématiseerd, naar den aard hunner behoefte. Alleen uit dat burgerlijk Nederlandsch oogpunt, trekt *Boeroe* zijne aandacht. De ambtenaar, voormaals met een speciaal onderzoek van dat eiland belast, staat op een ander standpunt. Bij hem komt het belang van eenige duizende, vroeger verdrukte, later verwaarloosde en thans nog zoo goed als vergetene landzaten op den voorgrond, en dat belang verbindt hij met het verheven en welbegrepen belang der kroon. Het spreekt dus van zelf, dat de zoo niet duistere toch nog verwijderde belangen van een klein aantal Nederlandsche burgers bij hem slechts eene derde of laatste plaats inneemt; dat hij op den voorgrond zet *hervorming* van den Halfoer, door Evangelisatie en merkelijke wijziging van staatkundigen toestand; dat hij daarna aandringt op *Javaansche christen volkplanting* als het geschiktste middel om hem tot welvaart te brengen, door wrijving met eene *Christen* INDISCHE *beschaving*, uitmuntende in practische kennis en groote bedrevenheid in den Indischen landbouw; en dat hij daaraan het bedoeld burgerlijk Nederlandsch belang wel vastknoopt, doch hem minder ter harte

gaat; en dat, naar zijne overtuiging, de voorzigtigheid vordert de toelating van den Nederlandschen Immigrant als exploiteur te verdagen tot dat de Hervorming van den Halfoer als staatsbeginsel zal zijn verkondigd, en tot begin van uitvoering zal zijn gekomen (zie pag. 233—35).

Ik zal de zaak overzien uit dat oogpunt van voorzigtigheid, na daaromtrent met den heer Willer herhaaldelijk te hebben gesproken.

Ware er voor *Boeroe*, quaestie van *volkplanting van blanken* in aanzienlijk getal, bestemd om, onder een gemeenschappelijken band, leidende tot een gemeenschappelijk doel, op Indischen bodem, te geraken tot een maatschappelijk bestaan als dat op den vaderlandschen, daartoe alles te vinden in zich zelf, te worden uit zich zelf, en zonder te steunen op een ondergeschikt menschen-ras; dan zou die volkplanting, òf van zelf moeten te niet loopen, òf weldra moeten voortbrengen alles wat zij noodig had; binnen drie à vier jaar zou die zaak zijn beslist: de steun, welke de volkplanting van den landzaat behoeft, zou zij alleen behoeven voor die ettelijke jaren. Ofschoon nu maar tijdelijk, zou die steun echter zoo belangrijk moeten zijn, dat ze alleen verwacht kan worden van een geconcentreerd Indisch volk, dat talrijk, bedreven en veerkrachtig is; maar niet van wijd verstrooide Halfoersche bergbewoners, levende van jagt en boschproducten, nog vreemd aan geregelden landbouw, nog vreemd aan gemeenschappelijken arbeid van eenig belang. Al vormden dus de 165 kwadraat mijlen van *Boeroe* een onafgebroken tafelland van 3000 voet hoogte, in stede van eene aaneenschakeling van diepe kloven, scherpe bergribben en vele spitsen van 4500 à 7500 voet, zooals werkelijk voor 5/6 gedeelte het geval is, dan nog zou men daar geene Nederlandsche *volkplanting* met kans van welslagen kunnen aanleggen, vóór dat de Halfoer was gebragt tot dien trap van Indische beschaving, op welken een steun in hem te vinden zou zijn. De hervorming van den Halfoer zou dus de volkplanting moeten *voorafgaan*.

Intusschen loopt voor *Boeroe* de quaestie niet over *volkplanting*, maar over den anderen kolonisatie-vorm, dien ik *Inwandeling van afzonderlijke blanken* zou noemen, indien dat Germanisme kans had op burgerregt bij ons. Liever zal ik, even als gedaan is in de tableaux, mij bedienen van de uitdrukking: *Immigratie* van blanken. Met terugwijzing naar het

3e tableau, zij nu opgemerkt dat Immigranten hun eigen levensplan volgen, zich nederzetten voor eigene rekening, elk op zich zelf ondernemen wat zij willen, blijven zoo lang zij verkiezen, en dat zij niet vereenigd zijn tot één en hetzelfde maatschappelijk doel; alzoo door geenen gemeenschappelijken band *genoodzaakt* om te zamen voort te brengen al wat zij voor hun persoonlijk en maatschappelijk bestaan noodig hebben, dat zij elk afzonderlijk hunnen vlijt zullen besteden aan datgeen waarin zij, persoonlijk, het meeste voordeel of genoegen vinden; dat geen hunner er voordeel of genoegen in zal vinden om, onder eene brandende zon, zwaren arbeid te verrigten in het open veld, als die arbeid *goedkooper* en *beter* verrigt wordt door zwarten: dus is het blijkbaar, dat terwijl *volkplanting*, zoo zij gelukte, den steun van zwarten slechts zou behoeven gedurende ettelijke jaren, de *afzonderlijke immigranten* dien steun noodig zouden hebben niet tijdelijk, maar op den duur, omdat zij altoos zwarten zouden kunnen en grootendeels ook moeten gebruiken.

Maar uit den aard der zaak, kunnen de *immigranten* zich, in de vlakten bewesten *Kajéli*, niet nederzetten bij honderden. Indien ooit één honderdtal daartoe lust en fondsen heeft, zal het al veel zijn als aanvankelijk tien à twintig Nederlanders hun persoon en hun geld aan de onderneming komen wagen. Gesteld nu, dat er aangelegd worden een twaalftal landhoeven, voornamelijk voortbrengende céréalen, vee en andere levensbehoeften voor eigen verbruik, zoo mede voor de reede van *Kajéli* (*) en voor uitvoer naar Ambon; terwijl de verwerking van grondstoffen tot handelswaar voor deze landhoeven blijve eene bijzaak in het klein; gesteld dat er komen eene houtvelling, eene touwslagerij voor ramie en goemoetoe, eene sagofabriek, eenige oliefabrieken enz.; dus 15 à 20 ondernemingen, gedirigeerd door blanken, en werkende met zwarten zooveel noodig, en met blanken zooveel mogelijk. Wat is er dan noodig aan arbeid van zwarten?

In de *eerste* plaats, moet het terrein bewoonbaar en plantklaar, en de *Wayapoe* bevaarbaar worden gemaakt, althans voor

(*) Als er te Kajéli steeds voorhanden is versch vleesch, en versch spek, groenten, boom- en aardvruchten, pluimvee, brandhout enz. dan kan men zeker zijn dat de baai al zeer spoedig wordt de ververschingplaats voor walvischvaarders; zijn er bovendien te halen houtwerken, touwwerken, olie, gepelde sago, enz. dan kan men almede zeker zijn dat de baai bezocht zal worden door schepen varende tusschen China, Europa en Australie.

laad-praauwen van $1^1/_2$ à 2 voet diepgang; de onontbeerlijkste voetpaden moeten worden aangelegd; bamboe-huizen en schuren moeten worden opgeslagen om den Immigranten, met goederen en vee, tijdelijk een dak te verschaffen. Al dien arbeid te doen met bij dagwerk betaalde huurlingen is onmogelijk: de huurlingen zijn er niet; buitendien het zou slepen in buitensporige kosten. Die arbeid kan alleen verrigt worden door eene *bevolking*, met welke men billijke schikking omtrent de betaling maakt. In de *tweede* plaats heeft elke onderneming noodig voor vast, of met volle zekerheid er altoos op te kunnen rekenen, een aantal werklieden bij den dag of bij de maand. Voor elke landhoeve moge 5 à 8 man voldoende zijn; voor elke industriele onderneming zal het aantal afhangen van hare uitbreiding, maar toch minstens bedragen het tienvoud van de landhoeve; bovendien kan de industriele onderneming niet bestaan, zonder eene *bevolking* die haar helpt in het planten, inzamelen en aanbrengen der grondstof, welke zij bestemd is te verwerken.

Nu is de vraag: wat kan de bevolking, in en rond de vlakten langs de *Wayapoe*, bijbrengen om in die behoefte aan werkende handen te voorzien? Schuw, ongedisciplineerd, ongewoon aan regelmatigen arbeid, zoo als de Halfoer nu nog is, en gedomineerd zoo als hij nu nog wordt, door den Mohammedaan, zal er, op zijn best, van hem zijn te wachten dat hij verrigte den arbeid, dien ik hierboven in de *eerste* plaats heb aangeduid; en zulks niet voor 20, maar hoogstens voor 5 à 10 ondernemingen, wel te verstaan geen fabrieken, maar landhoeven. Voor den permanenten arbeid, in de *tweede* plaats bedoeld, zal de ondernemer aanvankelijk niet kunnen rekenen op den Halfoer. Eerst als hij door werkende regeringsmaatregelen tot een gelukkig begin van hervorming is gebragt, en als de blanke Immigratie, van hare zijde, door minzame en milde bejegening, zijn vertrouwen zal hebben gewonnen, dan ja! dan zal de Halfoer zijn bestaan en zijn geluk komen zoeken bij de onderneming van den blanke. Doch daarmede zijn gemoeid eenige jaren. Hieruit volgt dat, aanvankelijk, een klein aantal landhoeven is te verkiezen boven een grooter; en dat de permanente arbeiders aangenomen moeten worden op *Java*, of voor zoo veel mogelijk, onder de Mahammedanen te *Kajéli*, waarbij zich misschien enkele Christenen zullen voegen; mits beide zeker zijn van goede behandeling en ruimer loon, dan zij thans op hunne woonplaats verdienen (omstreeks *f* 12 's maands).

Dat een en ander leidt mij tot de volgende slotsommen:

1o. De bovenbedoelde immigratie van op zich zelfstaande blanken is, in de tegenwoordige gesteldheid van Boeroe's bevolking, alleen mogelijk op zeer *beperkte schaal*; zij vindt er geen land van belofte, alhoewel het alles bevat dat het, met den tijd, tot een land van belofte kan verheffen.

2o. Zoo lang de Regering de *Hervorming van den Halfoer*, volgens de op pag. 233—235 aangegevene of betere grondslagen, niet als staatsbeginsel zal hebben gedécreteerd, is geene Immigratie hoegenaamd raadzaam; want dan heeft zij geene toekomst van ontwikkeling.

3o. Indien de Regering tot stand brengt eene *Javaansche volkplanting*, zooals bedoeld op pag. 249—251, dan zal de immigratie van blanken daardoor aanmerkelijk worden bevoordeeld, omdat de Javaan, voor den Nederlander, zoowel als voor den Halfoer, zal zijn een voortreffelijk voorganger in verschillende takken van indischen landbouw, en aan het geheele littoraal bewesten de baai, leven en welvaart zal bijzetten.

4o. Indien de Regering den *gezondheids-toestand van Kajéli* verbetert door aanstelling van een Europeesch geneesheer en inlandsche vaccinateurs, — door wegkapping van zware bosschen en afleiding van moerassen in de onmiddelijke nabijheid, dan eerst zal er mogelijkheid zijn dat het Europeesch bestuur eene gewenschte uitbreiding erlange, en de haven ook worde opgezocht door schepen die anders voorbij zeilen; dan eerst zal er zekerheid zijn dat de blanke immigrant, als hij ernstig ziek wordt, een been breekt, of wel als zijne vrouw moet bevallen, op de hoofdplaats ten minste, de vereischte geneeskundige hulp kan vinden; zonder die zekerheid, zal geen vrijgezel die nadenkt, veel minder een huisvader, zich moedwillig wagen aan een bestendig verblijf op zulk een eiland.

5o. Indien de Regering een *Natuurkundige* in commissie stelt, dan zal daarvan de vrucht zijn, dat, binnen een betrekkelijk korten tijd, de wetenschap zal bevredigd worden ten opzigte van Boeroe's géologie, dieren- en plantenrijk; en dat, juister dan thans, blijke de rijkdommen die er zijn, en welke derzelve, het eerst en het best, in aanmerking komen, om ten voordeele van den blanke of den landzaat te worden geëxploiteerd. Worden aan die commissie nog een of twee daartoe geschikte jonge lieden toegevoegd, dan kan er, in zeer korten

tijd, van Boeroe bestaan een *kaart* (*). Deze wordt onontbeerlijk, zoodra de Regering zich ernstig aan *Boeroe* gelegen laat liggen. Zij dient te zijn topographisch voor het geheele regentschap *Kajéli*, en voor oorden daarbuiten die deze of gene voordeelige exploitatie kunnen opleveren; doch overigens is het voldoende dat zij uitdrukke het algemeen karakter en de voornaamste accidenten des terreins, in den smaak zoo als de keurige kaart van Sumatra's westkust door wijlen majoor BEIJERINCK, waartoe wel de vallei van *Agam* en nog eenige anderen zijn getriänguleerd, maar overigens eene méthode is gevolgd die veroorlooft met snelheid te werken, maar toch geen enkele bewoonde of bebouwde plek over te slaan, en wijders den bodem voor te stellen met al de juistheid, welke noodig is voor het bestuur.

6o. Als Staat en Kerk vereend, met oordeel en wat geluk, gedurende ettelijke jaren aan de hervorming van den Halfoer hebben gewerkt, dan eerst is er te rekenen op een overvloed van inheemsche arbeiders, goedwillig en ijverig van natuur en met nog zoo weinig behoeften, dat zij te vreden zullen zijn met dagloonen, waarmede de Javaan in zijn eigen land 25 jaar geleden te vreden en gelukkig was, maar het nu niet meer zou zijn. Dan eerst, *bij overvloedig aanbod van arbeid*, zijn er solide ontwerpen op te zetten om de natuurlijke rijkdommen des lands te herscheppen in product van ruilbare waarde door tal van kleine exploitatien en ook door eenigen op grooter schaal, naar gelang er kapitalen en talenten uit Nederland of Java worden aangebragt.

7o. Het komt mij voor dat nu, in de eerste plaats, moet worden afgewacht welk besluit de Regering, naar aanleiding van het door hare staatscommissie in te dienen rapport, zal nemen omtrent de kolonisatie-zaak in 't algemeen, en omtrent Boeroe in 't bijzonder. Eerst daarna kunnen de voorstanders van de kolonisatie op Boeroe met op zich zelf staande Nederlandsche immigranten, zich onderling beraden, welke concessien en welken steun zij van de Regering kunnen en mogen verzoeken. De nu bijeen getrokken bijzonderheden omtrent *Boeroe*, geven intusschen ruime gelegenheid om zich met al de aangelegenheden van dat eiland goed bekend te maken.

(*) De figurative schets, vóór dit werk geplaatst, is niet gegeven voor *kaart*, maar zoo als opschrift en legende, te kennen geven voor de zamenvatting van al de bijzonderheden gedurende de reizen in 1847 waargenomen en van hetgeen wijders uit goede zeekaarten kon worden geput.

Tot deze slotsommen, moet ik ronduit bekennen, nóg niet gekomen te zijn, toen ik, den 15[den] April 1857, het adres aan den koning mede onderteekende. Het was mij niet juist gegaan als den correspondent van WAKEFIELD, blijkens pag. 315; ik had wel jaren lang de kolonisatie-quaestie in hare vele en duistere wendingen en uitingen gevolgd, en de noodzakelijkheid gevoeld van grondig onderzoek en beslissing; maar eerst de brief door den heer WILLER aan mij gerigt, — in het midden gelaten of de door hem gebezigde benamingen veel of weinig verbetering behoeven — eerst deze brief, met de daarbij behoorende tableaux en aanmerkingen, en de wrijving van denkbeelden bij onze veelvuldige gesprekken, heeft mij de kolonisatie-quaestie in hare onderdeelen helderder gemaakt, dan ik haar te voren ergens had zien blootgesteld of zelf inzag. — Ook heeft de aandachtige herlezing der Beschrijving van *Boeroe* met de beide artikelen over deszelfs Exploitatie, mij versterkt in de overtuiging, dat men, in de quaestie der kolonisatie van *buitenbezittingen in 't algemeen*, eerst dan volkomen duidelijke indrukken bekomt, zoo men haar terug brengt, van het algemeene, tot het bijzondere: zoo men het mogelijke en raadzame der toepassing van dezen of van genen bepaalden kolonisatievorm op een bepaald eiland of een gedeelte daarvan, toetst, aan eene som van duidelijke gegevens, tot zoodanig eiland of gedeelte daarvan betrekkelijk.

Een woord nog omtrent *Céram* en *Halmahéra*. De stukken daaromtrent zijn bij de beschrijving van *Boeroe* gevoegd, om, zoo als de inleiding aangeeft, gelegenheid te openen tot volkenkundige vergelijking, tusschen den landzaat van *Boeroe*, en andere takken van denzelfden stam, levende in grooter en iets meer ontwikkelde maatschappijen op andere eilanden. Wenschelijk is het, dat er nadere en uitgestrekter onderzoekingen plaats hebben op *Halmahéra*, en bepaaldelijk om na te gaan: in hoever eene eventuele volkplanting van kleurlingen van *Java* en elders, op dat eiland zoude kunnen wortelvatten en bloeijen, zoo als de Christen-gemeente te *Kajéli*; en hoe zij, behalve in visscherij, jagt, tuinbouw enz., bij hare latere ontwikkeling, eenen uitweg zou kunnen vinden in de zeevaart, zoo niet bepaaldelijk in de walvisch-vangst. Ten aanzien van *Ceram*, dat door den Heer ENGELHARD en anderen die er woonden of in dienst reisden, beschouwd wordt als het *Java van de Molukken*, kan ik den wensch niet onderdrukken, dat de brokstukken van land- en

volkenkunde, welke reeds in druk zijn, en welke door schetsen en narigten van zeeofficieren en ambtenaren nog merkelijk zijn te vermeerderen, mogen worden gecoördonneerd tot een geheel, zoo als het werk van professor VETH over de Wester afdeeling van *Bornèo*, waardoor geboren is eene *zamenhangende kennis* van het land, zijne bewoners, en zijne geschiedenis, eene kennis welker bestaan door niemand werd vermoed, vóór dat die schrijver de wijd verspreide bouwstoffen had bij een gegaard, gerangschikt en tot een voortreffelijk geheel had omgewerkt.

Ik eindig met den opregten wensch, dat de arbeid van den heer WILLER en van mij, licht verspreiden moge over sommige tot dus verre minder opzettelijk behandelde punten der kolonisatie-zaak; en dat dit groote vraagstuk, dat zoo vele jaren woelde en toch raadselachtig bleef, nu eindelijk moge worden beslist ten meeste voordeele van het dierbaar vaderland en van onze weergâlooze bezittingen; tot het persoonlijk heil ook van Zwarten, zoowel als van Kleurlingen en Blanken.

---

126 O.L.Gr.

3° Z.Br.

T. Palpéto

T. Hockoemina

U. C. BERKELEY LIBRARIES
C052215877